

SATHA DUSHANI

(Vol-II.)

(16th to 30th vadas)

(A work on Vedanta Philosophy)

BY

SRI VEDANTA CHARYA,

Kavi tharkikasimha and Sarvatantra swatantra,

With

CHANDAMARUTHAM

(A Commentary on Satha dushani)

OF

SRI MAHACHARYA

Edited by

P. B. ANANTHACHARIAR, Sanskrit Pandit.

Printed at the

SRI SUDARSANA PRESS.

Conjeeveram.

1904.

Price Rs 3.

(Registered according to Act XXV of 1867.)
(All rights reserved by P. B. Anantha chariar,
Proprietor of Sri Sudarsana Press.)

शतदूषणी ।

(द्वितीयभागः- षोडशादित्रिंशत्स्कन्धान्तः ।)

कवितार्किकसिद्धेन सर्वतन्त्रस्वतन्त्रेण

श्रीवेदान्ताचार्येणविरचिता,

श्रीमहाचार्यापरनामधेय श्रीरामानुजाचार्यविरचितया

चण्डमारुताख्यया व्याख्ययासह,

श्रीकाशी प्रतिवादिभयंकरानन्ताचार्येण

परिशोधिता

Sa / Var
VEDI MAH

श्रीसुदर्शनमुद्राक्षरशालायाम्

अमुद्रात

॥ कांची ॥

१९०४

अस्यपुनर्मुद्रणादिष्विषये मुद्राशालाधिपस्यैवाधिकारः ।

इदानीं मेतन्मूल्यम् रूप्याणि ५ - ० - ०

श्रीरस्तु ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

शास्त्रमुक्तावली ।

श्रीमद्वेदान्ताचार्यविरचिता

शतदूषणी ।

अथ षोडशो वादः ।

निश्च व्यावर्तमानत्वा निर्वर्णयितु मिच्छत ।

निर्वर्तयाम कुमतीन् कथासप्रामसीमत ॥

यथा - घटादयो उपरमार्था , व्यावर्तमानत्वात् ; यदुक्तसाधन
तदुक्तसाध्य, यथा - रज्ज्वाद्यग्निष्ठान सर्प भूद्वयना म्बुधारादि, यत्तन्न
तद्व्यावर्तते, यथा - सर्पाद्यग्निष्ठानभृता रज्जु । यद्वा - सर्पादिष्ठा-
न शब्द । यदि व्यावर्तमानस्यापि सत्त्वं, तदा सत्यमिव्यार्थवि
भागामात्रप्रसंग इति तर्कानुग्रहः । इति ।

श्री ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

दृष्टान्तान्तरमाह (यदेति) यदेत्यनन्तर यथेत्यनुपगमः । अधिष्ठान
त्व अधिपकरणत्वं । (यदीति) व्यावर्तमानत्वस्य मिथ्यात्वामयोजनत्वे
प्रयोजनान्तराभावा ऋक्षुक्तिरूप्यमपि सत्यं स्यादित्यर्थः । आदिपदेन
कालो गृह्यते । ननु ब्रह्मणि युष्मदर्थान्यत्व मिथ्यैव , नहि मिथ्या-

तत्र किमिदं व्यावर्तमानत्वं ? किं यत्कुतश्चिदन्यत्वं, अथ यत्र कुत्रचिदेशादावसत्त्वं, यद्वा प्रवृत्तसत्त्वं, उत प्रतिपन्नोपाधौ निषेधप्रतियोगित्वं, किन्ना कदाचि त्कचिदेव प्रकाशमानत्वं, अन्यद्वा किञ्चित् ।

नाद्यः, युष्मदर्थं दान्येन ब्रह्मण्येना नैकान्त्यात् । युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयो विषयविषयेणो स्तम प्रकाशव द्विरुद्ध-स्वभावयो रितरेतरभावानुपपत्ति र्भवता भाष्यारम्भे भाषिता । यदि ब्रह्मण स्तदन्यत्वं मिथ्या - तर्हि परमार्थत स्तयो रैक्य-प्रसक्तिः, यथा घटस्य स्वरूपा दन्यत्वे मिथ्याभूते तदैक्यम् । ततश्च मिथ्याभूतप्रपञ्चैक्या ब्रह्मणोपि मिथ्यात्वम् - सत्यब्रह्मतादा-त्म्या तस्यापि सत्यत्वं वा-स्यात् । किञ्च ब्रह्मनिष्ठ मन्यत्वं मि-थ्याभूतमिति वदता किंप्रपञ्चनिष्ठ मन्यत्वं सत्य . मभिमतं? तर्हि तैन्नैवान्यत्वेन परमार्थतो ब्रह्मणोऽन्येना नैकान्तिकत्वं सद्वितीयत्वापसिद्धा-न्ताः । यदि तन्मिथ्या : तथैवैवान्यत्वंस्य ब्रह्मण्यपि त्वयैवा-भ्युपगमा इत्तर मनैकान्त्यम् ।

नद्वितीयः, तस्यमिथ्यात्वंप्र त्यप्रयोजकत्वात् । नहि शुक्ति रजतदे र्देशान्तरादा वभावा न्मिथ्याव, अपि तर्हि प्रशिपन्नदेशादा वभावात् । अन्यथा येनाप्याकारेणा सत्त्वात् ब्रह्मणोपि मिथ्यात्वं स्यात् ।

भूतधूमस्य हृदवृत्तिमात्रेण धूमस्य वह्निव्यभिचारः, इति शंका मनूय परिहरति (यदीति) (तदैक्यमिति) परमार्थत इत्यनुषंगः । उक्त-बाधकभया न्मिथ्यात्वपरिग्रहमनूय दूषयति (यदीति) तर्हि शु-क्तिरजतादे मिथ्यात्व तस्यादि त्यत्राह (नहीति) (अन्यथेति) यथाकथञ्चि दसत्त्वमात्रेण स्वरूपस्यैव मिथ्यात्व इत्यर्थः । नन्वेकस्यैव सत्त्वात्तत्त्वे विरुद्धे कथं सुपपद्यते, इति चेन्न, कालभेदेन विरोध परिहारात् ।

नहि त्रयाः सद्रूपेणया सदसद्विलक्षणरूपेणया सादितिभवन्तो व्यभ्युपग-
च्छन्ति । अथ यत्रदेशे कालेया तदभावस्तत्रैव मिथ्यात्वसाध्यम्
तदासिद्धसाधनम् । नहि वयं काचित्कस्य कादाचित्कस्यच सर्वत्र सर्वदा
सत्त्वं ब्रूमः । तथा स व्यापणस्थरजतस्य सर्वदेशशुचिकृत्वा विरोधे न
शुक्तिरूप्यादेरपि सत्यत्वापातात् । कार्यकारणभावप्रिलोपप्रसंगाच्च ।

नतृतीय, दृष्टातस्य साधनं विकृतात् । नद्यव्यस्त सर्पादिकं बाधद-
शायामपि प्रथस्तमिति कश्चिद्वदति,

यदाह नवीनः, सत्त्वासत्त्वे पदार्थधर्मौ स्वरूपेवा, नाथ, अ-
सत्त्वकालेपि पदार्थसद्भावप्रसगात्, अनित्यधर्मस्याश्रयादृतेऽनवस्था-
नात्, सधर्मत्वे - असत्त्व व्याघाताच्च । न द्वितीयः, एकस्य सद्-
सदात्मकत्वं विरोधात् । ननु कालभेदेना विरुद्धमिति चेन्न, धर्मस्य
कालभेदेन हेतुसमाजा द्वयत्ययः, ननु स्वरूपस्य, तथासति स्वरूप
भेदापत्तेः । न शभावः कालभेदेन भावो भवति । इत् पूर्व मसदि त्यस-
तोऽवध्यनुपपत्तेश्च, तस्य निस्त्वभावस्या वच्छेदककालासम्बन्धात् ।
तस्माच्च किञ्चित्काल मसत् तत्सर्वदाऽसदेव, यत्स तत्सर्वदा सदेव,
नतूभयात्मक किञ्चिदस्तीति ।

अत्र - ब्रूमः, सत्त्वासत्त्वे पदार्थधर्मौ स्वरूपमेववा, यथेच्छसि
त्तपास्तु, पक्षद्वयेपि न कश्चिदोषः, तत्कालासत्त्वहि तत्कालीनाभाव
प्रतियोगित्व, अभावप्रतियोगिनोरेव भिन्नकालता, न सत्त्वासत्त्व
योः, अन्यथा विद्यमानत्वाविद्यमानत्वयो रेव विकल्पदूषणयोः प्र-
वृत्तौ क स्ते निस्तारः । यद्वा - कालान्तरीय सत्त्वस्याभावः -
कालान्तरीय सदन्वत्त्वं वा असत्त्व । किञ्च निस्त्वभावस्य कालास-
म्बन्धादिति वदन् यत्किञ्चित्काल मसत् तत्सर्वदा असदेवेति वक्तु
कथं नलज्जते । कदाचि त्कस्य सर्वदा सत्त्वे दोष माह (का-
र्यकारणेति) ननु विद्यमानस्या र्थस्य नध्यवहारनिषम इत्यत आह
(कश्चिदिति) यस्य कस्याचि यदाकदाचि ह्यत्राहास्स्यादेवेतिभाव ।

बाधविनाशयो विविक्ततयैव व्युत्पत्तेः । प्रतिपन्नस्य नेति निषेधो बाधः । विनाशस्तु लब्धसत्ताकस्य स्वरूप प्रच्युतिः । दण्डादिना निहतेषु सत्तेषु हि सर्पादिषु प्रध्वस्तबुद्धिः । तत एव चेदं प्रध्वस प्रतियोगित्वं देशकालसत्यत्वेन व्याप्त मुपलब्धमिति विपरीतसाधकत्वम् ।

नापि चतुर्थः, असिद्धेः । नहि स्वदेशादौ घटादयो न सन्तीति बाध्यन्ते । नेदं रजतमिति वाप्यंघट इत्यादि स्वरूपसक बाधादर्शनात् । ननु - सर्वानुवृत्तस्य सतएव सर्ववस्तु देश (शि) त्वेनावभासा तत्रैव चास्ति पट इति पटादिविधौ तद्विरोधि घटादे निवृत्ति दर्शना निमिष्यात्वं स्यादिति चेत् ; मैवं - सतोऽत्र पटादिस्वरूपस्य देशत्वाभावात् , अननुवृत्तेश्च । घटोऽस्ति पटोऽस्तीत्यादि प्रतीतौ सत्त्वं

ननु बाधव्यवहारस्य ध्वंसव्यवहार इत्यत आह । (बाधेति) (निषेधइति) नवेति शेषः । (ततएवेति) सत्येष्वेव सर्पादिषु प्रध्वस्तपुद्धे रित्यर्थः । किमुपाधिपदेन देशकालरूपाधिकरणं विवक्षित मुताध्यस्याधिष्ठानमिति विकल्प्याय आह (नहीति) द्वितीय आह (नेदमिति) पञ्चम्या “ नचतुर्थ ” इत्यनेनान्वयः । द्वितीयकल्पमेवोपोद्धलयति (नन्विति) सदेव सर्पाधिष्ठानतया भासते ; नच तद्भागासिद्धिः - सन्घट स्सन्पट इति सर्वत्रानुवृत्तेः । तत्रैव सति सन्पटइति पटविधिदशायां सन्नयं पटएव ननु घटइति निषेधदर्शना ज्ञेनुसिद्धे मिथ्यात्वं स्यादित्यर्थः । (मैवमिति) देशत्व मत्रा धिष्ठानत्वं । मिथ्यात्वसिद्धेः प्राक् घटादिस्वरूपातिरिक्त सतो ऽ सिद्धत्वादिति भावः । (अननुवृत्तेश्चेति) घटादिस्वरूपत्यादेवेति भावः । ननु [ब्रह्मस्वरूपं सत्ता , सा यद्यादिस्वरूपा द्वित्रा नुवृत्ता भासते , अतो] ब्रह्मरूपं सदेवाधिष्ठानमित्यत्राह (घटोऽस्तीति) आश्रयत्वं-अधिष्ठानत्वम् । स्वतन्त्रस्य ब्रह्मणः परतन्त्रस्य नाकृपत्वात्तदभावा न्न सत्ताया अधिष्ठानत्वसम्भवा इति भावः ।

घटादिधर्मत्वेनैव प्रतीयते, नतु घटादीना माश्रयत्वेन, घटश्चेत्ततः पटश्चलति घटोमहान् पटोमहा नित्यादिषु क्रियागुणादिवत् । अतोनुवृत्तत्वात् ततो देशत्व मित्यपि निरस्तं । ब्रह्मतु सर्वानुवृत्तं सदपि न घटोस्तिपटोस्तीत्यादिर्धाविषयः ।

नपथमः, अप्रयोजकत्वात्, यत्रकुत्रचि [क्वचि] त्रमितत्वमात्रेणैव सम्भवसिद्धेः । कालान्तरादौ प्रकाशानुत्पत्तेस्तत्सामग्र्यभावप्रयुक्तत्वात् । नचा प्रकाशमानत्वेन विरुद्धत्वा त्रमितत्वमेवात्र नास्तीति वक्तुं युक्तं, देशकालादिभेदेन विरोधपरिहारात् । अन्यथा विपरिवर्तस्यापि दुर्गतरत्वात् । यदिच यथाकथंचिदप्रकाशना [मानत्वा] निध्यात्वं, तदा ब्रह्मणोपि तत्प्रसंगः, तस्या ध्यामोक्षा दविद्यावशेना प्रकाशमानत्वस्य भवतिरेव स्वीकारात् । अन्यथा कथं मप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वा दित्यस्य भवदु-
च्योतभावरूपाज्ञानानुमानहेतो रत्र सिद्धिः ।

ननु त्वन्मेतेपि ब्रह्मणः सत्तारूपेणा नुवृत्त्यभावेऽपि स्वरूपेणैवा नुवर्तमानत्वा तदेवाधिष्ठानस्या दित्यत्राह (ब्रह्मत्विति) अनुवृत्तिमात्रा द्वाधिष्ठानत्वं, अपि त्वद्व्यस्यमानगोचरप्रतीतिविषयतयेति भावः । ननु कालान्तरादौ प्रकाशमानत्वाभाव श्रुतिरूपस्य तत्तद्वैलक्षण्यप्रयुक्तएवेत्यत्राह (कालान्तरादविति) (नचेति) प्रकाशमानत्वविशेषत्वा त्रमितत्वस्य विरोधइति भावः । (विपरिवर्तस्येति) कदाचित्प्रमितत्वेन तद्विरुद्ध मप्रकाशमानत्वमेव तस्यादित्यर्थः । (यथाकथंचिदिति) देशकालविशेषा प्रकाशमात्रादित्यर्थः । (अत्रेति) ब्रह्मणीत्यर्थः । प्रमाणज्ञानस्या प्रकाशितार्थप्रकाशकत्वादिति हेतुसिद्धि र्ब्रह्मविषये कथमिति वाच्यार्थः । माभूदत्र हेतु सिद्धिः, घटादिगोचर प्रमाणज्ञाने हेतुसिद्धिमात्रेण-

कथंच ब्रह्माज्ञानसावनं तिरोधानवाचेयुक्तेश्च ? तिरोहितस्वरूपस्यापि
 तस्य सर्वदा कथंचि त्प्रकाशमानत्वमप्यस्तीतिचेत्; त [द्व] दृढादे
 रप्यस्तीति नकश्चिद्भेदः । स्वकालावच्छिन्नस्य तत्प्रकाशस्य कालान्तरे
 प्यनपायात् । घटादिप्रकाशस्य कादाचित्कत्वा दस्ति भेदइति
 चेन्न ; “ नित्यो नित्याना ” मित्यादिशास्त्रसिद्ध नित्येश्वस्त्राद्धि
 विषयत्वेन घटादेरपि नित्यं प्रकाशमानत्वात् , भ्रान्तबुद्धिविषयत-
 या शुक्तिरज्ज्वादेश्च । वयन्तु तथा नजानीम इति चेन्न ; अ-
 स्माभि रपि तथागीकारात् । [इशास्त्रेण तथा ज्ञायमानत्वात् ।]
 अस्माकं नित्यं घटादिप्रकाशो नास्तीति विवक्षितमितिचेत्; तुल्यम् ।
 न ह्यस्मदर्थनिष्ठो ब्रह्मप्रकाशो नित्यइति त्वयापि स्वीकृतम् । नि-
 त्यस्तु ब्रह्मप्रकाशो नास्मत्प्रतिसम्बन्धिकः ॥ किंच - किं प्रकाशस्य

भावरूपाज्ञान सिद्धे रित्यत्राह (कथञ्चेति) (सर्वदाकथंचिदिति)
 देशविशेषेवा कालविशेषेवा कथंचिदीप प्रकाशमानत्वाभावो हेतुरिति-
 भावः । (तद्घटादेरपीति) तथाच स्वरूपासिद्धिरितिभावः । घट
 स्य कादाचित्कत्वा त्कथमविद्यमानकाले प्रकाश इत्यत्राह (स्वका-
 लावच्छिन्नस्येति) स्वकाले विद्यमानता विषयस्येत्यर्थः । (शुक्तिर-
 ज्ज्वादेश्चेति) “ नित्यंप्रकाशमानत्वा ” दित्यनुपंगः । तथाच दृष्टा-
 न्त स्ताधन विकल इतिभावः । सर्वदा ईश्वरबुद्धि विषयत्वम-
 स्माभि र्नेष्यत् एव, ईश्वरस्या नित्यत्वा दित्यभिप्रेत्याह (चयंचित्ति)
 (अस्माभिरपीति) अस्माभिरपिवा तथागीकारादित्यर्थः । तथाच
 कदाचिदेव प्रकाशमानत्वहेतो रसन्दिग्धासिद्धि रित्युक्तमभवति ।
 (अस्माकमिति) अस्मदीय नित्यप्रकाशाभावो हेतुरितिभावः ।
 (विवक्षितमिति) “ चयन्त्व ” त्यत्र याव्य इतिशेषः । (तुल्य
 मिति) तथाच प्रत्यक्षनैकान्त्यमितिभावः ।

नित्यत्व वस्तुसत्यत्व व्यनस्यापक मुतात्राधित्व ' आद्ये नि
 र्दोषत्वादिमात्रेणैव प्रामाण्यसिद्धौ तन्नित्यस्य प्रामाण्यप्र त्यनगता ।
 दोषे सतिच प्रकाशानुवृत्तेर [प्रयोजकत्व ।] किञ्चित्करत्नम् ।
 द्वितीयेतु कादाचित्कस्यापि घटादिप्रकाशस्य तदस्तीति घटादिस
 त्वत्र मयामेनापि स्वीकार्यम् । ततश्च ॥ * ॥ व्यावृत्ति रनु
 वृत्तिर्ना नमिध्यात्वादिसाधिका । नत्राग्रे जयतोऽद्वयक्षा ब्रह्मणो
 प्यस्ति यौक्तिक ॥ * ॥ अयमत्र विभाग ॥ * ॥ बाध इत्युक्त्यादिधीरत्र
 व्यावृत्तिभ्रमसंशय । मिथ्यात्व रजताद्यर्प स्वरूपाभावात् यत्ने ॥ * ॥

नापिषष्ट , तस्य बाधपर्यायस्य तत्फलभूतश्रान्तिरेषय न नि
 वृत्तिलक्षणस्यात्राऽनुलम्भादिनिरस्तत्वात् । इतरस्य प्रयोजकत्वात् ।
 व्यतिरेकासिद्धिश्च ननुधा द्रष्टव्या । यन्नमिध्या तन्नन्यान्वर्तते इति हि व्यति
 रेकः । ब्रह्मतु नमिध्या , सर्वतो व्यावर्तते , सर्वान्पन्नात् , सर्व
 न स्वय मवर्तमानत्वाच्च ।

एवमनुवृत्त्यनुमानेपि द्रष्टव्यम् ।

एतेन व्यावर्तमानत्र त्रिकल्पदृपण-न्यायेन ' भिन्नत्वात् ' 'का-
 चित्कत्वात् ' ' बाध्यत्वात् , " जटत्वात् ' इत्यादिप्रसक्तमित्याह हेतु

'व्यावृत्ति' रित्यादिश्लोके व्यावृत्तौमिध्यात्वाप्रयोजकत्वं बाधमि-
 ध्यात्वाद्योस्तादृचसाधकभावश्च प्रतीयते, बाधमेतदुपपत्तिः ? त्रयाणां भेदा
 नुपलम्भादित्यत्राह (अयमत्र विभागइति) (नापिषष्टइति) सहि बाध नि-
 यतधर्मोवा बाधफलवा बाध्य , अन्यस्य मिध्यात्वप्र त्यप्रयोजक
 त्वात् । बाधनियतधर्मो नदृश्यते, तत्फलमपिहि भ्रमनिवृत्ति र्व्यव-
 हारनिवृत्तिश्च, नच तयोरप्युपलम्भ इत्यर्थः । बाधपर्याय - बाधतु-
 ल्य , बाधनियत इतियावत् । (एवमिति) व्यतिरेका सिद्धिरि-
 त्यर्थः । यन्नस्य ज्ञतदनुवर्तन इत्यसिद्धमेव , सुस्पष्ट बहुतन्तु प्या-
 रोपिताया भेदस्या रज्जौ व्यभिचारात् । (एतेनेति) भिन्नत्र ब्रह्मणि
 व्यभिचारि, काचित्कत्वादाचित्कत्वे त्रिरुद्ध बाध्यत्वमसिद्ध , जटत्व

जाळ समूले-मूळितमिति तेषूदासि भाष्यकारे । तर्कश्च [मन्द]
दृष्ट , वा [ध्या] ध्याभादिभिरेव सत्यमित्यर्थं विभागसिद्धेरिति ।

इति कर्तारिक्त सित्यस्य सर्तन्त्र स्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य
वेदाताचार्यस्य हनिषु शतदूषण्या व्यापत्तमानन्नुमानभगवाद् षोडश ।

एष्वचानुमाने दृग्व्यतिरिक्त [रेख] दृष्टपदूषणे निरस्तम् । अदिपदेन प-
रिच्छिन्नस्य गृह्यते ।

एतेनैव निरस्त , यदाहनवीनः - जटायं - ज्ञानान्यत्व, अन्तः
करणातिरिक्तोद्गमिति व्यवहारगोचरान्यत्वया । परिच्छिन्नस्य च देशतः
कालतोयस्तुतश्च, देशपरिच्छेदश्च स्वाधिकरणवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्व ।
कालपरिच्छेदश्च स्वसप्रतियोगित्वम् , वस्तुपरिच्छेदश्च स्वसमान
सत्ताकभेदयत्त्व , मिति न ब्रह्मणि व्यभिचारइति ।

नच - स्वसमानसत्ताकत्व विवक्षया व्यभिचारोद्धारः , यथा
कृपचि त्ताम्यविवक्षायां ब्रह्मगतान्यत्वस्यापि ब्रह्मणा समानसत्ताक-
त्वात् । अन्तिहि सत्तापदबोध्यत्वेन साम्य ब्रह्मान्यत्वसत्तयोः । स
त्ताविभाजकोपाधिना साम्यविवक्षाया मसिद्धिः , नहि मिथ्यात्व, सि-
द्धेः प्राक् व्यापहारिकादि भेदसिद्धिः । ज्ञानान्यत्व यदि ज्ञानपद
मुत्पत्त्यर्थन्यायं , तर्हि ब्राह्मणि व्यभिचारः । यदि तद्वक्ष्यार्थान्यत्वं ।
तर्हि तत्पदलक्ष्य व्यवहारान्यत्वात् ब्रह्मण स्सण्च दोषः । यदि तत्पद
लक्ष्य चापदन्पाय , तर्हि स्वरूपासिद्धिः ; ज्ञानपदेन विषयलक्षणा
सम्भवात् ।

एतेन द्वितीयोपि करणः प्रत्युक्तः , व्यवहारेपि मुक्त्यामुत्पत्ति-
वक्ष्ये दृष्टदूषणसाम्यात् । व्याधिकरणवृत्त्यत्यन्ताभाव प्रतियोगि
त्वमपि ब्रह्मण्यनैकान्तिक । नच ब्रह्म निरधिहरण , तथा स-

सिद्धेः । ब्रह्मैव हि घटाद्यभाव इत्यभिधत्ते, तच्च निरधिकरणमिति ब्रूये ।
 नचैवमपि ब्रह्मण स्सर्वत्र विद्यमानतया स्वाधिकरण वृत्त्यभाय प्रतियोगि-
 त्वासिद्धिः, घटवति घटाभावो नास्तीति प्रतीत्यनुसारेण प्रतियोगिन-
 स्तदन्यस्य वा तदधिकरण वृत्त्यभावस्या सिद्धेः ! ध्वंसप्रतियोगित्व-
 मपि ब्रह्मणि व्यभिचारि, घटाभावो ध्वस्तइति प्रतीतेः । स्वकालावृत्ति-
 ध्वंसप्रतियोगित्वविषक्षाया मसिद्धिः , ब्रह्मणएव घटान्ध्वंसत्वांगी-
 कारात् ।

इति श्रीवाधूलकुलतिलक श्रीनिवासाचार्य पादसेवा-
 समधिगत परायरतवयाधाभ्येन तदेकदेवतेन
 तच्चरण परिचरणपरायणेन तत्प्रसादलब्ध
 महाचार्या परनाम्ध्येन रामानुज-
 दात्तेन विरचितायां शतदूषणी
 व्याख्यायां चण्डमास्तव्यायां
 व्यावर्तमानत्वानुमान भंगः
 षोडश स्कन्धः ॥

श्रीरस्तु ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

श्रीमते निगमा-तमहादेशिकाय नमः ।

॥ शतदूषणी ॥

॥ सप्तदशवाद्ः ॥

विभ्राणमात्मनि सदा महतीं विभूतिं
देहेन तन्मय निदर्शित भूषणास्त्रम् ।
आलिङ्गित कमलया मम चित्तप्रते
रालम्बन भवतु दैनत मद्विर्ताय ॥

यत्तु - आत्मत्यागतिरादिभि राजित माह्वलक्षणायोगात् तर्क
भिक्षिता दृग्दृश्ययो स्मर्यमानुपपत्तिरिति नामान्तरेण पठित ।
तदपि सम्बन्धया वाचितप्रत्यक्षसिद्धत्वादेन निरस्तम् ।

आहुश्च - उक्तन्तु सौगतैर्ग्राह्यलक्षणाभावा लक्षणम् ।

अन्ये दृग्दृश्यसम्बन्धाभावा माहु निरासि तत् ॥ इति ।

बाहुलश्रीनिवासाय गुरवे शुभं नमः ।

यत्रभावेन निर्विघ्न कार्यसिद्धि क्षणाद्भवेत् ॥

(विभ्राणमिति) महती विभूति मात्मनि सदा विभ्राण, तन्मय
निदर्शित भूषणास्त्र - देहेन सदा विभ्राणम् । “ आलिङ्गित कमल-
या-” शत्रापि सदैत्यनुषज्यते । (तन्मयेति) विभूतिमयत्वेन अस्त्रभूष-
णाध्याय प्रतिपादित भूषणास्त्रम् । ‘जातिरप्रमाणिना’ मित्येकवद्भा-
वः । ‘सदैत्यनेन सत्यत्व फलितम् । “ चित्तवृत्तेरात्मबन्धन ” मित्यनेन

ननु — कोसौ सम्बन्धः ? न तावत्संयोगः, दृशे रद्व्यत्वात् ।
 द्रव्यत्वाभ्युपगमेपि गुणादिभिस्सह तत्सम्बन्धस्य संयोगत्वायोगात् ।
 नापि समवायः, आत्मधर्मस्य ज्ञानस्यार्थे तदयोगात् । नचार्था
 नामेव ज्ञाने समवायः, तेषां बाध्यत्वात् ; अतद्धर्मतयैव प्रतीय
 मानत्वाच्च । नच रूप-संयोरैव कार्यसमवायः, उभयाध्रयैकाया
 नुपलम्भादिनिस्तत्वात् । नाप्येकान्तःकरणसंक्रमः, निर्विकाराया
 धिते स्तंभनाह्यपरिणामायोगात् । निर्वर्तपक्षे तु दृश्यसम्बन्धस्य मि-
 थ्यावावदयम्भावान् । नत्व (चा) र्थस्याप्यन्तःकरणे संक्रमः, व-
 हिरेवोपलभ्यमानत्वात् । अन्तःकरणस्य विषयस [स्व] रूपवृत्ति-
 योगो विषयसंक्रान्तिरिति व्यपदिश्यते इति चेत् ; - विषयविधर्मिण्या
 वृत्ते विषयमारूप्यस्या नुपलम्भ निस्तत्वात् । गौरिति ज्ञानं गौरित्यर्थ
 इत्यर्थं साहचर्यं प्रत्यक्षमिदमिति चेन्न ; तयोः पृथगर्थत्वात् ।
 गोत्वविशिष्टमर्थं प्रकाशय ज्ञानं गौरितेज्ज्ञानमिति व्यपदिश्यते ।
 गोत्वविशिष्टार्थस्तु गौरि न्यर्थ इति । अन्यथा गौरिति शब्दइत्यत्रापि
 शब्दस्या र्थसाहचर्यप्रसंगात् । तथाचे दमर्थसाहचर्यवादिनो वे-
 तादस्य वैरूप्यायैव जायते । विषयोपरागापरनामक सम्भन्नवृत्ति
 मदन्तःकरणभेदाग्रहजनितातात्त्विकधर्मयोगाभिमानएवो पलब्धिनामा-

स्तस्य ह्यत्रावतम्भवसूचनेन वादार्थस्सूचितः । प्रत्यक्षस्याबाधित
 स्य मस्तिदमि त्याजयेन शङ्कते (ननु कोसाविति) (द्रव्याधेति) नच
 तत्र संपुस्तजनवायादि स्सम्बन्धः, अननुगमात् । अशुम्भसम्प्रयोग
 दशायां स्वर्गारयापि व्यचहारप्रसंगाच्च । (आत्मधर्मस्येत्यादि) (तेषां
 बाध्यत्वादिति) घटादीनां ज्ञानव्यवहित देशवर्तित्वेन ज्ञानवृत्तित्वा
 सम्भवादिपथं । (अनुपलम्भादीति) आदिशब्देन प्रमाणान्तरस्याप्य-
 भाव उक्तः । (निर्विकाराया इति) (नत्विति) तुशब्दो निर्विकार
 त्वं प्रपुन्यतानुपपत्ते रभावं द्योतयति । (विषयविधर्मिण्या इति) वि

चित्रं तत्प्रतिषेधस्तद्वनमिति । चित्रमप्यन्तु नानारम्भ [मितिस्थ] मेकमिति न विशेष इति निर्गहन्ति । एव चित्ररसादिष्वपि । नानारूपसमुदायएव । नचाप्रारम्भ स्समुदायो वा , अनभ्युपगमात् । नच चित्रत्व मिथ्या , अस्मन्मतप्रसगात् । निराकारमपि - ज्ञान वासनानेचित्र्या देकाकर मनकाकारमिव भातीति चेत् ; तत्रापि मिथ्याभूतस्याकारस्य सत्यज्ञानेन तादात्म्य मनुपपन्न मिति ज्ञानाकारस्य आहृत्य मेष्टव्यम् । तत्रापि ज्ञानस्याय माकाशव्याम इत्यातरत्नमितिचेन्न , एतानदात्मरथाते रस्माभिरपीष्यमाणत्वात् ।

मतेनाह (चित्ररूप इति) तथाच नैकस्य रूपस्य नीलाद्यादिवैचित्र्यमिति भावः । व्याप्यवृत्तित्वनियमाभाव मतेनाह (नानारूपेति) भिन्नावच्छेदेन एकाधिकरणे नीलादीनां वृत्तित्वसम्भवात् समुदायभावइति भावः । ननु विजातीयरूपैश्चित्ररूपाख्यरूपान्तरव दत्ता प्यर्थभेदज्ञानैकत्वाभ्या ज्ञानभेदार्थैकत्वाभ्यावा चित्राद्वैतमिति किंचिदारभ्यतां , तत्समुदायएववा चित्राद्वैत मस्त्वित्यत्राह (नचात्रेति) भेदाभेदारब्धः कश्चिद्धर्मो ऽ नभ्युपगतएव , भेदाभेदयो रवच्छेदकभेदे नैकत्र वृत्त्यभावादेकाधिकरण सम्बन्धप्रयुक्त स्समुदायभावो व्यनभ्युपगत इति भावः । (अस्मन्मतेति) अथांना भेदस्य दृश्यत्वादि नवस्तुनोद्दिशि तादात्म्यत् , सत्यमित्याभूतयो स्तदयोगात् , अत स्तत्रा द्वासासिकएव सम्बन्धो वाच्य इति सर्वत्रापि तथैवस्यादित्यर्थः ।

ज्ञानस्वरूप आत्मैवार्थाकारेण ख्यायते, अत स्सर्वोप्यान्तर इति नहानानुपपत्तिरिति योगाचारमतेन शकते (निराकारमपीति) (एतावदिति) ज्ञानभेद एवार्थम्य नेष्यते ज्ञानेद्भ्यासास्त्वित्यप्यत एवेत्यर्थः । तथाचाह्वासाधीन एव ज्ञानार्थयोस्सम्बन्ध इति मदिष्टसिद्धिपितिभावः ।

नच स्वज्ञाने स्वाकारसमर्पकत्वमेव ग्राह्यं, अ वाकारस्यायं सम
 र्पयितुं मशक्यं राव । मृगमदनासनासन्नमेपिहि द्रव्यसक्रमणम् ।
 अननैव यायेन “ यस्मिन्नेवहिसन्तान ” इत्यादिकमपि निरस्तम् ।
 काशसर्वतादिषु पाकजगुणा तरा रम्भम् । कथञ्च विनश्यतार्थेनानु-
 त्पन्ने ज्ञाने स्वाकारसमर्पणम् ? नचाकार स्थिर इत्येव्यते, येना का-
 रित्व्यतातेपि परस्मिन् वर्तेत । तत्तत्स्वरूपमिध्याकारयोगएव तस्य
 क्रमइत्युच्यते इतिचेन्न, मिध्याकारेणसह सत्यस्य सम्यग्धायोगात् ।
 एवमालम्बनस्य स्वाकारसमर्पकतायोगात्तद्वेतुप्रमात्रेण ग्राह्यं विधायि-
 त्प्रभृतीनामपि ग्राह्यप्रसंगः । नच ज्ञानस्वरूपमेवार्थस्य तत्सम्बन्धः ।
 सम्बन्धसम्प्राप्त्यवलक्षणं निरुद्धधर्माभ्यासप्रसंगात्, विषयविशेषने-
 यामकाभावाच्च । नहि तत्कश्चित्प्रत्यक्षज्ञानमस्वरूपम् । नहिनाल क-

॥ २ ॥ भिन्नकालं यथ ग्राह्यं मितिचेद्द्रव्यता विदुः । हेतुत्वमेव यु-
 क्तिहा ज्ञानाभाकारार्पणक्षमम् ॥ २ ॥ इति सौत्रान्तिरस्मत् माशङ्क्य-
 निराकरोति (नचति) क्षणिकयादिभिः स्वपक्षपूर्वज्ञानक्षणे कथं फ-
 लोत्पत्त्यभ्यस्यमणो न्यत्र फलजनकत्वेति प्रसंगात्, इत्यतद्विषयपरि-
 हराय यस्मिन्नेवहिसन्तान आहितावर्मवासना । फलतत्रैव य-
 ध्नातिरागासेत्यततायथा ” इत्युक्तम्, तत्प्रसगान्तिराहृति-
 (अननैवेत्यादि) (कथञ्चेति) विनश्यतार्थेन समर्पणवक्तव्यम्,
 अधस्य क्षणिकत्वात् । तथाचानुपन्न एव ज्ञानसमर्पणवक्तव्यम् ।
 तच्च न सम्भवति आश्रयाभावादित्यर्थः । तस्मात् विषये चक्षुःरौप्य-
 समर्पकत्वदर्शननाथस्य ज्ञाने स्वाकारसमर्पकत्वं परेणोक्तम्, तत्र-
 च समानशालीनएव समर्पणदर्शनादनुपपन्ने ज्ञाने समर्पणं न सम्भव-
 तीतिभावः । ननु - अर्थाकारस्य ज्ञाने वर्तनमेव समर्पणं विरक्षितं,
 तच्चात्थं नष्टेपि सम्भवतीत्यत्राह (नचाकार इति) (सम्बन्धायो-
 गादिति) सत्यसम्बन्धायोगादित्यर्थः । मिथ्याभूतसम्बन्धस्याभ्युप-

चिन्प्रत्यनीलं । नच हेतुत्वमात्रमेव नियामकं, इन्द्रियादेरपि विषय-
त्व प्रसंगात्; अतीतादे रविषयत्वप्रसंगाच्च । अदृष्टादिवशात्कर्म-
कारक विषय इतिचेन्न; -नित्यतया कारकशून्यस्येश्वरज्ञानस्य निर्वि-
षयत्वप्रसंगात्, अस्मदादिज्ञानस्याप्यतीतानागते रसत्वादकारकै रस-
म्बन्धप्रसंगात्, भ्रान्तिविषयस्यासत्त्वा दकारकत्वेन भ्रान्ति र्नित्यनिर्विषयत्व
प्रसंगाच्च । मुक्तस्य च विधूत पुण्यपापस्या ज्ञानमिच्छतोऽदृष्टादे
नियामकस्या सम्भवात् । नचा र्थगतप्राकट्य जननमेवा
र्थ सम्बन्धइति युक्तम् : ज्ञानातिरेक्तस्यार्थप्रकाशस्य अनुपलम्भादिभावात्,
तज्जननचे ज्ञानस्यार्थसम्बन्धात्तर मन्तरेणासामर्थ्यान्, अन्यथा न्यत्रापि

गमे स्वाकारसमर्पकत्वरूप ब्राह्मत्वं 'तस्यमिध्याभूताकारस्य नास्ति,
अतस्तस्याग्रहा दनुमानं चाह्यार्थस्य नस्यात्, अतो न स्वाकारसम-
र्पकत्व ब्राह्मत्वमितिभावः । ननु-कर्मकारकेणैव ज्ञानसम्बन्धः, इन्द्रि-
यादिच न कर्मकारकमिति नाति प्रसंगः, अतीतादिकन्तु धर्मेव,
अतीतज्ञानमित्यादिव्यवहारादिति तस्य विषयत्वमिति शक्ते-
(अदृष्टादिति) अदृष्टशब्देन पुण्यमुच्यते । आदिशब्देन दुरदृष्टमुच्यते ।
(नित्यतयेत्यादि) द्वितीयाच्च तत्र ज्ञानजन्यव्यवहारफलयोगिता-
भिप्रायेति भावः । अन्यज्ञानएवायं नियमः,-कर्मकारकमेव विषय
इति, ईश्वरज्ञानस्पतु सर्वमेव विषय इती श्वरज्ञानस्य सर्वं स्तन्य-
न्ध इत्यत्राह (अस्मदादिति) (भ्रान्तीति) भ्रान्तिज्ञानस्य ज-
न्यतये कर्मकारकेणैव सम्बन्धनियमा दकर्मकारकेण रजतादिना संब-
न्धाभावा निर्विषयत्वापत्तिः, अकर्मकारकेणापि सम्बन्धे नार्थेश्वर
ज्ञानव चित्यत्वं स्यात्, ज्ञानस्वरूपस्य [स्वरूपज्ञानस्य] उपलब्ध
मानत्वेन तत्र जन्यत्वस्यैव निवृत्ते वांच्यत्वादित्यर्थः ।

तदारम्भप्रसगात्, अतात्तादिपुनिराधारप्राक्कथननन। योगाच्च । नच विषय
 विषयिभावाद्योय मपर स्सम्बन्ध, तस्यापि निधामकातराभावे सार्वात्रिकव
 प्रसगाच्च । तस्यापि द्रव्यादिषट्कान्तर्भावे सामान्यादिभि स्स तस्यै
 दनस्या सम्बन्धप्रसगात् । वहिभावे उभात्रादिप्रसगात् । भूषणकारव्यति
 रिङ्गिताना मयामद्वा तापाताच्च । एष प्रकारा तरापि दूषण मत्रिनाभूतम् ।
 सर्वत्रा प्यतावानागतयो र्गतमानज्ञानसम्बन्धस्य दानर्नह्यत् । न
 हि निरापर स्सम्बन्ध स्सम्भवति । अन्यत्रा भविष्यद्रूप्यादिभि
 रिदानामपि न यादिषोषणप्रसगात् । यथात्सा विषयविषयिभावात् अदृश्य
 या स्सम्बन्ध इष्यन्, किं ताभ्या मसम्बद्ध ॥ उत सम्बद्ध
 उताभ्या मा ? आहास्ते दनुभयात्मा अ या त्माकारा वा ? पूर्वत्र तयो
 रसम्बन्धो न स्यात् । तदसम्बन्धस्यापि तसम्बद्धत्वे सर्वत्रापि स
 म्बन्धस्य सर्वसम्बन्धत्वप्रसगात् । उत्तरत्रापि सम्बन्धातरेण न
 वा ? आद्यऽन्यथा । द्वितीयेव सम्बद्धत्वम् । नहि सम्बन्धरहित
 मपि सम्बद्धमिति समर्पित । एततो मिळितोय सम्बन्ध इति चेत्
 सम्बन्धिनारेण एततो मेळनस्य लघुत्वात् । नागातरेणच मेळनमत्र
 न स्ता युक्ति स्यात् । सत्रविनश्य स्वसम्बन्धमकृते व्याघातस्य

विषयतापदार्थान्तरमिति मत माशक्ते (नच विषयेति)
 (अभावत्वादिप्रसगादिति) आदिशब्देन प्रागभावाद्यन्तर्भाव प्रयुक्ताना
 दित्वादयो दोषा विवक्षिता । पदार्थसप्तकातिरिक्त स्तर्हि स्यादित्यत्राह
 (भूषणेति) एवमित्युक्तदूषण पिशदयति (सर्वधेत्यादिना) (अन्य
 धति) जलाभावेपि जलसम्बन्धसम्भवादिति भावः । " उभया-
 र्त्ना- ' सम्बन्धासम्बन्धात्मेत्यर्थः । (अन्यात्मेति) सम्बन्धादिचतु
 र्गोष्टिविलक्षण इत्यर्थः (तयोरिति) विषयविषयिभावो विषयवि-
 षयिणो रसम्बन्धा न स्यादित्यर्थः । (मिळितइति) सम्बन्ध इत्यर्थः ।
 (व्याघातस्यति) सम्बन्धसन्धित्वलक्षणविरुद्धमाध्यासस्या दित्यर्थः ।

पूर्वोक्तत्वाच्च । उभयानुभयादिपक्षास्तु व्याघातादिनिस्ताएव । अनु-
भयपक्षे चास्मादिष्टा निर्वचनीया [यतावादः] पातः स्यात् ।
किंच विषयविषयिभावाख्यसंबन्धो द्विष्ट एकनिष्ठेवा ? नायः, अ-
न्योन्यादिमन्नन्योन्यत्वाभावेन द्वयोरपि तस्यासिद्धेः । सिद्धौत्रा द्वयो-
रपि विषयत्वविषयित्वयोः प्रसंगात् । अतएव नद्वितीयः, संबन्ध-
रूपताव्याघाताच्च । येनात्मनासौ संबन्धः काचिद्वर्तते किं तेनैवा-
त्मना न्यत्रापि, उत्तततो न्येन ? आद्ये द्वयोरपि विषयत्वादिप्रसंगः ।
द्वितीये कथमेकस्य द्वयात्मकता ? द्वयो [तयो] रप्यात्मनो द्वि-
ष्टत्वाभावात् । संबन्धरूपतात्यागे तदात्मनेपि संबन्धस्य तत्त्वं न स्यात् ।
एव मन्यान्यपि संबन्धसामान्यविकल्पदृपणा न्यत्रा नुसन्धेयानि ।

(अनुभवेति) सर्वस्यापि सतो विषयविषयिभावसम्बन्धाभ्यां
सम्बन्धासम्बन्धान्यतरत्वात् तद्वैलक्षण्ये सदैवलक्षण्यसिद्धे रनिर्वचनी-
यावसिद्धि रित्यर्थः । यद्वा-सम्बन्धासम्बन्धवैलक्षण्यवत् सदसद्वै-
लक्षण्यस्यापि व्याघाताभावात् तदपि सिद्धयेदित्यर्थः । (अतपवेति)
यत्रैकस्मिन् वर्तते तत्र विषयत्वविषयित्वयोरपि प्रसगादित्यर्थः । (ये-
नात्मनेति) विषयविषयिणो र्यस्तसम्बन्धः, स विषयविषयिणो र्मद्वये
अन्यतरस्मिन् येनात्मना विषयत्वात्मना विषयित्वात्मनाया वर्त-
ते, ततो न्यस्मिन्नपि तेनैवात्मना वर्तते - इत्यात्मनेति विक-
ल्पार्थः । (कथमेकस्येति) विषये विषयित्वात्मना विषयिणिच
विषयत्वात्मना ज्ञानार्थसम्बन्धस्य गृह्यभावो विषयत्वं विष-
यित्वयो र्भेदादेव वाच्यः, तथाच ज्ञानार्थ सम्बन्धस्य
तादृशोभयत्मात्मकत्वासंभवा द्विषयेपि विषयत्वात्मना विषयिण्याप वि-
षयित्वात्मना वृत्ति र्नसंभवतीत्यर्थः । (द्वयोरपीति) [(तयोरपीति)]
विषयत्वस्य विषयित्वस्य चैकैकमात्रवृत्तित्वेन संबन्धलक्षणाभावात्,
तदभिन्नस्यापि दृष्टदृश्योस्संबन्धस्य संबन्धत्वं न स्यादित्यर्थः । (संबन्धसा-
मान्येति) समानानां भाव स्तामान्य, संयोगसमवायसाधारणधर्माः, संधि-
भिर्भेदतदुभयाभिजत्वैकत्वानि ।

ननु - किं सम्बन्धातर गवेषणेन, स्वतएव किञ्चिज्ज्ञान कस्य चिदेवेति नियत स्वभाव मुपलम्भसिद्धमिति चेन्न, - नियामक्रमन्तरेण नियमे तिप्रसगात् । कस्यचिदिति सम्बन्धविभक्ते मिथ्या विषयत्व प्रसगाच्च । तन्निरूप्यस्वभावात्तया स्वसामग्र्या जन्मतइति चेन्न, - ईश्वरज्ञानस्य तदभावेन निर्विषयत्वप्रसगात् । सामग्र्याहि स्वरूप मु पा दयितुं शक्य, नतु [य] सम्बन्धिनिरूप्यत्वापादन, सर्वाकारं स्तम्भनिरूपणापादन प्रसगात् । सम्बन्धरहितयोरपि भावाभायोरिव विषय विषयिणो निरूप्य निरूपकभाव इति चेन्न, सम्बन्धरहितयोर्भावाभावयोरपि तात्त्विकस्य निरूपणस्या स्माभि रभ्युपगमात् । तथापि दोषादि सामग्री वैचित्र्यादेरा सम्बन्धविषयनिर्गच्छत्यत्र शुक्तिरजतादिज्ञानोत्पत्तो दृष्टमिति सर्वत्रापि तथाभ्युपगम्यत इति चेत् ; - आगतोसिपन्थान । विषयमित्यात्मादेवहि तत्र विषयसवधाभावात्, तथात्रापि स्वाकर्तव्यमिति । अतएकस्यैव सविदात्मनोऽनाद्यविद्यादोषत्रेभवा दविचारित रमणीयसवधे तदाकारावभासोऽभ्युपगन्तव्य इति ।

एतदुक्तंभवति, किमय द्रष्टव्यसम्बन्धः सम्बन्धिभ्यां भिन्न उ-
त्पन्न ? द्वितीये सम्बन्धत्वमेव हीयेत, आद्ये किमनाश्रितो न्यतराश्रित उ-
भयाश्रितोऽयं आद्यद्वितीययो रसम्बन्धत्वं । अन्ये, किमय नाना-उत्पन्नः ।
आद्ये नसम्बन्धता । अन्ये अर्तातानागतयो रसम्बन्धाभाव प्रसंगः ।
एषां दूषणाना मुक्तप्राप्तत्वात् सामान्येनोक्तिः । (मिथ्याविषयाद्यप्रसगा-
दिति) ज्ञानस्वरूपस्य सम्बन्धिरूपतया संघटत्वानुपपत्तेरिति भावः । साम-
ग्र्येय नियामिके त्याशक्ते (तन्निरूप्येति) (ईश्वरज्ञानस्येति)
सामग्र्या स्तत्तदर्थनिरूप्यत्वप्रयोजकत्वे प्रयोजकाभावा दीश्वरज्ञान-
निर्विषयस्यादित्यर्थः । दोषान्तरमाह (सामग्र्यादीति) नहि सम्ब-
न्धाधीनस्य तन्निरूप्यत्वस्य तदभावस्यापादने सामग्रीसमर्था, अपि-
तु कार्यस्वरूपस्य उत्पादन इत्यर्थः । रजतादि भ्रमस्या सद्विषयत्वा-
दि स्वमतावष्टम्भेन शक्ते (तथापीति) (असम्बन्धेति) असत्ता-
सम्बन्धाभावादिनिर्भावः । (अविनाशित रमणीयसम्बन्ध इति) " सती "

अत्रोन्यते-

किं दृग्दृश्ययोः स्संबंधानुपपत्त्या तदुपपादनार्थं दृश्यमित्यात्व
कल्पनमित्यर्थापत्तिं विवक्षाः यद्वा- विकल्पासहत्वेन संबंधामात्रं सि-
द्धं कृत्वा तेनैव संबन्धिनोऽप्यभावसाधनं? उत दृश्यसत्यत्वे तस्य संवेदन
संबन्धभावात् प्रसंग इति प्रपञ्चमिध्यात्वसाधकानुमाने श्रुत्याद्यनुग्राहक
तर्कविश्रक्षाः इति ।

नाद्यः, अन्यत्रैवोपपत्तेः, परिदृश्यमानार्थस्यानुपपत्तौ प्रस-
ज्यमानाया उपपादककल्पनं ह्यर्थापत्तिः । नच दृग्दृश्यसंबन्धस्योप-
पादकं दृश्यमिध्यात्वं, अपितु तत्प्रतिक्षेपकमेव । अत उपपादक-
कल्पनापदेशेनाऽनुपपत्तिकल्पनमेवेत्यायातं । मिथ्याभूतसंबन्धस्योप-
पादकमेवेति चेन्न ; - तथाविधस्य तस्यादर्शनेन तदुपपादकान्वेषणा-
योगात् ।

नापि द्वितीयः; सम्बन्धाभावेऽपि मेरुमन्दरयोश्च दृशाविषाणयो-
श्च दृशाखाचन्द्रमयोश्च रिव च सम्बन्धित्वाभिमतयोस्तस्या विघातात् ।
अन्यथा दृश्यवद्दृशोऽपि तस्या एवमिध्यात्वं किं न कल्प्यते ।
दृग्दृशीनासिद्धेर्दृश्यस्य दृग्भाव इव तात्सम्बन्धाभावेच मिध्यात्वं सि-
द्ध्यति, दृशेऽस्तु स्वसंवेदनसिद्धतया दृश्यसम्बन्धाभावे नासत्यत्व
मिति चेन्न; यथा दृशो दृशिकर्मत्वाभावेऽपि स्वसंवेदनेन सिद्धिस्त
द्दृशिभ्यस्यापीति वदतः कः प्रतीकारः । स्वात्मानि क्रियाविरोध इति
चेत् ; तुल्यं । संवेदनेऽपि स्वव्यवहारे स्वगोचरसंवेदनैरपेक्ष्यमान
विश्रक्षायां नवाद्य इति चेत् ; घटादावपि तथास्तु । संविद्विषयत्वं

तिशेषः । (दृग्भाव इति) दृष्टांततयोक्तं । (तात्सम्बन्धाभाव इति) असम्बन्धस्य दृशा सिद्धावतिप्रसंगादिति भावः ।

घटादे प्रतीयत इति चेत्, किमत । स्वव्यग्रहरे अन्यसापेक्षत
 भित्तिचेन्न ; - सन्नित्तम्बन्धस्य त्वयैव प्रतियोगित्वेन तदधीन व्यवहार
 त्वायोगात्, ततश्च परिशेषात् घटादे रन्यनिरपेक्षव्यग्रहारासिद्धे
 स्तावन्मात्र रूप स्वसवेदन फलितमेव । घटादिस्वरूपत तस्य स्व
 सवेदनमपि नोपलभ्यत इति चेत् ? सन्निदोया किं स्वत स्वयप्रका
 शत्वं मुपलभ्यते ? । अनुभूतिव्याद्यनुमानादिभि स्साध्यतइति चेन्न, -
 घटव्याद्यनुमानेरपि त्रिष्वयप्रकाशत्वसाधनप्रसङ्गस्या प्येष्टत्वं नि
 राकरणे स्थापनात् ॥ किंच अनुमाननिषयवार्गीकारे कथ त्रिषय
 त्रिषयिभानसन्नध त्रिघटयामि ? तद्विघटनेन कथ स्वप्रकाशत्वमेव
 साधयसि ? अतो दृग्दृश्ययो स्तम्बन्धानुपपत्त्या दृश्यमिष्यत्वे दृ-
 शेऽपि मिथ्यात्वप्रसङ्गो दुर्गार ॥ स्वतस्सिद्धतया तस्यैव त्रिष्व
 स्यापि ततएव सत्यत्वं मनर्जनीय, अपिशेषात् ॥ ननु भव
 तोपि सन्निद स्वयप्रकाशत्वं घटादे र्द्वैगधीनासिद्धित्वं चाभमत,
 अत कथ प्रतियोग्यतार ? इत्थ - अस्माभि स्सन्निदस्वयप्रकाशत्व
 स्य सन्निदन्तरवेद्यताभ्युपगमात् । यदि त्वयापि तथेष्ट्यते, तत त्त-
 त्रैव त्रिषयत्रिषयिभान सिद्ध । यदि तत्रापि त्रिषयमिष्यत्वं,
 तत स्वयप्रकाशत्वमेव नस्यात् । धर्मरूपत्वा त्तापि माभूदिति
 चेन्न ; - तत्परिणामे स्वसवेदनेन सन्नित्तत्वस्थापनानुपपत्ते ।
 धर्मता मपहाय सन्नित्तरूपतया तदेव तिष्ठतीति चेत्, तर्हि स्व

(घटादिस्वरूपवदिति) व्यतिरेकदृष्टान्तः । (अतएव) स्वप्रकाशत्वस्य सं-
 चिदन्तरवेद्यत्वे दोषस्योक्तत्वात्, प्रमाणाभावोपि स्वप्रकाशत्वांगीकारे
 विश्वस्यापि स्वप्रकाशत्व स्यादित्यर्थः । " यदि त्वयापि तथेष्ट्यते "

रूपमेव स्वप्रकाशप्रसाधकसमिदन्तरप्रिय इत्यायातम् । तथास
ति प्रियभूताया स्समिदोपि त्वदुक्तानुपपत्त्यैव घटादिप्रमिध्याप्र
मवर्जनीयम् । तन्मिध्यात्वेपि तद्विषया समिदंन्या स्वभवेदनगुहा
तिष्ठतीति चेन्न ; - तत्समेदने प्युक्तदोषानातिरुच्यनात् । अत स्स-
मिदन्तरकर्मनागन्धरहित समि तस्यप्रकाशत्वे विश्वस्यापि तथात्वेन
सयप्रमगो दुर्गार । समिदोपि यथाकथंचित् दृश्यताम्युपगमेपि
तन्मिध्यान्वप्रसंगेन दृश्यमिध्यात्वकल्पन मशक्य (शक्यं स्यात्)
मिति ॥ किंच - यदि परिदृश्यमान स्सम्बन्धोऽनुपपन्न स्तदा सम्ब-
न्धान्तरमेव दृष्टनामेव कल्प्यताम् । न पुन स्सम्प्रतिपन्न स्वारसि
कनाधरहित दृश्यत्राधो युक्त । मध्यन्तरमपि कल्प्यमान मनुप-
पन्नमिव भातीति चेत् , किंदृश्यमिध्यान्व कल्प्यमान मुपपन्नमिव भा-
ति ? यत्ते स्ववचनव्याघातादिक मापादयति । अनुपपन्नमपि ग य
भावा दलम्ब्यत इति चेत् ? सम्बन्धस्यैव प्यनुपपन्न मपि किं
नालम्ब्यते ? अनुपपन्नत्वमेव सयत्राभावाति चेत् , मिध्यान्वेनुप-
पन्ने तदभावाप्रवर्जनीयत्वात् । यथा सम्प्रजतस्य मिध्या-
रूपत्वा नुपपत्तो सत्यन्व । अत स्सम्बन्धोपि तथाभूत

इत्यनूदितेऽर्थे दोषान्तरमाह (सविदोपीति) (यथाकथञ्चित्) स्व
प्रकाशत्वादि विशिष्टरूपेण दृश्यताम्युपगम इत्यर्थः । (अनुपपन्नमिव भा-
तीति) तथा सम्बन्धान्तरस्य कल्पयितुमशक्यत्वा त्सम्बन्धाभावेन-
मिध्यात्वमेव कल्प्यत इत्यर्थः (स्ववचनेति) विश्वमिध्यान्व-
हि मिध्यात्वस्यापि मिध्यात्वावश्यकतया प्रत्यक्षसत्यत्वसिद्धे विश्वमिध्यान्व
स्वव्याघात मायहत इत्यर्थः । आदिशब्देन प्रत्यक्षादि विरोध उच्यते ।
(अनुपपन्नत्वमेवेति) तथाच सत्यत्वस्याभावा त्सम्बन्धस्य मिध्यात्व
पर्यवस्यतीत्याभिप्रायः । (मिध्यात्वइति) “ दृश्यस्य ” विशेषः । (न
तइति) यतोदृश्यस्य सत्यत्व अवर्जनीयं मत इत्यर्थः । यद्वा - यतो-

कश्चिदिति नित्यमुपलम्भानुरोधेन तत्सत्यत्वस्थापने दृश्यस्या
प्युपलब्ध सत्यत्वाच्चाप्यपत्तेः , मिथ्यात्वस्यच स्वयमेवानुपपन्नत्वा
न्युपगमा दस्माक मनायासेने ण्सिद्धिप्रसगात् । अनुपपन्नत्वाभिमत पर
पक्षाणामपि प्रतिषेधायोगाच्च । यदाराचि परिग्रहइति तु स्यात् ।
तथाच कृत वैदिकत्वं कचुकवहन वृथाप्रयासेन ।

नच तृतीय , असत्यत्वपक्षेऽपि सन्धानुपपत्तिप्रसंगेन प्रति
तर्कपराहृत्यात् । असत्यत्वेऽपि शुक्तिरजतादि प्वारोपितसम्पन्नेन व्य
वहार प्रतीयतइतिचेत् , सत्यत्वेऽप्यनुभूते स्तद्विषयज्ञानान्तरस्या रोपित
सम्पन्नेन व्यवहारइति तुल्यम् । अतः सत्यत्वाग्रस्य निरूपणास
ङ्गत्वाभिमतस्या रोपितत्वं मिथ्यता । किन्ततो दृश्यमिथ्यात्वकल्पन
प्रयासेन । किं च प्रसंगस्य निरपेक्षे पर्यन्तानामप्यगम् । अत्रच दृश्य
स्य सत्यत्वे सन्धानुपपत्तिः प्रसंगइत्यस्य निरपेक्ष उपपद्यतेचाय सन्
धइत्येव रूपसस्यात् । तथाच सन्धोपपत्त्या दृश्यमिथ्यात्वं कल्पन

मिथ्यात्वेऽनुपपत्तेः तदभावोऽवर्जनीयः, अतः स्वस्वमिथ्योपि मिथ्यात्वानु-
पपत्तेः सत्यत्वादिपर्ययः । ननु सत्यरजतस्य सत्यत्वं न मिथ्या
रजतत्वानुपपत्त्या , किन्त्वन्यतएवेत्याशङ्क्य निराकरोति (नित्यमि-
त्यादिना) सत्यरजतस्य नित्यमुपलम्भात् सत्यत्वं, मिथ्यारजतस्य
तदभावाच्च सत्यत्वमिति व्यवस्थापने विश्वस्यापि नित्यमुपलम्भानु-
सारिणः सत्यत्वप्रसंगाच्चाकृतव्यवस्था सम्भवतीत्यर्थः । उक्तदूषण-
निष्कृष्य प्रदर्शय न्नपसहरति (मिथ्यात्वस्त्वचेति) अनुपपन्नस्याभाव
सिद्धौ मिथ्यात्वस्यानुपपन्नत्वा विशेषेण स्वेच्छा [स्वरुचि] मा
त्रा मिथ्यात्वपक्षपरिग्रह इत्यगतिरस्य शङ्का निराकरोति (यदाराची-
ति) (तथाचेति) रुच्या परिग्रहे प्रमाणस्यानपेक्षणा इति
भावः । (असत्यत्वेपीति) मिथ्याभूतसत्त्वस्यच नानुपपत्तिः, उक्तानुप-
पत्तीनां तन्निराससामर्थ्याभावादितिभावः । (सत्यत्वेपीति) यथा

मिति स्यात् । ततश्च सम्बन्धिपरिन्यागेन सम्बन्धस्योक्तार प्रसंग ।
 न ह्यस्ति सम्भवः सम्बन्धिनमन्तरेण सम्बन्धस्येति । अनुपपन्न [विशेष-
 पेण] वेपेणोपपन्न विपर्यय इति तत्स्वीकार इति चेन्न; प्रसंगतद्विपर्यय-
 यो रविशेष प्रसंगात् । तथाच प्रसंगविपर्ययासिद्धिः । अन्यथेष्टप्र-
 संग इति स्यात् । उपलभ्यते चायं सम्बन्ध इत्येव विपर्यये न दोष इति चेत्;
 तर्हि दृश्यसत्यत्वे सम्बन्धोपलम्भ भगप्रसंग इति [प्रति] तर्कः स्यात् ।
 अहो ! सन्निधिसत्यत्वे सम्बन्धोपलम्भ भग इति कुत्रेय व्याप्ति गृह्यते ।
 तथा प्यारोपितः सम्बन्धो दृश्य सत्यत्वे न स्यादिति प्रसंग इति चेत् ? तर्हि
 नारोपितोऽयं सम्बन्ध इत्याश्रयतां । अनारोपितस्तु विकल्पासहजा-
 न्नसिद्धयतीति चेत्; तथा प्येकारोपितत्वे तदनुबन्धिनो न्यस्याप्यारो-
 पित इति मिति वृथानिबन्ध । तथाहि सति सम्बन्धिनो ब्रह्मणोऽपि
 विलयप्रसंगात् । अनारोपितयोरेव रोपित सम्बन्धस्य परकीयस्वकीयत्वं
 भ्रमादे दृष्टत्वाच्च ।

मिथ्याभूतस्या रोपितसम्बन्धेन व्यवहारा दृश्यते, एव सत्यस्या प्यारो-
 पित सम्बन्धेन व्यवहारो दृश्यत इत्यर्थः । (प्रसंगतद्विपर्ययो रिति)
 अनुपपन्नत्ववेपेणोपपत्तिमत्त्वं हि अनुपपत्तिविशिष्ट रूपेणोपपन्नत्व वा-
 अनुपपत्ति रूपोपपत्तिमत्त्वं वा? उभयथा प्यनुपपन्नत्वस्यैव पर्यवसाना
 दित्यर्थः । (तथाचेत्यादि) प्रसंग तद्विपर्ययो रविशेषे प्रसंगस्या-
 सिद्धतया तद्विपर्ययोऽप्यसिद्धस्यात्, तथाच विपर्यये पर्यवसाना
 सम्भवः, विपर्ययासिद्धौ तु तदभिन्नस्य प्रसङ्गनीयस्यापि सिद्ध-
 तया इष्टप्रसंगस्यादित्यर्थः । (तथाप्येकस्येति) दृश्यसत्यत्वे-
 आरोपितसम्बन्धो न स्यादिति प्रसंगो ह्येकस्य मिथ्यात्वे तदनुबन्धि-
 नो न्यस्यापि मिथ्यात्वमिति नियमावलम्बनेन धाव्यः, सचाप्रयोजक
 इत्यर्थः । (सम्बन्धिन इति) आरोपितत्वाभिमतसम्बन्धं प्रति सम्बन्धिन इत्य-
 र्थः । (स्वकीयत्वं भ्रमादा रिति) आदिशब्देन दूरस्थजनस्यायो

एतेन दृश्यसत्यत्वे सम्बन्धरूपपद्येतेति विवक्षापि निरस्ता, इष्टप्र-
सगात् । विषयविषयिभावस्य भ्रात्याविशेषेण सर्वादिसम्मतत्वात् ।
अतएव विषयार्थापर्यवसानञ्च ।

पर्यवर्तीतानामतादिभि स्सह सम्प्रधो न सम्भवतीति । तत्र
पृष्ठान्तर्गतं वर्तमानार्थात् सम्भवतीति । स्वरूपस्य विद्यमानत्वादिति
चेन्न, विद्यमानयोरैव शशविषाणयो रसम्बन्धदर्शनात् । तथापि क-
चिदर्शना दभ्युपगम्यत इति चेत्, अत्रापि तथा म्युपगम्यता । सयोगादि-
लक्षणं सम्बन्धोऽतीतादिभिर्न दृष्टइति चेत्, अयं तु दृष्टत्वादसीन्नियता ।
दृष्टेरेपि निराधारत्वेन प्रतिक्षिप्यत इति चेन्न, वर्तमानयोरपि तीतादेरपि

भ्रमादिव मुच्यते । (एतेनेति) सत्ययोरप्यारोपित सम्बन्धं दर्शनेनेत्य-
र्थः । प्रशिथिलमूलाद्यनुकवा इष्टप्रसगात् माह (इष्टेति) तदुपपाद-
यति (विषयति) (भ्रान्तीति) भ्रान्तिस्थले ऽथ स [त्य]त्वे प्यथाधा-
तसम्बन्धरूपपन्नो वाच्यः, किमुता भ्रान्तिस्थल इत्यर्थः । (तर्कवादी-
ति) तत्तत्क्षोपपन्नत्वं मेष्टव्यमिति भावः । (विद्यमानयोरिति) विद्य-
मानत्वस्य प्रयोजकत्वेन विवक्षाया मिदं दूषणम् । (तथापीति) प्रयोज-
कत्वाभावेपर्यवश्यम् । (अतीतादेरपीति) विषयविषयिभावोहि विषय-
त्वं विषयित्वञ्च, तत्र विषयत्वे ज्ञान निरूपकम्, आश्रयोविषयः ।
विषयित्वंविषयो निरूपकः, आश्रयो ज्ञानः । यद्यपि स्वयं दृश्ययोरपि निरूप-
कत्वं आश्रयत्वञ्च, तथापि प्रमाणयुक्त्या दत्ता न्यतरस्याश्रयत्वं मन्यत-
रस्य निरूपकत्वं चेत्प्यते । स्वस्वामिभागादा वक्ष्यममेव [न्याय] नि-
यमः । ततश्च निरूपकत्वाभावेपि भाविज्ञाननिरूपित विषयत्वं प्रतीतिरिति
पदे तत्राले सम्भवत्येत्यर्थः । यदा - अण्डादण्डाच्च कश्चिद्विष-
यविषयिणो स्तम्बन्धोऽस्तु, सचोभयानिरूप्यः, उभयाश्रितश्च । नहि
युगपदुभयाश्रितत्वाभावे सम्बन्धत्वदानि, अप्रयोजकत्वात् । तथाच
तत्तदाश्रयत्राले तद्वृत्तित्वसम्भवा द्रव्यत्ववर्तमानयो रसम्बन्धानुप-
पत्तिरित्यर्थः । अत्रानि त्रिणालस्यापि निरूपकत्वं उपपादयति

स्फालवृत्तिचेनाधारत्वोपपत्ते । यथाचाभिन्नदेशयोरपि भि-
न्नदेशयोरपि मूर्तयोः संयोग इष्यते, तथा भिन्नकालयोरपि प्रतिनियत
सामग्रीसामर्थ्याद्वा नित्यज्ञाने नित्य न्तत्प्रवणस्वभावाद्वा विषयविप-
रिभायइति किनोपपद्यते । व्यवधानाव्यवधानाभ्यां विशेषइतिचे-
न्न, - तद्विशेषमात्रस्या किञ्चित्करत्वात्, अन्यथातिप्रसगात् . तथा
अव्यवहितत्वलक्षणसम्बन्ध स्तत्र न सम्भवतीति चेन्न, सम्बन्धमात्रस्या
व्यवहितत्वलक्षणाभावात् । गोमानित्यादौ तद्दर्शनाभावात् । तल्ल
क्षणस्यात्रा निष्पन्नाणत्वात् । ननु “ ज्ञानमपि हि द्रव्यमेव, सम्बन्धश्च
संयोगलक्षण ” इति भाष्ये य [प्यत्र] कथमिति चेन्न, सम्भवीद्वयस्य

(यथाचेति) यद्वा-भिन्नकालयोरपि सम्बन्धाश्रयत्वमुपपादयति (य-
थाचेति) ययैरुद्देशस्थयो घटाकाशयोरिव भिन्नदेशयोरपि घटयोः स्तं
योग इष्यते, तथा ऽ भिन्नकालयोरिव भिन्नकालयोरपि सम्बन्ध इष्य-
ता मित्यर्थः । वाशब्दो व्यवस्थितविकल्पर्यर्थः । भिन्नदेशात्वे अव्यव-
धानाद् घटयोस्संयोग उपपद्यते, भिन्नकालयोः स्वभिन्नकालव द्रव्यव-
धानाभावात् न सम्बन्धसम्भव इति वैषम्यं शङ्कते (व्यवधानेति) (अ-
न्यथेति) यत्किञ्चिद्विशेषमात्रा त्सम्बन्धासम्भवे भिन्नदेशात्वरूप वि-
शेषाद् घटयोरपि सम्बन्धो न स्यादित्यर्थः । (तथापीति) अव्यवहितत्वं,
लक्षण - नियामक, यस्य स, अव्यवहितत्वप्रयोज्य सम्बन्ध इत्यर्थः ।
(तल्लक्षणस्येति) अव्यवहितत्वप्रयोज्यस्य संयोगसम्बन्धस्य सर्वत्र -
ज्ञानार्थयो विषयविषयिभावरूपत्वेना निष्पन्नाणत्वात्, क्वचिदेवादि-
तयेष्यत इत्यर्थः । एवंच नातीतादिविषयत्वानुपपत्तिरिति भावः । न-
न्विदमनुपपन्न, भाष्ये सामान्येन ज्ञानार्थसम्बन्धमात्रस्य संयोगरूपता
प्रतीतेरिति शङ्कते (नन्विति) (सम्भवद्विषयस्येति) अन्यथा रूपा-
दिना सम्बन्धाभाव प्रसगादिति भावः । ननु कोय ज्ञानार्थयो सम्ब-
न्ध इति प्रश्ने सर्वव्यक्तिसग्रादिक धर्मपुरस्कारेणोत्तरं वक्तव्यम् ,

तस्य संपुक्ताश्रितत्वादेरप्युपलक्षणपरत्वात् । सर्वत्र संग्रहकथमिति-
चेत्^१ तत्तत्त्वभावविशेषादेव ।

यथा गविष्टे साक्षाद्याश्रय इति, इदञ्च तथोत्तरं न सम्भवतीति शं-
कते (सर्वत्रेति) माभूदेकेन धर्मेण सर्वसंग्रहः, किन्नश्लिष्टं, जिज्ञा-
सानिवृत्तिशुत्तरस्य प्रयोजनं सामान्येनेत्यत्र सर्वविषयजिज्ञासानिवृ-
त्तिश्च सर्वव्यक्त्युपस्थापनेन भवति, सर्वोपस्थापनञ्च व्यक्तीनामान-
नया तत्तद्व्यक्तिप्रतिनियतशब्देन न सम्भवतीति सर्वव्यक्तिसंग्राह-
कैकधर्मपुरस्कारेण वा - तत्तत्कतिपयव्यक्ति संग्राहका नैकधर्मपुर-
स्कारेणया कर्तव्यमिति क्वचित्संयोगः क्वचित्संयुक्ता [श्रित] श्रयाव-
मि-युक्तौ जिज्ञासानिवृत्तौ कथं नोत्तरमित्यभिप्रायेणोत्तरमाह (तत्त-
दिति) संयोगादिस्वभावाविशेषादेव संग्रह इत्यर्थः । यद्वा - संयोग-
संपुक्ताश्रयत्वादेः प्रत्यक्षस्थले सम्भवेऽपि परोक्षे तदसम्भवात् तद्वि-
षयस्य कथं संग्रह इति शङ्कते (सर्वत्रेति) तत्र प्रतियोगिस्वरूपमेव
विषयत्वमिति परिहरति (तत्तदिति) स्वरूपस्य सम्बन्धत्वेन संग्रह
इति शेषः ।

यद्वाह नवीनः - यदि सम्बन्धिस्वरूपमेव सम्बन्धस्तदा घट-
ज्ञाने विश्वमेव प्रकाशेत, अविशेषात् । नच प्रतीयमानघटस्वरूपमेव
सम्बन्धः, प्रतीयमानत्वस्यैवा निरूपणात् । नच घटस्वरूपसंबन्धः,
घटज्ञाने घटस्याविषयत्वप्रसंगात् । नच घटज्ञाने घटस्वरूपसम्बन्धः,
घटज्ञानत्वस्यैव सम्बन्धं विना दुर्निरूप्यत्वादिति ।

तदुक्तं, आद्यश्रयसिक्तेनया ताविकेनया यज्ज्ञानं घट-
ज्ञानत्वे नोभयसिद्धं तत्स्वरूपस्य घटस्वरूपस्य च सम्बन्धात्वात् ।
तच्च स्वरूपद्वयं तदेव रूपद्वयमिति सम्बन्ध इति नातिप्रसंगः ।
नच घटज्ञाने घटस्याविषयत्वप्रसंगः, तदुभय स्वरूपस्यापि-
तदुभयस्वरूपमिति सम्बन्धात्वात् । यदमन्यथापि ।

तेषां मनुवृत्तादि व्यपदेशः कथमिति चेत् ; न ।
 अधाराधेयभावादिव द्रुपपत्तेः । तथापि - त्रिविक्तव्यवहारे ऽ
 भिव्याप्त माकारान्तर मन्तरेण कथमिति चेन्न; व्यवहारानुगुण्या
 पदनरूपत्वस्य प्रतीतिसिद्धत्वात् । अन्यथा भवतामप्यवेद्यत्वे स
 त्यपरोक्षव्यवहारानुगुण्यादिकथनं न [स] बद्धप्रलापण्य स्यात् ।
 एतेन - भविष्यद्दृष्ट्यादिना सस्यादिपोषण प्रसंगोऽपि प्रयुक्तः, सम्बन्ध-
 मयस्यभाव विशेषाणां प्रतिनियतसामर्थ्यात् । .

घटमात्रानुगतस्य घटव्यवस्था घटव्यवच्छेदकत्वदर्शना दिद क-
 थं ज्ञानार्थसम्बन्धमात्रानुगतस्य तदन्यव्यवच्छेदकत्वमिति शक्ते
 (तेषामिति) तदव्यवच्छेदकत्वे तदवृत्तित्वमेवहि प्रयोजकम् .
 ननु तदितरयावद्व्यवच्छिन्नवृत्तित्वे, तथासत्याधाराधेय भावस्य सम्ब-
 न्धमात्रानुगतस्य सम्बन्धाव्यावर्तकत्वं प्रसंगात् । नोदघटव्यवस्था-
 घटव्यावर्तकत्वाभावप्रसंगस्येतिपरिहरति (नेति) 'त्रिविक्तः-अन्य-
 नानतिप्रसक्तः । अभिव्याप्तः - अन्यूनानति प्रसक्तः । (व्यवहा-
 रेति) ज्ञानेन तयोर्धो व्यवहारानुगुण्येन भवति. तदानुगुण्यस्य तत्र तत्र स
 भावितज्ञानार्थं सम्बन्धादि तयोपपत्तिकप्रतीतिसिद्धत्वादित्यर्थः ।
 (अन्यथेति) एतदन्गीकारे संविदि अव्यवच्छेदस्य त्वपरोक्षव्यवहा-
 रानुगुण्यकथनं विषये ज्ञानविषयत्वापादित व्यवहारानुगुण्य कथ-
 नं चानुपपन्ने स्यादित्यर्थः । वेद्यत्वेन अपरोक्षव्यवहारानुगुण्यं दृ-
 श्यस्येप्यते, वेद्यत्वं च वृत्तिसम्बन्ध एव । (एतेनेति) अव्यवधान
 लक्षण सम्बन्धस्य क्वचिदेवांगीकारात् । अन्यवच्चा न्यस्यांगीकार-
 ज्ञेत्यर्थः । तदेवविबुधोति (सम्बन्धोति) कस्यचित्संयोगेन सं-
 यन्वित्वस्यभावस्तस्याभावे परस्मिन्नसंयोगित्वापादनं समर्थः, वि-
 पयत्वेन सम्बन्धित्वस्वभावे विषयाभावेपि विषयिणि विषयित्वापाद-
 नं समर्थः । नन्विदमेव सागर्थ्यवच्चिन्त्य क्लृप्तिसम्बन्धनमित्यपाद

सामग्रीरेचित्र्यादेर च वर्तमान तत्प्रातिनियत विषयश्चोपपत्ते । तत्रापि
कोसोसाम्यन्य इति सौहार्देन पृच्छाम इति चेत् ॥ वयमपि परमसौहार्देन
प्रतिनूम । कोसापिति किं सङ्गाविशेष पृच्छयते, उतस्वरूपविशेष ,
यद्वा लक्षणम्, उतप्रकारान्तर, अथवा सयोगादिषु कुत्रान्तर्भाव इति, उ
तान्य वक्षित् । आद्ये तम-तरेणापि सामान्यतएव व्यग्रहार निरूपते कि
न्तद्विचारकेशेन । विषय विषयिभाव इत्येवमविशेषनाम निर्दिश्यता । सके
त्यतान्यथारुचि नामांतर । द्वितीयेपि सएवस नत्रस अन्यथा याघाता
दिप्रमगात् । तृतीयेपि लक्षणम-तरेणापी क्षुब्धारादि स्मरणम्यत्र स्फुटप्रतीति
सिद्ध दुरूपहृत्तरम् । अतिपीडायान्तु व्यवहारा [विशेषा] । नुगुण्यापादन ।

(सामग्रीति) सयोगस्य ह्युभय मपृथक्सिद्धाश्रयतया सामग्री । अथ
एकाश्रयाभावेपि सयोगासम्भवः । विषयित्वेहि ज्ञान मेवाश्रय ,
विषयस्तु निरूपक एवेति विषयाभावापि ज्ञानविषयितासम्भव ।
“ वर्तमानतत्प्रातिनियतविषयत्वे ” ति निर्देश ‘ अस्मिन्नर्थे तात्प
र्यमिति वत् । एवञ्च सामर्थ्यस्य वर्तमानमात्रविषयत्वोपपत्ते रित्यर्थ ।
अत्र सयोगादे विषयसम्बन्धवस्थान प्रौढोक्ति , परोक्षे सयोगादे
रसम्भवेन तत्रान्यस्यैव वक्तव्यतया अवैकल्याय तस्यैव सर्वत्र वि-
षयसम्बन्धावोपपत्ते , चन्द्रज्ञानदशाया मान्तराद्विक कृतस्वसूक्ष्मवस्तु
ग्रहप्रसगात् , रूपग्रहदशाया स्पर्शादेरपि ग्रहणापत्त्या करणव्यव-
स्थाभावाप्रसगात् , श्रुतिग्रहणापत्त्यभावेन प्रत्यक्षभ्रमोच्छेदप्रसगात् ;
व्यासगाद्यभावाप्रसगात् , स्वप्ने बाह्यार्थप्रत्यक्षप्रसगात् , सर्वेषामपि
ब्रह्मापरोक्ष्यप्रसगात् , सप्त रपीन्द्रिये स्तद्ग्रहणप्रसगाच्च । एव सिद्धा-
न्याशय पूर्वपक्षी स्वयमेवावधार्यं, यथापि भजान् य वचनार्थ
प्रसाध्य परमोदय कर्तुं समर्थः, अथापि सुहृद्भावेन पृष्टवन्त मा
प्रति तत्त्वमेव वक्तव्य भित्त्यभिप्रायेण पृच्छति (तथापि कोसा-
यिति) प्रवारान्तर लक्ष्यातिरिक्त स्तद्धम । अन्य - निरुक्तस
चन्द्रोद्विद्धिर्भूत वक्ष्यते पदार्थ । (व्यवहारानुगुण्यापादनमिति) ज्ञा
नगतम्यनहाराजनकव्याप्यतेत्यर्थ ।

अतएव चतुर्थेऽपि दत्त मुत्तरम् । पंचमेतु नकुत्रचिदि-
तिवा ववचिदन्तर्भावदर्शने तत्रैवेतिवा वक्तव्यम् । बहिर्भावेऽपि ना-
भावत्वप्रसंगः ; स्वेच्छापरिसंख्यातद्वित्रादिवहिर्भावे ऽ न्येपा मभा-
वत्वप्रसंगात् । अन्यस्तु व्यवहारंगतया प्रतीयमानत्वे स्वयमेवावग-
म्यताम् । अनेगत्वेतु कितन्निरूपणेनेति ॥

यत्तु 'सम्बन्धपरिग्रहे सम्बन्धान्तरानवस्था, अन्यथा तत्स-
म्बन्धत्वपरित्याग' इति । तदपि किं सम्बन्धमात्रापह्नवार्थं मुच्यते ?
ज्ञानार्थनिरूपित सम्बन्धविशेषापह्नवार्थिवा ! आद्ये स्वध्याघातः, दूष्य
दूषण वाच्यत्राचकादिसम्बन्धप्रतिक्षेपे त्वदुक्तदूषणस्यैवा किञ्चित्करत्वं
प्रसंगात् । तदभ्युपगमेचास्माकं प्रतिक्षेपातिदेः । स्वपरप्रतिक्षेप

ननु योग्यतादि वस्तुस्वरूपानुबन्धिनी, अतो ज्ञानस्य नि-
त्यत्वा योग्यतापि नित्यैवेति ज्ञानस्य घटसम्बन्धो नित्यः स्यादिति
चेन्न ; - सहकार्यन्तरसमवधाने यादृशविषयितारूपातिशयविल-
म्बा त्कार्येविलम्बः सा योग्यतेतीह विवक्षितत्वात् । (दत्तमुत्तरमिति)
“ प्रतीतिसिद्धं दुरपह्नवतर ” मित्यनेनेत्यर्थः । (क्वचिदन्तर्भावदर्शन-
इति) प्रौढांतिः । (दूष्यदूषणेति) मिथ्याभूतसम्बन्धांगीकारेऽपि
नदूष्यमिथ्यात्वमिति भावः । “ तदभ्युपगमे ” - अकिञ्चित्करत्वा-
भ्युपगमः । यद्यपीदं सम्बन्धदूषणं स्वसम्बन्धस्यापि प्रतिक्षेपा प्रति-
क्षेपकं, तथापि स्वपरनिर्वाहक समाधिना परमपि प्रतिक्षेपतीति
नाकिञ्चित्करत्वमिति शंकायामाह (स्वपरेति)

अयं भावः - स्वनिर्वाहकत्वं परनिर्वाहकत्वयो न विरोधः, न च
परप्रतिक्षेपकत्वेतु मिथो विरुद्धे, स्वप्रतिक्षेपे न स्वयं दूष्यं प्रतिक्षेप्यं
शक्नोति, यदि दूष्यं प्रतिक्षेपति - तदा स्वयं समाधीनं दूषण-
मेवेति न स्वप्रतिक्षेपसम्भवः । ननु - भवता सम्बन्धमात्रप्रतिक्षेप
मुपजीव्यहि स्वप्रतिक्षेप उक्तः, अत्र स्वपरप्रतिक्षेपकत्वं त्वयैवाभि-

सामर्थ्यस्याप्यन्यत्र प्रनिक्षेपात् । द्वितीये त्वनगागोकारः, सम्बन्ध-
रप्यस्योपि विशिष्टव्यवहारो सम्बन्धान्तरमपेक्षितमभिव्यक्त्यनगस्यैव स्वी-
कृतत्वात् । यु उ, क्तोगत्यागोत्रा, अगस्यापि स्वपरपरित्राणस्य प-
रित्यागात् । अन्यसम्बन्धस्य चागत्रे दूष्यदूषण सम्बन्धादावपि
प्रसंगात् । सम्बन्धातराभावे सम्बन्धत्वहानि रित्यपि ततएव दत्तो
त्तर । अन्यथा स्वपरनिर्वाहकमात्रभावे स्वयम्प्रकाशस्यापि निरास
प्रसंगात् । स्वव्यवहारस्य नैरेपेक्ष्य मन्यत्रा दृष्ट तत्रहि स्वीक्रियते,
तद्वदत्रापि स्वप्रतिमम्बन्धि व्यवहारे सम्बन्धातर नैरेपेक्ष्यमिति स-
माधि स्तम एव ।

हितमिति चेन्न ; [सम्बन्धमात्राभावोक्तौ] सम्बन्धान्तराणां मन-
वस्थामिदं स्वाभावोक्तौ दूषणसम्बन्धस्याप्यन्तर्भावेन प्रतिज्ञादोषो;
परस्परव्याघातस्य विवाक्षितत्वात् ।

(द्वितीयेति) ज्ञानार्थसम्बन्धस्यैव निराकरणात् सम्बन्धा-
न्तराणां मनवस्थाभिषा स्वपरनिर्वाहकस्य स्वीकारावश्यकत्वात् अ-
नङ्गाङ्गीकारादिदोषोद्भावनं । (अनङ्गाङ्गीकारइति) विशिष्टव्यवहाराङ्-
गस्य तदङ्गतया स्वीकार इत्यर्थः । (सम्बन्धस्येति) विशिष्टव्यव-
हारविषयस्य सम्बन्धस्य सत्त्वेऽपि व्यवहारविषयभूतं यदि सम्बन्ध-
स्यापि सम्बन्धान्तरं स्वीक्रियते तदानगस्वीकार इत्यर्थः । (युतेति)
घातदोषे चार्थः, सम्बन्धपरिग्रहे सम्बन्धान्तरानवस्थेत्येतद्दूषयि-
त्या - 'अन्यथा तत्सम्बन्धपरिग्रह' इत्येतद्दूषयति (सम्बन्धान्तरा-
भावेति) (अन्येति) सम्बन्धान्तराभावेन दृग्दृश्यसम्बन्ध-
हानिर्यदीत्यर्थः ।

यद्यप्यत्र प्रागेव " दूष्यदूषणसम्बन्धादावपि प्रसंगा " इति
दूषणमुक्तं, तथापि दूषणान्तराभिधानार्थं " मन्यथे " इत्यादि
ग्रन्थः । यदा - ज्ञानार्थसम्बन्धमात्रापद्वये सम्बन्धान्तरप्रतिबन्धा नि-
रस्ते सम्बन्धान्तरावद्वयपक्षमागृहीतमप्यगत्या कश्चित् स्वी-
कृत्योदिति पुनस्तं पक्षमुत्थाप्य दूषयति (अन्यथा स्व-
परिति) (तद्वदत्रापि) यथा दृश्ये दृग्दृश्य इति

यत्तु-सम्बन्धस्य स्वतोमेष्टने सम्बन्धिनोरेव स्वतो मेष्टन
प्रसंगइति । तदपि दृश्यमाने सम्बन्धे नावतरति, कल्प्यमानेतु
ययमपि तथा भ्युपगच्छाम इति क्वानिष्टप्रसंगः । इदं मध्यसूत्रयत्-
“ समवाया भ्युपगमाच्च साम्या दनवस्थितेः ” इति । नच
तत्र मेष्टनमेव नास्तीति प्रसंगो दोषः, तदभावेपि विशिष्ट व्यवहार
जननस्वभावतयैव तत्तत्स्वरूप सिद्धेः । नच स्वयमेव संबन्धात्मकं
स्वसम्बन्धात्मकं चेति स्वरूपभेद मंगीकुर्मः, येन व्याघातादि प्रसं-
गस्यात् । अतो यत्रवस्तुनो विशिष्टव्यवहारजननस्वभावात्वं दृष्टं,
तत्र तत्तत्स्वरूपमेव विशिष्टव्यवहार जनकत्वमात्रेण संबन्धइति व्य-
पदिश्यते, यत्रतु सम्बन्धएव स्फुटं स्तत्र तदभ्युपगमेन तदुपीरं सं-
बन्धांतरं नैरपेक्ष्य मंगीक्रियतइति सर्वत्र विशिष्ट व्यवहारे निरुद्धमाणे
एवचन विरोधादि नरकपातं मुमुक्षु किं विश्वमिध्यात्वं वृथाग्रहेण ? ।

तत्तत्तद्वत्सम्बन्धित्वव्यवहार स्तत्सम्बन्धेन क्रियते, तथा तस्मिन्
सम्बन्धे दृक्सम्बन्धइति प्रतिसम्बन्धित्वव्यवहारोपि स्वैर्नैव क्रियत
इत्यर्थः । (इदमपीति) सम्बन्धस्य कल्प्यमानत्वं स्वरूपातिरिक्त
सम्बन्धाकल्पनं मसूत्रयदित्यर्थः । (नच तत्रेति) स्वरूपातिरिक्तसं-
बन्धाभावरूपेण मेष्टनाभाव प्रसंगदोषो नास्तीत्यर्थः । (तदभावेपीति)
स्वरूपातिरिक्तमेष्टनाभावेपीत्यर्थः । (विशिष्टेति) सम्बन्धादि वि-
शिष्टव्यवहारजनकोभवति, अत्रच तत्तत्स्वरूपमेव विशिष्टव्यवहार-
जनकतया दृष्टमिति तत्तत्स्वरूपमेव सम्बन्धइत्यर्थः । नन्वेकस्य
सम्बन्धत्वसम्बन्धित्वांगीकारे स्वरूपभेद प्रसंगाद्व्याघात इत्यत्राह
(नचस्वर्यामिति) सम्बन्धस्तम्बन्धीचेत्येतावता न स्वरूपभेदः,
तस्य तत्रा प्रयोजकत्वादितिभावः । (विशिष्टव्यवहारजनकत्व मात्रे-
णेति) एतावन्मात्रं सम्बन्धइति व्यपदेश निमित्तम्, नतुसम्ब-
धिभिन्नत्वेसति विशिष्टव्यवहार जनकत्व प्रपञ्चं, शुफ्त्या दितिभा-
वः । (सम्बन्धपदेति) सम्बन्धित्वसम्बन्धत्वइत्यर्थः । (स्ववचनेति)

यंतु - विषयविषयिभावो द्विष्ट एकनिष्ठोवेति । तत्रविषयत्व
विषयित्वं चैकैकनिष्ठ मितरेतर प्रतियोगिकमिति निष्कर्षः । ता-
भ्यामेवच विषयविषयिणो निशिष्टव्यवहारसिद्धे । तदुभयसमाहाराद्विषय
विषयिभावाख्यसम्बन्ध इत्युच्यते ।

सम्बन्धदूषणस्य दूष्यासंस्पर्शित्वेन सम्बन्धस्य स्थिरीकरणा त्वव-
चन विरोध इत्यर्थः । स्वरूपस्यैव सम्बन्धत्वमतेनैवं व्याख्यातम् ।

यद्वा - (तदभोवपीति) मेळनाभावेपि तत्तत्स्वरूपस्यैव विशि-
ष्टव्यवहार प्रयोजकत्वेन सिद्धे न कश्चिद्दोषः, नहि सम्बन्धएव विशिष्ट
व्यवहार प्रयोजकः, किन्तुप्रतियोगि निरूप्यम्, तच्च क्वचित्स्वरूपमेवे
ति यथाप्रमाण माधाराद्वा वर्गीक्रियते, विशिष्टव्यवहारश्च न सम्बन्ध
व्यवहारः, किन्तु-समकारकव्यवहारः, अतस्सम्बन्धाभावेपि विशि
ष्टव्यवहारस्य स्वरूपादेव सिद्धे न कश्चिद्दोष इत्यर्थः । एवं स्व-
रूपस्य सम्बन्धत्वांगीकारादेव नव्याघात प्रसंग इत्याह (नचस्व-
यमेवेति) तद्माधाराद्वा सम्बन्धव्यपदेशः कथमित्यत्राह (अत इति) तर्हि
स्वरूपातिरेकेण संयोगविषयतेषां किमर्थं वर्गीक्रियेत, तदंगीकारे-
षां तयोरपि सम्बन्धान्तरं कथं धेय्यत इत्यत्राह (यत्रत्विति) विष-
यतायाः स्वरूपातिरिक्तत्वं दृश्यत्वानुमानभंगे समर्थितं । (नैरपेक्ष्यमि-
ति) स्वपर निर्वाहकत्वादिति भावः ।

एकैकनिष्ठात्वे कथं ताभ्यां - विशिष्टव्यवहारः, सम्बन्धस्यैव
विशिष्टव्यवहार प्रयोजकत्वात्, अनयोश्च एकैकगतत्वेन सम्बन्ध-
त्वासिद्धेरित्यत्राह (ताभ्यामिति) संयोगातिरिक्तस्त्वोपि सम्बन्ध
एकनिरूप्य एवेति न सम्बन्धत्वहानिः, संयोगश्च त्सम्बन्धप्रतीत्य-
विशेषात् । एकैकस्य सम्बन्धत्वे - मिश्रितयोस्सम्बन्धात्वेन व्यपदेशः
कथं मित्यत्राह (तदुभयेति) सम्बन्धसमाहारत्वात् सम्बन्धव्यपदेश
इत्यर्थः । एवं विषयतायास्संबन्धत्वमतेन व्याख्यातम् ।

यद्वा - पूर्ववदेवाकांक्षाया माह (ताभ्यामिति) सम्बन्धत्वा-
भावेपि ताभ्यां विशिष्टव्यवहार तपपद्यत इत्यर्थः । तर्हि सम्बन्ध-
व्यपदेशः कथमित्यत्राह (तदुभयेति) समुदायस्य तद्व्यपत्तिरूपत्वा

अन्य येना मनाऽसौ वाचिद्वर्तत इत्यादिकमपि दत्तोत्तर, यानि
चान्यानि सम्बन्धसामान्यदूषणानि तान्यपि दूष्यदूषणादिसम्बन्ध सत्या
सत्यो रसव्यापातकानीनि न ततोपि दृग्दृश्यसम्बन्धभग ।

तदेत त्सरे योगाचार्येण प्राह्यलक्षणायोगनिरासे फलिष्यतीति
मन्त्रा बोधास्ते । इहा प्यसूचयत् 'अनुभूति साद्विषययोश्च विषय विषयिभा
येन भेदस्य प्रत्यक्षसिद्ध्यात्' इत्यादिना सदनुभूतिभेदभाष्येण ॥

इति श्रीकारिकाकसिद्धस्य सर्वतन्त्रस्यतन्त्रभ्य
श्रीमद्वैकटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु
शतदूषण्या दृग्दृश्यसम्बन्धानुपपत्ति-
परिहारनाद सप्तदश ।

तथा व्यपदेशादित्यर्थः । (अतएवेति) अन्यत्र वृत्तेरेवा नङ्गीकारेण तत्र
वृत्तिविशेषचिन्ताया अनवकाशा दित्यर्थः ॥

इति श्रीबाधूलबुल्लतिलक श्रीनिवासाचार्य पादसेवा
समधिगत परावरतावयाधात्म्येन तदेकदेवतेन
तत्तरेण परिचरणपरापणेन तत्प्रसादलब्ध
महात्मायां परनामधेयेन रामानुज
दासेन विरचितायां शतदूषणां
व्याख्यायां चण्डमारुतात्म्यायां
दृग्दृश्यसम्बन्धानुपपत्तिपरिहार भंगः
सप्तदश स्तकम्भः ॥

यदुच्यते- नित्यमुक्तं ब्रह्मैव स्वगतानाद्यविद्या मनुभवतीति । कथं
मिदमुपपद्यते ? बन्धुन स्या नाद्यविद्यातत्कार्यानुभवाभक्त्या भोग्यस्य च
तन्निवृत्तिरूपत्वात् ।

॥ * ॥ निगमुक्तस्य वन्धश्चे नित्यमुक्तिर्न सम्भवेत् ।

बन्धस्यापि च नित्यत्वा द्वन्धाभावे च मुक्तता ॥ * ॥

ननु - भगवन्तेऽप्यज्ञानमस्यैव , तच्च सर्वज्ञेनानुभूयते, सच नित्य
मुक्त इति कोविशेष इति चेन्न; पराज्ञानादिदर्शनस्य बन्धरूपत्वानभ्युप

भावेन तां दीपेन , ज्ञानविरोधि प्राचीनकमेरुण ज्ञानजं गद्वयतिरिक्त-
विषयप्राप्यपदं पूर्वाभ्यस्तं तमः , नाजयामि ” इति भगवत्तानुगृ-
हीतत्वात् । “ ब्रह्मसर्वानुभूतिरिति श्रुति प्रत्यभिज्ञापकेन स्वयानुभू-
तित्येन परमं वाङ्मयप्रकाशानुपपत्तिर्वादाय स्पृश्यते ।

(तन्निवृत्तिरूपत्वाविति) ततश्च ब्रह्मणो विनाशप्रसंगादिति
भावः । दूषणान्तरमाह (नित्यमुक्तस्येति) “ नित्यमुक्तस्येति ” इति
प्रसंगधर्मि निर्देशः । प्रसङ्गस्या निवृत्त्यद्योतनाय नित्यमुक्तत्वनिर्देशः ।
“ वन्धश्चे ” द्वितीयापादकम् । अयं च नित्यमुक्तत्वरूपविशिष्टे विशेष-
पणासम्भवे हेतुः । विज्ञेयत्वसम्भवे हेतु माह (वन्धस्यापि चेति)
अविद्यानुभवः खलु बन्धः , सच नित्यं ब्रह्मैवेति भावः । नित्य-
मुक्तस्य ब्रह्मणो वन्धोऽस्ति नवेति विकल्प्य प्रथमं शिरो दूषितम् ,
द्वितीयं शिरो दूषयति (वन्धाभावइति) (अज्ञानमस्येवेति)
“ अज्ञानजं तमः ” “ ज्ञानेन तु तदज्ञान ” मित्यादिविषयः क-
श्चिदस्तात्पर्यः । स्वमतइय सिद्धान्तेऽप्यज्ञानानुभवो बन्ध इत्यभि-
मानः । सत्य अविद्यानुभवो बन्धः , सच ब्रह्मस्वरूपमेव , तथा-
पि ब्रह्मविषयकाज्ञानाय परमतत्वा तदाश्रयस्वरूपाय मज्ञानानुभवो ब-
न्धः , न ब्रह्मण इति ब्रह्मणो नित्यमुक्तत्वा मुपपद्यन्त्येति शक्यते

गमात् । ब्रह्माज्ञानमेव परगत ब्रह्मणा नुभूयत इति चेन्न, - तथापि पर-
गतत्वादेव तस्य बन्धरूपत्वप्रसङ्गाभावात् । तर्ह्यस्माकमप्यहंकारापर-
पर्यायात् करणगतमज्ञानं भवतु, तच्च संप्रिदधीनामिद्विज्ञा तदात्मक-
ब्रह्मणानुभूयत इति कोदोष इति चेन्न, सुषुप्तिमरण मूर्च्छाबहकारपिलय-
दशायां मज्ञानानुभवभग प्रसंगात् । नहि तदानीं निराश्रयाज्ञानस्त्वनित-
म्भय, निरधिष्ठानभ्रमानुज्ञान प्रसंगात् । ब्रह्माश्रयत्वे तु स्वगताज्ञाना-
नुभाववश्यम्भावात् । भवत्वज्ञानानुभव, सन्तु मिथ्याभूतानुभवत-
इति न नित्यमुक्तत्वाविरोध इति चेन्न, मिथ्याभूतस्यैव तस्य व्यवतयोप

(ब्रह्माज्ञानमेवेति) ब्रह्मणः परस्या चेतनत्वाद्ब्रह्मानस्य तद्गतत्वे च-
न्धकाय प्रोपपद्यत इति पण्डितरति (तथार्थाति) ननु - भस्त्वन्तःकरण-
गतमज्ञानं, नचैव मन्तःकरणस्यापि जडत्वाद्ब्रह्माभावप्रसङ्गः,
अहमित्यन्तःकरणानिन्नेन ब्रह्मणा स्वगततया ब्रह्मणानुभवात् ; त-
स्मादन्तःकरणावच्छिन्ने बन्धः, तदनवच्छिन्ने तु नित्यमुक्तततेति शङ्कते
(तर्ह्यस्माकमिति) नन्वन्तःकरणस्याभावेऽपि न निरधिष्ठान भ्रमप्रसं-
गः, प्रह्मणस्याधिष्ठानत्वात्, इत्यत्राह (ब्रह्माश्रयत्वेति) ब्रह्मा-
नस्य निराश्रयावस्थानायोगात्, सुषुप्त्याद्यवस्थासु ब्रह्मणस्याश्रयत्वाव-
श्यम्भावात्, स्वगताज्ञानानुभावात् ब्रह्मणो चन्धप्रसङ्गो दुर्धार इत्यर्थः ।

ब्रह्मानस्य स्वाश्रय प्रति स्वविषयतिरोधानं हि प्रयोजनं, नचै-
तत्प्रयोजनं मन्तःकरणाश्रयत्वे सिद्ध्यति, तस्य जडत्वेन ब्रह्मस्व-
रूप प्रकाशप्रसंगात्, नचाविद्या न्तःकरणावच्छिन्नस्य जीवस्य
ब्रह्मस्वरूपप्रकाशतिरोधानं स्वाश्रयैक्याध्यात्वा त्करोतीति वाच्यं -
तर्हि सुहृद्दर्शनादिना शरीरे सुखोत्पत्तिप्रसंगात् ; स्वाश्रयैक्याध्या-
सस्य शरीरे सत्त्वात् । विश्वाज्ञानस्या न्तःकरणाश्रयत्वे चन्धमोक्षयो-
रपि तद्गतत्वप्रसङ्गः । तस्माद्ब्रह्माश्रयत्वमेव वाच्यमिति भावः ।

अथैव नुभवसत्त्वे पविद्याया मिथ्यात्वा तात्त्विकबन्धाभावा -
स्ति यमुपतत्त्वाविरोध इति शङ्कते (भवत्वज्ञानानुभव इति) (मिथ्या-
भूत इति) मिथ्याभूतविषय इत्यर्थः । (मिथ्याभूतमित्येति) मिथ्याभूत

पादनात् । अन्यथा तन्निवृत्त्यर्थं शस्त्रारम्भानुपपत्तिं प्रसगात् ।
ततश्च तथाविधनिवृत्तिरूपे मोक्षे नित्ये कथं तत्प्रतियोगिन
स्तस्य सम्भवः ? ततश्च नित्यं ब्रह्म ण्यविद्याविमुखे स्वयमेव वि
खीयमाना सा कथं महं कारादीं न्यपन्यानि प्रमृताः कथं ता तेषु ब्रह्मणो दृष्टि
पात इति न ग्राह्यानुभवराम्भवः ।

स एष प्रयमोहेतुः ब्रह्माश्रयाज्ञाना नुपपत्तिं कथनेन व्याख्यात
प्रायः, तृतीयश्च साक्षित्वशोभने प्रदर्शित एवेति कृत्वा मध्यम
हेतुः त्रित्रये “ स्वानुभव स्वरूपत्वा ” दित्यादिना ।

• अनुभूति स्वरूपमपि ब्रह्म स्वानुभवेकतानमिति ह्यभ्युपगम्यते ।
तस्य स्वरूपातिरिक्ता विद्यानुभवः किं स्वतः उताम्यतः ? नाद्यः,
स्वानुभवरक्तानात् यथागतात्, अनिमोक्षः प्रसगाच्च । मोक्षेना स्वा
भातिकरूपं याघातप्रसगात् । किञ्च — यत्र शुक्तिरजतादौ
निपयगित्वात्, तत्र निपयिणोपि मिथ्यात्वात्स्यम्भावात् निवर्तक

स्यैव तस्य जीवे बन्धतयोरपादनात्, पारमार्थिकबन्धाभावस्य जी-
वे प्यविशेषात्, जीवब्रह्मणो रसावद्यत्वं निरवद्यत्वं श्रुतिविरोधात् ।
नन्वविद्याया उपाधिभेदेन प्रतिषिध्यपक्षपातित्वात् जीवस्य शो-
काद्यनयहेतुः, न ब्रह्मर्षीति न ब्रह्मणो निरवद्यत्वेनित्यमुक्तत्वादि-
रोध इति चेन्न, तस्यान्यत्र निरस्तत्वात् । (तथापिरेति) मिथ्याभूता
विद्यानुभवात्मक बन्धप्रतियोगिक निवृत्तीत्यर्थः । यद्यपि - अविद्या
नुभवो ब्रह्मरूपत्वत्रित्यः, तथापि - अविद्यानिवृत्त्या विशिष्टरूपेण
तदनुभवनिवृत्तिरिति भावः । (स एष इति) “ नित्यमुक्तस्वप्रकाश
चैतन्यैक स्वरूपस्य ” इति भाष्ये नित्यमुक्तपदेन विवक्षित
इति भावः । (तृतीयश्चेति) चैतन्यैक स्वरूपपदेन विव-
क्षितः । मध्यमः- स्वरूपाश्रयः । (अनिमोक्षेति) कल्पिताविद्यायाः

ज्ञानेन मयिपयवृत्तिरूपरूपप्राप्तिरिति त्वमन्त । तत्रैव यदि मिथ्याभू-
ताविद्यानुभवः [समायता] समभावतो ब्रह्मण तदा तस्यापि मिथ्या-
त्वेन बाधस्त्वज्ञानेन निवृत्तिरेव स्यात् ॥ नापि द्वितीय, अविद्यत्र-
ह्यातिरिक्तस्या न्यम्या नम्युपगमात् । अम्युपगमेन तत्सत्यमि-
थ्याविरक्तत्वेन सद्धितीयज्ञानमभयो रन्यतरस्यगतात् । माभूदविद्या-
प्रत्यक्षरूपानिर्दिष्टमन्यत्र, अविद्यत्र नवसरूप तिरोधत्ते, तन्निव-
नोय मयिज्ञानभव इति चेत्, प्रत्यक्षगतास्य ब्रह्मण तिरोधाने त-
त्स्वरूपताश्रयस्यगते रन्यत्र प्रपचनत् । किञ्च तिरोहिते ब्रह्मणि
तस्या विद्यानुभव, अनवृताया चाविद्याया लब्धप्रत्यक्षा तया तिरोधान-
मिथ्याभावान्नयग । अनुभवनिर्गमेदा तिरोधानमिति चेत्, तयाम-
ति तदज्ञान काचादित्रयमत्तया मय तिरोधानमिति सविदर्धान-
सत्ताक रामोऽन स्वतस्सिद्धतया सापेक्षज्ञानप्राप्त्यन स्यात् । तेन
च तदुपात्त प्रपचोपि तयाविद्येति सत्यस्यान् ।

आहुश्च .

“ काचादिरोक्तिरूपरे दोषो वाचागमोचर ।

ब्रह्मणाह्वानुभवेति निवृत्त्ययोगादिति भावः । (निवृत्तिरेव स्वप्रति-
पद्य एव विद्यत्रनुभव रूपमपि ब्रह्म नवृत्तिः, तथापि वृत्तित्व निवृत्ता-
वययोग्यम् । किञ्च तन्मने तादात्म्यातिरिक्त विविधविषयविभाजना-
पारात्, अविद्यानिवृत्तौ च तत्तादात्म्यस्य चावश्य निवृत्ते, तत्स्यतादा-
त्म्यस्य स्वाभाविकत्वे तन्निवृत्तौ तत्स्वभावप्रसङ्गोपि निवृत्तिः प्रत्य-
क्षतेति भावः । (अनवस्थप्येति) अविद्यानुभवेति तदविद्यात्वेना-
नुभवाधानसत्ताकत्वे सति अनुभवान्तरानभ्युपगमेन ब्रह्मण्य-
तदनुभवस्यात्, तदनुभवे पृष्ठाद्वचन्तरांगीकारं तत्राप्येव प्रसङ्गादनु-
स्येयम् । (विराधत्तइति) ततश्च स्वयं प्रकाशे पृष्ठचाम उप-
पद्यत इति भावः । अनुभवतिरोक्षमेया विद्याया ब्रह्मतिरोधानमिति
गान्धोपाधय इति शरते (अनुभवेति) ‘ वाचागमोचर ’ इत्युक्त

ज्ञानत्राध्यत्वा हानिस्तथा तस्यात्प्रपञ्चस्य सयता ॥ ” इति ।

अस्तु तर्ह्यभियानुभवाधीन तिरोधान , अनुभवस्तु निरपेक्ष इति नान्यो याश्रयणामिति चेन्न , अनिमोक्षप्रसगादे रक्तं यात् । किञ्च अतिरोहित इत्यप्यस्यैव तात्परेण भूयतात् मुचितत्वात् । ननु भवतामपि ब्रह्मस्वरूपस्यानुभवेकतान , तदेवच सर्वज्ञमित्यभ्युपगतमिति कोविशेष इति चेन्न अस्माकं ब्रह्मस्वरूपस्य स्थानुभवेकतानत्रेपि गुणभूतेन ज्ञानेन समिप्यत्रस्यभावेन स्यैतत्समस्तान्विपर्ययकरणात् । एतेन

मेव दोषमाह (ज्ञानेति) (अनुभवइति) अविद्यानुभवइत्यर्थः । (अनिमोक्षइति) अनुभूयमाना विद्याया अविद्यानुभवहेतुत्वे पूर्वप्रत्ययत्वप्रसङ्ग , अनुभूयमानाया हेतुत्वेऽनुभवस्थानादिचा दानिमोक्षप्रसङ्ग इत्यर्थः । अनुभूयमानाविद्यया अनुभवान्तरमिति हेतुः , सोऽप्यनुभवोऽनुभवान्तरविषयाविद्येति चेन्न , - अविद्यानुभवात्मकं ब्रह्मस्वरूपे भदाभावात् । (किञ्चेति) अविद्यानुभवस्य तिरोधाननिरपेक्षत्वे तिरोधानमेव न कल्प्य गौरवाद्रित्यर्थः ।

नन्वविद्यातिरोधानानुभवाना मनादित्वा ज्ञान्योन्याश्रय इति चेन्न , अविद्यानुभवस्या नादित्वेऽविद्यार्थान्तरासिद्धे । अविद्यातादात्म्यमेवाविद्याविषयत्व , तज्ज्ञानाद्य अविद्यार्थीन मविद्याराज्यवदिति चेन्न , - परोक्षज्ञानादिस्वाधारणस्य तादात्म्यातिरिक्तस्यैव विषयविषयिभावस्य वाच्यत्वात् , तस्य परोक्षज्ञानइव विषयनिरपेक्षस्या नादे स्मवाभाविज्ञत्वेना निमोक्षप्रसगात् ' नच- उपपि जन्यत्व यावदाश्रयभावि च रूपौ पाधिज्ञत्व स्त्रभाविषयत्व रक्षितमिदं विषयत्व , तथाचा नादित्वेपि निवर्तनसन्निधाने निवर्ततइति वाच्यः । तत्त्वज्ञानस्या विद्यानिवर्तनत्वेऽप्येतदनिवर्तकत्वात् । अविद्यानिवृत्त्यापि न तद्विषयत्वनिवृत्तिः , तस्या नादे रविद्यार्थान्तरत्वात् ।

सिद्धान्तेऽपि प्रत्यक्षेण स्वसंज्ञत्वं सर्वानुभवरूपत्वमेवेति भ्रान्त्या शक्यं (ननु भवतामिति) ननु भवतामपि ज्ञानस्य सर्वविषयत्व

मुक्तोपि व्याख्यान । बद्धस्यनु सर्वविषयकरण स्वभावमपि
ज्ञान मौषाधिकान् सकोचविक्रमा भवतीति नमिरोऽ । उपाध्य
प्रवादानादिरूपेणोपस्थिता कर्मादय इति ना ननस्थादयो दोषा ।

अतो यदि न ह्यानुभयमि अस्ति, तदा स्वरूपमात्र प्रकाशस्वभावा
दा मरुत्तया दीरिक्त तद्धर्मभूत ज्ञान मभ्युपग उया त्यनया बाह्यानु
भयव्यसामिति ।

त्यनाम स्तर्हि बाह्यानुभय , नतत्र नस्तबाह्य निचि दनुभूयत इति
चेन्न, निरूपामहत्या । किमत्र बाह्यतया प्रतीयमानाना मनुभूति
स्वरूप मभिमत , उत स्वरूपातिरिक्ताना मरुत्व, अथ वरुना मर
रुन ता व ह्याना महेत्व , उत बाह्यानुभयस्यैवा वरुत्वमिति । नाद्य ,
अमायातिवादस्य त्वेन दूषणात्, तदभ्युपगमस्य चाप्यत्र
दत्तोत्तरनात् । नद्वितीय , प्रयवापहर्निर्भूताना । अरु
त्वपि तदुहेत्वस्य दुरपद्व्यतया बाह्यप्रकाशानश्यम्भावात् । नतृताय ,

स्वाभावात्, बन्धावस्थायामपि सार्वज्ञेये ऽ सत्सारण्य स्यादिति -
शरणापामाह (बद्धस्यत्विति) सर्वविषयीकरण योग्यतायाएव स्वा
भाविकत्व मिति भाव । “ कर्मादय ” इत्यादिशब्देना विद्यादे ग्रंथ ।
(नानवस्थादय इति) अविद्यया कर्म, ततो घातना, ततो रुचि,
तत प्रकृतिसम्बन्ध , ततश्चावेद्ये त्यामाश्रया न्यान्याश्रयचक्रा द-
य । यद्य प्यविद्या प्रकृतिसम्बन्धान्तरमूला, तथा प्यननस्थादिदोषा न
भवन्ति , प्रवादानादित्वागीजरादिति भाव । बाह्यप्रस्तवनुभवाभावा
रूपो विशिष्टाभावो बाह्यत्ववस्तुत्वतद्विषयत्वरूप विशेषणाभावे रनु
भवरूप विशेषणाभावेनच भवतीति क्रमेण ता न्विद्वल्पयति (तिम
चेति) (त्वैव दूषणा द्विति) तथाचा पसिद्धान्तइति भाव ।
आत्म व्यातिवादस्य नृपितत्वाच्च नैव मित्याह (तदभ्युपगमस्यचेति)
(अवस्तुत्वेति) सत्यस्वाभावेपि मिथ्यात्वमेव त्वयाभ्युपगत, नतु-

सर्वलौकिकपरीक्षक हृदयविसंवादात्, सर्वसंरम्ब विख्यप्रसंगाच्च ।
नचतुर्थः, माध्यमिकवादावतारात् । अस्तु बाह्यानुभवस्यैवा वस्तुत्व मिति चे-
न्नः तस्यैव विशोधितस्य त्वयाब्रह्मत्वाम्युपगमात् । तदतिरिक्तस्य तु त्वद-
भिमतस्य कुतश्चिदप्यसिद्धेः । सिद्धावपि तस्यैव बाह्यानुभवाभावे तद्वयति-
रिक्तानामपि बाह्यानुभवभेदाना मसम्भवे पुनरनुल्लेखपक्षपरिशेषात् ।

अतो बाह्याल्लेखस्ते हातुमुपादातुं न शक्यः [तदिति] मिति दुरन्तमिति ।

इति श्रीकावितार्किकसिद्धस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वैकटनाथस्य वेदान्ता-
चार्यस्य कृतिषु शतदूषण्यां बाह्यप्रकाशानुपपत्तिवादोऽष्टादशः ।

मुच्छ्रयं, तथाच तत्प्रकाश आवश्यक इति भावः । (सर्वसंरम्भेति)
स्वपरसिद्धान्तस्थापनदूषणादिप्रवृत्तिरपि न स्यात्, स्वपरायस्फुर-
णात् । किं बहुना प्रवृत्तिमात्रं न स्यात्, तस्या स्तद्विषयस्फुरणसाध्य-
त्वा दित्यर्थः । (माध्यमिकेति) प्रकाशस्वरूपसत्यत्वं तन्मता द्विशे-
षः, तदवस्तुत्वे सोपि न स्यादित्यर्थः । ननु प्रकाशमात्रं ज्ञावस्तु,
अपितु बाह्यप्रकाशः, एवंच ब्रह्मरूपप्रकाशस्य सत्यत्वा द्विशेष इति
शङ्कते (अस्तिवति) (तस्यैवेति) " परागर्थप्रमेयेष्वि " त्यादिकूट-
स्थ वचनादिति भावः । विषयोपरागभेदनिवृत्ति रङ्गोपहितत्वं । (तदति-
रिक्तस्येति) बाह्यप्रकाशातिरिक्त प्रकाशो ज्ञानात्मकएव प्रमाणसि-
द्धः, नतु त्वदिष्टज्ञानमात्ररूप इत्यर्थः । अस्तु बाह्यातिरिक्तोपि सत्यः
कश्चित्प्रकाशः, तथापि तस्य पूर्वोक्तस्वतन्त्रत्वोपाधिकत्वं विकल्पा-
योगा बाह्यानुभवा योगः, तदभावेच प्रतिभाधीनसत्ताका न बाह्या-
नुभवलक्षणभेदाः, तदभावेचानुल्लेखपक्षः परिशिष्यते, सच दूषित-
एवेत्याह (सिद्धावपीति) " दुरन्तं " - व्यवसन्नमिति शेषः ॥

इति श्रीबाधूलकुलतिलकश्रीनिवासाचार्यपादसेवासमर्पित
परावरतत्त्वयाध्यात्म्येन तदेकदेवतेन तच्चरण परिचरणपरायणेन
तत्प्रसादलब्ध महाचार्या परनाम्ध्येन रामानुज दासेन विरचितायां
शतदूषणी व्याख्यायां, चण्डमारुताख्यायां बाह्यप्रकाशानुपपत्तिः

अष्टादश स्कन्धः ॥

श्रीरस्तु ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

शतदूषणी ।

एकोनविंश वादः ।

अनन्यचेतना पुमा मज्ञान मयु वते ।

निष्ठाज्ञानमवाप निन्य सर्वभेदे नम ॥

अहंकारमि व्यग्रत्वं दूषयद्भिर्भाष्यकारे रज्ञानाश्रयत्वं गपि सं-
निर्दो निरस्त “ नच सविदाश्रयत्वं मज्ञानस्य ” इत्यादिना । अवि-
द्याश्रय विकल्पेचोक्त “ नापि ब्रह्मा श्रित्य, तस्य स्वप्रकाशज्ञानरूपत्वे-
ना विद्याविरोधिवात् ” इत्यादिना । प्रदेशान्तरेषुच सर्वज्ञाननिर्दो-
षवादिश्रुतिशक्तैर्विरोधो दर्शितः । तत्सर्वं संकल्प्य व्याकुर्मः ।

मंगल माचर न्वादार्थं समृद्धाति (अनन्यचेतसामिति) अन्य-
स्मि श्वेतो येषां ते - अन्यचेतसः । “ सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहिः ”
यिति बहुव्रीहौ सप्तम्यन्तस्य पूर्वनिपातविधानलिंगात् व्यधिक-
रणपदोप्ययं बहुव्रीहिः कण्ठेकाळादिव त्साधुः । नविद्यते ऽन्यो-
विषयो यस्येतिवा । भगवदेकान्तार्थस्य इति भावः । अज्ञानश-
ब्देन ब्रह्म न जाना [ती] मो त्यादिप्रतीतिविषयो विवक्षितः । “ अ-
नन्यचेतसा मज्ञान ” मित्यनेना ज्ञानस्य ज्ञानाश्रयत्वप्रतीतेः, अतो
यत्तदज्ञानं ज्ञाननिवर्त्यं न्तर्ज्ञातयैष भवितुं मर्हतीति वक्ष्यमाणयुक्ति
स्सूच्यते । अहमज्ञाति धर्मिग्राहकमानवाधश्च । स्वाश्रिताना म-
प्यज्ञाननिरासकस्य उत्पत्त्यसंकल्पस्य वयं स्वस्मि ब्रह्मानसहिष्णुत्वमिति
भा.र. । ब्रह्माज्ञान - ब्रह्मानन्दः । ब्रह्माज्ञान मितराज्ञानं च

यद्यसौ परमात्मा तदुक्तप्रकारेण संविन्मात्रस्वरूपः, यदिवा यथाश्रुति सर्वज्ञः, नोभयथापि तस्या ज्ञानाश्रयत्वं सम्भवति । तथाहि- न तावद्दटादिवत् ज्ञातृत्वात्यन्ताभावलक्षणं मज्ञानं मिह विवक्षितं, तस्य त्वदभिमते ब्रह्मण्यपि घटादावेव यावत्स्वरूपभावेतया स्वरूपे सति नि-

नास्तीत्यर्थः । अत्र निरवयवादि श्रुतिविरोधो विवक्षितः । यद्वा- भज्ञानं च तद्गन्धश्च - अज्ञानगन्धौ । अत्र स्वतएवा ज्ञाननिरसनस्य विवक्षितत्वात् स्वप्रकाशत्वविरोधो ब्रह्मविषयाज्ञानस्य सूच्यते । गन्धशब्दः कार्यपरः, कार्यस्य हेतुसूचकत्वात् । सच संसारपट । अज्ञानकार्यसंसाररहिते कथं मज्ञानम् । अन्यथा ब्रह्मण एव संसारिवप्रसंगादिति भावः । (यदीति) मात्रया संविदाश्रयत्वं व्यावर्त्यते ।

अत्र स्वप्रकाशत्वात् ज्ञानानाश्रयत्वात् तदुक्तरीत्या सर्वविषय स्वरूप साध्याच्चा ज्ञानाश्रयत्वासम्भवोऽभिप्रेतः । ननु- संविन्मात्ररूपत्वे कथं मज्ञानाश्रयत्वासम्भवः, अज्ञानं हि ज्ञानविरोधि, अतः संविदनाश्रयत्वं तद्विरोध्यज्ञानाश्रयत्वोपपादकं मेवे त्याज्यं वा दृशं - ज्ञानाभावात्मकं ब्रह्मणि सम्भवति, न तत्त्वया सिद्धायिषितम्, तद्वि त्वया ज्ञाननिवर्त्यत्वेना भिमत्तम् । नचात्यन्ताभावादिकं ज्ञाननिवर्त्यं, प्रागभायर्ध्वसौ तु तत्र जग्यप्रतिपोग्यनीकारादपि न सिद्धायिषितौ, ज्ञाननिवर्त्यस्याज्ञानस्य भावरूपत्वोक्तेरपि नाभायरूपाज्ञानं सिद्धायिषितम्, यच्च भावरूपाज्ञानं ब्रह्मणि सिद्धायिषितं तत्तु न सम्भवत्येवेत्यभिप्रायेणाह (तथाहीत्यादि) ज्ञानाभावलक्षणमित्युक्ते ज्ञानान्तराविरुद्धो ज्ञानविशेषाभावो गृह्यतेति 'ज्ञातृत्वात्यन्ताभावलक्षण' मित्युक्तम् । " त्वदभिमते ब्रह्मणि " - संविदनाश्रयः । (यावत्स्वरूपभावेतयेति) व्यावहारिक ज्ञानान्तराभावाङ्गीकारेण तस्य न साक्षा ज्ञाननिवर्त्यं मिति भावः ।

वर्तयितुं मशक्यत्वात् । नापि ज्ञानप्रागभावप्रध्वंसौ । ब्रह्मणि धर्म-
भूतस्य ज्ञानस्य कदाचि [कस्यचि] द प्यनभ्युपगमात् । नापि
ज्ञानान्योन्याभावः, ज्ञानान्तरानभ्युपगमात् ; स्वप्रतियोगिक भेदायोगा-
च्च । वृत्तिज्ञानादध्यस्तज्ञानाद्वा भेदस्य सन्त्यत्वेन [नित्यत्वेन] तस्या-
पि निर्वर्त्यतया भिन्नताज्ञानत्यायोगात् । भारूपाज्ञानत्वाभ्युपगमादेव
च नाभावान्तरमपि ।

अतो यत्तदज्ञानं ज्ञानानिर्वर्त्य मभिमतं, तज्ज्ञातयोरं भावितुं मह-
ति, ज्ञानस्य स्यात्प्रयत्ना ज्ञाननिवर्तकत्वव्याप्तेः । नहि देवदत्तगतेन
ज्ञानेन यद्दत्तगतं मज्ञानं निवर्तते ।

ननु -- ईश्वरादिगतेन ज्ञानेन कथं तदनुग्रहविषयजीवगताज्ञान-
निवृत्तिस्त्येति चेन्न; - तत्र शक्तिविशेषोपवृद्धितत्वेन तदुपपत्तेः ।
नहि प्रकाशाकारतामात्रेण तत्र परगताज्ञानं निवर्तकत्वं, तथासति
नित्यं तन्निवृत्तिप्रसंगात् ।

(नापीति) द्विवचनतया परिणतं विवक्षितं पदमनुपपद्यते । (कस्य-
चिदिति) नित्यवदनित्यस्याप्यनभ्युपगमादित्यर्थः । (नापीति)
विवक्षित इत्यनुपगमः । उत्पादविनाशशीलं तुरीयं संसर्गाभावांगीका-
रेण न तस्याप्यत्राभिमतत्वमित्याह (भावरूपेति) यद्वा-
धावहारि-
कात्यन्ताभावस्यात्रैव निरासो बोद्धव्यः । एवकारणायं सर्वत्र हे-
तु रिति सूच्यते । अत्रापि पूर्ववदनुपगमः । यत एव मभावरूप-
मज्ञानं न विवक्षार्हं मतो भावरूपाज्ञानमेव विवक्षितं पर्यवस्यतीत्या-
ह (अत इति) "तदि"ति भावरूपत्वं विवक्षितम् । ततः किमि-
त्यत्राह (तदिति) यथा सिद्धान्ते ईश्वरयोगिगतेन ज्ञानेन तदनुग्र-
हविषयजीवगताज्ञानं त्वदभिमतं निवर्तते, तद्वन्ममापि जीवगतेन वा-
न्तःकरणगतेनवा ज्ञानेन ब्रह्मगताज्ञानं ममदभिमतं निवर्ततामिति शं-
कते (नन्विति) (नेति) "शक्तिविशेषः" तदीय संकल्परूपता । (प्र-
काशाकारतामात्रेणेति) समानविषयकं ज्ञानमेवेत्यर्थः । (तथास-
तीति) ईश्वरस्य नित्यसर्वज्ञत्वादिति भावः । व्यधिकरणज्ञानस्याज्ञाना-

अतो जीवगतेना न्तःकरणगतेनवा तत्त्वज्ञानेन ब्रह्माज्ञाननिवृत्तिरिति प्रयुक्तम् ।

ततश्च यत् ज्ञाननिवर्त्य मज्ञानं, न तत् ज्ञातृत्वप्रसक्तिशून्ये ब्रह्मणि गवितुं मर्हति । तदेतद् ब्रह्मरूपाज्ञानदूषणे प्रसंगाभिप्रायेण प्रायुक्तं “विवादाध्यासित मज्ञानं न ज्ञानमात्रब्रह्माश्रय अज्ञानत्वात् ; शुक्तिकाद्यज्ञानयत् ; ज्ञानाश्रयं हितत् ” इति ,

निवर्तकत्वमुपपादित मुपसंहरति (अतइति) यद्वा - प्रतिबन्दिमुखेन जीवादिगतज्ञानस्य निवर्तकत्वशंका परिहृता, इदानीम् “जीवगतज्ञानस्यैव निवर्तकत्व मस्तु, नचैव मतिप्रसंगः, विशेष्यविशिष्टभावस्यैव विशेषणभावस्य वा नियामकत्वात् ” इति या शंका-स्वापि निरस्तेत्याह (अतइति) समानाधिकरण ज्ञानस्यैवा ज्ञान निवर्तकत्वादिभावः । नच विशेषणविशेष्यभावां नियामकः, देवदत्तज्ञानेन देवदत्ताज्ञाना निवृत्तिप्रसंगात् । नच तत्रा भेदएव नियामकः, तथासति तदातिरिक्तविशेषणविशेष्यभावादे नियामकत्वं कल्पनायोगात् । ननु-तत्रापि विशिष्टविशेष्यभावएव नियामकः, अज्ञानस्य विशेष्यब्रह्मस्वरूप गतत्वा दितिचेन्न- देवदत्तगतज्ञानेन पक्षे गताज्ञान निवृत्तिप्रसंगस्य दुर्वारत्वात् । एतेन “विवादाध्यासित” मित्यादिना भाष्योक्तस्तर्कांश्च समर्थितइत्याह (तदेतदिति) (प्रसंगाभिप्रायेणेति) तदभिमतस्य ज्ञानत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वलक्षणाज्ञानत्वस्य हेतो रसिद्धे रनुमाना संभवादितिभावः । परोक्तं भावरूपाज्ञानं ज्ञानमात्रब्रह्मस्वरूपंचाभ्युपगम्य तर्कः प्रयुज्यते । (विवादाध्यासितमिति) ब्रह्माश्रयब्रह्मेति विवादविषय इत्यर्थः । यदज्ञानं तन्न ब्रह्माश्रयमिति व्याप्ते रशुक्ति-काद्यज्ञाने दर्शनेन ब्रह्मविषयाज्ञानं न ब्रह्माश्रयं, तथाप्ये ज्ञानत्वस्यैवा सिद्धिप्रसंगात् । नच व्याप्यसिद्धिः, अज्ञानस्य ज्ञानाश्रय व्याप्तेः, ब्रह्मणश्च ज्ञातृत्वाभावेन शुन्याद्यज्ञानानां तदूतत्वात्सम्भवात् । एतदभिप्रायेणोक्तम् (ज्ञानमात्रेति) (ज्ञानाश्रयं हि तदिति) नच - ज्ञानाश्रय वनियमो प्यसिद्ध इति वाच्यम्, -

नियतकालप्रसंगेन समनाधिकरणज्ञानत्वेनैव निघर्तकावे वाच्ये ज्ञान-
नियत्यंतया ऽभिमतज्ञानस्य ज्ञानाश्रयत्वावश्यकभावात् ।

ननु विषयभाष्यवैश्यानात् कथं मयं तर्क इति चेत्, भवति-
द्विविध स्तर्कः, साधका दूषकश्च । तत्राद्यस्य विषयव्यपयवसाना-
पेक्षा, तद्विना तस्य साध्यासाधकत्वात् । इतरस्य तु न तदपेक्षा,
पराभ्युपगममात्र मादाया निष्ठप्रसञ्जनन दूषणत्यसम्भवादिति ।

ननु- शुक्तयाद्यज्ञानमपि शुक्त्याद्यवच्छिन्न चैतन्यगतमेव, ननु
देयदत्ताद्याश्रयम् । नचैवं व्यधिकरणतया देयदत्ताश्रयज्ञाना त्रिवृ-
त्स्वनुपपत्तिः, विषयचैतन्यस्या ज्ञानाश्रयस्य वृत्तिप्रदन्तःकरणावच्छे-
देन प्रमातृचैतन्याभिज्ञाया तत्र क्षणमात्र मज्ञानस्य ज्ञानसमानाधिकरण-
त्वात् । अतः कथं " ज्ञानाश्रय इति तदि " स्युच्युत इति चेत् ?

अत्र केचित्, शुक्त्यज्ञानं न शुक्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्य, अहं जा-
नामीति च्छामीति च्छत् अहंन जानामीति ज्ञातृस्थत्वानुभवात् । इत्याहुः ।

अत्र तर्वाणः-घटाद्यज्ञानं घटादिचैतन्यनिष्ठमेव, अन्यथा तत्र विक्षे-
पायोगात् ।

नचैयम् तस्य साध्यसम्बन्धा ददं मिदं [न] जानामीति प्र-
तीतिः कथमिति वाच्यं, अवस्थावस्थावतो रभेदात् - मूलाज्ञानस्या
वस्थावतो हकारसमानाधिकरणत्वा तदयस्य ज्ञानमपि तदनुरक्ततया
भातीति केचित् । अन्ये तज्ज्ञानानुभवे तदधिष्ठानचैतन्य प्रमातृचैत-
न्ययो र्यस्तथाभेदस्य प्रयोजक इत्याहुः । अपरे तु - शुक्ति महं
[न] जानामीत्यनुभवो मूलाज्ञानविषयः, शुक्त्यादे रपि तद्विषया-
भिन्नतया तद्विषयत्वानुभवात् । रजताद्युपादान मज्ञानान्तु कार्यानु-
पपन्नगम्यं, कार्यच रजताद्यध्यासः, ज्ञानेनाज्ञान निवृत्त मित्यनुभ-
योया, इत्याहु रिति ।

तत्र- अन्तः करणाश्रितस्यैवा ज्ञानस्य वृत्त्यासह निगतरस्य
तदुपादानत्यसम्भवात्, विषयगत विशेषार्थ विषयगतत्वस्या नाव-

शक्यत्वात् । किञ्च - प्रतीतिबला दद्याद्यावारकाज्ञानस्या इमर्थं नि
 ष्टावेपि घटोपादानमूलाज्ञानस्यैव तत्र वाल्मीकादि विक्षेपहेतुत्वस-
 म्भवात् । किञ्च-शुक्त्याद्यज्ञानाना मनादित्वांगीकारेणा वस्थात्वा सं
 भवात्, तेन कथमहं (न) जानामिति प्रतीत्युपपादानम् । यच्चान्तः
 करणावच्छिन्नचैतन्यस्या ज्ञानाश्रय विषयचैतन्यस्यच वास्तवा भेदा
 त्प्रतीत्युपपादनम्, तदपि न, तथासति घटादौ घृतिनिर्गमन कल्पन
 वैयाकरणोपपत्तेः । तत्रा प्यन्तःकरणावच्छिन्न विषयावच्छिन्न चैतन्ययो
 वास्तवा भेदस्य सत्यात् । व्यवहित स्वर्गोऽपि भासतेति चेत् ? तर्हि-
 देवदत्तीयाज्ञानं यज्ञदत्तस्य कुतो न भासते । तन्प्रत्यावारकाज्ञानंत-
 स्य भासतइति चेत् ? तदिन्द्रियसन्निकृष्ट स्तस्य भासतइति नासन्नि-
 कृष्ट घटभानप्रसंगः । यच्च - मूलाज्ञानमेव घटं न जानामीति प्र-
 तीतिविषयइति । तत्र विषयगताज्ञानमेव न सिद्धयेत्, रजताद्य-
 द्वासास्यमूलाज्ञानादेवोपपत्तेः । नच ज्ञानेना ज्ञानं निवृत्तमित्यनुभव-
 यला तत्सिद्धिः, एतावन्तं कालं घटं ना ज्ञासिषं - इदानीम् घटज्ञानेन
 मयिघटाज्ञानं नष्टमि त्यनुभवेना ज्ञान निवृत्त्यनुभवस्या हं जानामीति प्रती-
 ता ज्ञानविषयत्वावगमात्, विषयाज्ञानस्या प्रत्यक्षात्वे तन्निवृत्तेः प्र-
 त्यक्षत्वायोगाच्च । किञ्च - किमूलाज्ञानस्य विषयावच्छिन्न चैतन्या
 वारकाद्यम् - उक्तं ? भावे तत एव विक्षेपस्योपपत्तौ विषयगताज्ञाना
 न्तरे मानाभावः । द्वितीयतु तद्विषयत्वानुभव विरोधः । अज्ञान
 विषयाभिन्नतया तद्विषयत्वानुभवे घटज्ञानदशापामपि घटस्याज्ञान-
 विषयत्वानुभवप्रसंगः । ननु-घटातुभवः प्रतिबन्धकस्तत्रेति चेन्न-
 इदं तेन सामान्यरूपेण ज्ञाने विशेषाकारेणा ज्ञानदशाया मिदं न जाना
 मी त्यननुभवप्रसंगात्, अत स्तत्प्रकारकज्ञानं तत्प्रकारावच्छिन्नाया
 रकाज्ञानानुभव प्रतिबन्धकं वाच्यम् । मूलाज्ञानंच नावच्छिन्न चैत-
 न्यावर्णमिति न तदनुभवप्रतिबन्धः ।

यत्तु - शुक्त्याद्यज्ञानस्या इमर्थंचैतन्य मात्राय, शुक्त्यावच्छिन्न-
 चैतन्यं विषयः, रजतादिकंचा ज्ञानचैतन्यविषयो न तज्ज्ञानविषयं
 इति मतम् । यच्च शुक्त्याद्यज्ञानं शुक्त्याद्यवच्छिन्नचैतन्यनिष्ठ महं-

“ब्रह्म ना ज्ञानास्पद, ज्ञातृत्वपरिहात्, घटयत् ” इतिच ।

ननु - कल्पित ज्ञातृत्व ब्रह्मणोप्य [स्ति, तेनास्या] स्तीति तस्या ज्ञानाश्रयत्वोपपत्तिरिति चेन्न, अहकारोपहितमेतेनैव तस्य ज्ञातृत्वकल्पनाभ्युपगमात्, सुषुप्तिमरणादि प्वहकारप्रव्येपि सन्निदात्मन एवा ज्ञानाश्रयत्वाभ्युपगमाच्च । ततश्च शुक्तिकाज्ञानं ब्रह्माज्ञानं मध्यमार्थनिष्ठमिति वा कल्पय, त्यत्रा सर्वत्र ब्रह्माज्ञानं । उभयथापि नाना मुपद्रवाम ।

यश्च वस्तुतो ज्ञातृत्व परिगृह्या ज्ञानमपि ब्रह्मणि स्थापयेत्, सोपि नित्यसर्वज्ञत्वानुपपत्त्या निरसिष्यते ।

कारावच्छिन्नचैतन्यनिष्ठञ्च, शुक्लाद्यवच्छिन्न चैतन्यनिष्ठत्वात् तत्राभ्यास उपपद्यते, अहंकारावच्छिन्न चैतन्यनिष्ठत्वाद्द्वयं जानामीति प्रतीतिरुपपद्यते इति मतम्, तत्र मतद्वयेपि ज्ञानाश्रयत्वमस्येवेति न दोषः ।

(ब्रह्मनाज्ञानेति) ब्रह्म यद्यज्ञानास्पदं स्यात् - ज्ञातृत्वादिति तर्कोऽत्र विवक्षितः । किं न जानामीति प्रतीयमानं यज्ज्ञातृत्वं तदेव ब्रह्मगततया विवक्षितं, उक्तान्यत्, तद्वितीयः, अन्तर्भ्युपगमादित्यभिप्रेत्याद्यं दूषयति (अहंकारेति) अन्तर्करणावच्छिन्न एव ज्ञातृत्वाद्ध्यासाद्य चिन्मात्राश्रयं ज्ञानमित्यर्थः । ननु चैतन्यस्यैव जीवेश्वररूपेण विभक्तत्वाज्ज्ञातृत्वसामानाधिकरण्यमज्ञानस्यास्तीति चेत्तर्हि देवदत्तगतज्ञानेन यज्ञदत्ताज्ञानविवृत्तिरस्यात् । ननु देवदत्तस्य यज्ञदत्तापेक्षया न्तकरणभेदेन भिन्नत्वात् तत्समानाश्रयत्वम्, अत्र तु जीवस्य चैतन्यापेक्षया भेदस्याप्रतीतिरसमानाश्रयत्वमेवेति चेन्न, - जीवे चैतन्यभेदस्यैव प्रतीयमानत्वात् । अहं न ज्ञानं - किन्तु ज्ञानाश्रय इत्येवमिति प्रतीयते । तर्हि ज्ञातृत्वाश्रयेऽहंकारोपहित एवाज्ञानमस्मित्यत्राह (सुषुप्तीति) उपसृद्धरिति (ततश्चेति) “ सर्वत्र ” - जीवे ब्रह्मणिच । यथा जीवे त्यजन्ति तथा ब्रह्म-

स्वप्रकाशत्वाच्च । ब्रह्मप्रकाशार्थ्यं हि ब्रह्माज्ञान मभिमत, ब्रह्मच
नित्यस्वप्रकाशरूप, तत स्तेजसीन तिमिर कथ तत्र तत्स्यात् ?
तच्चे त्वस्मिन्नज्ञान सहेत, कस्तस्य निवर्तक ? ब्रह्मविषयं वृत्तिज्ञान
निवर्तकमिति चेत् ? अनुमान्यत्वे घटादिव दननुभूतित्वप्रसंग इति त्वदुक्त
किं स्मरसि ? प्रस्मरता । तथापि विशेषाभावा न तस्यापि निवर्तकम् ।
निवर्तकानुपपत्तौ चा स्य विस्तरो ग्राह्य ।

अपि त्यजेत्यर्थः । (तेजसीवेति) तेजसि सतीत्यर्थः । दीपेन प्र-
काशमाने ऽ पथरक्ते यथा तमो न सम्भवति, तथा स्वरूपेण भास-
मानेपि चैतन्ये ऽ ज्ञानं न सम्भवतीति यावत् । ननु स्वरूपज्ञान-
स्या धिष्ठानज्ञानतया ज्ञानाद्वासाहेतुत्वा स तस्य तद्विरोधाच्च मित्य-
त्राह (तच्चेदिति) (कस्तस्येति) ज्ञानान्तरानगीकारादिति भावः ।
वृत्तिरेव निवर्तिकेति शक्ते (ब्रह्मेति) यद्वा - चैतन्यमेवा ज्ञान-
निवृत्तिप्रतिषन्धकाधरणे भ्रमण्डाकारापरोक्षवृत्त्या निवृत्ते तादृशाप-
रोक्षवृत्तिप्रतिषिन्धितमेव चैतन्यात्मना निवर्तक मिति शक्ते (ब्रह्म
विषयमिति) घटादे रनुभाव्यत्वहि वृत्तिविषयत्ववा वृत्तिप्रतिषिन्धित
चैतन्यप्रकाशत्ववा स्यात्, ब्रह्मण्यपि तत्सत्त्वे घटादिषु दननुभूतित्वं
दुर्वारमेवेत्यर्थः । नन्यनुभाव्यत्वं मनुभवविषयत्वमेव, तद्वटादेरेव न
ब्रह्मण इति चेत् ? अनुभवविषयत्वं ह्यनुभवभिन्नत्वेन त्वनुभवप्रकाश-
त्वं, ततश्च तेनाननुभवत्वसाधने सादृधाविशेषः । ननु नोक्तरूपं वि-
षयत्वं, इच्छादे रप्रकाशतया तद्विषये ऽ भावात् ; किन्तु ज्ञानेच्छा
साधारण मन्यदेव क्रियि द्विषयत्व, तच्च भेदव्याप्त मित्यननुभव-
त्वसाधकमिति चेन्न; - स्वमकाशत्वव्यावृत्त तादृशविषयत्वव्यल्पना-
यां मानाभावात् । (प्रस्मरवेति) संस्मरवेत्यापि विवक्षितम् ।
प्रस्मरत्वा त्वदुक्त संस्मृत्यवा स्वातिरिक्तानुभवप्रकाशत्वमेवा नुभाव्यत्व
मिति वा व्यल्पयेत्यर्थः । (विशेषाभावादिति) प्रकाशवैलक्षण्यस्या
परोक्षवैलक्षण्यवैलक्षण्यस्य वा भावादित्यर्थः ।

ननु - भवतोपि जीवस्वरूपं स्वप्रकाशं, तदेवचा ज्ञानाश्रयतया अभिमत मितिचेत् ! सत्यं, तथापि न तत्र विरोधः । नहि स्वप्रकाशाश्रयप्रत्यनौक मप्रका [शाश] शं प्रत्यगात्मनो द्रुमः, अपितु तस्यैव देहेन्द्रियादिविधर्मिणः स्वप्रकाशत्व नियत्व स्वादुतमत्वादि धर्म विशिष्ट रूपा ज्ञानं । तच्च तदात्मगतेन विशिष्टनिषेयेण ज्ञानेन निवर्तते । यथाच शरत्संवर्धितस्य राजकुमारस्य शररतया

अत्र प्रतिबन्धनिवृत्तिलक्षणविशेषाभावो विवक्षितः । नच ज्ञाने सति प्रतिबन्धा दज्ञानानिवृत्ति दृष्टा, तच्चोपपादितं जिज्ञासानुपपत्तौ । किंचेदानीं माश्रयासम्भवा दज्ञानं निराचिकीर्षितं, ततश्चाज्ञाने सिद्धे तदनिवृत्तये तन्निवृत्तिप्रतिबन्धकरूपनं, तस्मिन्श्च कल-
त्ते ब्रह्मण स्तदाश्रयत्वोपपत्त्याऽज्ञानसिद्धि रित्यन्योन्याश्रयः । अपिच व्यवहारायोग्यतां ह्यावरणं, भूकादिभिर्ज्ञायमाने घटे व्यवहारायोग्यतायामप्यज्ञाननिवृत्ते रानुभाविकत्वाच्चावरणस्या ज्ञाननिवृत्तिप्रतिबन्धकत्वं सम्भवति । किंच - अधिष्ठानतत्त्वसाक्षात्कारे विद्यमानं कुतो ऽविद्या? कुतश्च तदधीनावरणं? कुतस्तदा मावरणस्या ज्ञाननिवृत्तिप्रतिबन्धकत्वकल्पनम्? ।

ननु किं स्वप्रकाशस्या ज्ञानाश्रयत्वमेव विरुद्धं, किंवा स्वविषयाप्रकाशाश्रयत्व? नाद्यः, घटादिज्ञानस्या ज्ञानान्तरसामानाधिकरण्यवद् ज्ञानात्मवादे ऽन्याज्ञानाश्रयत्वाविरोधात्, द्वितीयेच विषयत्वमेव विरुद्धमिति यस्तस्य, नाश्रयत्वमितिचेन्न, - विषयत्वस्याप्यविरुद्धत्वात्, एकविषयकज्ञानाज्ञानयोर्भिन्नाश्रययोर्दर्शनात् । तस्माद्यो यत्प्रकाशवान् तस्य तदज्ञानाश्रयत्व विरुद्धं, तथाच प्रकाशवतो ब्रह्मण स्तदज्ञानाश्रयत्व विरुद्धमिति तद्विषयप्रकाश स्तद्विषयाज्ञाननिवर्तक इति विवक्षितत्वात् । (अज्ञानाश्रयतयेति) ज्ञानविरोध्याश्रयतयेत्यर्थः । त्वदभिमतज्ञानाश्रयतयेतिवा । (नहीति) स्वरूपमात्रस्यैव स्वप्रकाशवर्गीकारात् तस्या ज्ञानविषयत्वानङ्गीकाराच्चैति भावः ।

एतेन -

यदाह नवीनः, भासमाने प्यात्म न्यज्ञानं सर्वे रेवो पगन्तव्यम्, अन्यथा शरीराद्यभेदध्रमानुपपत्तेः । किञ्च यदादौ प्रमेयमिति ज्ञानेन घटत्वादि विशिष्टचप्रतीताव प्यात्मनि तदज्ञानं दृश्यते, अन्यथा तत्संशयाद्ययोगात् । नचान्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्प्रकारकज्ञानमेवा ज्ञानविरोधीति पाच्यं, अनभ्यासदशापन्नजलादिज्ञाने सत्यापि तत्संशयानुरोधेन तत्राज्ञानस्य स्वीकर्तव्यत्वात् । तर्हि सत्तानिश्चयरूपज्ञानमज्ञानविरोधीति चेत् ? तर्हि ज्ञानमात्रस्य सत्तानिश्चयरूपत्वाभावेन स्वरूपज्ञानमपि पूर्वं सत्तानिश्चयरूपं न भवतीति न तस्या ज्ञानाश्रयत्वं विरुद्धमिति ,

तन्निरस्तं । देहेन्द्रियादि घैलक्षण्यास्या ज्ञानात् । “ विशिष्टविषयेण ज्ञानेन निवर्तत ” इत्यनेनात्मज्ञाने विशिष्टविषयत्वाभावादेवा ज्ञानानिवर्तकत्वं, नवनवधारणत्वात्, - एककोटिकज्ञानमात्रस्यैवा धधारणत्वा दित्यभिप्रेतम् । यथाचैककोटिकज्ञानस्या नवधारणत्वासम्भयस्तथोक्तं जिज्ञासानुपपत्तौ ।

किञ्च - ब्रह्मस्वरूपस्या नवधारणत्वे भावरणकल्पनं ध्यर्थम्, अधिष्ठानतत्तवनिश्चयादेवाद्भ्याससम्भवात् । नन्वावरणाधीनमेव तदिति चेन्न; - भावरणस्यास्तिप्रकाशत इति व्यवहारयोग्यत्वाभावरूपतया ऽवरणस्यैवा नवधारणत्वाधीनत्वात् । नन्यनवधारणत्वमेवा ऽवरणमिति चेत् ? एवमपि स्वरूपं नवधारणात्मकं भुतानवधारणात्मकम् ? नद्वितीयः, कदाप्यनिवृत्तिप्रसंगात् । अविद्याधीनत्वानुपपत्तेश्च । नन्विदानीं मनवधारणमेव धृत्यापादितावधारणताकंसं द्विद्यां निवर्तयतीति चेत् ; तर्हि तादृशावधारणत्वदृशायामेव ज्ञानस्या ज्ञानविरोधितया तदभावदृशया मविरोधादेवाद्भ्याससम्भवात् किं मज्ञानाधीनावरणकल्पनया । आद्येतु - अज्ञानं तत्कार्यासम्भय एव, अवधारणस्या ज्ञानविरोधित्वात् । नन्यवधारणसाधे प्यनवधारणत्व

कल्पित प्रतिबन्धकमिति चेन्न, - इदानीं नवधारणरूपकारणाभावाद्
द्विविधानिवृत्तिरूपकार्याभावप्रतिपादनस्योपक्रान्तत्वात् ।

किञ्च - सशयनिवृत्त्यनुगूलरूपत्वं नवधारणत्वं तदविरोधित्वं
नवधारणत्वमिति त्वयैवोक्तं, तथाच सशयविरोधि स्वरूपे
कथं सशयाविरोधि स्वरूपत्वं । स्यादप्येतत्, यदि पारमा-
थिकसशयमिति विरोधित्वं व्यावहारिकं सशयमप्यविरोधित्वमिति
प्येत, नच तथेप्येत ।

किञ्च - यदि स्वरूपं नवधारणं, तर्हि प्रकाशस्यावृत्ततया जग-
दाप्यप्रसंगः । आनन्दशयत्वा नवधारणत्वमिति चेन्न, अज्ञाभा-
वात् । नच प्रकाशानन्दयोर्भेदोपात्तसम्भय इति वाच्यम्, भेद-
स्याप्यनवधारणत्वस्य दारोपेऽप्यनवधारणत्वप्रयुक्तं जगदान्यस्य दुर्धार-
त्वात् । आनन्दत्वेऽनवधारणत्वमिति चेन्न, - तस्य स्वरूपभेद उक्तदोषा-
नपायात् । भेदे तस्य जडत्वेनावधानुपपत्तेः । ननु - आनन्दत्व-
कौटिकं सशयाविरोधिस्वरूपस्य आनन्दानवधारणत्वमिति चेत्, विमि-
दं आनन्दस्वरूपस्यानवधारणं उतानन्दत्वं विशिष्टस्य ? नाह, प्रका-
शस्याप्यनवधारणप्रसंगात् । नचेष्टापत्तिस्तथासति प्रकाशावरणे-
जगदान्यप्रसंगात् । नद्वितीयं, विशिष्टानवधारणत्वे जडेऽप्यावर-
णप्रसंगात् ।

यदप्युक्तं - साक्षिणोऽप्यज्ञानविषयीभूतात्माज्ञेऽपरोक्षतया तत्र ज्ञा-
नविरोधक्षतिः । तदपि न, अज्ञानविषयेऽप्यपरोक्षस्य त्वयैवागीकारा-
त् । नजानामीति प्रतीतिप्रत्यक्षाभावविषयत्वमाशङ्क्य चन्द्रं नजानामीति प्रतीतिश्चन्द्रप्र-
त्यक्षाभावविषयत्वासम्भवेन भावरूपाज्ञानविषयत्वमेव चकव्यमित्यु-
क्तत्वात् । परोक्षज्ञानेनाप्यज्ञाननिवृत्तेः स्वर्जनीयत्वस्योपपादितत्वा-
च्च । परोक्षज्ञानस्याप्यज्ञानानुभवप्रतिबन्धकत्वागीकारेणाज्ञानानुभ-
वात्सम्भवाच्च । आपरोक्षस्य स्वरूपतया तस्मिन् न्यासमात्रे परोक्षा-

द्ध्यासा सम्भवाच्च । किञ्च - सत्यज्ञानादिपदानां मपर्यायत्वाय सत्यत्वादिधर्माणां भाद्ध्यासिकानामिव “ यत्साक्षादपरोक्षा द्रष्टे ” त्यादा वपर्यायत्वाया परोक्ष्यस्या प्याध्यासिकस्य सत्त्वात्कथं पारोक्ष्य-स्या भ्यस्तस्य सम्भवः । नन्वानन्दान्दो परोक्षत्वं चैतन्याक्षणा प-रोक्षत्वमिति नविरोध इति चेन्न; अंशभेदासिद्धेः । काल्पनिकभेदा य-चस्थायाश्च निराकरणात् । “ यत्साक्षादपरोक्षा द्रष्टे ” तत्र सा-मान्यनापरोक्ष्योक्तेश्च । मर्युता “परोक्षाद्रष्टे ” ति समभिध्याहारबलात् ब्रह्माक्ष एवा ज्ञानविषयत्वाभिमत आपरोक्ष्यावगमाच्च । ननु-ज्ञानत्वानन्द-त्वापरोक्षत्वादिकं वृत्तिगतमेष न चैतन्यगत मित्युक्तं, अतः कथं पारोक्ष्यासम्भव इति चेन्न; - कारणत्वव देशाम प्याध्यासिकानां स्वरू-पस्य सम्भवात् ।

किञ्च - यदि ज्ञानत्वादिकं वृत्तिगतमेष, तर्हि ज्ञानादिपदमवृत्ति निमितीभूत ज्ञानत्वादिगुम्बन्धितया वृत्तेरेव ज्ञानादिपदार्थात्वात् ब्रह्मस्व-रूप ज्ञान मपरोक्षं च न स्यात् । ज्ञानादिपदैर्लक्षणया ब्रह्मस्वरूपोप-स्थिते ब्रह्मज्ञान मानन्द मपरोक्षंचेति चेत् ; तर्हि गंगापदलक्ष्यं तीरम-पि गंगा स्यात् ।

किञ्च - घटादिज्ञानस्या परोक्षत्व मपरोक्षार्थं विषयत्वं, अर्थेचा परोक्ष्यं, ब्रह्माणि स्वतः, - घटादौ तत्तादात्म्यमिति हि त्वयोच्यते; तत् आपरोक्ष स्वभाव ब्रह्मगोचर प्रकाशरूपतया अपरोक्षत्वस्या व-र्जनीयत्वा न्न तत्र पारोक्ष्यं ।

किञ्च पारोक्ष्ये सत्यपि स्वरूप मपरोक्ष्यमेवेत्यज्ञाननिवृत्ति रन्ति-चायां । नच पारोक्ष्यं प्रतिबन्धकमिति, अपरोक्षज्ञानलक्षण कारणा भावेन कार्याभावस्योपपादयितुं सुप्रक्रान्तत्वात् ।

यद्योक्त मविद्याया मनुपपत्ति रलंकारइति ज्ञायमाने प्यज्ञानम-विदुर्लमिति, तत्र ना विद्यात्वादेव तदनुपपत्ते रलंकारता, अपितु

ऽऽत्मानं गमिमन्यमानस्य प्रकाशमानएव स्यात्मानि क्षत्रियत्या-
ज्ञानं, तद्योपदेशादिजन्यराजत्वशनेन निवर्तते, तद्व दन्नापीति स्वयं
मेव परिभाषय ।

नित्यमुक्तत्वाभ्युपगमाच्च । न ह्यज्ञानाश्रयः मनन्तर्भाव्य कश्चिद्वन्धो

मिथ्यात्वात्, ततश्चाहमप्रवृत्तिप्रतीतिर्ये कथं ज्ञानाभाव विषयत्वासंभवः,
तस्य मिथ्यात्वादेवा ज्ञानस्य द्विरोधस्या लंकारत्वात् । किं निमित्तं च
मिथ्यात्वा नुपपत्त्या तदुपपादना ज्ञानकल्पनं ? कुतश्चा नुपपत्त्या
अज्ञानस्या न्त-करणाश्रयत्व निरासः ? किं बहुना - एवं सति कृतं
परस्परव्याहत स्वमतलामंजस्य प्रत्याशया श्रमैकफल कुतर्कं चिन्ता
व्यवसनेन ।

किंच - अनुपपत्तेर मिथ्यालंकारत्वं, सत्यालंकारत्वन्तु नेति कट्टं
त्वया पण्डितमानिना ? प्रातिभासिकव्यावहारिकयो र्दृष्ट मिति चेत् ?
तर्हि प्रातिभासिका ध्यासार्थं महानकल्पन मावरणकल्पनं च व्यर्थ-
स्यात् । भविष्यायाश्च व्यावहारिकत्वा दनुपपत्तिरलंकारो न स्यात् ।
ब्रह्मणि परमार्थस्य नुपपत्तेर आवश्यकतया ननुपपत्तेरलंकारत्वं दृष्टमि-
ति चेत् ? त्वत्कुमति कल्पित कुतर्कापादितानुपपत्त्याभासानां प्रपञ्च इव
ब्रह्मण्यपि प्रवृत्तेः । संभवति हि तत्रापि अभेदाद्वितीयत्वादीनां स्वरूप
तदतिरेकयो र्भेदव दनुपपत्तिः । किंच प्रमाणस्य वेदान्तस्य मिथ्या-
त्वेन तत्प्रमेयस्य ब्रह्मण स्सुतरा मनुपपत्तिरेवेति ।

(नित्यमुक्तत्वाभ्युपगमाच्चेति) ननु - ब्रह्मणो ज्ञानाश्रयत्वेन न
नित्यमुक्तत्वं विरोधः, तत्कार्यसंसाररूपबन्धस्य जीवनिष्ठत्वा दित्यत्रा
॥ (नहीति) अज्ञानादि स्वाश्रयएव भ्रान्त्यादिहेतु र्दृष्टः, ततश्च त-
स्यापि तं प्रति हेयत्वात् सोऽपि बन्धशब्दार्थ एवेति ब्रह्मणो ज्ञानाश्रयत्वेन
तत्कार्यभ्रान्त्यादिनाच नित्यमुक्तत्वं विरुद्धमित्यर्थः । अज्ञत्वं यथा पा-
पाणकस्य मुक्तिवादिमते मुक्त्या नयिष्यद्यने, एवं नित्यमुक्तत्वेनापी-

नाम, नच बन्धाभावा दन्या मुक्तिः । येच मुक्तिदशायां पापाणादिन
दृष्टव निच्छन्ति, न तेपि तदानीं संसारबीजभूतमज्ञानमनुमन्यन्ते ।

त्याशङ्क्याह (येचेति) यद्यपि ते ज्ञानाभावलक्षणाज्ञानं तदानीं-
मंगीकुरुवन्ति, तथापि संसारबीजभूततया स्वाभ्युपगतमिध्याज्ञानल-
क्षणमज्ञानं नेच्छन्ति, तन्मतेचा ज्ञानस्यैव बन्धनिदानत्वात् तदाश्रयत्वे
सति कथं ताकार्यभ्रन्त्याद्यभावः ? तत्सद्भावेच कथं नित्यमुक्तत्वं ? ।

न न्वज्ञानस्य चैतन्यमात्राभितत्वेपि जीवस्य तत्कार्यभ्रान्त्याश्र-
यत्वेपि नतयो स्वामानाधिकरण्याभावः, चैतन्यस्य जीवेश्वररूपेण वि-
भक्तत्वात्, नादि जीवेश्वरविभागानाक्रान्तं किञ्चिदिदानीं चैतन्यमस्ति -

नन्वेवं जीवेशविभागा नाक्रान्तचिन्मात्राभावे कथंचिन्मात्राश्रय
मज्ञानमिष्युच्यत इति चेत्, सत्यं, जीवेशविभागानाक्रान्तचैतन्यमिदा-
नीं त्रास्त्येव, तथाप्यज्ञानं भेदमनपेक्ष्यैव चैतन्येन सम्बध्यते, नच
दैवगत्या तत्रस्थितिमात्रेण भेदस्तदाश्रयत्वाद्गौ प्रयोजकः, भक्तिप्रसंगा-
त्, अतश्चैतन्यमानाश्रयत्वमज्ञानस्योच्यते -

ननु तर्हि ब्रह्मणोपि जीवस्य दज्ञानाश्रयात्वात् तत्रापि तत्कार्यभ्रा-
न्त्यादिकं स्यादिति चेन्न, अज्ञानं हि यंप्रति यावमाद्यं ब्रह्मस्य रूपमावृ-
णोति, तत्रैव भ्रमं जनयति, ननु - धर्मिद्वये, सत्येवं व्यवस्थापु-
ज्यते, नैकधर्मिणीति चेन्न - दर्पणवदज्ञानोपाधिना चैतन्यस्य जीवेश-
विभागापादनात्, नचैवं ब्रह्म तयावरणं तत्र भ्रान्त्यादि हेतुश्च
स्यादिति याच्यम्, उपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्वात् । दृश्यते हि
दर्पणाद्युपाधिभिः प्रतिबिम्बस्य मालिन्याद्यद्वास्तवः । ततश्च नित्यमु-
क्तस्य श्रुतिर्विचस्थानीयब्रह्मपरेति चेत् ;

अत्र केचित्, उपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्वं किं तत्र स्वधर्मप्रतिभासकत्वं ? स्वकार्यप्रतिभासकत्वं वा ? - स्वकार्यनिष्ठ धर्मप्रतिभासकत्वं वा ? प्रतिबिम्बप्रति स्वविषयाच्छादकत्वं वा ? नाद्यः, मालिन्यादेर्दर्पणनिष्ठत्वव्य दविद्यास्वरूपस्या विद्यावच्छिन्नस्या विद्याप्रतिबिम्बितत्वस्य कर्तृत्वादेर्वा बन्धस्या ज्ञानधर्मत्वाभावात् । अविद्यास्तमयोमोक्षइतिमते ऽविद्याया बन्धकत्वमेव - ननुबन्धत्वम् । नद्वितीयः, विच्छेदादेरुपाधिकार्यस्य बिम्बेप्रतिबिम्बे च दर्शनात् । संसारस्यानादित्वेनोपाद्ध्यकार्यत्वाच्च । नतृतीय चतुर्थौ, दर्पणघटादा वदृष्टेः । तस्माद्व्ययस्था नुपपन्नैवेति यदन्ति ।

अत्र नवीनः । अविद्याया जीवेश भेदेऽस्ति त्वद्भिमत मायाया इव पुरुषभेदेन एकस्या प्यज्ञानस्या धारकाधानाधारकत्वे भविरुद्धे, कार्यदर्शनस्य च श्रुतिप्रमाणस्य चोभयत्रापि तुल्यत्वात् । तस्य स्वभावसर्वज्ञत्वा न्न मायाधरणमित्यपि तुल्यम् । उपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्वश्च दर्पणाद्युपाधिना स्वनिष्ठमालिन्यस्य स्थनिष्ठपरिमाणविशेषस्य च नियमतः प्रतिबिम्बएव भासनात् । भ्रमविशेषस्य प्रतिबिम्बनैयत्यमेव । ततश्च तद्वदावृतस्वरूप [परूपा] पा ज्ञत्वादिकमपि जीवेष भवति । ततश्चाज्ञावप्रयुक्त कर्तृत्वादिकमपि तत्रैव युज्यत इति । अधवा-दर्पणाद्युपाधिं राभिमुख्यमालिन्यादेः प्रतिबिम्बएवा धायकत्वनियमा दुपाधे रज्ञानादेः प्रतिबिम्बएव स्वधर्मासंज्ञकत्वं प्रतिबिम्बपक्षपातित्वगिरोच्यते । तत्र जीवस्य स्वरूपावारकाज्ञानोपाधिप्रयुक्तो धर्मो भेदएव । कर्तृत्वादिकन्दु बुद्ध्याद्युपाधिप्रयुक्तम् । नचोपाधिप्रयुक्त धर्मस्य भेदस्य बिम्बोपि मुखे प्रतीते नाय त्रियम इतिवाच्यम्, दर्पणेहि मा ग्रीवास्थमुखमात्रप्रतियोगिको भेदो वर्तते । नचतन्भेदं

विम्ब आसंजयति । विम्बमुखं जीवास्यमुखं नभवती त्यप्रतीतेः । यस्तु तस्मिन् प्रतिविम्बमुखं प्रतियागिको भेदोऽनुभूयते, स दर्पणधर्मस्तन् तेन प्रतिविम्बेनासंजयते, दर्पणविम्बयोर्मुग्धपदेव तद्वेदानुभवात् । प्रतिविम्बेतु स्वनिष्ठमेव जीवास्यमुखभेद आसंजयति । एवमज्ञानमपि नित्यमुक्तवाक्यार्थं ब्रह्मभेदं स्वनिष्ठं सर्वज्ञे नासंजयति, किन्तु जीव एवेति नैतन्नियमबाध इति ।

अत्र ब्रूमः - जीवब्रह्मणो रभेदेन जीवमप्यवचरणं ब्रह्माप्रत्यपि भवत्येष । नन्वविद्याकल्पितभेदेन ब्रह्मापेक्षया भिन्नजीवं प्रत्याचरणमिति चेत् ; किं भेदप्रत्याचरणं ? उक्त भेदाश्रयं प्रति ? - नाद्यः, तस्य जडत्वेन तंप्रति प्रकाशप्रसक्त्या आवरणायोगात् । द्वितीयेतु ब्रह्मस्वरूपं प्रत्येवाचरणमिति पर्यवसन्नमिति तत्र भ्रमादि दुर्घारणव । कथं तर्हि लोके विम्बप्रतिविम्बयोः प्राप्नुयतामप्रत्यङ्मुखत्वव्ययस्थेति चेन्न ; - कथंचि त्प्राप्नुयतामप्रत्यङ्मुखत्वारोपात् । विम्बप्रतिविम्बयो रित्दं प्राङ्मुखमिदं प्रत्यङ्मुखमिति प्रतीतिः परं व्यवतिष्ठते, अनुभवबलात् । नच प्रकृतेषु प्रतीतिव्यवस्थैव नार्थव्यवस्थेति वाच्यम्, तथापि सर्वज्ञत्व किञ्चिज्ज्ञत्वयोः परस्परविरुद्धत्वेनान्यतरोच्छेदापत्तेः ।

ननु कथं मर्थव्यवस्थाभावः, कस्यचिद्धर्मस्य विम्बवृत्तित्वे सति प्रतिविम्बवृत्तित्वाभावः - अन्यस्य प्रतिविम्बवृत्तित्वे सति विम्बवृत्तित्वाभावाच्च - इतीयमेव हि व्यवस्था, अस्तित्वं प्राङ्मुखत्वापदात्तत्वादौ प्रतिविम्बावृत्तित्वं, प्रत्यङ्मुखत्वमालिङ्ग्यादौ च विम्बावृत्तित्वम् । ननु - तत्र विम्बप्रतिविम्बयो रैक्या त्प्राङ्मुखत्वादीनां विम्बवृत्तित्वस्य प्रत्यङ्मुखत्वादीनां प्रतिविम्बवृत्तित्वस्य च सत्त्वेन कथं तयो र्वाद्विरुद्ध तद्वृत्तित्वाभावस्त्यादिति चेन्न ; - यस्तु तत्तद्वृत्तित्वस्य सत्त्वेपि मानिभासिकस्य तद्वृत्तित्वस्याविरोधात् । तद् त्सर्वज्ञत्वकिञ्चिज्ज्ञत्वयो र्व्यवस्था स्यादेव ।

ननु तद्वदत्रापि प्रातिभासिकी व्यवस्था स्यादिति चेन्न; - भेदस्य स्वसमानसत्ताक व्यवस्थाहेतुत्वात् । तत्रच भेदस्य प्रातिभासिकत्वा द्वयवस्थापि तथा, अत्रतु भेदो व्यावहारिकइति व्यावहारिकी व्यवस्था सिद्ध्यतीति चेन्न; - जीवब्रह्मणो वस्तुतो भेदेन किञ्चिज्ज्ञातवत्सर्वज्ञवयो रुभयोरपि बिम्बप्रतिबिम्बवृत्तित्वस्य व्यावहारिकस्य सत्त्वेन तद्विरुद्धस्य तद्वृत्तित्वाभावस्य व्यावहारिकस्या सम्भवात् ।

ननु भेदस्य व्यावहारिकतया तत्प्रयोज्यस्य व्यवस्थैकदेशस्य सार्वज्ञ्यनिष्ठजीवाश्रयत्वाभावस्य किञ्चिज्ज्ञातव्यनिष्ठ ब्रह्माश्रयत्वाभावस्य च स्वप्रयोजकभेदसमानसत्ताकतया व्यावहारिकत्वं भवतु, सार्वज्ञ्यस्यजीवनिष्ठत्वं किञ्चिज्ज्ञातव्यब्रह्मनिष्ठत्वंच प्रातिभासिकमेवास्त्विति चेन्न; सार्वज्ञ्यस्य जीवाभिन्न ब्रह्मवृत्तित्वे व्यावहारिके सति जीववृत्तित्वं नव्यावहारिक मित्यस्या सम्भवदुक्तिकत्वात् । नहि ब्रह्मवृत्तित्वं जीववृत्तिरया द्विद्यते, देवदत्तस्य यज्ञदत्तपितृत्वे सति देवदत्तसंयोगस्य यज्ञदत्तपितृसंयोगा ज्ञेयाभावत् । परन्तु ब्रह्माश्रयत्वे भासमाने कदाचि तत्प्रतियोगिनि ब्रह्मत्वं विशेषणतया भासते, कदाचि जीवत्वं, यथा - राजपुत्रः कदाचि द्राजत्वविशेषितपुत्रतया भासति, कदाचि सौन्दर्यविशेषितपुत्रतया, कदाचि द्राज्यविशेषितपुत्रतया, कदाचि तेजनाविशेषितपुत्रतया । नच राजपुत्रो भिद्यते । नचै तद्वदृत्कारणत्वं मेतद्व्यवहारणत्वा द्विद्यते ।

किञ्च-त्वद्वात्या ऽवदातत्वं श्यामत्वादिव द्विभ्यवृत्तिष्व प्रतिबिम्भावृत्तित्वा शुपपादाने प्यैकाधिकरण्यस्य विद्यमानत्वा त्कुतो व्यवस्था । नच भिन्नाधिकरणत्वादिकमेव व्यवस्थेति वाच्य, अन्यवस्थाविरोधिन्या एव व्यवस्थात्वेन एतस्य परिभाषामात्रत्वात् ।

एतेन किञ्चिज्ज्ञातव्यविबन्धाधिकरणतावच्छेदकं जीवत्वं, ननु ब्रह्मत्वं, सार्वज्ञ्याधिकरणतावच्छेदकन्तु ब्रह्मत्व मित्यपि पारिभाषिकव्यवस्था निरस्ता ।

एतेनैव भ्रमविशेषस्य प्रतिबिम्बनैयत्वं प्रतिबिम्बपक्षपातित्व मित्यपि निरस्तम्, व्यवस्थाया दुर्घटत्वात् ।

एतेनैव प्रतिबिम्बएव स्वनिष्ठधर्मासंज्ञकत्वं प्रतिबिम्बपक्षपातित्व मित्यपि निरस्तम्, व्यवस्थाया दुर्घटत्वादेव ।

किञ्च किमिदं स्वधर्मासंज्ञकत्वं? किं स्वनिष्ठभेदस्या न्यत्र संक्रामपितृत्वं, उत स्वनिष्ठभेद सजातीयभेदाद्व्यासहेतुत्वं, आहोस्वित स्वनिष्ठभेदज्ञानसद्वकारेण तादृशभेदाध्यासहेतुत्वं? नायः, भ्रमम्भवात् । नाद्वितीयः, बिम्बेऽपि भ्रमगतप्रतिबिम्बभेद सजातीयभेदाध्यासहेतुत्वात् । नतृतीयः, अद्व्यासत्वे पूर्णसंस्कारस्यैव हेतुत्वेन द्रव्येण निष्ठ बिम्बभेदज्ञानस्या हेतुत्वात् ।

किञ्च - प्रतिबिम्बना तत्रा द्रव्येण बिम्बभेदग्रहनियमो ऽसिद्ध एव, पृष्ठभागावस्थितपदार्थानां प्रागगृहीतानां प्रतिबिम्बस्यैव प्रथमं ग्रहणात् । स्मृतबिम्बप्रतियोगिकभेदस्यापि युगपदेवो भवन्न ग्रहणात् । प्रत्युत द्रव्येण गृहीतएव प्रतिबिम्बभेद स्तदुत्तरफालम् बिम्बे गृह्यते ।

किञ्च - यत्र प्रतियोगिज्ञानाभावेन द्रव्येण ग्रीवास्थमुखभेदज्ञानाभावेऽपि प्रतिबिम्बे दृष्टे तदानीं प्रतिबिम्बभेदो गृह्यते, तत्र व्यभिचारः, यत्र च बिम्बोऽभिप्रतिबिम्बानां युगपदेव ग्रहण, तत्र तेषां परस्परभेदस्यापि युगपदेव तत्र ग्रहणा व्यभिचारः ।

किञ्च - नित्यमुक्तवाक्यार्थश्च न सर्वज्ञत्वाद्वितीयेत्यादिविशिष्टः, किन्तु स्वच्छप्रतिबिम्ब, न च - उद्वेगो जीये प्रतीयते ।

किञ्च - अविद्या यया जाये भ्रमगतबिम्बभेद सजातीय भेदाद्व्यास प्रयोजिज्ञा, तथा चिन्तेति भ्रमगतजायभेद सजातीय भेदाध्यास प्रयोजिकेय, अद्व्यासमात्रस्या विधार्थानत्वात् । नाहं द्रव्येण प्राग्गीयात्प्रयुग्मभेदे दृष्टे पद्माद्भाविप्रतिबिम्बे तद्वदाद्व्यासस्य द्विद उभरति, जीयन्नक्षणाः परस्परभेदस्या नादित्वात् ।

अस्मन्मते तु यद्यपि सार्वज्ञ्य मात्मनां स्वरूपप्रयुक्तं , त
थापि त दुर्वाधिवशा निरुद्ध मिदानीं नविद्यत इति बन्धमोक्षयोः काल-
भेदा न विरोधः ।

अस्माकम प्यविद्यातनिवृत्त्योः पौर्वापर्या नविरोध इति चेत् ;
तर्हि नित्यमुक्तत्वं [व्याघातः] विरोधः । अविद्यायाः स्वकाले-
नि वस्तुतो निवृत्तत्वा नित्यमुक्तत्वं मुपपद्यत इति चेत् ; कथं तर्हि पौ-
र्वापर्यं । प्रतिभासभेदाधीन मिति चेन्न ; प्रतिभासयोरपि नित्यनिवृत्त

ननु सिद्धान्ते सार्वज्ञ्यस्य स्वाभाविकत्वं सिध्यते, तस्य नित्यमु-
क्तावव्याप्तत्वञ्च, अतः कथं त्वन्मतेपि नित्यमुक्तस्य बन्ध इत्याशङ्क्याह
(अस्मन्मतेतिविति) ननु नद्यं जीवद्यद्वाविभागेन बन्धमोक्षौ व्य-
स्थापयामः - किं त्व विद्यया, ब्रह्मण्येव जीवत्वं ,

॥ * ॥ राजसूनोस्मृति प्राप्तौ व्याधभावो निवर्तते ।

यथेवमात्मनोऽज्ञस्य तत्त्वमस्यादिवाक्यतः ॥ * ॥

इति ब्रह्मैव स्वाविद्यया संसरति , स्वविद्यया मुच्यत इतिकेन-
चिदङ्गीकारात् , तन्मतानुसारेण शङ्कते (अस्माकमपीति) नित्य
मुक्तत्वं च भेष्यत इति भावः । (तर्हि) ब्रह्मणो नित्यमुक्तत्वं प्रतिपा-
द्यकश्रुतिविरोध इत्यर्थः । ननु-न वयं कालभेदेन बन्धमोक्षयोः व्य-
वस्थां ब्रूमः, नाप्यौपाधिकभेदेन, किन्तु तयोः स्वरूपत्वमित्यथात्वाभ्यामिति
शङ्कते (अविद्याया इति) एव तर्हि सर्वाभ्युपगतं बन्धमोक्षयोः पौ-
र्वापर्यं भज्येत्याह (कथं तर्हि) स्वरूपतः पौर्वापर्याभावे प्यौपा-
दिकं पौर्वापर्यं स्यादिति शङ्कते (प्रतिभासेति) प्रतिभासयोर-
पि किंसत्यत्वं मुतमित्यात्वमिति विकल्प मभिप्रेत्य - मिथ्यात्वपक्षस्ता-
व न सम्भवाति, अपरत्वादि नध्वंसकालीनोत्पत्तिकत्वं , संसारप्रतिभास-
स्य मोक्षप्रतिभासस्य च निवृत्ति ब्रह्मस्वरूपमेव, मोक्षकालीननिवृत्त्यङ्गी-
कारेण सिद्धान्तात् , अत उभयनिवृत्तिसमानकालीनत्वं सुभयोरिति क-
थं पौर्वापर्यव्यवस्थेति तं पक्षं दूषयति (नेति) तदुत्तरत्वं याव रादयि

स्वरूपतया तत्रापि पौर्वापर्यासिद्धेः । एवंच तत्तत्प्रतिभासपारम्पर्यगवेषणेपि न निस्तारः । नच सत्यस्ते प्रतिभासभेदः, येन निरुपाधिकं तत्र पौर्वापर्यं स्यात् । निवृत्त्यनुपपत्तिहेतुश्चात्र सचारणीया ।

सर्वज्ञत्वाच्च । नहि सर्वं जानाति यत्किञ्चि त्सर्वमेववा नजानातीति सम्भवति । माभू त्सर्वज्ञं ब्रह्मण इतिचेत् : नतानदयं शापः । ना प्यनभ्युपगम मात्रप्रकाशनं, अकिञ्चिकत्वात् । अपि प्रमाणानुधावन, वैपरित्यात् । श्रूयतेहि - “ य त्सर्वज्ञ त्सर्वं विद् ” इत्यादि । इत्यच ब्रवीति “ वेदाह समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन । भावेभ्याणिच भूतानि मान्तु वेद नकश्चन ” इति । स्मरन्तिच “ सर्वज्ञ त्सर्वं त्सर्वशक्तिं ज्ञानबलधिमान् ” इत्यादि ।

करण कालवृत्ति प्रागभावप्रतियोगित्वं, पूर्वत्वञ्च तत्प्रागभावाऽनधिकरण कालवृत्तित्वम्, तथाच नित्यनिवृत्तत्वेपीदं पौर्वापर्यं सम्भवत्येवेतिचेत् ; मोक्षप्रतिभासस्य मोक्षकालीनस्य स्वरूपातिरिक्तरस्य सम्भवात्, स्वरूपस्यचा नादेः प्रागभावा प्रतियोगित्वात्, तथा प्यौदाधिकमेव पौर्वापर्यं मिति न वस्तुं शक्यं, भगवस्यानादिताह (एवंचेति) प्रथमकल्पे यद्यपि निरुपाधिकं पौर्वापर्यं युज्यते, प्रतिभासयोस्तत्पयोस्तद्विरोधिभूताया निवृत्तेरपि स्तथाया वाच्यायात् ; ननु त्वदा ख वस्तुं शक्य इत्याह (नच सत्यइति) ननु पन्धरयमित्यात्वा तादभावरूपनिवृत्ते नित्यत्वे प्यतण्डापरोक्षत्वाच्च पन्धनिवृत्तिमात्रं पन्धमोक्षयोः पौर्वापर्यं युज्यत इत्याशक्याह (निवृत्ताति)

वेचितु - यादृशः कलितोऽप्यनर्थक्यो ज्ञानेनोच्छेदतयोः पन्धस्तदभावस्यैव तच्छ्रयस्येन वल्लितेनापि संसारोणा स्मृष्टचित्तन्याभावे नित्यमुस्तत्वश्रुते निर्विपर्ययापातः, तात्त्विकबन्धाभावस्य जीवब्रह्मसाधारणत्वात्, इत्याहुः ।

अत्र केनचि ज्ञानजीवितेन यज्जल्पितं, तत्स्वैर्द्वयाभिमतं नमाद्यपि स्मृशतीति नात्र तन्निरासे यतामहे ।

न निय तस्य सार्वज्ञ्य मितिचेत्, अस्यकोऽर्थः ? किं कदा
 चिदपि सार्वज्ञ्यम् नास्तीति, उत सदप्यनित्यमिति । नाद्य, श्रु-
 तिनिरोधात्, गुणनिषेधश्रुतीनां श्रुतिनिहितगुणव्यतिरिक्तविषयत्वस्था-
 पनात् । नद्विर्तय, स्वाभाविकसार्वज्ञ्यश्रुतिविरोधादेन । नहि स्वाभा-
 विकसार्वज्ञ्यस्य विनाशः सम्भवति । नापिचेत्पत्तिः, प्रागभावाभावात् ।
 विस्तार इत्यन्यत्र ।

अतो नित्यसार्वज्ञ्याद्ब्रह्मणो ननुदाचिश्चपि तस्या ज्ञानाश्रयत्वं
 सम्भवति ।

किं त्रित्यत्वं मभावविशेषणं मुक्तवर्तितागिविशेषणं मित्राभप्रत्येक-
 पृच्छति (अस्यजायतेति) ननु सार्वज्ञ्ये प्रमाणस्यानुपपन्नत्वात् तस्या रस्य
 प्रथमकल्पोत्पत्तिरिति चेन्न, - गुणनिषेधश्रुतिद्वारा स्वाद्यज्ञानश्रुते रस्य-
 परत्वमेवेति पूर्वपक्ष्यभिप्रायान्नपनेन प्रथमकल्पोत्पत्तिरसम्भवात् । अत-
 एवाह (गुणनिषेधश्रुतीनामिति) (स्वाभाविकेति) “स्वाभाविको-
 ज्ञानवदक्रियाच” इत्यादि प्रमाणानि विवक्षितानि । (नहीति) स्वाभा-
 विकस्य यावत्स्वरूपभावितात् स्वरूपस्वचोत्पत्तिः विनाशयो रभा-
 वादिति भावः । उत्पत्त्यभावे हेत्वन्तरमाह (प्रागभावेति) सार्वज्ञ्य-
 श्रुतस्वरूपविषयज्ञानविषयत्वा [परित्यागा] द्वीकारेण ब्रह्ममति भास-
 मात्तया । तस्य तदज्ञानाश्रयत्वं सम्भवतीत्यपि विवक्षितम् ।

अतः नाज्ञानाश्रयत्वं सार्वज्ञ्यपरिच्छिन्नं, स्वार्थाधारे ब्रह्मणि वि-
 द्यादि प्रपञ्चस्य तस्यापि स्वीकार्यत्वात् नच तावता जीवस्य तस्याज्ञ-
 रापत्तिः, अतएव ब्रह्मज्ञानादृतस्वरूपत्वं ब्रह्मज्ञानस्य जीवस्य प्रत्येकं ब्रह्मस्य
 रूपादिकं मातृणाति, ब्रह्म नु मति न । किञ्च दास्योतीति ब्रह्मणाज्ञाना-
 भयोपपत्तेः, अन्यथा तन्मतेपि ब्रह्मण स्वाज्ञ्यं स्वार्थाधारेणान्यतर-
 त्यागप्रसंगादिति नवीनम् । तत्र जीवब्रह्मणो रस्यरणान्तरणं यव-
 स्थाया रूपात्मकत्वा निरस्तत्वात् ।

किंच - सर्वाधारे ब्रह्मणि दुःखाधारत्वस्यैव येन सम्बन्धविशेषेण दुःखाधारता जीवे तदतिरिक्तेनैव सम्बन्धेन ब्रह्मणो दुःखाधारत्वा यथाजीवो दुःखी नतु ब्रह्मेतिव्यवस्था, नतु दुःखस्य कार्यान्तरहेतुत्वा हेतुत्वाभ्यां, एवमज्ञानमपि येन सम्बन्धेन जीवे वर्तते तेन सम्बन्धेन ब्रह्मणि नेत्येव तयो स्सर्वज्ञत्वा ज्ञत्वव्यवस्था वक्तव्या, नावावृत्तस्वरूपाव तदभावाभ्यां ; दुःखित्वादुःखिवादि व्ययस्थापकतया क्लृप्तसम्बन्धभेदेनैव तद्व्यवस्थापकतया तदवस्थापकत्वकल्पना योगात् । नच सम्बन्धभेदं विनाऽऽवरणानावरणव्यवस्था च युज्यते । नच प्रतिबिम्ब पक्षपातित्वा दीश्वरे बन्धककर्माभावाच्च तद्व्यवस्थेति वाच्यम्, अज्ञानवदेष त्रियदादिसाधारणसम्बन्धेन सर्वाधारे ब्रह्मणि कर्मप्रतिबिम्बत्वादेरपि वक्तव्यत्वेन व्यवस्थाया अयोगात् । नियामकत्वाभिमत कर्मप्रतिबिम्बत्वयोरपि व्यवस्थाहेतुत्वेन सम्बन्धभेदस्यैवा नुसरणीयत्वात् ।

किंच - अहमज्ञो देवदत्तस्तु जानातीत्यत्र व्यवस्थितव्यवहारे यदवाज्ञानसम्बन्धो विषयः - स एव "ज्ञाज्ञौ द्वावजा यीशनीशा" वित्यादिव्यवहारेषु विषयो वाच्यः । नचाहमज्ञ इत्यत्र ज्ञानजननीययोग्यता, प्रतियोग्यसाक्षात्प्रकाशाव्यवहार कर्तृत्वं, अन्यद्वा एवं जातीयकं विषयः, अनुभवविरोधात् ।

किंचाहमज्ञ इत्यत्र ज्ञानाश्रयत्वप्रतीता वज्ञानस्य चेतन्यमात्राश्रयावमेव न सिद्धयेत्, वेदान्तप्रतिपाद्यं मा मद् न जानामीति अहमर्थाश्रयत्वं प्रतीयते, तत्रच द्विरूपे कल्पितानात्मरूपान्तःकरणाश्रयत्वासम्भवात् प्रमाणाभूता इयं प्रतीतिश्चैतन्याश्रयत्वं विषयीकरोतीति हि प्रमाणं तत्रोपन्यस्यम् । साचे दावरण निरूपकत्वमात्रं विषयीकुर्यात्कर्णं तत्र प्रमाणं स्यात् ।

ननु स्वं प्रत्याचारकाज्ञानाश्रयत्वमहमज्ञ इत्यत्र भासत इति तस्य प्रामाण्यमुपपद्यत इति चेन्न ; - चिन्मात्राश्रयत्वस्य विषयत्वमवचिन्मात्रं प्रत्यावरणत्वस्यैव विषयत्वप्रसंगात् । ततश्च ब्रह्मप्रत्यक्षाव

एतेन समस्तदोषनिषेधक वाक्यशतत्रयोपि स्थापितः ।

ननु कएव माह 'अज्ञानाश्रयभूतं ब्रह्म' इति, यम्प्रति तन्नि-

रणं प्रसज्येत । अज्ञानाश्रयचिन्मात्रस्यैव जीवब्रह्मरूपेण द्विधा वि-
भागे अज्ञानस्य उभयाहितत्ववत् तत्सामान्यं स्यान्नरणस्य जीवब्रह्मणी
उभे प्रायः प्याचरणत्वात् । यदतर्हि त्वयैव अज्ञानस्य ज्ञातृत्वभ्रान्त्यादि
सामानाधिकरण्यमुपगदयता - " अज्ञानाश्रयचिन्मात्रस्यैव जीवरूपेण
विभक्तत्वा दज्ञानस्य जीवे भ्रान्त्यादि सामानाधिकरण्यमस्ती " ति ॥

ननु - तर्हि त्वदुक्तरीत्या सम्बन्धभेदेनैव जीवब्रह्मवृत्तित्वमङ्गी-
कुर्मः, तथापि ब्रह्माश्रयावसिद्धे रक्षतम्व नः पक्ष इति चेन्न-त्वया चै-
तन्य मात्राश्रयावांगीकारा सत्यैव जीवब्रह्मरूपेण विभक्ततया जीव
वृत्तिवांगीकारा सत्यैव ब्रह्मण्यपि सत्त्वा सस्याह्मत्वापत्त्या सर्वज्ञत्व-
विरोधात् ।

ननु - ब्रह्मणो जीवाभिन्नत्वात् " ज्ञाज्ञा " विद्यादिश्रुतेश्च बन्ध
प्रयोजक सम्बन्धविशेषेण जीववृत्तित्वं सम्बन्धान्तरेण नितिसामान्यवृ-
त्ते रज्ञानस्य ब्रह्मवृत्तित्वं च कल्प्यत इति चेत् ? तर्ह्यहमज्ञ इति प्रती-
तं स्तादृशसम्बन्धविशेषेण प्रतिबिम्बभूत जीवाश्रयत्व सम्भवे चि-
न्मात्राश्रयत्वस्या प्रामाणिकत्वप्रसंगात् ।

किंचैवं साक्षादेव ज्ञानस्य जीवगतत्वे भ्रान्त्यादिसामानाधिकर-
ण्यात् ज्ञानाश्रयचिन्मात्राभेदा जीवस्य तद्रूपभ्रान्त्यादिसामानाधिकर-
ण्य मित्येव तदुपपादनं मनुष्यपत्रम् ।

(एतेनेति) जीवं प्रतिब्रह्मस्वरूपावारकत्वेन दोषत्वं ब्रह्मप्रतितु
नकिंचिदावृणोतीति ब्रह्माश्रयमप्यज्ञानं न तत्प्रति दोष इति नवीनो-
क्त मनन्तरोक्तैर्नैव निरस्तम् । ननुब्रह्म नाज्ञानाश्रयं, किन्तु चैत-
न्यमात्रं, अतो ब्रह्मणो निरवयव श्रुतिविरोध इति शङ्कते (नन्विति)

पेधसम्भव, इति चेत्, हन्त किं मस्मदुक्तयुक्त्या प्रयुक्तो भवान् ब्रह्मा
ज्ञान निषेधति? उत स्वमनीषिकासिद्ध वृषलोद्वाहमन्त्रयायेन? । पूर्त्र
त्यजाम् । सत्सम्भम् । उत्तरत्रापि न ताम् निरुपाधिक्यो रेकत्र सम्भव,
उपाधिभेदापादितयो रपि न त्वदुक्तयुक्त्या सिद्धि, नहि देशकालादिभेदेन
तयो निर्वाह पश्यसि, तथा दर्शनेपि प्रागुक्तयुक्त्य प्रतिषार्धि य ।
'प्रातिभासिको विधि, पारमार्थिको निषेध' इत्यपि न [पालयितु]
पालयितु शक्य, निषेधस्या प्यन्तत स्वदुक्तरीत्या प्रातिभासिकत्वात् ।

(प्रयुक्तइति) प्रेरितइत्यर्थः । (स्वमनीषिकेति) वृषळानामुद्वाह-
मन्त्रस्यन्याय, वृषळोद्वाह मन्त्रन्यायः । स्वबन्धसामान्य पक्षचा
मन्त्रसादृश्य लभ्यते । तत्सादृश्य च स्वव्यावृत्तिः । किं ब्रह्मव्य-
तिरिक्तस्वैवा ज्ञानाश्रयत्वा ब्रह्म नाज्ञानाश्रय इत्युच्यते? उताज्ञाना-
श्रयभूत ब्रह्मैव नाज्ञानाश्रय इत्युच्यत इत्यर्थः । (निरुपाधिक्योरिति)
उपाध्दयनवच्छिन्नवृत्त्यो रित्यर्थः । (उपार्धाति) परस्परविरुद्धयोरुपाधि
भेदा देकाधिकरण वृत्तित्वस्या न्यत्र सम्भवेपि नाज्ञानतदभावयोः प्रति-
धिम्भोपाधिना त्वदुक्तरीत्या व्यवस्थासम्भव इत्यर्थः । असम्भवश्च प्रा-
गेधोपपादित । तर्हि स्वयोगतदभाव षटतदभावादीनां उपधिभेदा
द्वयवस्था नस्या दित्यत्राह (नहीति) (तथादर्शनेपीति)
कालभेदेन व्यवस्थाङ्गीकारेपी त्यर्थः । " प्रागुक्त युक्तय " - नित्यमु-
क्तत्वविरोधादयः । देशभेदेनतु व्यवस्था नशकाहं देशभेदस्वैवा
सिद्धेरितिभावः । (प्रातिभासिकोविधिरिति) अज्ञानसम्बन्धो मिथ्येत्यर्थः ।
(पारमार्थिकइति) अज्ञानाभावः पारमार्थिकइत्यर्थः । (त्वदुक्तरीत्येति) व-
क्ष्यमाणयुक्त्या । यद्वा-प्रतिपक्षोपाधौ निषेधप्रतियोगित्वरूपत्वदुक्तलक्षण
योगादित्यर्थः ।

अविद्यास्वरूप तदाश्रयत्व तद्विषयत्वादे दुर्निरूपतया अविद्याया मि
त्यात्मात्, तात्समानसत्ताक्रम्य तदभावात्त्या विद्याश्रये नह्य प्यसम्भ

नचा विद्यास्वरूप तदाश्रयत्वादेर्दुर्निरूपतया तन्निषेध पार-
मार्थिक इति युक्त , तन्निषेधस्य दुर्निरूपतया तत्स्वरूपादिपारमार्थिक-
त्वं प्रसङ्गेन विपरिवर्तस्य सुशकत्वा [च] त् । भन्तूभयमपि दुर्निरूप
त्वा दपारमार्थिक, का न क्षति भिति चेन्न, “ परस्परविरोधेहि न प्र-
कारान्तरस्थिति ” इति न्यायस्य सुस्मृतं गतम् । ननु गगनमुमुम
व देततयात् , तद्वि नसुरभि ना प्यमुरभीति चेन्न,—तत्र स्वप्नस्यैवा
भावेन विधिनिषेधयो रनयकाशान् , अत्रपुन स्वरूपसद्भावात् ।
अत्रापि तदभावे वा यभिकविजय [प्रसङ्गात्] स्यात् । ततश्चा न्यतर
परिधौ प्रामाणिकेनात्मना निषेधस्यैव स्थितौ विधे रसम्भवः ।

यात् , तन्निषेधः पारमार्थिकएवेति शंका मनूय दूषयति (नचेति)
(दुर्निरूपतयेति) अज्ञानस्यैवा भावस्या व्याश्रयप्रतियोग्यादि सापे-
क्षत्वा सात्यच्च दुर्निरूपत्वा द्वित्यर्थः । अभावस्य दुर्निरूपत्वैपि ना-
ज्ञानस्य पारमार्थ्यं, तदपेक्षिताश्रयादेर्मित्यपत्वादिति नच वाच्यम्,
अभावस्य दुर्निरूपत्वादेया ज्ञानस्य तदपेक्षिताश्रयादेश्च पारमार्थिकत्वा-
पादना दित्यभिप्रायेणाह (विपरिवर्तस्य सुशकत्वादिति) (सु-
स्थितत्वादिति) समानसत्ताकयो विरोधस्य स्वयंप्रतीकारादिति
भावः । नच प्रातिभासिकव्यावहारिकत्वेन सत्ताभेदः, तत्रापि नि-
यामकाभावेन विपरिवर्तस्य दुर्निवारत्वात् । (स्वरूपसद्भावादिति)
ब्रह्मस्वरूपसद्भावादित्यर्थः । (माद्वचमिकेति) निरधिष्ठानभ्रमसिद्धे
रिति भावः । एव विपरिवर्तप्रसङ्गेन संत्यक्तमित्यपत्त्याभ्यां अवि-
रोधो नसम्भवतीति स्थितम् , इदानीं “ परस्परविरोधेहि ” त्यादि-
न्यायप्रपञ्जीक्य युक्त्यन्तर माह (ततश्चेति) “ परस्परविरोध ”
इत्यादिन्यायेना न्यतरपरिधौ आवश्यक्वे सति निरवयवत्वादिश्रुति
यला दज्ञानाभावांगीकारे तद्विरुद्धं मज्ञानं ब्रह्मणि न सम्भवतीत्यर्थः ।
ताविवनिषेधप्रमाणविद्वत् व्यावहारिक स्वयं मज्ञानं च ब्रह्मणि

प्रमाणा [ण] निरुद्ध स्तु तत्सम्भय स्यादृशा भ्रमेणेन स्यात् । तथाचा
दित्येऽन्धतमसमपि कश्चि दल्पजीरित कल्पयतीति न प्रामाणिकत-
स्थिति निरोप ।

एतेच क्षणभगादिनादाना मपि यथेष्ट परिग्रह कार्य अर्थ
स्थिति मनादृत्या कस्मिन्नपरिग्रह गात्रेण वेदान्तार्थस्थापनस्य
तत्रचाग्रच विशेषाभावात् । युक्तीनाच यथाभिमान त्रिचतुरकक्षा
स्थापित्वाप्य समानत्वात् । अन्यथा कथं भेदैक्योऽनन्तरया त्वर्ग-
स्य तत्तत्सैद्धान्तिक तर्केन्द्रजालव्यामोहवशमदत्वमिति ॥

इति श्रीकृतिता केरुतिहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वैकटनाथस्य वेदान्ता
चार्यस्य वृत्तिषु गान्दूषण्या त्रयश्रयाज्ञाननिरासयाद् एकोनविंश ।

स्यादित्याशक्याह (प्रमाणविद्वद्धस्त्विति) तत्र त्वादृशां तत्त्वत्वभ्रम
मात्रमेव, नतु सत्यं मस्ति, नहि त्वद्धममात्रा तत्रा यंसत्य स्या दित्यर्थः ।
एव भ्रमस्थले ऽर्थस्या भावादेवा दित्येऽन्धतमसवरूपेणैव न तत्ति-
द्वि, किन्तु तदभावरूपेय सिद्धिः, अन्यथा तत्रा प्यन्धतमस त्ति-
द्वयेदित्यभिप्रायेणाह (तथाचेति) युक्त्यन्तरमाह (एवमेति) भ्रम
मात्रा दर्शयत्ये क्षणभगादीनामपि कस्यचिद्भ्रमे विषयतया सत्त्वेसति
तेषामपि परिग्रहः कार्य इत्यर्थः । नित्यत्वश्रुतिविरोधा न्न तत्परिग्रह-
इत्याशस्य, यथा आत्मनो ज्ञानाश्रयत्वश्रुते भ्रान्तिसिद्धार्थं परत्वेन
प्रामाण्यं वदसि, तथा क्षणभगवादेपि स्थित्वश्रुते स्तद्धादिभ्रमसिद्धस्यैव
विषयत्वेन वेदप्रामाण्यसमर्थनसम्भवादित्याह (अर्थस्थितिमिति) न-
नु त्रयणोज्ञानाश्रयत्वसाधकश्रुतीनां त्रिचतुरकक्षास्थापित्वा तस्य
व्यावहारिकसत्त्वमुच्यते, क्षणभगादीनान्तु तदभावा तदपि सत्यं न
प्यतइत्याशङ्क्याह (युक्तीनामिति) क्षणभगादियुक्तीनां त्रिचतुरकक्षा
स्थापित्वाभावे ग्राहकमाह (अन्यथति)

यद् व्यनुमानमुच्यते - अज्ञानं स्वविषयाश्रयं, कारणानाश्रयप्रत्यक्ष-
 त्वेन त्याग्यत्वात् ; तमोनीहारवदिति । तत्र किं कारणविषयक-
 साधारणं ज्ञानप्रतिबन्धकत्वं भावारकत्वं विवक्षितम् ? उत साक्षात्कारमति-
 बन्धकत्वम् ? व्यवहारप्रतिबन्धकत्वं वा ? अस्तीत्यादिव्यवहारयोग्यताऽभा-
 वापादकत्वं वा ? नास्तीत्यादि व्यवहारयोग्यतापादकत्वं वा ? । नाद्यः, कु-
 ङ्यादौ व्यभिचारात् । नद्वितीयः, भसिद्धेः, अज्ञानस्य ब्रह्मस्वरूपात्म-
 कप्रकाशे तद्विषयवृत्ता वन्यविषयवृत्तौ च प्रतिबन्धकत्वात् । किञ्च नी-
 हारस्य साक्षाज्ज्ञानप्रतिबन्धकत्वे सूर्यावारकनीहारे व्यभिचारः । कु-
 ङ्यादिव दिन्द्रियसन्निकर्षविषयत्वेन तत्त्वे दृष्टान्ततया तदुपन्यासात्तां-
 गतम् । किञ्च - नक्षत्रादि साक्षात्कार प्रतिबन्धक सूर्यालोकव्यभि-
 चारः । किञ्च कारणानाश्रयेत्यत्र कारणत्वमेव विवक्षितम् ? उत कार-
 णतावच्छेदक गोलकम् ? आद्ये काचादौ व्यभिचारः । द्वितीये मं-
 दसाक्षात्कारप्रतिबन्धकतारशब्दे व्यभिचारः । नतृतीयः, दृष्टान्ते साध्य-
 वैकल्यात् ; अन्धकारेऽपि सति घटादिज्ञाने व्यवहारात् ; व्यवहार-
 प्रतिबन्धकमपातादौ व्यभिचाराच्च । नचतुर्थः, अन्धकारेऽपि
 सत्प्रकारक प्राकालिकज्ञानेनान्धकारसमकालमेव व्यवहारस्य दर्शनात्,
 गवादिना घटादिज्ञाने परोक्षज्ञाने वा तद्दर्शनाच्च । नपंचमः, दृष्टान्त-
 स्य साध्यवैकल्यादिव ॥

इति श्रीवाधूलकुलतिलक श्रीनिवासाचार्य पादसेवात्मभिगत
 परावरतव्याधात्म्येन सदेकदेवतेन तच्चरण परिचरणपरायणेन
 तत्प्रसादलब्ध मदाचार्या परनामधेयेन रामानुज दासेन विरचितायां
 शतदूषणी व्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां ब्रह्माश्रयाज्ञाननिरास

एकोनविंश स्कन्धः ।

श्रीरस्तु ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

शतदूषणी ।

अथ विंशो वादः ॥

श्रुतिगण शिरो निष्णातानां स्वसत्त्वमर्भाप्सतां
श्रवणमननध्यानै रभ्यक्षतश्च चकास्तियत् ।
अमतमिति य द्ब्रूया मन्तव्यता मयगाहते
मयभयतमः प्रत्यासेधं भजेमहि तन्महः ॥ * ॥

प्रतिष्ठा साक्षा यो जगति विदित स्तर्ध्वचक्षा
समस्तान्तर्पामी गुणविभवसंख्योज्झिततया ।
अवेद्यः कात्स्न्येन श्रुतिभि रुदित स्तत्र मनसः
प्रतिष्ठा म्मे दद्यु श्रुतिगणशिरो देशिकगिरः ॥
गुणै रगणितै र्भव न्स्यथ मचिन्त्यवाचः पदम्
निदर्शन मवेद्यताश्रुतिपदस्य यो ब्रह्मणः ।
बधूलकुलभूषणे गुरुवरे परं तत्र मे
रमानिधिगुरौ मुदा विहरतां सदा मानसम् ॥

(श्रुतिगणेति) शेषभूतस्वरूपस्य ना किञ्चि त्कुर्वत शेषत्वमि-
ति न्यायसिद्धं य त्कैकरूपं सत्त्वम् । यद्वा - स्वाभाविकरूपं, गु-
णाष्टकाविर्भावः । तस्य संकोचोऽपि कर्मनिबन्धनः । यत् - सत्त्वं-
ब्रह्मज्ञानम् । " अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद " इत्याद्यतुरोधात् । ' अम-
त ' मित्यादिश्रुते रवेद्यत्वप्रतिपादकत्वेन पराभ्युपगताया स्तात्पर्यं
माह (अमतमिति) एवाश्रुति रित्यर्थः । ' यद्ब्रूयामन्तव्यता ' मिति

यदाहुः— अनुभूति स्वयं प्रकाशा, अनुभूतित्वात् , अनुभूते अनुभाव्यत्वे घटादिव दननुभूतित्वं प्रसंग इति ।

तत्रतात् दनुभूतिशब्दस्या र्थागतिहेतुत्वे व्याघातः , अहेतुत्वेपि पुनर्व्याघात इत्यावाहगोपाल मुपलभ्यम् ।

एवमप्रकाशेत्यनेन — किं स्वव्यवहारे स्वाश्रयस्य कदाचि त्वगोचरानुभूत्यन्तरं नैरेपेक्ष्यमात्रं साध्यते ? उत सर्वदा सर्वस्य त्वगोचरानुभूतिरिह ? । नायं , सिद्धसाधनात् । वयमपि सविदो विषयप्रकाशनवेद्यायाः स्वाश्रयप्रति सविदन्तरकर्मतामन्तरेण प्रकाशं भवितुम् । तदिदं सिद्धसाधनत्वं मभिप्रेत्याह “ यत्तदनुभूते स्वयं प्रकाशत्वं मुक्तं , तद्विषयप्रकाशनवेद्यायां ज्ञातुरात्मनः स्तथैव ” इति ।

पाठे - भूम्ना, भ्रमन्तव्यतां - अपरिच्छेद्यतां मित्यर्थः । ‘ भूम्ना मन्तव्यता ’ मिति पाठे तु - यस्य - ब्रह्मणो भूम्ना , तस्या मन्तव्यता मयगाहता इत्यर्थः । ‘ भूम्नो मन्तव्यता ’ मिति पाठस्तु गमः । (व्याघात इति) अव्येद्यत्वमेव स्वप्रकाशत्वमिति तै रभिधानादिति भावः । अनुभूतिपदस्य बोधकत्वे लिसाधयिषितावेद्यत्वविपरीत वेद्यत्वसिद्ध्या प्रतिज्ञाया व्याघातः, अवबोधकत्वेच तेन वाक्येना अनुभूते रवेद्यावावेधना दिष्टासिद्ध्या प्रतिज्ञाया व्याघात इत्यर्थः । ननु - “ यत्तदनुभूते ” रित्यादिसिद्धसाधनपरं भाष्यं - तदनुपपन्नमिदं , प्रकाशान्तरविषयत्वं सामान्याभावस्या सिद्धेः ; विषयप्रकाशनवेद्याया मपि यज्ञदत्तायज्ञानस्य देवदत्तादिज्ञानान्तरविषयत्वात् , किंच - सामान्याभावस्य सत्त्वे ऽ सत्त्वेच “ ज्ञातुं रात्मान ” इत्यनुपपन्नम् , नहि किंचिद्वस्तु कंचिन्न त्वस्ति कचित्प्रति नास्तीति सम्भवति; इत्याशंस्य - उक्तप्रकारेण विकल्पे दूषणपरं ‘ यत्त्वि ’ त्यादिभाष्यं मित्याह (तदिदमिति) वृत्तसहस्रभाष्ये “ वक्तुं न शक्यत ” इत्युक्ते-

अतएव येनाम स्वयम्प्रकाशत्वनिवृत्ता वनवस्थादिप्रसंगा स्ते भ-
वन्तु सम्यंचो नवेति तत्रा स्माभि रिहो दासि ।

नापि द्वितीयः , प्रत्यक्षविरोधात् । तदाह — " परानुभवस्य
हानोपादानादिलिङ्गका नुमानज्ञानविषयत्वात् , स्थानुभवस्याप्यतीत
स्या ज्ञासिपमिति ज्ञानविषयत्वदर्शनाच्च " इति । स्ववचनविरोध-
मभिप्रेत्याह - " अतो नुभूतिश्चे त्वतस्सिद्धेति वक्तुं न श-
क्यते " इति ।

तथाहि -- ' अनुभूतिस्वयम्प्रकाशे ' यत्रा नुभूतिशब्दः क-
स्यचिद्वोधको नवा ? बोधकत्वेप्यनुभूतिरूप ब्रह्मस्वरूपबोधक स्त-
दन्यबोधको वा ? ब्रह्मस्वरूपबोधकत्वे सिद्ध तस्य तज्जन्यसंवित्कर्मा-
तया प्रकाशमानत्वं । प्रकाशमानं स्वरूप गनेन नूयत इति-
चेन्न ; - तथा प्यनुवादात्मक संवित्कर्मातया प्रकाशमानत्वस्य दुरप-
ह्यत्वात् । अन्यथा तदनुवादत्वस्या सिद्धिप्रसंगात् । ततश्च प्रति-
ज्ञापदयोः फलप्रतिपादनान्यां व्याघातः । तदन्यबोधकत्वेतु तस्यैव
स्वयम्प्रकाशत्वं प्रतिज्ञातं स्यात् । ततश्च सिसाधयिपिता सिद्धि
र्थान्तराख्यं निग्रहस्थान मपसिद्धान्तश्च प्रसज्येरन् । कस्यचि द-

स्तात्पर्यमाह (स्ववचनेति) स्ववचन विरोधमेवो पपादयति (तथाहि
ति) (प्रकाशमानमिति) ' म्वत ' इतिशेषः । अनुवादपदजन्यज्ञानच
वृत्तिरूपमेवेति तद्विषयत्वापि न स्वप्रकाशत्वभंगइतिभावः । (तथापीति)
अनुवादपदजन्य ज्ञानपर्यतस्य संवित्त्वस्य प्रत्यक्ष सिद्धत्वा च तस्य सं-
विदन्यत्वमिति तद्विषयत्वे स्वप्रकाशत्वभंगएवेतिभावः । (अन्यथेति)
अनुवादजन्य संविदभावे तस्यानुवादत्वमेव नस्यात् , प्रकाशितार्थ प्र-
काशकस्यैवा नुवादत्वात् , ज्ञानजनकत्वस्यैवा भावे तदसंभवादिति
भावः । (ततश्चेति) फलपदं मन्त्रार्थरूपेण साध्यपरं । प्रथमपदेनानुभूतिविष-

प्यत्रोच्यते इति पक्षे त्वनाचकप्रयोगा निरर्थकनिग्रहस्थानप्रसंगः ।
हेतोश्चा श्रया सिद्धिः ।

एव हेतुसाध्यप्रतिपादकशब्दानपि संविदन्वित हेतुसाध्यप्रति-
पादकानि त्यभ्युपगन्तव्यम् । अन्यथा त्वप्रतिपादकत्वेन न
न्वितप्रतिपादकत्वेना निरर्थकापार्थक्यं निग्रहस्थानापातात् । अतः
स्तदन्वित हेतुसाध्यप्रतिपादने तयोरप्यनुभूति विशेषकत्वात्ताभ्या-
मपि वेद्यत्वं फलितम् । अतः साध्यहेतुनाचिपदयोः फलप्रतिपादनाभ्या-
मिरोप ।

अतो नुभूते ननुभाव्यत्वे घटादियं दननुभूतित्वं प्रसंग इति
तर्कोपि स्वभावात् कृत्योत्थापनम् । प्रागुक्तप्रत्यक्षेण तत्रयानुभूति-
शब्देनैव नुभूते ननुभाव्यवस्थिता वननुभूतित्वं प्रसंगात् ।

एतेना वाच्यत्वमपि ब्रह्मणो निरस्तं मन्यम् ।

यक ज्ञानजननात् द्वितीयपदेनच तन्निषेधा त्प्रतिज्ञास्थपदयोः पर-
स्पर व्यापकतत्पर्यः । (हेतेरिति) प्रतिज्ञावाक्येन पक्षस्याप्रतीतेर्ज्ञां [रक्षा]
नासिद्धिरित्यर्थः । (अन्यथेति) “ अनन्वित प्रतिपादकत्वेने ” त्यत्र-
विशेषणाभावे विशेष्याभावेवेत्यर्थः ।

ननु संविदन्वित हेतुसाध्यप्रतिपादनेपि विशिष्टस्वार्थांतरत्वेन सं-
विदः प्रतिपादनाभावात् न दोष इत्यत्राह (तयोरपीति) विशेषकं तत्सं-
गमप्रतीतिजनकम् । विशिष्टं न पदार्थांतरं, तथात्वेच संविदो न स्वप्रकाशत्वं
सिद्धिरिति भावः । (अत इति) ‘स्व’ पदं हेतुपरं । हेतुसद्वकारित्वा निमित्त-
तर्केण हेतोरेवोत्सादः प्रसज्येत्यर्थः । प्रसंगादाह (एतेनेति) आश्रयाद्युप-
स्थापरूपदेः पक्षीभूतानुभूतिप्रतिपादनादित्यर्थः । नच लक्षणयापि त-
त्प्रतिपादनं सभवात्कथं मवाच्यत्वसिद्धिरिति वाच्यम् । अवेद्यव्याचि-

किञ्च — यदनुभाव्यं [तदनुभूति] न तदनुभूतिरूपं ,
 यथा घट इति व्यतिरेकदृष्टान्तेऽपि त्वदुक्तन्यायेना नुभाव्यत्वप्रति-
 क्षेपस्य शक्यत्वा त्साध्याव्यावृत्तो दृष्टान्तः स्यात् । घट स्वयं प्रका-
 शो घटत्वात्, घटस्यानुभाव्यत्वे पटव दघटत्व प्रसंग इति वियात्
 जल्पस्य दुर्वास्त्यात् । एवंच क्रमेण सर्वस्यापि स्वयम्प्रकाशत्वमाया-
 तमिति . तदनुविधायि सत्यत्वादिप्रसंगश्च दुस्तरः । घटो ऽ नुभूयते
 पटोऽनुभूयत इत्यनुभाव्यतयैव घटादिः प्रकाशत इति चेत् ? अनु-
 भूतिरपि परगता स्वगताचा तीता नागतकालयो रनुमान शब्दसं-
 स्कारादिजन्य संविदन्तरकर्मतयैव भातीति तुल्यम् । अनुभूते
 रनुभाव्यत्व प्रतीति र्भ्रान्तिरिति चेत् ; किं घटादे रनुभा-
 व्यत्वप्रतीति र्भ्रान्ति र्न देवानां प्रियस्य ? । ततश्च परमार्थानुभाव्यत्व
 प्रतिक्षेपे घटादेरपि परमार्थानुभाव्यत्वरहितत्वा द्व्यतिरेक दृष्टान्ता

स्वप्रकाशादि पदानां लक्षकत्वे ब्रह्मणो वेद्यत्व प्रसंगात् । (एवञ्च-
 क्रमेणेति) एष मावाभ्यां ब्रह्मघटयो रस्वप्रकाशत्वसाधनय दन्येन
 केनचि त्कुड्यं व्यतिरेकदृष्टान्तीकृत्य पटस्य स्वप्रकाशत्वसाधने
 तदन्येनापि केनचि त्कुसूलं व्यतिरेकदृष्टान्तीकृत्य कुड्यस्यापि
 स्वप्रकाशत्वसाधने एवन्तत्तदन्यैः पुरुषै र्स्तत्तद्दृष्टान्तानां तथैव सा-
 धनं सुशकमित्यर्थः । अनेना भाससमानयोगक्षेपत्व कथनेना प्रयो-
 जकत्वं फलितं । (देवानां प्रियस्येति) 'देवानांप्रियइत्यत्रच पटचाभ
 लुग्वक्तव्य ' इत्यलुक्, मूर्खस्येत्यर्थः । देवशब्दो मूर्खं चाची ,
 " मूर्खाणांच प्रियो मूर्खएव भवतो " ति कैयटेभिधानात् । यद्वा-शास्त्रान-
 भिज्ञस्येत्यर्थः । "अथवा सुखसक्ततया शास्त्रानभियोगो नेन प्रतिपाद्यत "
 इति कैयट एवा भिधानात् । (ततश्चेति) घटादे रपि पारमार्थिकानुभा-
 व्यत्वस्याभावाद् ब्रह्मणि तदभावसाधने व्यतिरेक दृष्टान्तासिद्धिरि-
 तिभावः । तत्परिहारार्थं मपारमार्थिका नुभाव्यत्व व्यतिरेक साधने दूष-

सिद्धिः । निषेद्धस्य कचिदप्यप्रसिद्धे निषेधासिद्धिश्च । अपरमार्थानुभाव्यत्वप्रतिक्षेपे सिद्धसाधनं स्वपक्षविरोधश्च । अन्यथा तद्विषयशास्त्रानुमानाद्यनारम्भप्रसगात् । ततएव नुभाव्यत्वमात्रं निषेधोप्यशक्यः ॥

किञ्च — यदि परगतानुभूतिर्नानुभूयते, कथं शब्दार्थसम्बन्धग्रहः ? परबुद्धिविशेषानुमानेनैव हि सर्वत्र सिद्धं कार्यं वा व्युत्पत्तिः । एवञ्च व्युत्पत्तेरशक्यत्वाच्चेष्टाशब्दयोः प्रमाणकोटिनिक्षेपएव न स्यात्, परस्पराभिप्रायानभिज्ञतया वादिनोऽशुष्ककलहएव स्यात् । परस्पराशयपरिज्ञानादेवच सर्वो लौकिको व्यवहारः, तत्समानानाञ्च पशुमृगादीनामयाव्युत्पत्तिश्च । तदेतत्सर्वमभिप्रेत्योक्तं — “परानुभवानुमानानभ्युपगमेच शब्दार्थसम्बन्धग्रहाभावेन समस्तशब्दव्यवहारोऽद्वेदप्रसगः” इति । “आचार्यस्य ज्ञानवत्ता मनुष्याय तदुपसत्त्या दिव क्रियते” इति भाष्यं “शिष्यस्यच व्यवहारविशेषादिभि-

णमाह (अपरमार्थेति) अनुभूते रेकरूपेण व्यावहारिकभेदाङ्गीकारात्तद्विषयत्वेनापारमार्थिका नुभाव्यत्वे घटादाविवाभ्युपगतमेवेति भावः । (अन्यथेति) नच वृत्त्यर्थनया शास्त्रसार्थक्यं, तथासति वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यविषयत्वेनावेद्यत्वापत्तेः । चैतन्याविषयत्वेच तदवच्छेदकवृत्त्यर्थमपि शास्त्रमनर्थकस्यादिति भावः । सामान्यतोऽनुभाव्यत्वमात्रं निषेधेसाध्यघटादौ व्यतिरेकव्याप्तिग्रहसम्भवेपि टक्त्वबाधा न तत्साधनसम्भवद्वैतव्युत्पत्तेरिति (व्युत्पत्तेरिति) ज्ञानसम्बन्धस्येत्यर्थः । शब्दस्य ज्ञानजनकत्वज्ञानेन सम्बन्धः, चेष्टायाश्च ज्ञानजन्यत्वम् । चेष्टायाः प्रमाणकोटिनिक्षेपोऽज्ञानानुमापकत्वं । “मयाव्युत्पत्तिश्चे”त्यनेन न स्यातामिति शेषः । समीपवाक्यस्य क्रियाया बुद्धिस्थित्या न स्यातामित्यप्याहारस्तुखेन सेत्स्यतीत्यभिप्रायेण तदुपसत्ताः । वेद्येपि वेद्यत्वे वेद्यत्वा न गमिष्यात्वा न च-

रन्यथाज्ञानादिक मनुमाय तस्मै तत्रमुपदिश्यत ॥ इत्यस्योपलक्षणम् ।
तदेव मनुभूते रन्यस्याना वेद्यत्व नास्तीति प्रतिज्ञान रन्यव्याघातकत्वा
असाधनाग मिति ॥

ननु वेद्यत्व वेद्य नराः आद्ये वेद्यत्वस्य वेद्यत्वात्तदश्रयत्वेनान-
वस्था । अन्यथा वेद्यत्वाभावे वेद्यमेव नस्यात् । उत्तरत्रावेद्यत्व कश्चित्स्यापि
प्रतिज्ञात स्यात् । इति चेत् हन्त किं [तर्हि] वेद्यत्वस्य वेद्यत्वात्तरप्रतिक्षे-
पेणा वेद्यत्व समर्थनार्थं मय प्रयासः । उतवेद्यत्वमेव किमपि नास्तीति
तत्स्वरूपप्रतिक्षेपार्थः अध्यान्यार्थः अनर्थकोमेति । आद्ये त्वदुक्तानु-
मानस्य सपक्षेसति तत्रावर्तमानत्वा त्सर्गानुमता साधारणाख्याभास-
त्प्रसङ्गः । तत्र साध्यवृत्तिर्मिथ्याभूतेति परिहारइति चेत् तर्हि तस्य
वेद्यत्वमेवायातमिति निरर्थका स्तत्राहा । अनुभूतापि च भवता मवे-
द्यत्वलक्षण साध्यवृत्तिर्मिथ्याभूतेन , निर्धर्मकत्वाम्युपगमात् , तस्य
स्वरूपत्वाम्युपगमेच निवादएव नस्यात् , इत्यादिक मन्यत्र ग्राह्यम् ।
नापि द्वितीय , वेद्यत्वस्वरूपापह्ननेन सर्वस्यापि वेद्यत्वप्रतिक्षेपे पुनर-
प्यसाधारणत्वप्रसङ्गात् । भ्रातिसिद्ध वेद्यत्व तत्र नियतइति चेत् तद-

स्थेत्याशङ्क्य-तथासति वेद्यत्व वेद्यमेव नस्यादित्याह (भगवन्वेति) (उ-
त्तरत्रेति) ततश्चा मनुभाव्यत्वस्य क्वचित् स्वया प्यगीकारात् ब्रह्मणो मया
तत्साधने कः प्रद्वेषइत्यर्थः ।

(भावइति) " सर्वानुमते " त्वनेन व्यतिरेक्यनुमान मस्माभि-
रनगीकृतमिति सूच्यते । साधयत्तया तथाभिमत मस्माक न सम्प्रति-
पन्नम् , अस्मदुक्तबाधक न्तुभयसम्प्रतिपन्नमिति भावः । (तर्हीति)
वेद्यत्वे ऽ वेद्यत्वमिष्ट्यात्वे तस्य वेद्यत्व सत्यमिति वेद्यत्वस्य चद्यत्व
समर्थनार्थप्रयासो व्यर्थ इत्यर्थः । (अनुभूताविति) तथाच तादृशसाध्य-
स्य वेद्यत्वेपि सत्त्वा दृष्टाधारण्य स्थिरमेवेति भावः । (तस्येति)

नुभूतावपि समानमेव । तत्प्रतिक्षेपे ह्यपसिद्धांत प्रतीतिविरोधादयः । ननुती
यः, अन्यस्य कस्यचि दनुपलम्भात् । चतुर्थस्तु परिशिष्टोऽस्मादिष्टइति ।

एतेन - वाच्यत्वं वाच्य मवाच्यं वेत्यादि प्रत्यापोपि प्रत्युक्तः ।

यच्चा प्रसिद्धविशेषणत्व परिहारार्थं - वेद्यत्वं किञ्चिन्निष्ठात्य
न्ताभाव प्रतियोगि, धर्मत्वात्, घटत्वव दिति सामान्यतस्साध्यप्र-
सिद्धि साधकत्वेनोक्तमनुमानम् ; तदपि प्रत्युक्तं, किञ्चिच्छब्देन तत्रैव
तस्य वेद्यत्वापादनात्, किञ्चित्त्व धर्मेणानैकान्त्य प्रसंगाच्च । नहि
किञ्चिच्छब्दवाच्यस्य किञ्चित्त्वं नास्तीति वक्तुं शक्यं, वेद्यत्वादेरपि तथा
पहवप्रसंगेनाश्रयासिद्ध्यादि प्रसंगात् । किञ्चित्त्वाभावेच न किञ्चि
देव भवेदिति तुच्छत्वमेव प्रसज्येत । तथाच तन्निष्ठात्यन्ताभाव
प्रतियोगित्वसाधने भवतो न विवक्षितविशेषसिद्धिः ।

किञ्च - सामान्यतः कस्यचि द्वेद्यत्वं नास्तीत्येतावति
साधितेपि किञ्चिच्छब्दार्थोनुभूतिरिति कुतो वसीयते ? पूर्वोक्ताविगी-
तहेतुवैभवादिति चेत् ? तर्हि - घट स्वयम्प्रकाशो घटत्वा दित्यादि-
हेतुनापि घटादिविशेषपरिग्रहो दुर्वारः । अनुभाष्यन्वप्रतीति सदस-

स्वरूपस्योभयसम्प्रतिपन्नत्वादिति भावः । (तत्रैवेति) तत्रैव प्रयोग-
हायर्षः । "तस्य"- किञ्चिच्छब्दार्थस्य । "वेद्यत्वादे"रित्यादिपदेन धर्मत्वं
हेतुगृह्यते । "आश्रयासिद्ध्यादी" र्यादिपदेन स्वरूपासिद्धि गृह्य-
ते । (विवक्षितेति) तुच्छव्यावृत्त किञ्चिन्निष्ठात्यन्ताभाव प्रतियोगित्व-
मेव साध्यतया विवक्षितमिति भावः ।

किञ्च - किं प्रपञ्चमिष्यात्वे सिद्ध एतदनुमानं ? उतासिद्धे ? ।
नायः, सिद्धसाधनात् । द्वितीयेपि-किं वेद्यायं नाना ? उतैकं ? । नायः,
सिद्धसाधनादेव । एकाधिकरणनिष्ठ यावद्विशेषाभावप्रतियोगित्व सि-

द्वये ऽ नुमानमितिचेत् ; प्रत्येकं सर्वेषां भिन्नभिन्न किञ्चित्पदार्थनिष्ठा
त्यन्ताभावप्रतियोगित्वसिद्ध्यापि साध्याभावानां मेकाधिकरण्य
स्या सिद्धेः । नच वेद्यत्वत्वमेकाधिकरणनिष्ठात्यन्ताभावप्र-
तियोगितानतिरिक्तवृत्तीति साध्यते ; प्रमेयत्वादौ व्यभिचारात् ।
प्रमेयत्वस्या ननुगतत्वे प्रमेयत्वत्वादौ व्यभिचारात् । प्रत्येकप्रसिद्धानां
वेद्यत्वाभावानां समुदायस्य ब्रह्मणि साधनसम्भवेनोक्तानुमानवैयर्थ्या
च्च । उक्तव्यभिचारादेव वेद्यत्वत्वस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्व
साधनेन सामान्याभाव साधनमपि निरस्तं । न द्वितीयः, प्रमेयत्वादौ
व्यभिचारात् ॥

यदाह नवीनः - प्रमेयत्वादेरपि स्वस्मिन् सम्बन्धाभावेन स्व
वृत्त्यत्यन्ताभाव प्रतियोगित्व मस्येव, प्रमेयत्वं [त्वे] प्रमेय [त्व] मिति
धीस्तु प्रमेयत्वान्तर विषयेति । तन्न - तथासति वेद्यत्वस्यापि ना
नात्वेन पूर्वोक्तसिद्धसाधनात् ॥

यदप्युक्तं प्रमेयत्व स्वैकत्वेपि भेदो भिन्नः, घटाभावे घटोनास्ती
ति बुद्धिवत् प्रमेयत्वस्वरूपमेव प्रमेयत्वं प्रमेयमिति धीविषय इति ।
तन्न - स्वरूपस्यैवा भावव्यवहारालम्बनत्वव चावदभावकार्यकारि
तया स्वस्मिन् घटाभावा भावात्मक घटविरोधित्ववत् प्रमेयत्व विशि
ष्टव्यवहारालम्बनस्य स्वरूपस्य स्वस्मिन् स्तदभावविरोधित्वात् । अन्य-
था " नेहानाने " ति ब्रह्मणि प्रपञ्च निषेधेपि ब्रह्मण्येव प्रपञ्चाभाव
तया ब्रह्मणि पारमार्थिक प्रपञ्चाविरोध प्रसङ्गात् । तथाच प्रमेयत्वे
व्यभिचारण्य ।

किञ्च - व्यधिकरण धर्मावच्छिन्नाभावस्य केवलान्वयिन सत्य-
यैव साधना तत्रापि व्यभिचारः । किञ्च अवेद्यत्वस्य ब्रह्मस्वरूपताभि-
धाना तस्यचा श्रुतितया द्वाधः ।

द्वावाम्बां वैषम्यन्तु पारिहृतम् । तर्कानुग्रहसदसद्भावाम्बां वैषम्यमिति चेत् ? कोसौ तर्कः ? अनुभूते रनुभाव्यत्वे घटादिव दननुभूतित्व प्रसङ्ग इत्युक्त रूप इति चेन्न; - घटादावपि तथाविध तर्कस्यो दा हृतत्वात् । किंच - यदि घटादिव दनुभूते रनुभूतिलक्षण विरहस्या तदा ननुभूतित्वं युक्तं , नपुन रनुभाव्यत्वमात्रेण तत्तिद्धिः; तस्य तदप्रयोजकत्वान् । नचानुभाव्यत्वे नुभूतिलक्षणाविरहस्यादिति वक्तुं शक्यं , अनुभवांतरा नुभाव्येपि परानुभवादौ स्वसत्तयैव स्वाविषय भासकत्वं रूपस्य स्वसत्तयैव स्वाग्रयम्प्रति प्रकाशमानत्वरूपस्य वा कस्यचि दनुभूतिलक्षणस्य स्वानुभवसिद्धस्या नपगमात् । नद-
वस्थानेचा नुभूतित्वस्या नपायादिति । तदिदमुच्यते - “ नचान्यवि पयत्वेऽननुभूतित्वं ” इत्यादिना ।

किंच योय मनुभाव्यत्वे निष्टप्रसंग स्तो ननुभाव्यत्वेपि समान इति प्रतितर्कप्रतिघातः । अनुभूते रननुभाव्यत्वे गगनकुसुमादिव द ननुभूतित्वप्रसंगइति । तुच्छत्वात्तत्राननुभूतित्वं, नत्वननुभाव्यत्वादिति चेन्न; - साध्यसमव्याप्त्यभावेनो पाधित्वायोगात् । नखननुभूतिव्यति रिक्तेषु तुच्छत्वं त्वयाम्युपगम्यते । तत्रत्य मननुभूतित्वं तत्प्रयुक्तमित्ये-
तावन्मात्रं निश्चित मिति चेत् ? तर्हि घटादिगत मप्यननुभूतित्वं तत्त द्वास्तुप्रतिनियत घटत्वादिप्रयुक्तं नत्वनुभाव्यव्यनिवन्धनमिति स्यात् ।

(घटादावपीति) तर्कस्या भाससमान यागक्षेमतोक्त्याऽनुभाव्यत्वस्या ननुभूतित्वे ऽ प्रयोजकत्वं युक्तम्, इदानीं तर्कस्य सोपाधिकत्वं मा-
द (किंचेति) अत्र लक्षणविरहो लक्ष्यतावच्छेदकविरह प्रयोजक-
तयाभिमतः । (साध्यसमव्याप्त्यभावेनेति) घटादौ व्यभिचारेण सा-
ध्यव्यापकत्वाभावादित्यर्थः । उपपत्त्याद्यवच्छिन्ना ननुभूतिव्यव्याप-
कं तुच्छत्वं मुपाधि स्त्वादिति शङ्कते (तत्रत्यमिति) नन्वसत्त्वस्या

आश्रयाभावो धर्माभावे प्रयोजकोभवितुं मर्हति - निराश्रयधर्मसिद्ध-
योगात् ; नपुन राश्रयगतं धर्ममात्रसङ्काश इति चेत् ? तर्ह्यनुभाव्यत्व-
मपि घटत्वादिव नाननुभूतित्वप्रयोजकमिति स्यात्, धर्ममाश्रयविशेषात् ।
व्याप्त्याविशेष इति चेन्न ; - सहचारमात्रस्य व्याप्तित्वाभावात् ।
नह्यननुभाव्यत्वानुभूतित्वयोः कश्चिद्विरोधो दृष्टः, येन नियम-
स्तिष्ठेत्, साहित्यगेव परगतनुभवादिषु दृष्टम् ।

किंच - अनुभूतेरेवा अनुभाव्यत्वे ऽवश्यम्भावि न्यननुभू-
तित्वं प्रति कथमनुभाव्यत्वस्योपाविश्वं ? अनुभाव्यत्वस्या भावेपि
स्वप्रकाशादेवा अनुभूते रसत्वं न प्रसज्यत इति युष्माभि रभ्युपेतव्य-
मिति चेन्न ; - तथापि स्वप्रकाशसिद्धेय मनुभूति रित्येवं रूपा
नुभूति विषयतामन्तरेण तत्सत्त्वस्य व्यवस्थापयितुं मशक्यत्वात् ।
इदमखिल मभिसन्धायेकतम् -- “ घटादेरप्यज्ञानाविरोधिव मेवा
ननुभूतिरन निबन्धनं, नानुभाव्यत्व मित्यास्थीयतां ” इति । नचास्य
साधनव्यापकत्वं, अनुभाव्यतया भ्युपगन्तव्ये परानुभव स्वरूपे

ननुभूतित्वव्यापकत्वेनोपाधित्वं नोच्यते, किन्त्वसत् आश्रयत्वात्
भवाच्च तत्रा ननुभूतित्व मित्येतावदेवोच्यत इति शङ्कते (आश्रया-
भाव इति) (किंचानुभूतेरिति) अनुभाव्यत्वाभावे नुभूतेस्तच्छावेन
सर्वशून्यत्वप्रसंग इति भावः । “ अनुभूतेरनुभाव्यत्वपक्षे ” ति
योजना । एवकारविवरणं “ अवश्यम्भाविनी ” ति ।
यद्वा - तस्या अनुभाव्यत्वेन विषाधयिषिताया एवेत्यर्थः । अथदा-
ननुभूतेरेवानुभाव्यत्व मावश्यकम्, नत्वन्यस्य कस्यचित्, तस्यान-
नुभाव्यत्वेन शून्यत्वेपि दोषाभावात् ; अनुभूते स्त्वननुभाव्यत्वे सर्व-
शून्यत्व मयर्जनोपमिति भावः । (युष्माभिरिति) सिद्धान्तेपि स्वप्रकाश-
त्वाङ्गीकारादिति भावः । (अस्येति) अज्ञानाविरोधित्वस्येत्यर्थः । सा-

तदभावदर्शनात् । नच साध्यसमव्याप्तिरिति हानिः, अनुभूतिरित्येकस्मिन् सर्वेष्वपि साक्षादज्ञानविरोधित्वाभावात् । अनुभाव्यत्वे नुभूते रज्ञानविरोधित्वमपि प्रसज्यतइति चेत् ? अननुभाव्यत्वेपि गगनकुसुमादिव तत्प्रसङ्गस्तदवस्थः । असत्त्वप्रयुक्तं तत्राज्ञानविरोधित्वमिति तु दत्तोत्तरं प्रायमेव ।

एवं -- ' अनुभूतिरनन्याधीनस्वधर्मव्यवहारा, स्वसम्बन्धादर्थान्तरे तद्धर्मव्यवहारे हेतुत्वात् ' ,

धनम् - अननुभूतित्वप्रसंजकं वेद्यत्वम् । ननु - आलोकादावज्ञानविरोधिनि साध्याभ्यापकतेत्याह (नचेति) साक्षादज्ञानविरोधित्वमुपाधिः । नचालोकादिस्साक्षादज्ञानविरोधी, ज्ञानद्वारेण तयात्वात् । ज्ञानस्यैव साक्षादज्ञानविरोधित्वस्य तैरेवाभिधानादिति भावः । (दत्तो [उक्तो] तदप्रामाण्यमिति) तत्रत्यमननुभूतित्वं तत्प्रयुक्तमित्यादेर्दूषणेनेत्यर्थः । (एवमनुभूतिरित्यादि) अत्रानुमानद्वयं विवक्षितम् । अनुभूतिरनन्याधीनस्वधर्मा, स्वसम्बन्धादर्थान्तरे तद्धर्महेतुत्वात् ; रूपवत्, परत्र चाक्षुषत्वे हेतुर्हि रूपं - स्वचाक्षुषत्वे सजातीयानपेक्षं । अनन्याधीनस्वव्यवहारा, स्वसम्बन्धादर्थान्तरे तद्व्यवहारे हेतुत्वात्, रूपवदिति ।

अत्राप्यनुभूतिरिति माचार्यैः - अनुभूतिरित्यादिना ; अनुमानद्वयं ग्रन्थलाघवार्थं मविभागेनोक्तम् । अनुभूतिरनन्याधीनस्वधर्मा, स्वसम्बन्धादर्थान्तरे तद्धर्महेतुत्वात् ; अनुभूतिरनन्याधीनस्वव्यवहारा, स्वसम्बन्धादर्थान्तरे तद्व्यवहारे हेतुत्वात् ; इत्येवं विभागः । अतएव हि - “ परत्रव्यवहारविशेषहेतोस्त्वस्मिन्नपि तद्व्यवहारे हेतुत्वं ” इत्युत्तरं वक्ष्यति । प्राकट्याभ्युपगम्य तदुपजीवनेन प्रथमानुमानमुक्तं । तदुपजीवनेन द्वितीयं । प्राकट्याभ्युपगमस्य नस्यप्रकाशता वि-

रोधित्वं, तस्य ज्ञानानुमापकत्वा नभ्युपगमात्, धर्मवत्त्वे जन्यार्थान्
 धर्मवत्त्वेच साध्ये सिद्ध साध्यता स्यात्, अनुभूतित्वादिधर्माणां हेतुवन्तर
 नैरपेक्षयात् । नह्यनुभूतित्वजाति हेतुवर्धिना, नित्यत्वात् । जात्यनभ्युपगमे
 न्यनुभूतित्वस्या नुभूति सामग्री व्यतिरिक्त हेतुवन्पेक्षत्वा त्सिद्ध साध्य-
 ता । अतो नन्यार्थीन स्वधर्मैत्युक्तं । स्वस्य धर्मः-स्वोत्पाद्यतया सम्बन्धी
 धर्मः स्वधर्मः, परत्र स्व साध्य धर्मात्यन्त सजातीय धर्म इत्यर्थः । अर्थातरे
 तद्धर्म हेतुत्वादिति हेतुवन्तेः । स्वधर्मशब्दनिर्दिष्टधर्मोहि तच्छब्दो-
 क्तः । परत्र स्वसाध्य धर्मात्यन्त सजातीय स्वस्मिन्नवधार्यम्भावि धर्म
 स्वधर्मत्वेन विवक्षितः । अतएव स्वस्मिन्निपित्वानापादना द्रू-
 पस्य दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्व शंका व्युदस्ता स्यात् ।
 दण्डान्तर निरपेक्षं स्वस्मिन् दण्डित्व मनादादयति दण्डे-
 ध्यभिचारश्च परिहृत स्यात् । अन्य शब्दश्च स्वात्यन्त सजा-
 तीयान्यपरः, अन्यथा हेतुमात्र निरपेक्षत्वे दृष्टान्तस्य साध्य विक्-
 लत्व प्रसंगात् । चक्षुराद्यपेक्षं हि रूपस्य चाक्षुषत्वं । तादृश हेतु
 पेक्षा नियमराहित्य मनन्यार्थीन शब्देन विवक्षितं । अन्यापेक्षा मात्र
 विरहे साध्ये परज्ञानस्या लुप्तेषां दर्शनेन बाधितत्व प्रसंगात् ।
 नहि ज्ञानान्तरा गोचरत्व मेतदनुमानसाध्यं । अपितु स्वात्यन्त स-
 जातीया नपेक्ष प्रकाशाहत्व मात्रं । तच्च परज्ञाने सम्भवतीति न बा-
 धितविषयार्थं । अनन्यार्थीन स्वव्यवहारेदत्रापि व्यवहारवत्त्वे साध्ये
 सिद्धसाध्यता । अतो नन्यार्थीन शब्दः । अन्यशब्दस्या तन्तसजाती-
 यान्यपरत्वा द्वाग्राद्यपेक्षया बाधितत्व शंका परिहृता स्यात् । घटादीनां
 हानादि व्यवहारे स्वात्यन्त सजातीयानपेक्षो हेतुः अनुभूतिरिति सिद्ध-
 साध्यत्वव्युदासाय स्वशब्दः । सच परत्र स्वसाध्य व्यवहारात्यन्त स-
 जातीय परः । व्यवहारस्या त्यन्त सजातीयत्वं नामा भिन्नप्रवृत्ति नि-
 मित्तकार्यं । व्यवहारानुगुण्यमात्रं हि प्रकाशत इति व्यवहारस्य निमि-
 त्तं । परज्ञान व्यवहारे कालात्ययापदेश परिहाराया पेक्षा नियमराहित्यं
 विवक्षितं । हेतुमाह “ स्वसम्बन्धा” इति । धर्महेतुत्वे व्यवहारहेतुत्वं च

हेतौ विवक्षिते ऽ नैकांत्यस्यादिति तत्परिहाराय तच्छब्दः । स्वस्ययो ध-
र्मो व्यवहारश्च तदत्यन्त सजातीयो धर्मो व्यवहारश्च तच्छब्द वि-
वक्षितः । स्वस्याग्निसम्बन्धा त्स्वस्मि न्पूर्वरूप सजातीय रूपांतर त-
द्व्यवहारहेतु घटोग्निसापेक्षइति तत्र व्यभिचार परिहाराया र्थातरइत्यु-
क्तं । किंचा र्थांतर शब्दो निर्दिष्ट जातीया द्विजातीयपरः । तेन परस्मिन्
द्रव्ये संयुक्तत्वं व्यवहार हेतो द्रव्यस्य परद्रव्यसापेक्षतया नैकांत्यं
परिहितं स्यात् । द्रव्यं हि द्रव्यस्या र्थतः सजातीयं । ननु घटो हि घटे सं-
युक्तत्वादिक मापादयन् स्वस्य तथात्वे घटांतर सापेक्षइत्य नैकांत्यं
नैवं, सजातीयापेक्षानियमविरह रूपस्य साध्य धर्मस्य तत्र विद्य-
मानत्वात् । नहि घट स्वस्य संयुक्तत्वादौ स्वात्यन्त सजातीयं घट-
मेवापेक्षतइति नियमोऽस्ति । पुत्रे पुत्रत्वं व्यवहारहेतौ पितरि स्वस्य पु-
त्रत्वं तद्व्यवहारयोः पित्रन्तर सापेक्षे व्यभिचार परिहाराय स्वसंम्बन्धा-
दित्युक्तं । विद्यमान स्वसंम्बन्धो विवक्षितः । परत्र स्वसंम्बन्ध तुल्यका-
ल स्वगतधर्मात्यन्त सजातीयधर्मं तत्सापेक्षव्यवहारहेतुत्वा दित्यर्थः ।
नहि पित्रादिमवाप्तनिधनयोः पुत्रादौ पुत्रत्वं तद्व्यवहारस्थापगच्छ-
ति । अतएव स्वस्मिन्नन्यापेक्ष द्वैधीभाव मनापादयति परद्वैधीभाव
हेतौ द्रव्ये व्यभिचारश्च दूरोत्सारितः । ननु सिद्धान्तिनोप्यभिमतमि-
दं मनुमानं, चेतनस्वसंम्बन्धतुल्यकालं शरीरत्वं शरीरे जनयन् स्व
स्मिन् शरीरत्वं तद्व्यवहारयो नान्यानपेक्षः, अपितु परमात्मसापे-
क्षः, परमात्मा च चेतनाया दत्यन्तसजातीयः ; अतः स्वानैकान्यमि-
ति । नैवं, स्वव्यापकधर्महेतुत्वस्य विवक्षितत्वात् । नहि चेतनत्व-
व्यापकं शरीरत्वं, ईश्वरस्य चेतनस्य शरीरत्वाभावात् । अतः स्व-
धर्मशब्दाभिप्रेतेन स्वावश्यम्भावित्वेन परिहारः ।

एतदुक्तं भवति - धर्मशब्दः प्रकाशपरोवा धर्ममात्रपरोवा,
अन्यशब्दश्चान्यमात्रपरोवा स्वात्यन्त सजातीयान्यपरोवा । तत्र
हेतुमात्रानपेक्ष प्रकाशत्वे [साध्ये] दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वं । रूपं हि
चक्षुराद्यपेक्षप्रकाशं । स्वात्यन्तसजातीयानपेक्ष प्रकाशत्वे साध्ये व्यर्थ-

विशेषणतयं, हेतोर्हेतुत्वमात्रेण साध्यसिद्धेः । नहि यस्य कस्यचिद्धेतुस्सन् घटादि स्त्वप्रकाशे घटान्तरादिक मपेक्षते । हेतुनपेक्षधर्मत्वे साध्येऽनुभूति-
 स्वादिना सिद्धसाध्यता । परम्बधादि ध्वनैकान्त्यश्च, काष्ठद्वैधीभावहेतोः पर-
 मधस्यस्वद्वैधीभावे हेतुन्तर सापेक्षत्वात् । स्वात्यन्त सजातीयानपेक्ष धर्म-
 त्वेचानुभूतित्वादिना सिद्धसाध्यता । विषय प्रकाशके परज्ञानेपि लिङ्गापेक्ष
 प्रकाशकत्वं दर्शना द्वाधक्ष । रूपस्य रूपान्तरानपेक्ष स्वगतरूपित्व हेतु-
 स्वाभावाद्दृष्टान्तस्य साध्य विकलता । पुत्रगत पुत्रत्व हेतौ पित्रन्तर सापेक्ष
 पुत्रत्वधर्मे पितर्यनैकान्त्यं च । परद्रव्यगत संयुक्तत्वहेतौ द्रव्यान्तरसापेक्ष
 संयोगे द्रव्येचानैकान्त्यं । अत एवमादिदोष परिहारार्थं मित्यप्रयोक्त-
 व्यं । अनुभूति स्त्वजन्य परगत धर्मात्यन्तसजातीयधर्मं भाक्त्वे स्वा-
 त्यन्त सजातीया पेक्षानियम रहितेति प्रतिज्ञा । स्वविजातीये स्वावश्य-
 म्भाविधर्मा त्यन्त सजातीय स्वसम्बन्ध तुल्यकाल धर्महेतुत्वा दिति हेतुः ।
 तथातुभूति स्त्वजन्य परगत व्यवहारा त्यन्त सजातीय व्यवहार भा-
 क्त्वे स्वात्यन्तसजातीयापेक्षानियमरहितेति प्रतिज्ञा । स्व विजातीये
 स्वावश्यम्भावि व्यवहारात्यन्त सजातीय स्वसम्बन्ध तुल्यकालव्यवहार
 हेतुत्वादिति हेतुः । व्यवहारस्य स्वावश्यम्भावित्वन्तामा वश्यम्भाविधर्मं
 निबन्धनत्वमिति ।

मुखबोधनार्थं भेत द्व्याचक्ष्महे-“धर्म वत्त्व”इति । यद्यपि याव-
 त्त्व घटितमेव साध्यं व्यवस्थास्यते, तथापी दानां धर्ममात्रे ऽ नन्या-
 धीनधर्ममात्रेवा साध्ये यावत्त्व विशेषणे बाधप्रसंगा तन्नविवक्षार्हं
 मित्युक्तमात्रस्यैव विवक्षणीयतया सिद्धसाधनेन्द्रावनमिति मन्तव्यं ।

ननु - जात्यनभ्युपगम पक्षे कथमनुभूतित्वेन सिद्धसाध्यता ?
 अनुभूतित्वस्य जन्यतया हेतुसापेक्षत्वेनानुभू त्यतिरिक्ताधीनतया ऽ न-
 न्याधीनत्वा सिद्धे रित्याशङ्क्य - अनुभूति व्यतिरिक्तानपेक्षत्व साधने
 सर्वस्यापि कार्यस्या नुभूत्यतिरिक्त तत्तत्स्व कारणापेक्षतया बाधइति
 तद्धारणार्थं मनन्याधीन पदेन सजातीयानपेक्षत्वं विवक्षणीयं, ततश्चा-

नुभूतिवस्यानुभूति सजातीया नपेक्षत्वा त्सिद्ध साध्यतैवेत्याह "अनुभूति-
 स्वस्यानुभूति सामग्री"ति अनुभूतित्वं ह्यनुभूति सामग्र्यैव जन्यते, नतु त-
 दातिरिक्तेन केनापि, अतोनुभूतिवस्या नुभूति सजातीया नपेक्षत्वा त्सिद्ध
 साधनमिति भावः । "परत्रे"ति । धर्मे वक्ष्यमाण न्यायेन यावत्त्व विशेष-
 णस्या वक्ष्यकाद्या द्रव्ये रूपादौ चाक्षुषत्व प्रयोजकस्या
 लोकादेर्द्रव्यस्य संयोगे द्रव्यान्तर सापेक्षत्वा द्वयभिचार
 स्स्यादियुक्त निवक्ष्यैव सत्परिहारइति भावः । ननु आलोकादे
 संयोग जनने स्व विजातीय घटाद्यपेक्षाया अपि सम्भवा
 त्सजातीयापेक्षा नियम विरहोस्त्येवेति कथं व्यभिचार इति चेन्न -
 यद्रूपेण स्वोत्पाद्यो धर्म स्तेन रूपेण सजातीया नपेक्षत्वस्य विवक्षित
 त्वाद् । द्रव्यात्वेन स्वस्मिन् संयोगजनकस्या लोकस्य द्रव्यात्वेन
 सजातीयापेक्षणा द्वयभिचारात् यद्रूपावच्छिन्नं धर्मोत्पादकत्वं तद्रूपेण
 परत्वं विवक्षितं, अतो न व्यभिचारता दवस्थ्यम् । उक्तविवक्षाया अभ्युच्चय
 हेतुमाह "अर्थान्तर"इत्यादिना । "स्वधर्मे " ति । तच्छब्दस्य प्रकृत परा-
 मर्शित्वा दनन्याधीन स्व धर्मवत्त्वमात्रे साध्ये तेन स्व धर्मस्यैव परामर्शः
 स्यात् , तथाच परत्र स्व धर्मोत्पत्ते रसम्भवा त्स्वरूपासिद्धौ हेतुस्स्यात् ;
 निरुक्तविवक्षायान्तु परगत धर्मस्यापि प्रकृतत्वात्तस्य तच्छब्देन परामर्शो
 युज्यतइति भावः । यद्यपि निरुक्त विवक्षाभावेपि स्व धर्मस्य परत्रो
 त्स्य सम्भवादेश तापदेन स्वधर्मसजातीय परामर्शो युज्यते , नि-
 रुक्त विवक्षायामपि हि तच्छब्देन परत्रोत्पद्यमान धर्म परामर्शो पूर्वोक्त
 व्यभिचारण्य हेतुरिति हृदयम् । स्वस्मिन्नित्यंश तात्पर्यमाह " अत
 एवे" ति । नियम तात्पर्यमाह - "दण्डान्तरे" ति । "अन्यशब्दश्चे" ति ।
 यद्रूपेण परत्र स्वेन धर्म उत्पाद्य स्तरूपावच्छिन्नान्यपर इत्यर्थः ।
 " तादृशे " त्यादि । न-चनु मित्यधीन प्राकट्यस्य सजातीयापेक्षत्वेपि
 स्वाधीनप्राकट्यस्य सजातीयानपेक्षत्वा त्सजातीया नपेक्षधर्म मात्रस्य
 च साध्यत्वात्कथम् बाधइति चेन्न ; -- स्वावगम्यम्भाविनि याँकचि
 धर्ममात्रे सजातीयानपेक्षत्य साधने परत्र दण्डीति विशिष्ट ज्ञानविषय
 त्व प्रयोजकस्य दण्डज्ञानस्य स्वस्मिन् दण्डज्ञानमिति दण्डीविशिष्ट

ज्ञानविषयत्वे सजातीयापेक्षाविरहा सिद्धसाध्यतेति स्वावश्यम्भावि-
यावद्धर्मेषु सजातीयापेक्षा राहित्यं विवक्षणीयं ।

ननु - ज्ञाने - उक्तविशिष्टज्ञानविषयत्वे विशिष्टज्ञानापेक्षास्त्ये-
वेति कथं सिद्धसाधनमिति चेन्न ; - स्वस्य येन रूपेण परत्र ध-
र्मप्रयोजकत्वं तद्धर्मजातीयस्य स्वस्मिन्नुत्पादे तेन रूपेण सजातीया-
पेक्षाविरहस्य विवक्षितत्वात् । अन्यथा घटरूपे चाक्षुषत्वस्या लोकरू-
पतापेक्षायां दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यप्रसंगात् । आलोकरूपस्य दृष्टा-
न्तत्वे घटरूपे व्यभिचारात् । ईश्वरज्ञानापेक्षत्वेन बाधश्च । उक्तविष-
याणां न दोषः , आलोकरूपत्वेनैव विषयचाक्षुषत्व प्रयोजकत्वात् ,
घटरूपस्य विषयगतोद्भूतरूपत्वेनैव विषयचाक्षुषत्वप्रयोजकत्वात् ।
यावत्स्वविशेषा चाचार्यस्य 'अतएव स्वस्मिन्नुत्पित्वानापादना रूपस्य
दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वशंका व्युदस्तास्या' इति वाक्या दवग-
म्यते । अन्यथा रूपस्य स्वस्मिन् चाक्षुषत्वे सजातीयापेक्षाविरहेण दृ-
ष्टान्ते साध्यवत्त्वात् । 'नहि ज्ञानान्तरागोचरत्व मेतदनुमानसाध्य'
मिति वाक्याच्चेयं विवक्षावगम्यते । तथाहि - 'नदी' त्यादिना निय-
मपदे दत्ते बाधनिराल उपपाद्यते, 'अतो न बाधितविषयत्व'मि (पुप-
संहारात् । ततश्च नहि ज्ञानान्तरागोचरत्व मेतन्नियमपदघटित सा-
ध्यकानुमान साध्यमित्यनेन नियमपदाघटित साध्यकानुमानेन ज्ञाना-
न्तरागोचरत्वमेव साध्यमिति प्रतीयते । तच्च स्वावश्यम्भावि यावद्ध-
र्मेषु सजातीयानपेक्षत्व विवक्षायामेव सिद्धयति । नियमश्च - येन
रूपेण सजात्यं तद्रूपावच्छेदेन विवक्षितः । तद्विरहश्चात्राबाधित-
एव , स्वाधीन प्राकट्यस्य स्व सजातीया पेक्षा विरहात् ।
" परज्ञान व्यवहार " इति । अत्रापि पूर्ववदेव परत्र -
दण्डसम्बन्धीति व्यवहारजनकस्य दण्डज्ञानस्य स्वस्मिन् तादृश
व्यवहारे सजातीयापेक्षाविरहा सिद्धसाध्यतेति व्यवहारे यावत्त्यं विव-
क्षणीयं । ततश्च परकीयज्ञान व्यवहारस्या नुमित्यायधीनत्वा बाधवार-

णाय नियमोविशेषणीय इत्यर्थः । नच स्वस्मिन्विशिष्ट व्यवहारस्य वि-
 शिष्टज्ञान साध्यत्वा न सिद्धसाधनमिति वाच्यं । अत्रापि पूर्वव धेन
 रूपेण परत्र व्यवहार हेतुत्वं तेन रूपेणा नपेक्षत्वस्य विवक्षितत्वात् ।
 ततश्च ज्ञाने दण्डसम्बन्धीति व्यवहारस्य समान विषयक ज्ञानत्वेन
 विशिष्ट ज्ञानापेक्षायामपि न समान विषय ज्ञानजनक विशेषण ज्ञान
 त्वेन तदपेक्षा । अन्यत्र तु तेनैव रूपेण दण्डसम्बन्धीति व्यवहारं प्र-
 योजयतीत्यक्षेपः । “अनैकान्त्यस्या”दिति । परत्र संयोग जनकेषु कर्मा-
 दिषु-अयं घट इत्यादि व्यवहार प्रागभावेच परत्र स्वोत्पाद्यमान
 धर्म सजातीय धर्मस्य तादृश व्यवहारस्यचा नुत्पत्ते रित्यर्थः । तत्रा-
 गभावात्वेन परत्र जननीय जातीयस्या यं घट इति व्यवहारस्य प्राग-
 भावेऽभावात्, यद्यपि प्रागभावत्व सामान्येन प्रतियोगी परत्र स्वोत्पाद्यः,
 तत्सजातीय व्यवहारश्च स्वस्मिन् सम्भवति ; तथापि तेन रूपेण स-
 जातीयापेक्षया द्वयभिचारः । “स्वस्याग्नि सम्बन्धा ” दिति । पूर्वोक्ता-
 भ्युच्चया नुसारं हेताय धान्तर पदाभावे साध्येपि परत्रेति पदाभावं,
 तदभावेच पट्टपायच्छिन्ना पेशया परस्मिन् कार्य जनयति तद्रूपेण
 सजात्य विवक्षाभावंचा, भिन्नैवेतं द्वयभिचारो द्वायनेमिति श्येय । हे
 तावर्धान्तर पदस्य साध्ये परत्रेति पदस्यच सत्त्वेपि व्यभिचारः स्या-
 दिति तत्परिहाराय निर्दिष्टजातीया द्विजातीयत्वस्य विवक्षणीयतया
 तत्परमर्यान्तरपदं साधं मित्याह - “किंचे ” ति । अर्थान्तरपदस्य
 निर्दिष्टजातीया पेशया धान्तरपरत्वाभावे साध्ये परपदस्यापि निर्दि-
 ष्टजातीया पेशया परपरत्वं न विवक्ष्यत इति भावः । सा-
 रूपेण परस्मिन् कार्यमुत्पादयति तेन रूपेण सजातीयानपे-
 क्षया मुरतव्यभिचारो सिद्धेः । नहि पटो परस्मिन् पटादौ संयोगजनने
 पटात्वेन सजातीयमेव निवमोस्ति, पटेन संयोगात् । निर्दिष्टत्व विशेषणे
 रिच्छापेक्षाया धाः तद्रूपेण सजातीय

वच्छिन्ना पेक्षया ऽ र्थान्तरे तद्धर्महेतुत्वादि त्युक्तं भवति । निर्देष्ट
 त्वविशेषणे प्यनैकान्त्यमेवे त्याशङ्क्य नियमविवक्षायाः प्रागेव समर्थि
 तत्वा न्न दोष इति परिहरति - “ नन्वि ” त्यादिना । “ पुत्र ” इ-
 ति । अत्रा पुत्रः पुत्रो विवक्षितः, तेन तस्य पितृत्वाभावा त्पितृत्वरूपा
 वच्छिन्नापेक्षया परत्र तस्मिन् पुत्रत्वहेतौ पितरि पुत्रत्वस्य पितृत्वेन
 सजातीयपेक्षत्वेन तत्र साध्याभावा त्पितृत्वावच्छिन्नापेक्षया ऽर्थान्त
 रे तस्मिन्पुत्रे पुत्रत्वहेतुत्वेन हेतुसत्त्वा द्वयभिचारः । यतएव मपुत्रः
 पुत्रो विवक्षितः, अतएव यदि पितुस्स्वासाधारण तद्व्यक्तिवादिरूपाव
 च्छिन्नापेक्षया ऽ न्वस्मिन्पुत्रे कार्योत्पादकत्वं विवक्ष्यते तदा तस्मिन्
 पितरि पुत्रत्वायतद्रूपेण सजातीयपेक्षाभावा स्थाप्यसत्त्वा न्न व्यभि
 चारः ; यदिच पितृत्वरूपावच्छिन्नापेक्षया परस्मि न्कार्यहेतुत्वं विव
 क्ष्यते, तदा पुत्रस्यापि स्वपुत्रापेक्षया पितृत्वापुत्रस्य पितृत्वरूपाव-
 च्छिन्नापेक्षया ऽर्थान्तरत्वाभावेन हेतुभावात् व्यभिचार इति निरस्तं ।
 “तद्व्यवहार हेता”विति तच्छब्दः पुत्रत्वपरः । तत्कीर्तनञ्च व्यवहार
 सजात्य प्रदर्शनाय । समान प्रवृत्ति निमित्तकार्यं हि व्यवहारस्य सा-
 जात्यं विवक्षितं । “परत्रे”ति । स्व सम्बन्ध तुल्य कालत्व-स्य शून्य-
 कालानुवृत्ति रहितार्थं । “तत्सापेक्षे”ति । परत्र स्व सम्बन्ध तुल्यकाल
 स्वगत धर्मापन्त सजातीय धर्म विषय व्यवहार हेतुत्वादित्यर्थः । ननुस्य
 सम्बन्ध तुल्यकालत्वं यथा धर्मस्य विशेषणं तथा तद्व्यवहारस्यैव विशेष
 ण मस्त्विति चेन्न-द्वयान्तस्य साधन वैकल्य प्रसंगात् । नाहि रूपसंबन्ध
 दशायामेव घटादौ चाक्षुषत्व व्यवहारः, नष्टेपि घटे घटभाक्षुष इति व्यव
 हारात् । “नही”ति : सम्बन्ध शब्देन जन्य जनक भावातिरिक्त सम्बन्धो
 विवक्षणीयः । अथवा न विवक्षणीयः, तत्र जन्य जनक भावादे ज्ञेयस्य
 जनकात्वं भय समुदाया त्मकात्वात् । पितु निधने तद्धर्मभूतस्य जनकात्वा
 देस्यभावात् । जन्यजनकभावाच्च सिद्धावपि न पुत्रस्य मपमच्छति । अतिरि
 त्तसम्बन्धश्च सहा यस्थानमेवेति पितु प्रवासं पुत्रत्वं नापगच्छतीत्यर्थः ।

णाय नियमोविचक्षणाय इत्यर्थः । नच स्वस्मिन्विशिष्ट व्यवहारस्य विशिष्टज्ञान साध्यत्वा न सिद्धसाधनमिति वाच्यं । अत्रापि पूर्ववद्येन रूपेण परत्र व्यवहार हेतुत्वं तेन रूपेणा नपेक्षत्वस्य विवक्षितत्वात् । ततश्च ज्ञाने दण्डसम्बन्धीति व्यवहारस्य समान विषयक ज्ञानत्वेन विशिष्ट ज्ञानापेक्षायामपि न समान विषय ज्ञानजनक विशेषण ज्ञानत्वेन तदपेक्षा । अन्यत्रतु तेनैव रूपेण दण्डसम्बन्धीति व्यवहारं प्रयोजयतीत्यदोषः । “अनैकान्त्यस्या”दिति । परत्र संयोग जनकेषु कर्मादिषु-अयं घट इत्यादि व्यवहार प्रागभावेच परत्र स्वोत्पाद्यमान धर्म सजातीय धर्मस्य तादृश व्यवहारस्यचा नुत्पत्ते रित्यर्थः । तत्रागभावेन परत्र जननीय जातीयस्या यं घट इति व्यवहारस्य प्रागभावेऽभावात्, यद्यपि प्रागभावत्व सामान्येन प्रतियोगी परत्र स्वोत्पाद्यः, तत्सजातीय व्यवहारश्च स्वस्मिन् सम्भवति ; तथापि तेन रूपेण सजातीयापेक्षया द्व्यभिचारः । “स्वस्याग्नि सम्बन्धा”दिति । पूर्वोक्ताभ्युच्चया नुसारेण हेताय धान्तर पदाभावे साध्येऽपि परत्रेति पदाभावं, तदभावेच यदूपावच्छिन्ना पेक्षया परस्मिन् कार्य जनयति तद्रूपेण साजात्य विवक्षाभावंचा,भिप्रेत्येतं द्व्यभिचारो द्वावनमिति ध्येयं । हेतावधान्तर पदस्य साध्ये परत्रेति पदस्यच सत्त्वेऽपि व्यभिचारः स्यादिति तत्परिहाराय निर्दिष्टजातीया द्विजातीयत्वस्य विवक्षणीयतया तत्परमर्धान्तरपदं स्तार्य मित्याह - “किंचे”ति । अर्धान्तरपदस्य निर्दिष्टजातीया पेक्षया धान्तरपरत्वाभावे साध्ये परपदस्यापि निर्दिष्टजातीया पेक्षया परपरत्वं न विवक्ष्यत इति भावः । साध्ये येन रूपेण परस्मिन् कार्यमुत्पादयति तेन रूपेण सजातीयानपेक्षत्वं विवक्षाया मुक्तव्यभिचारा सिद्धेः । नहि घटो घटत्वावच्छिन्ना पेक्षया परस्मिन् न्यटादौ संयोगजनने घटत्वेन सजातीयमेव पेक्षत इति नियमोस्ति, पटेनापि संयोगात् । निर्दिष्टत्वं विशेषणेनच यदूपावच्छिन्नापेक्षया धान्तरेकार्थ जनयति तद्रूपेण सजातीयानपेक्षं, तद्रूपा-

वच्छिन्ना पेक्षया ऽ र्थान्तरे तद्धर्महेतुत्वादि त्युक्तं भवति । निर्दिष्ट
 त्वविशेषणे प्यनैकान्त्यमेवे त्याशङ्क्य नियमविवक्षायाः प्रागेव समर्थि
 तत्वा न्न दोष इति परिहरति - “नन्वि” त्यादिना । “पुत्र” इ-
 ति । अत्रा पुत्रः पुत्रो विवक्षितः, तेन तस्य पितृत्वाभावा पितृत्वरूपा
 वच्छिन्नापेक्षया परत्र तस्मिन् पुत्रत्वहेतौ पितरि पुत्रत्वस्य पितृत्वेन
 सजातीयपेक्षत्वेन सन्न साध्याभावा पितृत्वायच्छिन्नापेक्षया र्थान्त
 रे तस्मिन्पुत्रे पुत्रत्वहेतुत्वेन हेतुसत्त्वा द्वयभिचारः । यतएव मपुत्रः
 पुत्रो विवक्षितः, अतएव यदि पितुस्त्वासाधारण तद्व्यपितृत्वादिरूपाव
 च्छिन्नापेक्षया ऽ न्यस्मिन्पुत्रे कायौत्पादकत्वं विवक्ष्यते तदा तस्मिन्
 पितरि पुत्रत्वायतद्रूपेण सजातीयपेक्षाभावा स्थाप्यसत्त्वा न्न व्यभि
 चारः ; यदिच पितृत्वरूपावच्छिन्नापेक्षया परस्मिन्कार्यहेतुत्वं विव
 क्ष्यते, तदा पुत्रस्यापि स्वपुत्रापेक्षया पितृत्वापुत्रस्य पितृत्वरूपाव-
 च्छिन्नापेक्षया र्थान्तरत्वाभावेन हेतुभावान्न व्यभिचार इति निरस्तं ।
 “तद्व्यवहार हेता”विति तच्छब्दः पुत्रत्वपरः । तत्कीर्तनंच व्यवहार
 साजात्य प्रदर्शनाय । समान प्रवृत्ति निमित्तकार्ष्णिहि व्यवहारस्य सा-
 जात्यं विवक्षितं । “परत्रे”ति । स्व सम्बन्ध तुल्य कालात्वं-स्व ज्ञान्य-
 कालानुवृत्ति रहितत्वं । “तत्सापेक्षे”ति । परत्र स्व सम्बन्ध तुल्यकाल
 स्वगत धर्मात्यन्त सजातीय धर्म विषय व्यवहार हेतुत्वादित्यर्थः । ननुस्व
 सम्बन्ध तुल्यकालात्वं यथा धर्मस्य विशेषणं तथा तद्व्यवहारस्यैव विशेष
 ण भस्तिविति चेन्न-दृष्टान्तस्य साधन वैकल्य प्रसंगात् । नाहि रूपसंबन्ध
 दशायामेव पटादौ चाक्षुषत्व व्यवहारः, नष्टोपि घटे घटभाक्षुष इति व्यघ
 हारात् । “नहो”ति ! सम्बन्ध शब्देन जन्य जनक भावातिरिक्त सम्बन्धो
 विवक्षणीयः । भयया न विवक्षणीयः, तत्र जन्य जनक भावादे ज्ञान्यत्य
 जनकत्वो भय समुदायात्मकत्वात् । पितु निधने तद्धर्मभूतस्य जनकत्वा
 देरूप्यभावात् । जन्यजनकभावाच्च सिद्धावपि न पुत्रत्व मपगच्छति । अतिरि
 क्तसम्बन्धश्च सहा यस्यानमेयेति पितृ प्रयासे पुत्रत्वं नापगच्छतीत्यर्थः ।

“तद्व्यवहारश्चापगच्छती” ति । तादृशं पुत्रत्वं धर्मविषयत्वं मापगच्छतीत्यर्थः । यद्वा- सम्बन्ध तुल्य काळत्वं विवक्षाधर्मं धटितहेतावेव । ‘तत्सा-पेक्ष व्यवहार हेतुत्वा’ दित्यस्य तत्सम्बन्ध सापेक्ष व्यवहार हेतुत्वादित्यर्थः । ननु-तत्सम्बन्ध सापेक्षत्वं पुत्रत्व व्यवहारस्या स्येव, विषयस्य पुत्रत्वस्य तदा यत्तत्त्वा दित्तिचेन्न-व्यवहार पदेन वर्तमान विषयक व्यवहारस्य विवक्षितत्वात् । तादृशश्च पुत्रत्वव्यवहारो न पितृसम्बन्ध सापेक्षः, पित्रनन्तरमपि वर्तमानविषय पुत्रत्व व्यवहार दर्शनात् । अतएव पितृका-र्त्तन पुत्रव्यवहारोपि न तत्सम्बन्ध सापेक्षः । “तद्व्यवहारश्चे”ति । वर्तमान विषयक पुत्रत्वव्यवहार इत्यर्थः । “ ननु सिद्धान्तिनोपी” ति । हेतौ तद्धर्मपदस्य स्वावश्यम्भावि परत्वाभावे साध्येपि स्व धर्मशब्दो न तत्परइति पूर्वोक्ताभ्युच्यथ मूलकमेवेदं व्याभिचारो द्वावनं । वस्तुतस्तु दण्डे परत्र स्योत्साद्य धर्मात्यन्त सजातीय स्वावश्यम्भावि धर्मः कोपि नास्तीति दण्डे व्याभिचाराद्भेदा अवश्यम्भावि पदं व्यापकपरं द्रष्टव्यं । “ स्वव्यापकेति ” । स्वपदं स्थानिष्ठधर्मपर । यद्रूपावच्छिन्ना पेक्षया न्यस्मिन् कार्यं जनयति तद्धर्मं व्यापकत्वं विवक्षितं । “ तत्र हेतुमात्रे ” ति । अत्र बाधोपि द्रष्टव्यः । अनन्याधीन धर्मवत्त्वमात्रे साध्ये पूर्वोक्त रीत्या लुभूतित्यादिना सिद्धसाधनात्, अनन्याधीन यावद्धर्मवत्त्वस्य बाधात्, अनन्याधीन तद्धर्मवत्त्वं बाध्यमित्यभिधेयं तत्र दोषमाह - “ रूपस्य रूपान्तरानपेक्षे ” ति । शरीरे शरीरत्वहेतौ चेतने स्वस्य शरीरत्वे परमात्मसापेक्षत्वा द्यभिचारः, तद्धर्मपदेन प्रकृतस्वधर्मस्यैव परामर्शयोग्यत्वा त्स्वरूपासिद्धिरित्यादिक मादिशब्देन विवक्षितम् । “ स्वजन्यपरगते ” ति । तद्रूपावच्छिन्न सजातीयापेक्षत्वं व्याप्यतां-रहित तद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिका न्योन्याभाव समानाधिकरण तद्रूपाधिकरणजन्य धर्मश्रुति तद्धर्मव्यापकतावच्छेदकः धर्माधिकरण तद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिकान्योन्याभाव समानाधिकरण तद्रूपाधिकरणजन्य श्रुति तद्रूपव्यापकतावच्छेदक धर्माधिकरण याव त्स्वधर्माधिकरणं तद्रूपावच्छिन्न सजातीयापेक्षत्वं तेन रूपेण सजातीयापेक्षत्वं । त-

द्रूपावच्छिन्न प्रतियोगिकान्योन्याभाव समानाधिकरणश्चासौ तद्रूपा-
धिकरणजन्यधर्मश्च । स एव धर्मस्तद्धर्मः । तन्निरूपितव्यापकताव-
च्छेदको धर्मस्तद्धर्मव्यापकतावच्छेदक धर्मः । तद्रूपावच्छिन्नप्रति-
योगिकान्योन्याभाव समानाधिकरण तद्रूपाधिकरणजन्य धर्मवृत्ति-
श्चासौ तद्धर्मव्यापकतावच्छेदकधर्मश्च । तद्रूपावच्छिन्न सजातीया-
पेक्षत्व व्याप्यतारहितश्चासौ तद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिकान्योन्याभाव
समानाधिकरण तद्रूपाधिकरणजन्य धर्मवृत्तिस्तद्धर्मव्यापकतावच्छे-
दक धर्मश्च । तद्रूपावच्छिन्न प्रतियोगिकान्योन्याभाव समानाधिकर-
णञ्च तत् तद्रूपाधिकरणजन्यञ्च । तादृशजन्यवृत्तिश्चासौ तद्रूपव्यापक-
तावच्छेदकधर्मश्च । अवच्छेदक धर्माधिकरणेत्यन्तस्य यावद्धर्मान्तेन
कर्मधारयः । अत्र च साध्ये घटादिवृत्तिप्राकट्यस्या नुभूतावभावा तादृश-
यावद्धर्माधिकरणत्वं नास्तीति बाधवारणाय स्वपदं यावद्धर्मविशेषणम् ।
ननु प्रमेयत्वादिकमादाय सिद्धसाधनं, अनुभूतित्वव्यापकता वच्छेदक-
त्वात् ; अनुभूतिभिन्नघटादिष्वनुभूतिजन्य प्राकट्यवृत्तित्वाच्च ; प्रमे-
यत्वस्य प्राकट्यस्य चानुभूतिवृत्तेस्तदधिकरणत्वात् । न च तद्रूपा-
धिकरण जन्यवृत्ति जन्यतावच्छेदक धर्मो विवक्षित इति वाच्यम्,
एवमपि यत्किञ्चिज्जन्यतावच्छेदकं तद्वृत्तिजन्यत्वमादाय सिद्धसाध-
नादिति चेन्नः - तद्रूपावच्छिन्न कारणताप्रतियोगिक कार्यतावच्छे-
दकत्वस्य विवक्षितत्वात् । “स्वविजातीय ” इति । स्वविजातीयत्व वि-
शेषणाभावे दण्डे परत्र स्वावश्यम्भावि संयोगसजातीय कार्यहेतौ
परत्र स्वोत्पाद्यमान स्वावश्यम्भावि धर्माभावा द्वयभिचार इति तद्वा-
रणाय स्व विजातीयत्वविशेषणम् । धर्मं हेतुतावच्छेदक रूपेण वि-
जातयं विवक्षितम् , अन्यथा दण्डे स्वविजातीये पटे संयोगजननेन व्य-
भिचारस्तादवस्थ्यात् । दण्डे परत्र दण्डित्वापादके स्वजन्यपरगत
धर्मसजातीय स्वावश्यम्भावि धर्माभावाद्वयभिचार इति स्वावश्य-
म्भावित्व विशेषणम् । तच्च प्रागिव स्वव्यापकपरं, इतरथा न्य-

“तद्व्यवहारश्चापगच्छती” ति । तादृशं पुत्रत्वं धर्मविषयत्वं नापगच्छतीत्यर्थः । यद्वा- सम्बन्ध तुल्य कालत्व विवक्षाधर्मं धटितहेताविव । ‘तत्सापेक्ष व्यवहार हेतुत्वा’ दित्यस्य तत्सम्बन्ध सापेक्ष व्यवहार हेतुत्वादित्यर्थः । ननु-तत्सम्बन्ध सापेक्षत्वं पुत्रत्व व्यवहारस्या सत्येव, विषयस्य पुत्रत्वस्य तदा यत्तत्वा दिति चेन्न-व्यवहार पदेन वर्तमान विषयक व्यवहारस्य विवक्षितत्वात् । तादृशश्च पुत्रत्वव्यवहारो न पितृसम्बन्ध सापेक्षः, पित्रनन्तरमपि वर्तमानविषय पुत्रत्व व्यवहार दर्शनात् । अतएव पितृकालीन पुत्रव्यवहारोपि न तत्सम्बन्ध सापेक्षः । “तद्व्यवहारश्चे”ति । वर्तमान विषयक पुत्रत्वव्यवहार इत्यर्थः । “ननु सिद्धान्तिनोपी” ति । हेतौ तद्धर्मपदस्य स्वावश्यम्भावि परत्वाभावे साध्येपि स्व धर्मशब्दो न तत्परइति पूर्वोक्ताभ्युच्चय मूलकमेवेदं व्यभिचारो द्वाधनं । वस्तुतस्तु दण्डे परत्र स्वोत्पाद्य धर्मात्यन्त सजातीय स्वावश्यम्भावि धर्मः कोपि नास्तीति दण्डे व्यभिचाराद्भेदा अवश्यम्भावि पदं व्यापकपरं द्रष्टव्यं । “स्वव्यापकेति” । स्वपदं स्थानिष्ठधर्मपरं । यद्रूपावच्छिन्ना पक्षया न्यस्मिन् कार्य जनयति तद्धर्मं व्यापकात्वं विवक्षितं । “तत्र हेतुमात्रे” ति । अत्र बाधापि द्रष्टव्यः । अनन्याधीन धर्मवत्वमात्रे साध्ये पूर्वोक्त रीत्या नुभूतित्वादिना सिद्धसाधनात्, अनन्याधीन यावद्धर्मवत्यस्य बाधात्, अनन्याधीन तद्धर्मवत्त्वं बाध्यमित्यभिप्रेत्य तत्र दोषमाह - “रूपस्य रूपान्तरानपेक्षे” ति । शरीरे शरीरत्वहेतौ चेतने स्वस्य शरीरत्वे परमात्मसापेक्षत्वा द्वयभिचारः, तद्धर्मपदेन प्रकृतस्वधर्मस्यैव परामर्शयोग्यत्वा त्वरूपासिद्धिरित्यादिक मादिशब्देन विवक्षितम् । “स्वजन्यपरगते” ति । तद्रूपावच्छिन्न सजातीयापेक्षत्वं व्याप्यतांरहित तद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिका न्योन्याभाव समानाधिकरण तद्रूपाधिकरणजन्य धर्मवृत्ति तद्धर्मव्यापकतावच्छेदक धर्माधिकरण तद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिकान्योन्याभाव समानाधिकरण तद्रूपाधिकरणजन्य वृत्ति तद्रूपव्यापकतावच्छेदक धर्माधिकरण याव त्वधर्माधिकरणं तद्रूपावच्छिन्न सजातीयापेक्षत्वं तेन रूपेण सजातीयापेक्षत्वं । त-

द्रूपावच्छिन्न प्रतियोगिवान्योन्याभाव समानाधिकरणश्चासौ तद्रूपा-
धिकरणजन्यधर्मश्च । स एव धर्मस्तद्धर्मः । तत्रिरूपितव्यापकताव-
च्छेदको धर्मस्तद्धर्मव्यापकतावच्छेदक धर्मः । तद्रूपावच्छिन्नप्रति-
योगिकान्योन्याभाव समानाधिकरण तद्रूपाधिकरणजन्य धर्मवृत्ति-
श्चासौ तद्धर्मव्यापकतावच्छेदकधर्मश्च । तद्रूपावच्छिन्न सजातीय-
पक्षत्व व्याप्यतारहितश्चासौ तद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिकान्योन्याभाव
समानाधिकरण तद्रूपाधिकरणजन्य धर्मवृत्ति तद्धर्मव्यापकतावच्छे-
दक धर्मश्च । तद्रूपावच्छिन्न प्रतियोगिवान्योन्याभाव समानाधिकर-
णञ्च तत् तद्रूपाधिकरणजन्यञ्च । तादृशजन्यवृत्तिश्चासौ तद्रूपव्यापक-
तावच्छेदकधर्मश्च । अवच्छेदक धर्माधिकरणेत्यन्तस्य यावद्धर्मान्तेन
कर्मधारय । अत्रच साध्ये घटादिवृत्तिप्राकट्यस्या नुभूतावभावा तादृश
यावद्धर्माधिकरणत्व नास्तीति बाधवारणाय रूपद यावद्धर्मविशेषणम् ।
ननु प्रमेयत्वादिकमादाय सिद्धसाधन, अनुभूतित्वव्यापकता वच्छेदक-
त्वात्, अनुभूतिभिन्नघटादिधृानुभूतिजन्य प्राकट्यवृत्तित्वाच्च, प्रमे-
यत्वस्य प्राकट्यस्य चानुभूतिवृत्ते स्तदधिकरणत्वात् । नच तद्रूपा-
धिकरण जन्यवृत्ति जन्यतावच्छेदक धर्मो विवक्षित इति वाच्यम्,
एवमपि यत्किञ्चिज्जन्यतावच्छेदक तद्वृत्तिजन्यत्वमादाय सिद्धसाध-
नादिति चेन्न, - तद्रूपावच्छिन्न कारणताप्रतियोगिक कार्यतावच्छे-
दकत्वस्य विवक्षितत्वात् । “स्वविजातीय ” इति । स्वविजातीयत्व वि-
शेषणानाये दण्डे परस्ववाग्यम्भावि सयोगसजातीय कार्यहेतौ
परस्ववाग्यम्भावि स्वावग्यम्भावि धर्माभावा द्वयभिचार इति तदा-
रणाय स्व विजातीयत्वविशेषणम् । धर्म हेतुतावच्छेदक रूपेण वि-
जात्य विवक्षितम्, अन्यथा दण्डे स्वविजाताये पट सयोगजननेन व्य-
भिचारतादवस्थात् । दण्डे परस्वदण्डित्वापादके स्वजन्यपरगत
धर्मसजातीय स्वावग्यम्भावि धर्माभावाद्वयभिचार इति स्वावग्य-
म्भावित्व विशेषणम् । तच्च प्रागिव स्वव्यापकपर, इतरथा न्य-

वृत्तित्वमात्रस्य दण्डित्वेऽपि सत्त्वेन व्यभिचारानुद्धारात् । स्वव्यापकत्वं च स्ववृत्तिहेतुतावच्छेदक धर्मव्यापकत्वं विवक्षितम् । स्ववृत्तिधर्म व्यापकत्वमात्रस्य तदण्डत्वव्यापके दण्डित्वेऽपि सत्त्वात् । परत्र स्वोत्पाद्यप्रकृते धर्महेतुतावच्छेदकत्वमेव च विवक्षितं, अन्यथा तदण्डध्वंसहेतुतावच्छेदक तदण्डत्वव्यापके दण्डित्वे व्यभिचारानुद्धारात् । देवदत्ते कस्यचि पितरि पितृत्वानधिकरणे क्वचित्पुत्रे पुत्रत्वजनकत्वाद्व्यभिचारवारणाय स्वसम्बन्धतुल्यकालविशेषण । ततश्च तद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिकान्योन्याभाव समानाधिकरण तद्रूपाधिकरणजन्य तद्रूपानधिकरणकालावृत्ति धर्मवृत्तिधर्मावच्छिन्न व्यापकतानिरूपित व्याप्यताश्रय तद्रूपाधिकरणत्वादिति हेतुः । “ स्वजन्य परगतव्यवहारे ” इति । तद्रूपावच्छिन्न सजातीयापेक्षत्वं व्याप्यतारहितं तद्रूपावच्छिन्न प्रति-योगिकान्योन्याभावाधिकरणविशेष्यक तद्रूपाधिकरणजन्य व्यवहारप्रवृत्तिनिमित्त प्रवृत्तिनिमित्तकव्यवहारताक तद्रूपावच्छिन्न प्रतियोगिकान्योन्याभावव द्विशेष्यक तद्रूपाधिकरणजन्य व्यवहारप्रवृत्तिनिमित्त तावच्छेदकावच्छिन्न तद्रूपव्यापकताक तद्रूपाधिकरणानधिकरणकालावृत्तिधर्मप्रवृत्तिनिमित्तत्वं यावद्व्यवहार इति साध्यम् । “ स्वविजतीय ” इति । स्वसम्बन्धतुल्यकाले त्वनेन स्वसम्बन्धतुल्यकालएव विद्यमानत्वं विवक्षितम् । तेन वर्तमानचाक्षुषविषय व्यवहारादे रूपाद्रूप्यादौ रूपादिसम्बन्धतुल्यकाल एवा भावा द्वर्तमान विषयक व्यवहार हेतुत्वमेव विवक्षितं पर्यवस्यति । एवञ्च तद्रूपावच्छिन्न प्रतियोगिका न्योन्याभावाधिकरण विशेष्यक तद्रूपाधिकरणजन्य तद्रूपाधिकरण सम्बन्ध व्यतिरेक प्रयोज्य व्यतिरेक प्रतियोगि वर्तमान विषयताक व्यवहार प्रवृत्ति निमित्ततावच्छेदकावच्छिन्न व्यापकताक धर्मनिरूपित व्याप्यताश्रय तद्रूपाधिकरणत्वादिति हेतुः पर्यवस्यति । स्वावगम्यावित्त्वं व्यवहारस्यानुपपन्नं, विद्यमानस्यापि प्रावस्थादेः कदाचि द्रव्यद्वारा दित्यत्राह “ व्यवहारस्येति ” । अत्रच प्र-

योगद्वये हेतुसाध्ययोः कारणजन्यपदे प्रयोजक प्रयोज्यपदे । यद्वा-अनु-
भूतिः स्वान्य स्ववृत्ति तद्धर्म यावत्कारण वृत्त्यभाव प्रतियोगि तद्धर्म-
वृत्ति स्वव्यापक योग्यताप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न स्वावच्छिन्न-
कारणता प्रतियोगिककार्यताक धर्मसमानाधिकरणाभान प्रतियोगि
यावद्धर्मिका । स्ववृत्तिश्चासौ तद्धर्मश्चेति कर्मधारयः । अयं तद्ध-
र्मशब्दस्तद्धर्मवृत्तीत्यत्र तद्धर्मशब्देन नुत्पार्थः । ततः स्ववृत्ति-
तद्धर्मस्य यावत्कारणानीति षष्ठीसमासः । तेनच स्वान्यशब्द-
स्य कर्मधारयः । इदंच स्वपदद्वय अनुभूतिपरम् । तद्धर्मवृत्ती
स्वव्यवहितोक्त स्ववृत्तिधर्म इत्येते । स्वस्य व्यापिका या योग्यता
तस्या याप्रतियोगितावच्छेदकं, तत्स्वव्यापकयोग्यता प्रतियोगिताव-
च्छेदकम् । अस्यच पदस्य तद्धर्मवृत्तीत्यनेन कर्मधारयः । त-
द्धर्मवृत्तिस्वव्यापकयोग्यता प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्ना स्वावच्छि-
न्नकारणता प्रतियोगिककार्यता यस्येति बहुव्रीहिः । सचासौ धर्म-
श्चेति कर्मधारयः । ततः स्तादृशधर्मेण समानाधिकरण इति तृती-
यासमासः । ततः स्तस्याभावपदेन कर्मधारयः । ततः स्तस्य प्रति-
योगीत्यनेन षष्ठीसमासः । यावन्तश्च ते धर्माश्चेति कर्मधारयः ।
तेन प्रतियोगीत्यन्तस्य तद्धर्मवृत्तीत्यादिकस्य कर्मधारयः । ततः स्त-
द्धर्मवृत्तीत्यादे स्तव्यस्य पूर्वणा भावप्रतियोगीत्यन्तेन सर्वेण बहुव्रीहिः ।
तत्रा नुभूतौ प्राकृत्यस्या नुभूत्यन्तराजन्यत्वेपि स्वाश्रयजन्यत्वा द्वाध
वारणाय स्वात्यपदम् । अनुभूतिप्राकृत्यस्या नुभूत्यन्तराजन्यत्वेपि
तत्कारणकालादे रननुभूतिवा दर्यान्तरवारणाय यावत्पदम् । अयं
घट इत्याद्यनुभव स्वयमेव घटादिविशेषणज्ञानं भवन् स्वस्मिन् त-
द्विशिष्टज्ञानभ्य षट्ज्ञान मित्याद्याकारस्य जनकः, सत्रच विशिष्ट
ज्ञाने स्वाश्रयीभूता दयं घट इत्याकारका द्विशेषणज्ञाना दन्य त्सर्व
कारण मननुभूति रिति कृत्वा ऽनुभूतिवै तादृशविशिष्टज्ञान यावत्
त्कारणवृत्त्यभावप्रतियोगित्वसत्त्वा त्सिद्धसाध्यतेति तद्धर्मपदम् । श-
रीरचेष्टावृत्तिनियमनादि धीन व्यापारविशेषत्वावच्छिन्न चेतनत्वावच्छिन्न

कारणताप्रतियोगिक कार्यताक प्रसिद्धलौकिकशरीराक्रियात्मक धर्म
समानाधिकरणाभाव प्रतियोगित्वा चेतनस्य तन्निष्ठक्रियायांच निय-
मनार्थानव्यापाररूपाया मीश्वररूपचेतनान्तर्गपेक्षणात्, घटादौ चेत-
नत्वेना नित्यज्ञानत्वात्मक चेतनत्वव्यापक तावच्छेदकावच्छिन्नजन-
कत्वा हेतुसत्त्वा द्वयभिचार इति तद्वारणाय स्वव्यापकेत्यादिविशे-
षणम् । दृष्टान्तीभूतो दूतरूपादावपि चाक्षुषज्ञाननियमाभावा त्सा-
ध्यवैकल्यव्युदासाय योग्यता प्रतियोगितावच्छेदकेति । तादृशयोग्य-
ता प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वं स्वावच्छिन्नकारणता प्रतियोगि-
ककार्यताकत्वञ्च धर्मविशेषण मेवास्तु, किन्तेन कार्यताविशेष्यत
इति चेन्न ; चेतने व्यभिचारात् । जन्यत्वावच्छिन्नकार्यस्य चेतन-
मात्रे योग्यता स्तीति शरीरादिक्रिया तादृशजन्यत्वावच्छिन्ना, स्वा-
वच्छिन्नकारणतेत्यादि विशेषणञ्च प्राग्व दस्तीति तत्परिहारायैव
तेन कार्यता विशेष्यते । स्वसमानाधिकरणकारणते त्युक्त्वा
स्वावच्छिन्नकारणते त्युक्ति रपि - अनुभूतित्व समानाधिकर-
णेश्वर ज्ञाननिष्ठकारणताप्रतियोगिक कार्यतावच्छेदक जन्यत्वाश्रय
घटविशिष्ट ज्ञानसमानाधिकरणाभाव प्रतियोगिनि स्वस्मिन्ननुभूत्यन्त-
रानर्धान घटविशिष्टज्ञानजनकत्वादनुभूते रनुभूतित्वेन सिद्धसाधनतावार-
णाय । ननु- तादृशकार्यताक धर्मसमानाधिकरणत्वं यावद्धर्मविशेष-
णमेवास्तु, कृन् मभावादिपदेन, समानाधिकरणान्तस्यच तद्विशेषण
त्वेन, इति चेन्न; - संयोगकृतिस्वव्यापकयोग्यता प्रतियोगितावच्छेद-
कावच्छिन्न कारणताप्रतियोगिक कार्यताक संयोगसमानाधिकरणं
द्रव्यत्वं, नच तत्र स्वान्येत्याद्यंशोस्ति, अतो द्रव्यत्वमादाया लोके
व्यभिचारः । तस्यहि स्वव्यापकं चाक्षुषज्ञानं परस्मि न्नालोकभिन्ने-
आलोकत्वेनैव जन्यत इति हेतु रस्ति, तदयं मभावविशेषणम् ।
संयोगरूपप्राकट्यान्वतरत्वं द्रव्यत्वव्यापक योग्यताप्रतियोगितावच्छे-
दकं, तदवच्छिन्न समानाधिकरणाभाव प्रतियोगिचालोकः, तत्र हे-

तुश्च पूर्ववदस्तीति व्यभिचारवारणाय स्वावच्छिन्न कारणतेत्यादि-
विशेषणम् । स्वव्यापकयोग्यता प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न स्वाव-
च्छिन्नकारणताप्रतियोगिक कार्यताक धर्मसमानाधिकरणाभाव प्रति-
योगिधर्मवत्त्वात्, उद्भूतरूपवत् । उद्भूतरूपं हि घटादौ चाश्रयत्वप्रयो-
जकं स्वचाश्रयत्वे तदपेक्षारहितम् ॥

आदिपदेन - अनुभूतिवत् स्वानधिकरण वृत्त्यधिकरण स्वावच्छिन्न-
कारणताप्रतियोगिक कार्यतावच्छेदकावच्छिन्न स्वव्यापकयोग्यताप्रति-
योगिकताक स्व समानाधिकरण किञ्चिद्मांशवान्य तत्फलोपहित याव-
न्निष्ठाभ्यन्ताभाव प्रतियोगि, स्वव्यापक योग्यता प्रतियोगितावच्छेदकाव-
च्छिन्न कारणता प्रतियोगिक कार्यताश्रय समानाधिकरणाभाव प्रतियो-
गित्वात्, महत्त्व समानाधिकरणोद्भूत रूपवत्त्ववत् । प्राकट्यमनुभू-
तित्वा नधिकरण स्वाधिकरणातिरिक्त यावत्स्वकारण वृत्त्यनुभूतित्वाव-
च्छिन्न कारणता निरूपित कार्यतावच्छेदका धिकरण, अनुभूतित्वाभाव
समानाधिकरण वृत्त्यनुभूतित्वावच्छिन्न कारणता प्रतियोगिक कार्यता-
वच्छेदका वच्छिन्नानुभूतित्व व्यापक योग्यता प्रतियोगिताकत्वात् ; य-
दभाव समानाधिकरण वृत्ति यदवच्छिन्न कारणता प्रतियोगिक कार्य-
तावच्छेदकावच्छिन्न यद्व्यापक योग्यता प्रतियोगिताकं यत्तत्तदनधि-
करण स्वाधिकरणातिरिक्त यावत्स्वकारणकवृत्ति तदवच्छिन्नकार-
णतानिरूपित कार्यतावच्छेदकाधिकरणम् । यथा रूपचाश्रयज्ञानं ।
प्राकट्यत्वं स्वावच्छिन्नकार्यज्ञाननिरूपित कारणतावच्छेदकाभावाधि-
करण यावत्स्वाधिकरणा धिकरणातिरिक्त कारणकवृत्ति, स्वाधिकरण
समानाधिकरणाभाव प्रतियोगिधर्मावच्छिन्न कारणताप्रतियोगिक का-
र्यतावच्छेदकत्वे सति तद्धर्मव्यापक योग्यता प्रतियोगितावच्छेदक-
त्वात्, चाश्रयज्ञानत्व वदित्यादि गृह्यते ।

इत्याद्यनुमाने ष्यप्यग्रेण विवक्षाया पूर्ववदोपो भाव्यः । आगमबाधश्च । यदि हानुमतिरूपं ब्रह्म न वेद्य, कस्तर्हि तत्त्वावेदकशास्त्रस्य विषयः । प्रपञ्चमित्यात्वमात्रमिति चेन्न ; — “ अथातो ब्रह्मजिज्ञासा । ” “ आत्मानं अरे द्रष्टव्यं, श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः ” “ ब्रह्मविदामेतिपरं ” “ अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेन

(अवेद्यत्वं विवक्षायामिति) यद्यप्युक्तानुमाने स्वप्रकाशत्वमात्रं सिद्धयति, तथापि तत्र तत्र किञ्चिद्विशेषणवापो द्वापाभ्यां मवेद्यत्वं साध्यतये दित्यर्थः । प्रथमसाधये व्याप्यतारहिसेति स्थाने उभाध्व्याप्येति विशेषणावापात्, व्यवहारपटित साध्यकेऽपि तथा तद्विशेषणावापात्, तृतीये तद्धर्मयावत्कारणेत्यत्र तद्धर्मसजातीय यत्किञ्चिद्व्यक्ति यावत्कारणेति सजातीयविवक्षायां स्वप्रकाशत्वमात्रसिद्धावपि सजातीय यत्किञ्चिदिति विशेषणोद्गापात्, अनुभूतित्वपक्षके किञ्चिद्धर्मश्रये त्यत्र किञ्चिद्विशेषणोद्गापात्, प्राकट्यपक्षकेऽपि यावत्स्वकारणं वृत्तीति स्थाने यावत्स्वकारणका न्यानुभूति वृत्त्यवृत्तीति विशेषणानावापे स्वप्रकाशत्वमात्रं सिद्धावपि तदावापात्, प्राकट्यत्वपक्षकेऽपि स्वाधिकारणाधिकरणातिरिक्त कारणवृत्तीति स्थाने स्वाधिकरणाधिकरणातिरिक्त कारणकेतर तत्कारणतावच्छेदक समानाधिकरणा वृत्तीति विशेषणानावापे स्वप्रकाशत्वमात्रसिद्धावपि तदावापात्, अवेद्यत्वं सिद्धयति ।

(आगमबाध इति) आगमेन बाधः । “ ब्रह्मविदामेति ” “ वचसां वाच्यं भुतमम् ” इत्यादि रागमः । यद्वा — अवेद्यत्वे बाधकतर्कमाह (आगमेति) आगमस्य बाधः । तदुपपादयति (यदिर्हति) (तत्त्वावेदकेति) वेदान्तशास्त्रस्येत्यर्थः । पूर्वभागस्य धर्मावेदक शास्त्रत्वात् (नेति) “ शास्त्रयोनित्वात् ” “ तत्स्वीपनिपदं ” इत्यादिना ब्रह्मणः प्रमाणान्तरवेद्यत्वनिषेधा वेदान्तवेद्यत्वपरममेवेति भृतिसूत्राणां घन्तव्यम्, तथाच तदभावे तेषां नैर्त्यस्य

ततो विदुः ।" इत्यादीनां समुद्रघोषत्वप्रसंगात् । ब्रह्माद्व्यस्तोपरागमा
 त्रनिरवर्तनार्थं ब्रह्मानुवादो यमिति चेत् ? तथापि तै स्ते शब्दे
 रनुवाद रूपै रप्यनुभाष्यत्व भवर्जनीयमेव । मिथ्याभूत मिद म-
 नुभाष्यत्वमिति चेत् ? घटादेरपि समान मित्युक्तमेव । उपहितं
 ब्रह्मशास्त्रवेद्यमिति चेन्न ; - अतन्वावेदकत्वप्रसंगात् । तस्या
 प्युपाधेर्विलयान्नदोषश्चेति चेन्न ; -- तत्प्रतिक्षेपकेणापि धेनोचिदुपहित
 रूपेणानुपहिताकारेणवा ब्रह्मस्वरूप स्पर्शनस्यावर्जनीयत्वात् । अत उप
 हितरूपं वेद्यमनुपहित रूपन्तु नव्यवहर्तुं शक्यमिति तस्य वेद्यत्व
 प्रतिक्षेपोपि दुःशकः ।

स्यादिति भावः । ननु ब्रह्मणस्त्वप्रकाशत्वेपि तस्या ज्ञानाविरोधित
 या ऽ ध्यासनिवर्तकत्वाभावेन तन्निरवर्तकापरोक्षवृत्ते वेदान्तसाध्यतया
 वेदान्तानां सायंकत्वं, वेदान्तजन्यपृष्ठस्पर्धीनाज्ञान निवृत्तिकत्वमेव जि-
 ज्ञासासूत्रादे विषय इत्याशङ्कते (ब्रह्माध्यस्तेति) स्वप्रकाशतया सर्वदा
 भासमान ब्रह्मविषयत्वाद् नुवादतोक्तिः । वृत्तेरप्रकाशात्मकत्वा तद्
 वच्छिन्नचैतन्याभावावस्था वश्यकत्वान्न व्यावहारिकभेदस्यापि स-
 त्त्वा द्वैतत्वमवर्जनीय मेवे त्याह (तथापि) (उपाधेरिति) मि-
 थ्यात्वेनैव प्रतिपादना न्न तत्त्वावेदकत्वहानिरिति शङ्कते (तस्यापी-
 ति) विलयो - निषेधः । किञ्च - किमुपहितस्य वेद्यत्वनिषेधः,
 इतानुपहितस्य? नाद्यः, उपहितस्येदानीमेव वेद्यत्वाङ्गीकारेण तन्निषे-
 धे बाधात् । न द्वितीयः, अनुपहितस्य व्यवहारानर्हतया तत्रावेद्य-
 त्व प्रतिज्ञादेरप्यसम्भवा दित्यत्राह (अत इति) उपहितवेद्यत्वस्यानु-
 पदमेव त्वयाङ्गीकारादित्यर्थः । ननु - ब्रह्म वेदान्तजन्य ज्ञानविषयत्वा-
 भावेपि तज्जन्यज्ञानेन भासमाने जीवब्रह्माभेदे ब्रह्मव्यतिरिक्त मि-
 थ्यात्वे च स्वेनैव भासमानं तटस्थमेवावच्छेदकं स्यात् । इदमेवचा
 वच्छेदकत्वं दृष्टव्यइत्यादिनोच्यते, ननु ज्ञानविषयत्वमिति शङ्कते ।

ननु — अत्रेद्यत्रापि स्वप्रकाशत्वेनैवा वस्थाय ' तत्त्वमस्या ' दिवाक्यजन्यस्य स्वेतरनिषेधवाक्यजन्यस्य ' दृष्टव्य ' इत्यादि त्रिहि-
तज्ञानस्यचा वच्छेदक ब्रह्म भवेदिति चेन्न, अत्रच्छेदकमिति बुद्धये
वा त्रापि त्रिपर्याकारात् । अन्यथा [स्वयम्प्रकाशा नुमादादि]
स्वप्रकाशानुमानादि नैरर्थक्य प्रसगाच्च । तस्मा दत्रच्छेदकत्रायेद्यत्र
प्रतिपादकमपि वाक्यमततोवेद्यत्रमेवो पस्थापयति ।

ननु - " यस्यामता तस्य मत मत यस्य न वेदस ।
अविज्ञात विज्ञानता विज्ञातमविज्ञानता ॥ " " विज्ञातारमरेकेनपि
जानायात् " ' येनेद सर्वं विजानातित केन विजानीयात् " "
यतो वाचो निरर्तन्ते, अप्राप्य मनसासह " " न शब्द गो-
चरो यस्य योगिभ्येष परम्पद । " इत्यादिक कः निर्नहणीयमि-
ति चेत् ' भवतोऽत्रा कथं ? । स्वरसप्रतीत मयेद्यत्वं मगीकुर्यता
मया किन्नाम दुर्निर्नहमिति चेन्न, - मतत्वाविज्ञातत्वादे रपि तत्रैव

(नन्विति) ज्ञानावच्छेदकत्वं ज्ञानविपर्याभूता भेदादिव्यावर्तकत्वम् ।
नन्ववच्छेदक मिति बुद्ध्यापि ब्रह्म नविपर्याक्रियते, तज्ज्ञानाविषय
भूतमेव ब्रह्म स्वनेव भासमान तदस्य सदवच्छेदकत्वं व्यावर्तयती-
त्यत्राह (अन्ययेति) स्वप्रकाशपट्टेना नवच्छेदकपट्टेनच ब्रह्मणो प्र-
तिपादना तत्पदद्वय व्यर्थ मित्यर्थे । किंच - स्वप्रकाशादिपट्टानां
ब्रह्मबोधरत्यस्योक्तत्वा तद्व्याप्येना वेद्यत्वप्रतिपादक चेदान्तचारुपस्य
पट्टानामपि ब्रह्मबोधकत्वा तदपि वाक्य स्वाधैपर्याय वेद्यत्वमेव
साधयती त्याह (तस्मादिति) नन्वेव सत्यवेद्यत्वश्रुते. कथं निर्वाह इति
शङ्कने (ननु यस्यामतमिति) (नशब्दगोचर इति) अत्र शब्दप्रतिपाद्यत्रमे

स्वरसप्रतीतत्वात् , अमताविज्ञातादि शब्दै रपि तत्रैव तत्स्वरूप
प्रतिपादनात् । अन्यथा प्रागुक्तनयेन परस्परविरोधेन चानन्वयादि
प्रसंगात् । अमतत्वोपहित रूपेण मतत्व मंगीकुर्म इति चेत् !
किमतः ! तावतापि ज्ञानविषयत्वस्य दुस्त्यजत्वात् । अमतत्वं सा-
मान्यत स्वानुविद्धं मतत्वमपि प्रतिक्षिपतीति चेत् ? तथा स त्वमतत्व

वनिषिद्धयते, ननु मुख्यवृत्तिविषयता, तेन प्रमाणान्तरावेद्यस्य ब्रह्म-
ण शब्दवेद्यत्वस्यापि निषेधे ऽ वेद्यत्वमेव पर्यवस्यतीति भावः ।
अतएव नशब्दगोचर इत्यनेन शक्यत्वनिषेधेपि लक्ष्यत्वसम्भवा त्रकथ
मिदं ब्रह्मणो ऽ वेद्यत्वे प्रमाणमिति शंका निरस्ता । (अन्यथेति)
अविज्ञातादिशब्दै रवेद्यत्वस्य प्रतिपादने विज्ञातादिशब्दै रस्वरूपाप्रति-
पादने चेत्यर्थः (प्रागुक्तेति) “ अन्यथा [स्वयम्प्रकाशानुयादनै रर्थ-
क्यप्रसंग] स्वप्रकाशानुमाननैरर्थक्यप्रसंगाच्च ” इत्युक्तप्रकारेणेत्यर्थः ।
आदिपदं वैयर्थ्यं विवक्षितम् । अवेद्यत्वस्य स्वरसतः प्रतीती वे-
द्यत्वस्यापि स्वरसतः प्रतीतिः परस्परविरोधात् ‘ अमतं - मतं - नवेद ’
इत्यादे रनन्वयः , अमत मित्यादिना स्वरूपाप्रतिपादने ऽ मतमित्यादि
कृत्वा निरर्थकं स्यादिति भावः । नन्वमतत्वस्योपक्रमे प्रतिपादित-
त्वा दमतत्वेन मतत्वमेव ‘ मत ’ मित्यनेन प्रतिपाद्यते , नत्वाका-
रान्तरेण मतत्वं, अमत मित्यत्र चाकारान्तरेण मतत्वं निषिद्धयते,
अतो नानन्वयः , नापि वैयर्थ्यं मिति शंकते (अमतत्वोपहितेति)
अमतत्वेन मतत्वांगीकारेपि स्वरूपे मतत्वस्य सिद्धत्वा दमतत्वस्य
वाधितत्वा दमतत्वेन मतत्वमेव न सम्भवतीत्यनन्वयः । अमतत्वां-
गीकारे वैयर्थ्यं च तदवस्थमिति परिहरति (किमत इति) “ अम-
ताविज्ञातादिशब्दैरपि तत्रैव तत्स्वरूपप्रतिपादना ” इत्यत्र शं-
कते (अमतत्वं सामान्यत इति) यद्यप्यन्यथोदादिना ब्र-
ह्मस्वरूपा प्रतिपत्तौ दोष उन्तः , तथापि प्रौढवाद् नैवं शं-
कति धेयम् । अस्वमतत्वेन वेधेण ब्रह्मणः प्रतिपादनम् ,

मप्रतिपन्नमेव भवेत् । तथा प्यमतत्वे वाक्यतात्पर्यं, मतत्वव्यपदेश-
स्तु गळोपरि गर्जितमिति चेन्न ; - विपरिवर्तस्य दुर्वात्वात् । क-
स्यामतत्वे वाक्यतात्पर्यं वर्ण्यते ? ब्रह्मण इति चेत् ? हन्त ब्रह्मणो
वेद्यत्वमयं परित्यज्य किमेव मुञ्चस्यसि ॥ - । यदिचाकारभेदेन मत-
त्वामतत्वयोर्व्यवस्था, तदाऽस्मत्पक्षेऽपि न काचित्क्षतिः ? तत्तद्वा-
क्यप्रतिपन्न गुणविभूत्याकारित्वेऽप्येव मतत्वं, वस्तुन्तर स्वभावविर-
हेण तत्तत्प्रमाणगोचरतया ऽनवच्छिन्नविषयत्वादिना च मतत्वमिति ।

एतेन - “अविज्ञातं विजानता” मित्यादिकमपि निर्भ्रूढं ।
“विज्ञातारमेकेन विजानीयात्” इत्यत्र कृच्छ्रेण ज्ञातव्यत्वे ता-
त्पर्यं, बाह्यार्थप्रकाशनक्षम चक्षुराद्यगोचरत्वेवा । एवं - “येनेदं स-
र्वं विजानाति तं केन विजानीयात्” इत्यादिकमपि भाष्यम् ।
यद्वा - “मत्तस्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च” इत्याद्युक्तप्रकारेण यत्प्रसा-
देनेदं सर्वं विजानाति, तं परमात्मानं तत्प्रसादमन्तरेण केन विजा-
नीयादिति । “यतो वाचो निवर्तन्ते, अप्राप्यमनसासह” इत्यत्रा-
पि ब्राह्मणानन्दस्य बाह्यमनसा परिच्छेदत्वे तात्पर्यं प्रकरणादौ व्य-

तथापि मतत्वस्याप्रतिपादना ज्ञानान्वय इति शङ्कते (तथापीति)
(गळोपरि गर्जितमिति) अहदयमित्यर्थः । (अस्मत्पक्ष इति) वेद्य-
त्व एव इत्यर्थः । (वस्तुन्तरेति) रूपादिविरहा तत्तद्गोचर प्रत्यक्षा-
द्यगोचरतयेत्यर्थः (अनवच्छिन्नेति) अवच्छिन्नः - परिच्छिन्नः ।
सचासौ विषयश्चावच्छिन्नविषयः । अवच्छिन्नः - एताद्यद्रूपकएवैता-
वद्रिभूतिकाएवेति प्रमितः । अवच्छिन्नविषयो न भवतीत्यनवच्छिन्न-
विषयः । तत्प्रसादं विना बुद्धान्तत्वादि रादिशब्देन गृह्यते (विज्ञा-
तारमिति) ज्ञातव्यत्वमाशनिषेधे केनेति हेत्वाहोपायोगाद्भगवत्प्रसा-
दसद्वृत्त न्यायोपबृंहित वेदान्तैरेव ज्ञातव्यत्वं विचासितमिति भावः
(एवमिति) सापि श्रुतिः प्रमाणान्तरग्राह्यत्वं विषयेत्यर्थः ।

क्रम । अन्यथा यच्छब्दादिभि स्तत्प्रतिपादनासम्भवात् , “ आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् ” इति तद्विषयविहित वेदनासम्भवाच्च ।

एतेन — “ न शब्दगोचरो यस्य ” इत्यादिकमपि निर्व्यूढं, निष्कृष्टस्वरूपस्य देवादिशब्दागोचरत्वे वा तात्पर्यम् ।

एव मन्यान्यपि वेद्यवादिप्रतिक्षेपकाणि वाक्यानि प्रमाणान्तरं श्रुत्यन्तरं वाक्यशेषं वाक्यस्यपदान्तराविरोधेन नेतव्यानि ।

“ अनुभाव्यत्वे ननुभूतित्वमित्युपहास्यम् ” इति तर्कदूषणं मुपसंहृत्योपहास्यतां प्रतिपादयता ऽऽ गमनाधादिकं सुस्पष्टमिति सूचितं मन्तव्यं मिति ॥

इति श्रीकवितार्किकसिद्धस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्थ श्रीमद्वैकटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतौ शतदूषण्यां अवेद्यत्वभंगवादो विंशः ॥

“अन्यथा” अवेद्यत्वपरत्वे । “यच्छब्दादिभिः” - “यतोवाच” इत्यत्र । भादि शब्देन-आनन्दपदं ब्रह्मपदं च गृह्यते (एव मन्यान्यपीति) “ यद्वाचानभ्युदितं ” “ अगृह्यो न गृह्यते ” “ न ग्राह्यः केनचि त्कचित् ” “ मान्तु वेदनकक्षन ” इत्यादीनि विवक्षितानि । “ प्रमाणान्तराणि ” - प्रकाशत्वादि लिंगकानुमानानि । “ श्रुत्यन्तरं ” - “ ब्रह्मविदाप्नोति परं ” इत्यादि । “ यद्वाचानभ्युदितं ” इत्यत्र “ तदेव ब्रह्मत्वं विद्धि ” इति वाक्यशेषः । [“ अगृह्यो न गृह्यते ” इत्यत्र - “ स एषो वेति नेत्यात्मा ग्राह्यः ” इति वाक्यशेषः] । “ वाक्यस्थपदान्तराणि ” - तदुपस्थापकानि यत्पदादीनि ।

यदाह्नवीनः - चिद्विषयत्वमवेद्यत्व , आत्मनश्च चैतन्याभेदाच्च तद्विषयत्वम् । नन्वेवमपि चैतन्यस्य कल्पितभेदेन चैतन्यविषयत्वं सम्भवति, सत्यभेदस्तु यदादावपि नास्तीति चेत् ? सत्यम्, अभेदे

भेदप्रयोज्य सम्बन्धायोगात्, धर्मिसमानसत्ताकभेदाभावे तत्समानस-
त्ताकविषयत्वाभावेन रजतकाल्पेव शुद्धितकाया अरजतत्ववद्वेद्यान्यत्वस्य
सत्त्वेन स्वप्रकाशतानपायात्, इति ॥ तन्न, संविद्वेदस्य समर्थितत्वात्;
कल्पितभेदस्य त्वयाप्यंगीकाराच्च । यदिच धर्मिसमसत्ताकवेद्यत्वाभावा
ब्रह्मावेद्यमिति ब्रूये, तर्हि ब्रह्म धर्मिसमसत्ताकवेद्यत्वाभावाद्यथाज्ञेयं,
धर्मिसमसत्ताककारणत्वस्याप्यभावात् ब्रह्माकारणमापि स्यात् ।

ननु व्यावहारिकमपि विषयत्वम् ब्रह्मणोनास्त्येव, धर्मिसमान-
सत्ताकभेदस्य व्यावहारिक विषयत्वोपपादकत्वादिति चेत्; पुरुषान्तर-
चैतन्यस्य पुरुषान्तरचैतन्य विषयत्वाभावापत्तेरिति ।

इति श्रीवाधूलकुलतिलकश्रीनिवासाचार्यपादसेवासमधिगत
परावरतत्त्वयाध्यात्म्येन तदेकदेवतेन तच्चरणपरिचरणपरायणेन
तत्प्रसादलब्धमहान्चार्यापरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां
शतद्रूषणी व्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां अवेद्याधनिरासो

विंशः स्कन्धः ।

श्रीरस्तु ।

श्रीमते रामानुजाय नमः - ।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

अथ एकविंशोवादः ।

त्रिविधविषयाकृष्टै र्यागादिभि स्सुलभागसां
स्यय मुपनतं स्वान्तर्धान्तं चिरस्य निरस्य नः ।
भगवति हरौ प्रत्यक्तत्वान्तरात्मनि निर्भर
प्रसृमरसुधाधारकारा प्रसीदतु शेमुषी ॥

येतु स्ववचनविरोधजालमप्यवधीरयन्तःसर्वसाक्षिकामपि संवि-
दुत्पत्तिं प्रतिक्षिपन्ति, तान्प्रति ब्रमः । किं घटादिविषयप्रकाशात्मिकाया
एव संविद उत्पत्तिः प्रतिक्षिप्यते; उत सकलविषयविरक्तायाः

यत्तिपत्तिं परिहृष्टं प्रेष्टमाप्नायवाचां-
शुभमतिभिरुपास्यं शुद्धसिद्धांतमार्ग ।
जनिषथभवभाजां लक्षय न्स्तानुकम्पो-
जयति भुवि बधूलश्रीनिवासायंययः
बाह्यादिभि श्विरानेरुद्ध निजप्रकाशे
पाणिन्धमीभवति वेदपथे समीचि ।
श्रीमद्यतीन्द्र कृतिरत्न रुचिप्रचारे-
स्सचचारयन् जयति नः कविवादिसिद्धः ॥

(ये पुनरिति) स्ववचनविरोधश्च "प्रतिवादिन शिष्याणांचे"त्यादिना
चक्ष्यमाणोनुसन्धेयः (घटादिविषय प्रकाशात्मिकाया इति) अहमर्थधर्म
भूताया इति विवक्षितम् । तेन तदभिमतसंविदोघटादिप्रकाशात्मकत्वात्
फोटोचन्तराभेदशंकाया अनवकाशः (सकलविषयविरक्ताया इति) स्व-

कस्याश्चिदभ्यस्यत्या ? नाद्यः, घटादीनामप्यनुत्पत्तिमत्त्वप्रसंगात् ।
नहि तदुत्पत्तेः प्रागेव तद्विषया प्रत्यक्षसंविदस्मदादीनां सम्भवति ।
अन्यथाऽस्मदादीनामपि सर्वदा सर्वज्ञत्वप्रसंगात् ।

ननु पूर्वं स्वरूपेणावतिष्ठते, पश्चात्तु सामग्रीवैचित्र्या तत्तद्वटा
द्विविषयाभविष्यतीति चेन्नः- सत्यां संविदि सामग्र्या एवा नपेक्षणात् ।
तत्तद्वटादिविषयीकरणलक्षणसम्बन्धार्थं तदपेक्षेति चेन्नः- सामग्रीविशे-
षप्रतिनियत संवित्स्वरूपातिरिक्तसम्बन्धकल्पने प्रमाणाभावात् । संवि-
त्स्वरूपनित्यत्वे श्रुतिसिद्धे सामग्रीवैयर्थ्यपरिहाराय तत्कल्पनमिति
चेत् ? स किं संविदि साध्य आकारः ? उतानादिसिद्धं संवित्स्वरूप

तः इति शेषः, वृत्त्याद्यवच्छेदे विषयोपरोधात् । कस्याश्चिदिति तुच्छत्वं
व्यज्यते (अन्यस्या इति) अनहमर्थधर्मभूताया निद्धर्मकाया
निराश्रयाया इत्यर्थः । ईश्वरस्यविषयोत्पत्तेः प्रागपि तत्प्रत्यक्षमस्येवेत्य-
त उक्तमस्मदादीनामिति । ईश्वरश्च वस्मदादिप्रतीतेरपि प्रतीतिवादे-
वानुत्पन्नविषयतास्यादित्याशङ्क्य तथा सति कारणापेक्षाविरहात् स-
र्वदा सर्वेषां सर्वज्ञत्वं स्यादित्याह (अन्यथेति) ननु पूर्वघटादिकमवि-
षयीकृत्यैव स्थिताऽहमर्थभूता संवि तत्तद्विषयेन्द्रियसन्निकर्षादि-
सामग्रीवशात्तत्तद्वटादिविषया भविष्यतीति शङ्कते (नन्विति) किमिदं
सामग्रीवैचित्र्यात् घटादिविषया भविष्यतीति । किं घटादिविषयकं
ज्ञानमुत्पद्यत इत्यर्थः, उत विषयीकरणलक्षणसम्बन्ध उत्पद्यत
इति । नाद्य इत्याह (सत्यामिति) द्वितीयमाशङ्कते (तत्तदिति)
तत्तत्प्रत्यक्षानुमानादिसामग्र्यनन्तरं साक्षात्करोम्यनुमिनोमीति तत्त-
त्सामग्रीप्रयुक्तकार्यवैजात्यस्य संविद्यनुभवात् तदर्थत्वमेव सामग्र्या

मेव? तत्र सधर्मकत्व सविकारत्वादिभीरुणा भवता प्रथमः पक्षो न
 कर्क्षाकार्यः । आरोपितधर्मविकारान्वया ददोषइतिचेन्न;— आरोपस्यैव
 विषयीकरणात्मकस्य निरूप्यमाणत्वात् । यदिहि विषयीकरण म-
 प्यारोपितं, तर्हि तद्विषय विषयीकरणा न्तरापेक्षयाऽ नवस्था ।
 कचिद्वा विषयीकरणस्य सत्यत्वे [न] प्रागुक्तोदोषः ।

नच विषयीकरण आरोपित मप्यविषय इति वाच्यम् ; व्या-
 घातात् । नापि विषयीकरणान्तर मन्तरेण स्वरूपेणैव तत्प्रकाशत इति
 वाच्यम्, तत्रैव सामग्रीनैरपेक्ष्यप्रसंगेन सर्वदा संविद स्तद्विषयत्वे तत्सम्ब-
 धिघटादेरपि सर्वदा प्रकाशप्रसंगात् ।

त द्विषयीकरणं धर्मरूपं विकाररूपंवा मिथ्याभूतं विषयीक-
 रणान्तर मपेक्षते, किंवास्त्यभूत मिति निरूपणीय मित्याह (आरो-
 पितस्येति) (विषयीकरणान्तरापेक्षयेति) मिथ्याभूतविषयकिरणान्तरा-
 पेक्षयेत्यर्थः । (नप्रागुक्तो दोष इति) किन्तु अपसिद्धान्तइति शेषः ।
 (व्याघातादिति) आरोपितस्य प्रतीतिनियतसत्ताकत्वादिति भावः ।
 ननु संवित् घटादिप्रकाशएव विषयीकरणमपेक्षते, नतु विषयीक-
 रणेपि, स्वरूपस्यैव तत्प्रकाशात्मकत्वा दितिशंका मनूय परिहरति
 (तत्रैवेति) विषयीकरणविषये सामग्री नैरपेक्ष्यात्, नित्यभूताया-
 स्तसंविदस्सर्वदा तद्विषयत्वे विषयीकरणस्य सर्वदा भानात् विषय-
 भानं विना तद्भानायोगात् घटादीनामपि सर्वदा भानप्रसंग इत्यर्थः ।
 किञ्च विश्वव्याप्तायां नित्यायां च सर्वदेशकालवर्ति पदार्थाधिष्ठानत्व
 योग्यायां संविदि प्रपञ्चाध्यास मवोचः, अस्मिञ्च कल्पे अह मर्थ
 धर्मभूतायां तादृश्यां संविदि अध्यासो वाच्यः । तदतिरिक्त संवि-
 दध्यात्रे एतत्संविदा भानायोगात्, अधिष्ठानसंविदैव भानाभ्युपगमा-
 त् । ततश्चाधिष्ठानभूतया तथा संविदा घटादीनां भानावश्यम्भावा-
 द् कादाचित्क सम्बन्धापेक्षाविरहाद् न तदर्थं सामग्र्यपेक्षा युक्ते-

किंच विश्वव्याप्ताया मनादौ सविदि तत्तदधिष्ठानतया भासमाना-
यां सम्बन्धार्थं सामग्रीगवेषण मिति भवतो नयुज्यते, नह्यसंवि दप्यस्तो
घटादिलक्षणः कश्चित्समस्ति भवतां; नच घटादिः सामग्र्यधीनसंबन्धलक्ष-

स्याह (किंचेति) अधिष्ठानभूतयापि सविदा सामग्र्यधीनसम्बन्धद-
शायामेव घटादिभांसते, नान्यदेत्यब्राह्म (नचेति) तथासति मि-
थ्यार्थस्य भाननियतसत्ताकत्वात् घटादे स्तन्निकपदंशया मेव सत्त्वं
स्यात् नान्यदा, तच्च प्रमाणविरुद्धं त्वदनंगीकृतं चेत्पर्यः ।

नन्वस्तु दृष्टिदृष्टिः, चैत्रे सुषुप्ते तद्देहादिकं तं प्रति नास्त्यैव, जाग्रतो
मैत्रस्य तु तद्भ्रान्त्या, प्रत्यभिज्ञातुस्योयं देवदत्तइतिवत् भ्रान्तिरिति ।
अब्राह्मः । दृगन्यस्य सर्वस्य दृष्टिदृष्टित्वे तत्तत्कार्यस्य प्रतीतिमात्रशरीरावे-
न निपततत्ताकारणाजन्यावे श्रुतिषु स्वर्गार्थं ज्योतिष्टोमादि विधेः
ब्रह्मसाक्षात्कारार्थं श्रवणादिविधे राकाशादे र्वाग्वादिहेतुबोक्ते-
श्चायोगात्, तवपि दत्तग्रन्थं भोजने परप्रत्यायनार्थं शब्दोच्चारणादौच
प्रवृत्त्ययोगेन स्वक्रियादिविरोधाच्च । यदि नूक्तश्रुत्यादिकमपि स्वाप्नश्रु-
त्यादितुल्यमिति न पर्यंतुयोज्यम् । त ह्यंदैतश्रुतिमीमांसादिकमपि-
तथेति न तेनादितसिद्धिः । दृष्टिदृष्टिपक्षे घटादेः स्वज्ञानात्पूर्वमत-
त्वेन प्रतिकर्मव्यवस्थानुपपत्तेश्च । शुक्तीदमंशस्य रूप्यश्च दिदं
रूप्यमिति ज्ञानात् प्रागसत्त्वेन संयोगादिहेतुत्रयजन्यत्वरूपस्याप्या-
सतदस्यलक्षणस्य सत्य मित्यावस्तु सम्भेदावभास लक्षणस्वरूप
लक्षणस्यायोगाच्च । इदं रूप्यमिति ज्ञानकाले शुक्तिवादे रभावे-
नाप्यासस्य तदज्ञानकार्यत्वादि प्रक्रियाविरोधाच्च । इदं रूप्यं नेदं
रूप्यमिति ज्ञानयोर्भिन्नविषयत्वेन बाध्यबाधक भावानुपपत्तेश्च ।
रूप्यादि बाध्यस्यापि दृष्टिदृष्टित्वेन तेन रूप्यादे मित्यात्वासिद्धेश्च ।
सुषुप्तिमल्लयादौ जीवब्रह्मविभागस्या प्रतीतत्वेना विद्यमानतया प्रत्य-
हं प्रतिमल्लयंच मुक्तस्य पुनरावृत्त्यापाताच्च । सुप्तं प्रति संस्कारादेरप्य-

कार्यत्वादिप्रक्रियाविरोधाच्च । इदं रजतं नेदं रूप्यमिति ज्ञानयो भि-
न्नविषयत्वेन बाध्यबाधकभावानुपपत्तेश्च । रूप्यादेर्बाधस्यापि दृष्टि-
ष्टित्वेन तेन रूप्यादेर्भिध्यात्वासिद्धेश्च । सुषुप्तिप्रलयादौ जीवब्रह्म-
विभागस्या प्रतीतत्वेन चिद्यमानतया प्रत्यहं प्रतिप्रलयंच मुक्तस्य
पुनरावृत्त्यापाताच्च । सुप्तं प्रति संस्कारादे रप्यभावेन तस्य पुन-
रुद्बोधयोगाच्च । मोक्षस्यापि दृगन्यत्वेन स्वाप्नमोक्षव दृष्टिस्तृष्टित्वा-
पाताच्च । चिन्मात्रस्यैव घटादिदृष्टित्वे तस्य सर्वदा प्रतीत्यापत्त्या वि-
शिष्टस्य तत्त्वे घाच्ये तस्यापि विशिष्टस्य दृष्टिस्तृष्टित्वे ऽ नवस्या प्र-
संगाच्च । उक्तन्यायेन दोषाज्ञानदृष्टिदेहेन्द्रियादीना मभावे भ्रान्त्ययोगेन
तेषामपि दृष्टिस्तृष्टित्वे ऽ नवस्यापाताच्च । घटादेर्दृष्टिस्तृष्टित्व-
स्यापि दृष्टिस्तृष्टित्वेन घटादे रदृष्टिस्तृष्ट्यापाताच्च । प्रत्यभिज्ञाविरो-
धाच्च । दीपादौ परिमाणादिभेदस्येवेह बाधकस्याभावात् । तदभावे
पि भ्रान्तिर्वै घटादे रप्येकस्मिन्नपि क्षणेभेदस्यात्मनोपि प्रातिक्षणं
भेदस्यच प्रसंगात् । सोयं देवदत्तइत्यादि दृष्टान्तेन तत्त्वमस्या-
दौ जहदजहल्लक्षणैरन्यपरबोध्ययोगाच्च । अभेदस्यापि दृ-
ष्टिस्तृष्टित्वेन तज्ज्ञानस्य बाधकत्वायोगाच्च । “ ध्रुवाद्यौः, ध्रुवाष्टयि-
षी, ध्रुवास्तः पर्वता इमे, ध्रुवं विश्व ” मित्यादिश्रुतिविरोधाच्च । भि-
न्नत्वेन प्रतीतस्य घटपटादे रभेदः, अभिन्नत्वेन प्रतीतस्य तु घटस्य
प्रातिक्षणं भेद इति दृष्टहानादृष्टकल्पनापाताच्च । “ अस्मादात्मन-
स्सर्वे प्राणा स्सर्वे लोका स्सर्वे वेदा स्सर्वाणि भूतानि व्युद्घर्न्ती”
ति श्रुतावपि पूर्ववाक्ये “ यत्रैष एतत्सुप्तो भूदि ” ति सुप्ताधारत्वेनो-
क्तस्य ब्रह्मणः सर्वस्मृत्तोच्यते, नतु सुप्तोत्थिताज्जीवा त्प्राणादि-
सृष्टिः, येनेय दृष्टिस्तृष्टी मानं स्यात् । अन्यथा वाक्यशेषे- “ ना-
दयो द्वांसमसिसहस्राणि हृदयात्पुरीतत मभिप्रतिष्ठन्त ” इत्यादिना सु-
षुप्तौ नाह्वायुक्तिः, “ यथोर्णनाभि स्तन्नुनोच्चरे यथाग्नेः क्षुद्रावि-
ष्कुलिता ” इत्यायुक्तिः, अत्रापि वाक्ये- “ सर्वे लोका ” इत्यायु-

वित्तशायुक्ता स्यात् । नहि दृष्टिस्तृष्टिपक्षे सुषुप्तौ नाध्यादिकं ऊर्ण-
नाभ्यग्न्यादित स्तन्तुविष्कुल्लिङ्ग जन्मया सुप्तोत्थितस्य सर्वलोकादि
दृष्टिर्वास्ति । नचोर्णनाभि तंवग्निविष्कुल्लिङ्ग दृष्टान्तो दृष्टि तृष्टय
शुशुण इति ।

अत्र कश्चिदाह - दृष्टिस्तृष्टिपक्षे सर्वापि व्यवस्था स्वप्नवदुप-
पद्यते, " अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रमुच्यते " इति श्रुत्या जाग्रतो
पि जीवस्य सुप्तत्वोक्त्या दृष्टिस्तृष्टेस्तात्पर्यविषयत्वेन प्रतिपादितायात् ।
कथंचि दैनन्दिनस्वप्नवैलक्षण्येपि कुण्डपायिना मयने " मासमग्नि-
होत्रं जुहोती " त्यादाविव धर्मातिदेशस्या व्यक्तत्वात् । दृष्टि-
पक्षे प्रविद्धस्वप्नधर्मात्वा द्रवति सत्पुरस्कारेण प्रवृत्ता श्रुति स्तत्र
मानम् । किंच - देवदत्तस्य जाग्रदवस्था स्वप्नो भवितु मंहति,
बोधनिवृत्त्यवस्थायात्, तस्यैव दैनन्दिनस्वप्नावस्थावत् । नच जा-
गर्मात्यनुभवविरोधः, दैनन्दिनस्वप्ने तादृशानुभवेपि यथा नस्वप्नावधि-
रोधः तद्वदुपपत्तेः । एयंच पुरुषस्या शीतिसंघासरसाभ्यस्यप्नां-
गीकारा ग्रकोपि विरोधः । नच मुक्तस्य पुनरावृत्त्यापातः, त्रि-
भागप्रागभाया समानकालीन विभागप्रध्वसस्यैव मोक्षत्वेन सुषुप्त्या-
दी मुक्त्यभायादिति ।

तत्र, स्वप्ने व्यवस्थाया अविद्धेः । नहि तत्र कारण मपे-
क्ष्यैव कार्योत्पत्ति र्दृश्यते, किन्तु - अविद्वन्दादौ सति क्वचित्त-
दभावेपि घटोत्पत्ति र्दृश्यते, अतः कारणापेक्षानियमो अनुपपन्नः ।
किंच बहुकालव्यवहितस्वर्गो नस्वप्ने दण्डादिसामग्रीदर्शनानन्तरं
घटवत् यागदर्शनानन्तरमेव दृश्यते । नच यागदर्शनानन्तरं मह-
ष्टदर्शनं तदनन्तरच स्वर्गदर्शनमिति वाच्यम्, नहि यागदर्शनान-
न्तरं नियमेना दृष्टदर्शनं मस्ति, नच तत्सत्वेपि चा तदनन्तर
मेव स्वर्गादिदर्शनं मस्ति, नच यावत्स्वर्गोत्पत्त्यदृष्टदर्शनं । अतः
स्वर्गापेक्षोत्पत्तिर्यमादिषिषि अनुपपन्नः । दृष्टिस्तृष्टि जानत स्तत्र

तुमचर्य भोजनादौ प्रवृत्ति रनुपपन्नैव । भोजने सत्यपि क्षुत्रिवृ-
त्पात्मक तृप्तिज्ञानाभावसम्भवेन तत्रैव व्यभिचारग्रहात् । चालानां
मात्रादिभि राशितानां तदानीं तृप्तिज्ञानगून्यानां प्रबोधानन्तरं तृप्ति
ज्ञानेनैव तृप्तिरूपे स्तत्रैव व्यतिरेकव्यभिचारग्रहाच्च । त्रैवे सुप्ते
तदेहादिकं तं प्रति नास्त्येषेत्युक्त्या स्वेनाज्ञातस्य स्वप्नप्रत्यभावा दज्ञा-
तपरोपवीजस्य केवलं कुरदर्शिन स्तत्र बीजाभावेऽप्यंकुरदर्शनेन व्य-
भिचारग्रहा दकुरार्य बीजे प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । मानाभावाच्च न दृष्टिः ।
“ अनादिमायया सुप्त ” इति श्रुतिस्तु तत्र नमानम्, तत्रहि त-
त्त्वज्ञानाभावश्च सुषुप्तिधर्मः प्रतिपाद्यते, ननु दृष्टिः । दृष्टि-
ष्टेरेव स्वाप्नधर्मात्वेन प्रतिपाद्यावे ‘सुप्तो यदा प्रबुद्धयत, इति स्वाप
विरोधिप्रबोधात्मकत्वेन प्रतिपाद्यमानतरत्त्वज्ञानकाले दृष्टिदृष्ट्यभाव-
प्रसंगात् । इष्टापत्तिरिति चेन्न; - अन्तर्तो वृत्तिरूपदृष्टे राक्षयक-
त्वात् । प्रयुत इयं श्रुतिः ‘ मायया सुप्त ’ इति यदन्ती तदभा-
वमेव प्रतिपादयति । घटादिदृष्टेः प्राप्तामायया दृष्टे रभावेना भा-
वात् । दृष्टिदृष्टिपक्षे मायाधीनदृष्ट्यसम्भवात् । एतेन जगदुपा-
दानप्रतिपादक बहुश्रुतिविरोधोपि सिद्धः ।

यदप्यनुमानमुक्तं, तत्र किं जागरणमेव पक्षः, उत तथा प्र-
तीपमानमात्रम् ? नायः, स्वप्ने जागरणवृद्धितुल्यत्वोपपादनेन लोक-
सिद्धजागरणस्य जागरणत्वाभावात्, सुषुप्तिमोक्षयो रन्यतरस्यैव
जागरणावप्रसंगेन तस्य पक्षावे बाधापसिद्धान्तयो रन्यतरप्रसंगात् ।
नद्वितीयः, स्वप्ने जागरणवृद्धिविषयस्यापि पक्षत्वप्रसंगेन तत्र सिद्धसा-
धनात् । किञ्च - किं स्वप्नत्वमेव साध्यते; किंवा स्वप्नसाधर्म्य ?
नायः, पूर्वत्र सुप्तधर्मातिदेशोक्तिविरोधात् । नद्वितीयः, सिद्धसाध-
नात् । बोधनियतयत्वंच किं लोकसिद्धप्रबोधनियतयत्वं, किंवा तत्त्व-
ज्ञाननियतयत्वं ? नायः, सुप्तौ व्यभिचारात् । तस्या स्वप्नरवे अ-
वस्थाप्रपञ्चिभाजक प्रमाणविरोधात् । नद्वितीयः, असिद्धः । भ्रम-
योजक भावं हेतुः ।

यदपि - विभागप्रागभावासमानकालीन विभागध्वंसस्यैव मोक्ष-
त्वेन सुपुण्यादौ मुक्त्यभाव इति । तत्र, सृष्टिकाले विभागप्राग-
भावस्यापि विभागवदेव दृष्ट्यभावा दभावेन विभागध्वंसस्य सुपुनौ
प्रागभावासमानकालीनतया मुक्तित्वानपायात् । नच दृष्ट्यभावादेव
सुपुनिकाले नविभागध्वंस इति वाच्यम्, मोक्षकालेपि दृष्ट्यभा-
वादेव तदसिद्ध्यापातात् ।

यच्च मतान्तरम् - प्रतिकर्मव्यवस्थादिसिद्धये कल्पितं, घटादेः
कुम्भकारादिसृष्टौ सत्या मेवा परा दृष्टिसृष्टि रस्तु । नच सृष्टि
द्रव्यवैयर्थ्यं, सर्वत्र केवलस्य सृष्ट्यनन्तरं विशिष्टसृष्टे रावश्यकत्वात् ।
श्रुतावपि " तत्तेजो सृजते " त्यादिना केवलाना न्तेजोवद्धानां सृ-
ष्टि मभिधाय " तासां त्रिवृतं त्रिपृतमेकैकां करवाणी " ति केव-
लसृष्ट्यतिरिक्ताया विशिष्टसृष्टेः प्रतिज्ञायमानत्वदर्शनात् । तत्र केव-
लाना मयंक्रियाकारित्वशून्यत्वेना सत्कल्पत्वप्रसंगे प्रयोजनसिद्ध्यर्थं
विशिष्टसृष्ट्यभ्युपगमे प्रकृतेपि घटादे रप्रतीतिदशायां जलाहरणपा-
काद्यभावेन तदसिद्ध्यर्थं दृष्टिसृष्टे रावश्यकत्वात् । एवंच प्रतिक-
र्मव्यवस्थाद्युपपत्तिः । नचान्यसृष्टे घस्तुन्यन्यस्य कर्तृत्वानुपपत्तिः,
कुलालसृष्टे घटादा वीथरस्यापि कर्तृत्वादिति ।

तत्रोच्यते । किमिदं दृष्टिसृष्टिरिति ? किं दृष्टे सृष्टिः, उत
दृष्टिरव सृष्टिः, अथ दृष्ट्या सृष्टिः ? नाद्यः, विधादाभावात् ।
नद्वितीयः, दृष्टेः कृत्यात्मकसृष्टिरूपत्वासम्भवात् । यत्तुक्तं, कार्य-
विषयः कर्तृनिष्ठो व्यापारएव सृष्टिः, अतो दृष्टिरपि सृष्टिरिति ।
तत्र, तन्मात्रे सृष्टित्वाव्यवहारात् । नहि यथा घटं करोती त्येत
रसमानार्पतया घटं सृजतीति व्यवहरन्ति, तथा घटं पश्यती त्येत
रसमानार्पतया घटं सृजतीति व्यवहरन्ति । प्रत्युत नायं सृजति
किन्तु पश्यतीत्येव । तृतीयेपि - किं कुलालसृष्टस्यैव घटस्य

पुनः सृष्टिः, उत व्यक्त्यन्तरस्य, अथ विशिष्टस्य ? नाद्यः भव-
म्भवात् । त्रिवृत्करणालिख्यलेपि पूर्वमसृष्टस्यैव सृष्टिः । तत्र संसर्ग-
स्यैवोत्पत्तिः द्रव्यान्तरस्य तद्विशिष्टस्य वेत्यन्यदेतत् । प्रयोज-
नाभावाच्च न पुनःसृष्टिः । द्वितीयेपि - किं तद्व्यक्त्यन्तरं व्यावहारिकं,
किंवा प्रातिभासिकं ? तत्राद्येपि दृष्टिः किं कुलालसृष्ट घटविषया
साथैव व्यक्त्यन्तरमुत्पादयति, उत व्यक्त्यन्तरविषयैव । नाद्यः,
तद्व्यक्त्यन्तरस्य प्रत्यक्षविषयत्वाभावापत्तेः । नच तद्व्यक्त्यन्तरं स्वा-
नन्तरभावि प्रत्यक्षविषय इति याच्यम्, तस्य पूर्वप्रत्यक्षापेक्षया
भिन्नविषयत्वे प्रमाणाभावात् । ननु - सामग्रीवद्धा द्व्यक्तिद्वय-
विषय मेकं ज्ञान मस्तिवति चेत् ? तथासति घटद्वयोपलम्भप्रसंगात् ।

ननु पूर्वघटोपादानत्वाग्नविषय्य प्रतीति रिति चेन्न, भविकृ-
तस्य घटस्योपादानत्वा योगात् । मृदघटत्वेन परिणतैतिवत् सप्त
घट एतद्घटत्वेन परिणत इति प्रतीतिप्रसंगात् । प्रमाणाभावाच्च
नव्यक्त्यन्तरोत्पत्तिः । यत्तु बौद्धच्छादिभक्षणं, घटादेरप्रतीतिदशाया
मित्यादि । तच्च, सहकारिसमवधानासमवधानाभ्यां कार्यतदभावो-
पादानेन बौद्धान्प्रतीक्षिषद्भि र्बैदिकैर्निरस्तं । किंच दृष्ट्यासृष्टेपि
घटे इच्छाकृत्याद्यभावे जलाहरणासिद्ध्या जलाहरणान्यवहितप्राक्काले,
जलाहरणानुकूलकृत्यैव जलाहरणयोग्यघटव्याक्तिसृष्टिर्वाच्येति कृति सृष्टि
रेवस्यान्नदृष्टिसृष्टिः । अतएव न द्वितीयः, प्रातिभासिकस्य जला-
हरणयोग्यत्वाच्च । यच्च कुलालसृष्ट्यदादेव जलाहरणं, मणिप्रभा-
विषये मणिशुद्धिन्यायेन व्यावहारिकघटसम्बन्धस्य प्रातिभासिकस्य
प्रतीयमानत्वेन तत्प्रवृत्तस्य तल्लाभनियमादिति । तत्र, तथासति
व्यक्त्यन्तरसृष्टिकल्पकाभावात् । नापि तृतीयः, विशेषणविशेष्य-
तत्सम्बन्धातिरेकिविशिष्टकल्पनेमानाभावात् । यच्चोक्तं - केषळादि-
शिष्टं भिन्नमंगीकर्तव्यं, अन्यथा विशेषणविशेष्यतत्सम्बन्धातिरेकिवि-
शिष्टानंगीकारे दण्डीपुरुषः दण्डपुरुषतत्सन्धा इति प्रतीत्योर्विलक्ष-

पयनस्यात् । विशिष्टस्यान्यत्वादेव - " विष्णवेशिपिविष्टाय " " विष्णुरूपौशुयष्ट्यः । " " संवत्सरमिन्द्रयजेत । " " तेषां महेन्द्रेदिषते " त्यादावपि देवताभेदातिस्त्रिरिति । तत्र, विशिष्टप्रती-
तो विशेषणसम्बन्धयो विशेभ्यत्वाविद्धे दृण्डपुरुषसम्बन्धा इति प्र-
तीतो तयो रपिविशेष्यत्वाच्च प्रतीत्यो वैलक्षण्यस्य स्फुटात्वात् । वि-
शिष्टस्यान्यत्वे दण्डोस्यादिप्रतीते निर्विकल्पकतापत्तेश्च । ततश्च विशि-
ष्टप्रतीतेरेव सर्वत्र मानत्वात्, तस्या आतिरिक्तविशिष्टविषयोऽपि वि-
शेषणविशेष्य तत्सम्बन्धेषु मानाभाषप्रसंगा त्प्रामाणिकपदार्थपरित्यागो
ऽप्रामाजिकपदार्थस्वीकार इति महानयमनर्थः । नच वेदाग्निना मिन्द्रमहे-
न्द्रावेभंदः, तदभावेपि तत्तत्कर्मसु तत्तन्मन्त्रविनियोगबलादेव तथा तथा
पजनोपपत्तेः । किञ्च-विशिष्टस्य विशेषणाज्जदेः विद्याविशिष्टान्तःकरण
विशिष्टस्य प्रतिबिम्बितस्य वा जलस्य जडत्वमित्यप्यारवधोः प्रसंगात् ।

यज्योक्तं- उत्पत्तिः प्रथमावगतिरिति वेदकृतत्वेन लोके घटा-
दा अपि तस्यैवोत्पत्ति द्वावृत्तत्वादिति । तत्र - किमुत्पत्तिः प्रथमा-
वगतिरिति वैदिकेन केनचिद्वाक्येनोत्पत्तिशब्दस्य प्रथमावगतौ क-
दाचं प्रतिपाद्यत इत्युच्यते, उतप्रथमावगतौ वेदे उत्पत्तिशब्दप्रयो-
गा तस्म तत्र कदावमवधार्यत इति, उत मीमांसक व्यवहारबला-
द्वावृत्तिरिति । नाथ द्वितीयो, अस्तिज्ज्ञेः । न तृतीयः, गौतमया व्य-
न्यया सिद्धियोग्य मीमांसकव्यवहारमात्रेण लौकिकस्य व्यवहार-
स्य बाधायोगात् । किञ्च - किमवगतिशब्दः प्रत्यक्षावगतिपरः, उता-
वगतिमात्रपरः । नाथः, " सोमेन यजेत " " यदाग्नेयोष्टाकपाल " इति
वास्तव्यज्ञानस्य प्रत्यक्षात्वाविद्धेः । न द्वितीयः, घटाद्यर्पद
ण्डाद्युपादानाय घने प्रवर्तमानस्य पुरुषस्य तत्प्रवृत्तिहेतुभूत घट
स्मरणकाल एव घटस्योत्पत्तिप्रसंगाच्च । अपिच- कायंविषयः कर्तुंनिष्ठो
व्यापारविशेष स्फुटिरिति त्वयैवोक्तं, तदृष्टेः स्फुटिरूपावे स्फुटे हं-
ष्ट्यर्थानां चावगति रूपतिरित्यनेन विरूप्यते, उत्पत्ते घटादिधर्म-
त्वात् । इत्यर्थं कुतकमूल मिथोविरुद्धबहुविध प्रज्ञापनिरसनेन ।

णमात्रसिद्धसत्ताकः । अतो गान्दुत्पत्तिविनाशं घटादिप्रकाशो दुर्वारः ।

प्रकाशत एव कस्मैचिदिति चेन्न; सर्वस्मै प्रसंगात् । एकस्या
मेवहि संविदि विश्वारोपो भवताम् । अनन्तसंविदध्यासात्प्रकाशाप्रकाशो-
पपत्तिरिति चेन्न; घटादिविषयसंविदा मध्यस्तत्वे संविदन्तरानुपलम्भेच
शून्यवादप्रसंगात् ।

सत्यां संविदि नानात्वमात्र मय्यस्तामिति चेत् ? तथासति सर्वत्र सर्व-

(अत इति) यतएव मय्यस्तो घटादिः प्रतीतिनियत सत्ताकः,
यतश्च न सामग्र्यधीन सम्बन्धलक्षणमात्र सिद्धसत्ताकः, यतश्चाना-
द्यधिष्ठान संविद्धास्यश्च, अत इत्यर्थः (कस्मैचिदिति) ईश्वरायै त्वर्थः
(एकस्यामिति) अहमर्थधर्मभूत संविदपि सर्वत्रैकैवेति भावः । उक्तं
दोषपरिहारायैवा नन्तास्तसंविद् स्वीक्रियन्ते, ततश्च यस्य यस्यां
संविदिषोर्धोऽप्यस्पते तस्य तथा संविदासोर्धो भासत इति प्र-
काशाप्रकाशोपपत्तिरिति शङ्कते (अनन्तेति) अत्रच सर्वस्मै
प्रकाश प्रसंग परिहार मात्रं शङ्क्यते, ननु यावत् सत्तं प्रकाश
प्रसंग परिहारः । संवि त्वध्यास त्वसंवि दध्यासः ।
अद्वैतश्रुतिविरोधा दध्यासं विना नानासंविस्सम्भवः, तत्रच किं-
विदध्यास्ता, किंवा तस्यां नानात्वमिति विकल्पाद्यन्वययति (घटा-
दीति) घटादिविषयसंविदा मध्यस्तत्वे तदतिरिक्तसंविदो नुपलम्भ
निरस्ततया संविदद्वासास्य तदधिष्ठानकत्वासम्भवा दधिष्ठानान्तरा-
सम्भवाच्च संविदद्वासास्य निरधिष्ठानतया शून्यवादप्रसंग इत्यर्थः ।
द्वितीयं कल्प माशङ्कते (सत्यामिति) भेदाध्यासेपि घटादिविषय-
कज्ञानस्य सर्वगतस्या नपाकरणा त्वदत्र सर्वविषयप्रकाशो दुर्वार
इत्याद (तथासतीति) ननु चन्द्रे भेदाध्यासे सति यथा सव्य
दक्षिणव्यवस्था, तथा घटाविषयत्व तदविषयावबन्धस्याप्युपपद्यत एवे-

विषयप्रकाशो दुर्घारः, सर्वेषु प्रतिभाचन्द्रेषु कलंकप्रकाशवत् ।

यस्तु - दृग्दृश्ययोः सम्बन्धानुपपत्त्या विश्वमपहनोतु मीहते, स
कथं तत्सम्बन्धार्थं प्रयतते । अतः संविदनुत्पत्तिवादिना मप्रकाशो
वा यावत्सत्तं तत्प्रकाशोवा दुष्परिहरः ।

त्याशङ्क्याह (सधैष्विति) प्रतीयमानधर्मविरोधि धर्माध्यासएव त-
यो धर्मयोः परस्परान्यन्ताभावसमानाधिकरणतया परस्परं भिन्नाश्रय-
तया वा व्यवस्थायाः प्रतीतिरुपपद्यते, नत्वन्यथापि, तथासति भली-
कचन्द्राद्वेरीपि व्यवस्थाप्रसंगात्, घटविषयकत्वं पटविषयकत्वादि-
कंच नपरस्परविरोधि, समूहालम्बने तदुभयदर्शनादिति भावः ।
किञ्चैवं प्रतीतिव्यवस्थायामपि घटविषयकत्वं पटविषयकत्वाद्यन्यस्वरू-
पस्य नव्यवस्थासिद्धिः, सव्यवदक्षिणत्वादेः, प्रतीतिव्यवस्थायामपि
एकस्मिन्नेवारोपितत्वेन परस्परसमानाश्रयत्वाभाव रूपार्थव्यवस्थाया
अभावात् । नहि भेदारोपमात्रा त्वाभाविकाभेदो पगच्छति । तत-
श्च घटविषयकत्वादेर्नपरस्परसमानाधिकरण्याभावात्मक व्यवस्थासि-
द्धिः । विषयीकरणलक्षणसम्बन्धस्य सामग्र्यधीनत्वे दूषणान्तरमाह
(यस्तिवति) “ अन्यथे ” त्वारभ्योक्तं मर्थं उपसंहरति (अतश्चि)
यतएव घटादिविषयप्रकाशस्य कादाचित्कत्वं मुपपत्त्ययोग्यं मत इत्य-
र्थः (अप्रकाश इति) प्रकाशके सत्यपि कदाचिदप्रकाशाङ्गी-
कारे कदाचिदपि प्रकाशो नस्यादित्यर्थः (यावत्सत्तमिति) याव-
त्संविद्यत्तमित्यर्थः । यद्वा - यावद्विषयसत्तमित्यर्थः । ज्ञानस्य नित्य-
स्यापि विषयसत्त्वदशाया मेव तत्प्रकाशकत्वस्य तै रङ्गीकारात् ।
एतेन कादाचित्कसंविद्विषय सम्बन्ध निराकरणेन वृत्त्यवच्छेददशा-
यां संविदो विषयसम्बन्ध इति प्रत्युक्तं । वृत्तिरेव सम्बन्धः, साम-
ग्र्यपि तदर्था, उत्पत्तिविनाशप्रतीतिरपि तद्विषयैवेति चेन्न ,

किंवृत्तिमात्रं सम्बन्ध उत तदाकार वृत्तिः । नाद्यः ,
घटप्रकाशकाले सर्वभानप्रसंगात् । न द्वितीयः, सुखादे रप्रकाश-
प्रसंगात् । किंच संविद्रिषयसम्बन्धो यदि वृत्तिः, तदा घृत्यभावद-
शायां घटादे भानं न स्यात् । नचेष्टापत्तिः, अध्यस्तस्य प्रतीतिनियत
सत्ताकत्यात् । तस्मात् सामग्र्यचन्वय व्यतिरेकानुविधाना दबाधित
संविद्रुत्पत्ति प्रतीतिश्च संविद्रुत्पद्यत इति ।

अत्र नवीनः, संविज्ञोत्पद्यते, तद्धेत्यनिरूपणात् । तथाहि -
न तावच्चक्षुरादि स्फुरणहेतुः, बाह्यगोचर चक्षुरादे रह मर्थसाधा-
रण स्फुरणहेतुत्वात् । ज्ञानधाराकालीन स्फुरणस्य युगपदनेकज्ञाना
जनक चक्षुराद्यजन्यत्वाच्च । नापि मनः, असाधारण प्रमाकरण-
सहकृतस्यैव मनसो ज्ञानहेतुत्वादिति ।

तत्र, बाह्यविषये चक्षुरादेः कारणत्वात् । आन्तरविषये कारणा-
न्तरासहकृत मनसएव कारणत्वात् । नच घटाद्याकारवृत्त्यवच्छिन्न
स्फुरणस्यैवा हर्मयंवृत्ति विषयात्मक तृतीयस्फुरणरूपत्वा तसिद्धा-
न्तेपि घटस्फुरणस्यैवा हर्मयादि तृतीयस्फुरणरूपत्वां गीकाराच्च
कथमियं व्यवस्थेति वाच्यम् । आन्तरमात्रगोचर स्फुरणे कारणान्त-
रासहकृतमनसः कारणत्वांगीकारात् । त्वयापी ष्यत एव घटादि
वृत्ते चक्षुराद्यपेक्षान्तःकरण परिणामत्वं, सुखादिवृत्ते स्तन्निरपेक्षा-
न्तःकरण परिणामत्वं च । सुखरूप वृत्त्यवच्छिन्न स्फुरणस्यैव सुख
भासकत्वा सुखरूपावृत्तिः सुखज्ञानंभवत्येव । नच - ज्ञानधारा-
काले स्फुरणस्य चक्षुर्जन्यत्वा नुपपत्तिः, ज्ञानस्य स्फुरणामित्तत्वा-
त् । नन्वस्त्वेवं स्फुरणहेतुनिरूपणम्, अथापि स्फुरणस्यापत्ति रनु-
पपत्ता । अस्तिहि - एतावन्तं कालमिदं मनुभवन्नेवाह भासमिति
धारोत्तरकालीन तदनुसन्धान हेतुभूतं धाराकालीनं धारास्फुरणम् ।
तस्यच जन्यत्वं जन्यज्ञानद्वय यौगपद्यायोगेन धारासमानकालीनत्वा
नुपपत्ते रजन्यत्वस्यैव वाच्यत्वादिति चेन्न - ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वां
गीकारात् । नन्वयं घटदति जन्यमत्यक्ष छैतज्ज्ञानविषयः, एतज्जनक-

प्रागभावरहिताया स्संविदः कथं भूत्पत्तिरिति चेन्न; - उक्तानुपपत्त्यैव तद्वत्त्वात् ।

ननु - न तावत्संविदा स्वप्रागभावग्रहः, स्वप्रागभावास्थितौ संविदनुपपत्त्या ग्राहकाभावान् । तदपक्रमेण त्रिययाभावादेव तद्ग्रहणायोगात् । नापि संविदन्तरेण तद्ग्रहः, निष्प्रतियोगिकाभावग्रहणायोगात् । प्रतियोगिन्याश्च संविदः स्वतस्सिद्धाया संविदन्तराविषयायायोगादिति ।

सन्निकर्षा नाश्रयत्वात्, सम्प्रतवत् । नचाप्रयोजकः, जन्यप्रत्यक्षविषयत्वे तज्जनकसन्निकर्षाश्रयत्वस्यैव प्रयोजकत्वात् । घटजन्यं ज्ञानं नैतद्विषयम्, एतदजनकत्वादिति वा नुमाना न स्वप्रकाशत्वसिद्धिरिति चेन्न; - किञ्चिदप्यत्र भेदघटितं विवक्षितम्, उतप्रकाशत्वमात्रं । भाष्ये सिद्धसाधनम् । द्वितीये त्वन्मते बाधः, वृत्तेरप्रकाशतया ताप्रकाशत्वात् प्रसिद्धे स्तत्रिवेधायोगात् । वृत्त्यवच्छिन्नं चैतन्यप्रकाशत्वं विवक्षायान्नु बाधः, घटाकारवृत्त्यवच्छिन्नं चैतन्यप्रकाशत्वस्य घटवत् वृत्तावप्यंगीकारात् । वृत्तिविषयवृत्त्यन्तराभावाद्दृश्यमन्मते नाप्रयोजकत्वाच्च । नच तज्जनकसन्निकर्षानाश्रयस्यापि जन्यतत्प्रत्यक्षविषयत्वेति प्रसंगः, त्वन्मतेपि तद्वृत्त्यवच्छिन्नं चैतन्यभास्यात्यस्य तद्वृत्तिजनकसन्निकर्षानाश्रये प्यंगीकारः । तिस्रसंगात् । वृत्तेः स्वावच्छिन्नं चैतन्यभास्यात्वाभावात् प्रसंगात् । यदिचानुसन्धानादन्यथा नुपपत्त्या वृत्तेः स्वावच्छिन्नचैतन्यभास्यात्वं मित्युच्यते, तदा ततश्च मयापि जन्यज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वांगीकारे को विरोधः । उक्तरात्या द्वितीयं अनुमानं मपि निरस्तनीयम् । यद्विच ज्ञानातिरिक्तं स्फुरणमिष्यते, तर्हि तस्य नित्यत्वे नैकत्वेनांगीकारादन्धस्यापि दृषादिगोचरप्रवृत्तिप्रसंगात् । स्फुरणे सत्यप्यावरणेन प्रतिबन्धाच्च प्रवृत्तिरिति चेन्न; - अनुभवविरोधस्य दुष्परिहरत्वात् । विधे - रूपस्याप्यस्य शुभं स्फुरणम् । नाश्रयत्वेनानाश्रयांगीकारात् । न द्वितीयः

नेयम्, सत परतश्च तद्ग्रहोपपत्ते । स्वत स्तात् एतावन्तं
कालं न किंचिदह मञ्जासिपमिति यो ऽय प्रत्यय स हि सामान्यतः
पूर्वज्ञात्वांतन स्वात्माभायमपि गृह्णाति । नचातीतस्य प्रागभासस्य
कथं निषर्थाकार इति वान्यन्, अस्मदादिप्रत्यक्षज्ञानं व्यतिरेक्तज्ञानेषु
त्रिकाग्र्यतिनामपि ग्रहणात् । नचातीतस्या ऽसतो ग्रहणादप्रमा-
णत्वम्, अतीतस्यापि स्वकाले सत्त्वात्, अन्यथा वर्तमानस्य पुरात्तर-
कालासत्त्वेन तद्वाहिणो ऽप्यसद्वाहित्वेना प्रमाणत्वप्रसगात् । गृह्य-
माणेपरीत्याभाय एगहि प्रामाण्यं, नपुन ग्राह्यस्य ग्रहणसमकालत्वम् ।
अन्यथा — भग्नमतेनानिर्वचनीयं रजतसमकालवर्तिन्या रजतभ्रातेः
प्रामाण्यप्रसगात् । सन्नेप्रागभासग्राहकं किमिदं प्रमाणं मिति चेत्
यद्वटाद्यभासग्राहकं तदेव । प्रत्यक्षानुप्रतिष्ठया पृथक्प्रमाणात्मिकाया
वा योग्यानुपपत्त्या घटाद्यभासग्रह इति चेत् । इहापि तथैव ।

स्पर्शस्याप्यस्फुरणप्रसगात् । तदधच्छिन्नमपि हि विशेषणवि-
शेषाभ्यां ज्ञातिरिच्यत इति ।

सवित्प्रागभावस्य स्वप्रतियोगिग्राह्यत्वसम्भवत्येवेत्याह (स्वत-
स्तावदिति) (इहापि तथैवेति)

अत्र नवीनः — नानुपलब्ध्या ज्ञानाभावग्रहः शक्यते चक्षुः,
भवेद्यज्ञानवादे ज्ञानस्यावश्यं वेद्यत्वाभावेन सत्यपि तस्मिन् तदनुप-
लम्भसम्भवात्, तदनुपलब्धे अधिकरणे प्रतियोगिसत्त्वाप्रतिवृत्त-
त्वात् । अन्धकारस्थघटानुपलम्भवज्ज्ञानानुपलम्भस्याप्यभावाग्राहक-
त्वात् । नन्वन्धकारे घटानुपलम्भसद्वक्तव्यभावात् सत्यपि घटे स-
गच्छते, इहतु ज्ञानग्राहकसामग्र्या मनस्सन्निकर्षादेः सत्त्वात् तदनु-
पलम्भोधिकरणे तत्सत्त्वविरोधीति चेत् ? किं मनसः सयुक्तसमवायो
ज्ञानग्राहकसामग्री, किंवा सयोगविशेषघटित तत्समवायः, अथवा
ज्ञानान्तरसामग्र्यसद्वृत्तसयुक्तसमवायः, उत शुभ्रान्नासद्वृत्तः

स एव । नायः, ज्ञानानन्तरं तद्विषयकं ज्ञानं, तदनन्तरं च तज्ज्ञान-
विषयकं, तदनन्तरं च तज्ज्ञानविषयक मित्येवं ज्ञानप्रवाहा विच्छेदप्र-
संगात् । नहि - सत्यां सामग्र्यां किञ्चिज्ज्ञानं जायते किञ्चित्नेति
युक्तम् । न द्वितीयः, संयोगविशेषस्य निरस्तत्वात् । न तृतीयः,
आत्मज्ञान सामग्र्यावश्यकत्वेन ज्ञानस्यैवा ग्रहणप्रसंगात् । न तुरीयः,
अबुभुक्षितस्यापि ग्रहणदर्शनेन बुभुक्षाया ज्ञानग्रहाहेतुत्वात् । तस्मा
ज्ज्ञानस्य मानसत्वायोगा ज्ज्ञानानुपलम्भो नाधिकरणे तत्सत्ताविरो-
धाति न तदभाषः प्रत्यक्षः स्यात् । स्वप्रकाश चादिमतेऽपि समवाय-
स्या नित्यतया पाकरक्षते श्यामसमवायाभावेन सत्यपि श्यामे - पुष्-
पान्तरे तत्समवायाभावेन - तदनुपलम्भश्च दात्मनि ज्ञानसमवायाभा-
वेनैव सत्यपि तस्मिन्मदनुपलम्भः सम्भवात् । यदिच कश्चित्स्वप्रका-
शं ज्ञानं समवायो नित्यइति ब्रूयात्, तन्मतेऽपि न ज्ञानाभावः शक्य-
ते गृहीतुं, प्रतियोगिसत्ताविरोध्यनुपलम्भस्या भावात् । ननु स्वप्र-
काशज्ञानग्रहे तत्तत्सम्बन्धातिरिक्ता पेक्षाभावा पटज्ञानकाले घट-
ज्ञानानुपलम्भः सत्सत्ताविरोध्य स्तेवेति चेन्न - तन्मते घटज्ञानकाली-
नस्य पटज्ञानसमवायानुपलम्भस्य तन्निरूपकं तज्ज्ञानविरहादिव घ-
टज्ञानानुपलम्भस्यापि तन्निरूपकं घटसम्बन्धविरहा दप्युपपत्तेः । पट-
ज्ञानकाले तदीयत्वानुभवाभावेऽपि ज्ञानमात्रानुभवस्य सत्त्वात् । ज्ञान-
ज्ञेययोः स्वरूपमेव सम्बन्धइति मतेऽपि यथा चत्वरतीयघटाभाव भूतल-
योः स्वरूपमपि सम्बन्धः कालभेदेन, ननु सर्वदा, अन्यथा घटवति
घटाभावभ्रमस्य विद्यमानाभाव भूतलवैशिष्ट्यविषयत्वेन प्रमात्वापा-
तात् ; एवं ज्ञानज्ञेययोरपि कालभेदेन सम्बन्धस्वभावं स्वरूपमपि -
सम्बन्धिनो स्ततोरपि सम्बन्धाभावोपपत्तेः । अपिच ज्ञानाभावः केन
ग्राह्यः ? मनसेति चेत् ? किं मनः प्रतियोगिनमपि गृह्णाति, उताभाव-
मात्रं ? चरमे अभावमात्रं सिद्धचेत्, ननु तस्य ज्ञानसम्बन्धित्वम् ।
प्रथमे ज्ञानस्य मानसत्वे न तस्य स्वप्रकाशत्वम् । अविद्यमानज्ञानस्य
मानसत्वं न विरुद्धमिति चेत् ; तर्हि स्वप्रकाशत्वं विद्यमानत्वप्रयुक्तं
स्यात्, न ज्ञानस्वरूपप्रयुक्तम् । तथाच सति घटादेरपि स्वप्रकाश

त्वापत्तिः । विद्यमानदशायां ज्ञानं स्वप्रकाशमिति चेत् ? किं विद्यमानदशायां ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वे विद्यमानत्वमेव प्रयोजकम्, उत विद्यमान ज्ञानत्वं, ज्ञानत्वमात्रं वा ? प्रथमेति प्रसंगात्, द्वितीयं गौरवात्, तृतीयमेव वाच्यम् । तथाचार्तातादि ज्ञानं कथं मनसा गृह्येत । ज्ञानाभावस्य मनसा सम्बन्धाभावाच्च । संयुक्तविशेषणतासम्बन्ध इति चेन्न ; - निरवयवस्य मनसः निरवयवेनात्मना संयोगासिद्धेः । संयोगो ह्यव्याप्य वर्तते । नच निष्प्रदेश आत्मनि मनसि च तस्याव्याप्यवृत्तिता संगच्छते । नच निष्प्रदेशे व्यौपाधिकप्रदेशो मुख्यत इति वाच्यम्, उपाधिर्दुपधेयेन सम्बद्धश्च तमवच्छिन्नात्, अन्यथातिप्रसंगात्, तत्सम्बन्धश्च निरवयवे संयोगो नुपपन्न एव । तस्या व्युपाप्यन्तरापेक्षाया मनवस्था स्यात् । किंचाप्यौपाधिकः प्रदेशः पारमार्थिकः, उत न ? आद्ये तदेकाव व्यापातः ; विरुद्धयो रेकत्रा समावेशात् । औपाधिकत्वं ह्युपाधिजन्यत्वा तज्ज्ञाप्यत्वा दुपाध्यधीन सम्बन्धाद्धा ? आद्ये ऽग्निसम्बन्धा द्रक्तिमोत्पत्तौ श्यामतो पाधिजन्यभेदान्निर्भेदता व्यावर्तेत । नवा कश्चिदुपाधि तदुपधेयस्वरूप व्यतिरेकेण तज्जन्योभेदस्सम्भवति । एव मप्यणुमनसि प्रदेशभेदासम्भवात् । नापि द्वितीयः, स्वाभाविकप्रदेश भेदाभावे उपाधिना तज्ज्ञानासम्भवात् । आरोपितप्रदेशभेदज्ञानेवा तव मते ऽर्थाभावेन संयोगस्य प्रदेशशङ्कित्वासिद्धेः । न तृतीयः, तव मते तत्प्रतियोगिकभेदस्य तस्मिन्नसम्भवात् । अन्यथा तस्मिन्नतद्बुद्धेः प्रमात्वप्रसंगात् । नापि द्वितीयः, अपारमार्थिकस्या निर्वचनीयस्य भेदस्य त्वया ऽनभ्युपगमात् । अत्यन्तासत्तश्च धर्मस्याप्यस्यापकत्वात् । अस्तु तर्हि संयोगो व्याप्यवृत्तिरिति चेन्न ; - तस्य स्वात्यन्ताभाव सदेशत्वानुभवात् । अत्यन्ताभाव प्रतियोगिनोश्च प्रदेशभेदनियमात् । अन्यथा विरोधो दत्तजलां जलिस्स्यात् । निमित्तसंयोगा न्यूनातिरिक्तदेश विभु विशेषणानां सर्वत्रोपलभ प्रसंगाच्च । नच संयोगातिरिक्त स्सम्बन्ध आत्ममनसोऽस्सम्भवति । नचानुपलब्ध्या ज्ञानाभावग्रहः, प्रतियोगिग्राहकेन्द्रियेणाधि-

करणग्रहण लक्षण सहकारि विरहात् । अन्यथा त्वक्संप्रयुक्त घटे
अन्धस्याप्यनुपलब्ध्या रूपाभाव ग्रहणसंगात् । अतो नित्यो नुभवो ज्ञाना-
भावसाक्ष्ये पितव्यः । भुतिरपि “ नदिद्रष्टुं दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यत ” इति
श्रुतिमदन्तःकरणसाक्षिणं नित्यमनुभवं दर्शयति ।

उच्यते - ज्ञानस्य भ्रमप्रकाशत्वात् ज्ञाने सत्यनुपलंभासंभवात् ,
ज्ञानानुपलब्ध्या ज्ञानाभावस्सुग्रहणवत् । नच ज्ञानाभावो पलंभदशायां
ज्ञानाभावस्या सम्भवात् तत्प्रत्यक्षमिति वाच्यम् , पूर्ववर्तितया कार-
णत्वात् प्रत्यक्षोपपत्तेः । ननु प्रत्यक्षं स्वतमानकालं विषयं विषयी-
करोति, घटोस्ति जानामीति प्रत्यक्षयोः विषयस्ववर्तमानतावभा-
सादिति चेन्न - सन्निकर्षां पलक्षितकाल सम्बन्धित्वस्य वर्तमानत्वस्य ग्र-
हात् । ननु प्रत्यक्षविषयस्य तत्कालवर्तित्वं नियमाभावे क्वचिदपि नि-
ष्कम्पप्रवृत्तिर्न स्यादिति चेन्न - तत्कालवर्तित्वं हि न स्वरूपसदुपयोगि,
अतिप्रसंगात् , किन्तु ज्ञात, ततश्च किं प्रवृत्तिकाले वर्तमानत्वज्ञानं
प्रवृत्तिहेतुः, उत ज्ञानकाले वर्तमानत्वज्ञानं ? नाद्यः, प्रवृत्तिकारणीभूत
ज्ञानेन प्रवृत्तिकालग्रहणासम्भवात् । नद्वितीयः, ज्ञानकाले वर्तमानत्वे
गृहीतेऽपि प्रवृत्तिकाले वर्तमानत्वाग्रहेण निष्कम्प प्रवृत्त्यनुपपत्तेः ।
किञ्च किमुपलक्षणवर्तित्वं ग्राह्यं, उत स्थितिक्षणवर्तित्वं ? नाद्यः,
स्थितिक्षणवर्तित्वस्या ग्रहे प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । नद्वितीयः, उत्पत्तिक्षणदशा-
यां स्थितिक्षणस्या सिद्ध्या तद्ग्रहणस्या सम्भवात् । विरम्यव्यापाराभा-
वाच्च न क्षणद्वयस्य क्रमेण ग्रहण सम्भवः । किञ्च - सन्तन्य-
मान वीणादिगण्डे तत्तच्छब्दज्ञानं, ततस्त्वनु चानुभूयते ।
तत्र प्राथमिकशब्द द्वितीयक्षणोत्पन्न द्वितीयशब्दस्य तत्क्षणोत्पन्नप्रा-
थमिकशब्दज्ञानजनितसुख द्वितीयक्षण एव ग्रहो वक्तव्यः । तत्का-
लेच द्वितीयशब्दाभावा तद्ग्रहो न स्यात् । ननु - प्रत्यक्षस्य स्वकाले
वर्तमानविषयत्व नियमाभावे सर्वस्य तत्कालावर्तिविषयकत्वशङ्कया
क्वचिदपि निष्कम्पप्रवृत्तिर्न स्यात् । इति चेन्न - शङ्कानुद्बयदशायां
निष्कम्पप्रवृत्त्युपपत्तेः । शङ्कोदयेच तद्विधूननं विना माभून्निष्क-

प्रवृत्तिः । अन्यथा शब्दग्रहणमात्रे स्वस्थितिकालावर्तमानविषयक-
 त्वदर्शना तत्वेनापि तच्छङ्कया प्रवृत्तिर्न स्यात् । कश्चिद्रजता-
 दिज्ञाने जाते प्रवृत्त्युत्पत्तिकाल एव विषयस्यापसरणे अन्यत्रापि त-
 च्छङ्कया निष्कम्पप्रवृत्तिर्न स्यात् । ननु - प्रतियोगिज्ञानस्याभावज्ञाने
 कारणत्वा तस्मिन् सति ज्ञानाभावस्यैवासिद्धेः कथं ज्ञानाभावस्य
 प्रत्यक्षत्वमिति चेत् ? प्रतियोगिज्ञानजनितसंस्कारादेव प्रतियोग्यव-
 च्छिन्नाभावप्रत्यक्षापपत्तेः प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वेपि स्मृतघट
 प्रत्यक्षाद्यभावस्तुग्रह एव । यदुक्तं स्वप्रकाशत्वादिनते पीयादिना
 सम्बन्धितोऽसत्तापि सम्बन्धाभावोपपत्तेरित्यन्तेन ज्ञानसत्त्वेपि
 तस्यासति सम्बन्धाभावात् तदनुपलम्भसम्भव इति । तत्र घटस-
 त्वेपि घटसम्बन्धाभावात् दनुपलम्भसम्भवेन घटाभावस्याप्यनुपलब्धि-
 ग्राह्यत्वाभावप्रसङ्गात् । तत्र घटसत्त्वे घटसम्बन्धोऽप्यस्त्वेषेति चेत् ?
 तर्हि प्रकृतेपि तत्र ज्ञानसत्त्वे तत्सम्बन्धोऽप्यस्तीति तुल्यम् । कि-
 ञ्चेव मन्यथासिद्धिशका योग्यानुपलब्धेर्ज्ञायमानतया हेतुत्वे दोष-
 स्यात्, नच तथानुपलब्धिर्हेतुः, किंतु स्वरूपेणैव । किंच -
 तत्र तत्सत्त्वेपि तत्सम्बन्धाभाव उच्यते, यत्र कश्चि तत्सत्त्वे तत्स-
 म्बन्धभावोवा? अन्त्ये कस्याप्यभावस्यानुपलब्धिग्राह्यता न स्यात् ।
 आद्ये श्यामादिदृष्टान्ता सामञ्जस्यम् । श्यामादिस्वम्बन्धाभाववति
 घटादौ श्यामादेरप्यभावात् । यदुक्तं - मनसा प्रतियोगिविशिष्ट
 ज्ञानाभावग्रहे स्वप्रकाशत्वभंगप्रसङ्गात् मनसा ज्ञानाभावग्रहसम्भव
 इति । तत्र, ज्ञानान्तरविषयत्वेपि स्वप्रकाशत्वभंगभावात् । ज्ञानं
 यथा घटनिरूपितप्रकाशः एवं स्वनिरूपितप्रकाशोपीति हि स्वप्रकाश-
 शब्दार्थः । ततश्च प्रयोजनाभावाद् अनुव्यवसायानङ्गीकारेण परोक्ष
 ज्ञानविषयत्वमनिवार्यमेव । नचावेद्यत्वमेव स्वप्रकाशत्वं, तस्य
 जटत्वेऽप्युपपत्तेः । किंच - किमिदं भवेद्यत्वं? किमप्रकाशत्वाभावः,
 किंवा ज्ञानान्तरप्रकाशत्वाभावः । नाद्यः, ज्ञानस्य प्रकाशत्वाभावे
 तद्व्यवहारभावप्रसङ्गात् । द्वितीये - स्वस्य स्वनिरूपितप्रकाशत्व
 निश्चये, नवा? आद्ये तदेव स्वप्रकाशत्वं स्यात् । द्वितीये - स्वेन

परेणाप्यप्रकाशा द्रव्यद्वाराभावप्रसंगः । यदुक्तं - मनसा सम्बन्धा-
भावात् ज्ञानाभावग्रहसम्भव इति । तन्न, विशेषणविशेष्यभावांगी-
कारे बाधकाभावात् । नच निरवयवयोः स्तम्बन्धानुपपत्तिः, मनस-
स्त्वावयवत्वात् । तावताप्यव्याप्यवृत्तित्वसिद्धेः । अस्तुवा - प्रति-
योगिद्वये प्यव्याप्यवृत्तित्वनियमः, स्वरूपसम्बन्धांगीकारे किं बाध-
कम् । अस्तुवा संयोगो व्याप्यवृत्तिरपि, अप्रयोजकत्वेन संयोगस्य
स्वाभावसामानाधिकरण्यनियमासिद्धेः । नच शब्दस्य सर्वत्रोपलम्भ-
प्रसंगः, आकाशस्य सावयवत्वेन यदवयवे निमित्तसंयोगस्तत्रैव
शब्दोपपत्तेः । निरवयवत्वेऽपि नदोषः, परस्परप्रतिघातकानां विभु-
द्रव्यभेदकत्वकल्पने बाधकाभावात् । भेदकत्वंच भेदप्रयोज्यप्रयोज-
कत्वम् । ततश्च भेदादिक माकाशेन संयुज्य स्वसंयुक्ते आलोकान्ध-
कारावयवविशेषादिसंयुक्ता ज्ञेयव्यवहारं जनयति, अनन्यथासिद्धभेद-
व्यवहारस्य वला देवं कल्पने बाधकाभावात् । यच्च - प्रतियोगिग्रा-
हकेन्द्रियेण नाधिकरणग्रहणमिति । तन्न, प्रतियोगिग्राहकेण मनसा
तद्ग्रहणात् । ज्ञानमात्रस्य मनोजन्यत्वात् । ज्ञानस्यच स्वप्रकाशात्वा-
न्मनो साक्षात् मनिधार्यमेव । नचैव मुक्तप्रसंगात् विमुक्तिरिति
घाट्यम्, प्रतियोगिग्राहकेन्द्रियकरणकाधिकरणज्ञानस्या भावग्रह-
हेतुत्वात् । प्रतियोगिग्राहकत्वंच नतत्करणत्वं, गौरवात् । किन्तु
हेतुत्वमात्रम् । नापि प्रतियोग्यतिरिक्त प्रतियोगिविषयज्ञानजनकेन्द्रि-
येणाधिकरणग्रहणनियमः, गौरवादेव । वायो रूपाभावाग्रहप्रसंगा-
च्च - नप्रतियोगिग्राहकेन्द्रियेणाधिकरणज्ञानमभावधी हेतुः । विस्त-
रस्त्वन्यत्र द्रष्टव्यः । एवं वेद्य ज्ञानवादेऽपि नानुपपत्तिः । ज्ञानोप-
लम्भकसामग्र्यां सत्यां ज्ञानानुपलम्भस्याभावग्राहकत्वात् । तदुपल-
म्भकंच मनस्संयोगादिकमेव । नचैवं ज्ञानप्रवाहाविच्छेदप्रसंगः,
यथोपलम्भं विषयान्तरसामग्र्या अन्यस्यवा कस्यचि प्रतिबन्धकत्व-
सम्भवात् । अन्यथा दीर्घशङ्कुर्लो भक्षयतो युगप दनेकेन्द्रियसन्निकर्षा-
क्रमिकज्ञानोत्पत्तिर्न स्यात् । अथवा - ज्ञानान्तरसामग्र्या ऽसदकृत-
संयुक्तसमवायस्सामग्री । नचात्र ग्रहसामग्र्या स्सर्वत्र सम्भवा

! अतिक्रान्तैवानुपलब्धि रूपलब्धिकाले कथं मुपकुर्त्यादिति चेन्न; -
! स्मृत्यभावकल्पितया प्राचीनैरेव तथा तत्सिद्धेः, प्रातर्गजाभावादि
विज्ञानवत् । तद्वदत्रापि प्रमाणसंज्ञाविशेषो यथारुचि प्रक्षिप्यताम् ।

[सम्भव इति वाच्यम्, तस्यैव ज्ञानाभावज्ञानस्य घटं वृत्तानामी
त्याकारकस्यात्मविशेषकनया ज्ञानान्तरत्वासिद्धेः । नच ज्ञानान्तर-
सामग्र्यभावस्य ज्ञानान्तराभावकल्प्यत्वा दनवस्थेति वाच्यम्, भक्षा-
ताया एवानुपलब्धेः कारणत्वात् । तज्ज्ञानस्य कारणत्वेपि तत्तद्व्याप्ये-
तरसमवधानस्यैव ज्ञेयतया तद्व्याप्यस्य संप्रकृतसमवायस्या ज्ञातत्वात्

यद्यपि प्रत्यक्षसामग्र्यनुमविष्टतया स्वतन्त्रया नुपलब्ध्योपपन्नेन
संविदन्तरेण नेदानीं घटं साक्षात्करोमी त्याद्याकारेण संविदन्तर-
स्याभावो गृहीतुं शक्यते, तथाप्यतीतकालीन प्रागभावस्य तत्काली-
नानुपलब्ध्या कालान्तरे ग्रहणोपपद्यत इति शङ्कते (अतिक्रान्तै
वेति) यद्यपि स्वकाले ग्रहणमात्रादपि ग्रहणानुपपत्तिनिवन्धनः प्राग-
भावनिरासः परिहृतएव, तथाप्य कालान्तरे प्रागभावस्य ग्रहणाभा-
वेपि नकाचितक्षतिः, तथापि कालान्तरे ग्रहणसम्भवा तादृशपादय
नपरिहरति (नेति) संवित्कालीनतया नोपलब्धा, तत्कालीनतया
अस्मर्यमाणत्वात्, इत्यनुपलब्धा वनुमिताया महं तदा संविदभाववान्,
तदा तद्वत्तयानुपलब्धत्वादिति ताल्लिङ्गकानुमानेन संविदभावसिद्धेरित्यर्थः ।

ननु प्रातर्गजाभावादि विज्ञानस्थले ऽस्मदङ्गीकृतानुपलब्धिप्रमाणे
नैवार्थसिद्धिः, अत्रतु त्वयानङ्गीकारा त्कर्णसंविदभाव सिद्धिरित्यत्राह
(तद्वदत्रापीति) तद्वत् - प्रातर्गजाभावादि विज्ञानस्थले इत्येत्यर्थः ।
यथाप्रातर्गजाभावादि विज्ञानस्थले कार्यानुसारात्कारण भावश्रुते
तस्मिन् यथारुच्यनुपलब्ध्यादि संज्ञाप्रक्षिप्यते, एवमिहा प्यतावन्तं
कालममुं नाज्ञासिष मित्याकारक ज्ञानलक्षणकार्यानुसारात् कलप्ते
तत्करणे यथारुचिसंज्ञाप्रक्षिप्यतां, प्रमाणस्वरूपन्तु दुरपद्रवमेवेत्यर्थः ।

नच संस्कारविलयात् स्मृत्यभावः ; प्रबलतरसुखदुःखकालदैर्घ्यादि
संस्कारतिरस्कारकाभावे तदयोगात् ।

नच सुपुत्रयादय एव संस्कारोच्छेदकाः, तथासति पूर्वदिनाद्यनुभूत-
स्यास्मरणप्रसंगात् । तथाच सुप्तोत्थितः शत्रुमपि मित्रतया प्रति
पश्येत्, पु[त्री]त्रमपि कलत्रतया, श्रोत्रमपि नेत्रतयेति, विश्वविप्लवः ।

यत्रानुभूतेऽपि संस्कारविनाशा दस्मरणं तत्र व्यभिचार इत्याशङ्क्य
परिहरति (नच संस्कारेति) तत्र व्यभिचारइतिशेषः (प्रचलेति)
अनुभवेसतीति शेषः । तदयोगात् - स्मृत्यभावा योगा दित्यर्थः ।
तथाच तादृशसंस्कार तिरस्कारकाभाव विशिष्टास्मरण मेव हेतुः,
सत्त्व नव्यभिचारीतिभावः । यद्वा - स्मृत्यभावमात्रस्य व्यभिचारात्
संस्कारविलयाभावविशिष्ट स्मृत्यभाव एव हेतु र्वाच्यः, सचात्र स-
न्दिग्धः, संस्कारविलया दप्यत्र तत्सम्भवा दित्याशङ्क्याह (नचेति)
(तदयोगादिति) संस्कारविलयायोगा दित्यर्थः । संस्कारविलापका
भावस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वा त्संस्कारविलयाभाव स्तुमह एवेति भावः ।
अथवा - ननु कार्याभावस्य यात्किञ्चित्कारणाभावप्रयोज्यत्वा दत्र
स्मृतिरूपकार्याभावो नुभवे सत्यपि संस्काराभावा स्या दित्यप्रयोज-
कात्वा माशङ्क्य निराकरोति (नचेति) (प्रचलेति) यथा कार्या-
भावः कारणाभावव्याप्त स्वथा प्रबलतरदुःखादिविरहकालीन स्मृत्य-
भावो नुभवरूपकारणाविशेषाभावव्याप्तः, निरुपाधिक सहचारादिति
भावः । तदिति स्मृत्यभावः परामुच्यते । अनुभवे सतीति शेषः ।
नन्वेवं - पूर्वदिनानुभवाभावानुमानं नस्यात्, सुपुत्रया संस्कारविच्छे-
देन संस्कारविलापकाभावविशिष्टा स्मरणस्याभावात्, इत्याशङ्क्य
परिहरति (नचेति) ननु सुप्तसौ ताव त्वंविदनुभूयते, नच सा
तत्कालीनतया पश्चा त्स्मर्यते, तच्चाह प्रत्ययविगमा द्विपदावच्छेद-
विरहाच्च संस्कारस्यानुत्पत्तेः, ततश्च तत्र व्यभिचार इत्याशङ्क्य

नच विषयप्रकाशमिहा दहम्भावविगमाद्वा सस्कारानुत्पत्त्या तद-
स्मृतिः, अर्थान्तराप्रकाशासद्भावयोः प्रकाशमानसंस्कारोत्पत्तिप्रतिबन्ध-
कत्वे ऽतिप्रसगात् । नचानिशदप्रकाशरूपत्वा दस्मृतिः, सर्वदा
सविदशस्या स्मरणप्रसगात् । नहि सविदशे वैशद्य तवास्ति,
नित्यमेव निर्धर्मकत्वात् । विषयाश्रयोद्धेखा द्वैशद्ये तत्स्मृतिरिति
चेत् : तदपि न, वैशद्य मन्तरेणा व्यन्धकाराद्यनुभूत वस्तुमात्रादिषु
स्मृतिदर्शनात् ।

तदेव स्वतः स्तःप्रागमानग्रह उपपादित ।

परिहरति (नच विषयेति) (अर्थान्तरेति) यदि सुषुप्तौ सवि-
दनुभूयते, तदा तद्विषयसंस्कारो प्युत्पद्यते, नच तत्राह म्रत्यय-
विगमस्य विषयावच्छेदविरहस्यच सस्कारानुत्पत्तिप्रयोजकत्वं, तथा
सति घटाननुभवस्य पटाभावस्य चानुभूतकुड्यसंस्कारप्रतिबन्धकत्व-
प्रसंगात्, अतः स्तत्र सविदो स्मरणादेव तदननुभवसाधना न व्यभि-
चार इति भावः । ननु नतत्र स्मृत्यभावेन सविदननुभवस्य सा-
धयितुं शक्यः, सौषुप्तिकसविदनुभवस्य निर्विकल्पकत्वद्विशद-
तया ततः स्वस्कारानुत्पत्तेरेवा स्मरणोपपत्तेरित्याशक्यं परिहरति
(नचाविशदेति) (नहीति) आपरोक्ष्यलक्षणवैशद्यस्य सुषुप्तावपि
सत्त्वात् तदानीं मविद्यमान वैशद्य सविदविरिक्ताकारप्रकाशरूपत्व-
मेव वाच्यं, तन्नु त्वन्मते सविदो निर्धर्मकत्वा न्नसम्भवतीत्यर्थः ।
ननु विषयाश्रयविशिष्टतया सविदुद्धेखो वैशद्यः, तच्च सुषुप्तौ ना-
स्त्येव, नचैवं सति सधर्मकत्वमपीत्याशंकते (विषयाश्रयेति)
(अन्धकारादीति) अतः विरलालोकवदन्धकारो विवक्षितः । आ-
दिपदेन काचादिकं विवक्षितम् । “ वस्तुमात्रादि ” चित्यत्रादि-
पदेन तादृशधर्ममात्रं गृह्यते । अस्तिहि मन्दालोके देवदत्तस्य
तद्धर्मभूतदण्डादेरप्यविशदावभासः । वेद्यत्वानङ्गीकारे बाधकमाह

परतो ऽपि तत्प्रागभावग्रहः संविदो वेद्यत्वसमर्थनादेव सिद्धः । अन्यथा त्वद्वाक्यजन्यापि संवित्तत्प्रागभावस्य दुर्ग्रहत्वं नसाधयेत् , संवित्प्रागभाव दुर्ग्रहत्वग्रहणे सविद्वहणावश्यम्भावात् । स्वप्रकाश स्वरूपमेव प्रतियोगित्वेनोपजीव्य तत्प्रागभाव दुर्ग्रहत्वं साध्यत इति चेत् ? एवं तर्हि तत्प्रागभावग्रहे ऽपि तदेवोपजीव्यताम् ।

किञ्च- प्रतिवादिनः शिष्याणां च त्वत्सिद्धान्तार्थज्ञान मनुत्पन्नं मनैव त्वया वाक्यं प्रयुज्यते, स्वयमपि कदाचि द्रुपदिष्टं प्रति-
वादिनिर्दिष्टं वार्थं मज्जानानो नज्जानामीत्येव भाषसे, जिज्ञाससेच , एवं मूर्खपण्डितविभागो ऽपि लोके बहुल मुपलभ्यते । तदेत दखिलं ज्ञानप्रागभावग्रहाभावे कथं घटेत् ? ज्ञानादिविधिशाल्चं कथं जीवेत् ? तदेवं स्वस्मिन् वर्तमानस्य भविष्यत्संवित्प्रागभावस्य गूह्यं योग्यानुप-
लब्ध्या जायते । अतीतस्य तु स्मरणानुमानादिना । परगतस्याप्यनु-
मानादिनैव । अतः स्वतः परतोऽपि सिद्धः संविदः प्रागभावः ।

ननु - भवाद्विरपि धर्मभूतज्ञानस्यापि स्वरूपनित्यत्व मभ्युपेतं, ततश्च तत्प्रागभाव तदुत्पत्त्यादिसमर्थने ऽपत्तिद्वान्त इति चेत् ; -
अस्माकं धर्मभूतज्ञानस्य सधर्मकत्वा दवस्थाविशेषवशात् तत्तदर्थं सामग्रीसमागमोपपत्तेः । तत्तत्प्रकाशात्मकावस्थाविशेषेषु च प्रागभावो
पत्त्यादिबुद्धे रूपलभ्यविरोधाद्यभावात् , अपत्तिद्वान्ततानवताराच्च ।

(भन्ययति) उन्मते यद्यपि वाक्यजन्यवृत्तिविषयत्वं स्वप्रकाशाद्येपि
घक्तुं शक्यम् , तथापि वृत्तिनिरसन मभिप्रेत्यैव हुक्त मिष्यवगन्त-
व्यम् (अनुत्पन्न मत्विति) अन्यथा उपदेशवदवस्था, ज्ञानवत्-
प्रत्यक्षपदेशे तदुपदेशा विरत्याणातादिति भावः (नज्जानामीत्येवेति)
पुन निवित्प्योपदेशे च जानामीति, गतः पूर्वं तत्प्रागभाव एव गृह्यत
इति भावः (एव भूजेति) तस्यैव शास्त्राध्ययने पण्डितत्वात्
तत्र ज्ञानप्रागभाव एव मौल्यमिति भावः (ज्ञानादीति) ज्ञानस्यो-
त्पत्त्याद्ये वस्यानादितया विधेयत्वासम्भवात् तद्विषय मान्माद्यंशणादि

अनुभूते स्वस्थान्तरापत्तिरेव न सम्भवति, अजत्वादेवेति चेन्न; -
स्वरूपानुत्पत्तिमात्रस्य भवदभिमतता विद्यया अस्मदभिमतप्रकृत्यादिभि-
श्च व्यभिचारात् । समस्तव्यतिरिक्तत्वे सर्ताति तर्ककौशलम् ।
अन्ततो ऽ प्रयोजकत्वं च । अवस्थान्तरापत्तिराहित्यस्य हेतुत्वे साध्या
विशेषात्, मिथ्याभूतावस्थान्तरनिषेधे ऽ पक्षिद्वान्तात्, सत्यावस्थानिषे-
धे च व्यतिरेकव्याप्ते र्भक्त्वात् । यत्सत्यावस्थाविशिष्टं तज्जपते, यथा
घट इति हि सा । न च घटादेः सत्यावस्थाविशिष्टत्वं त्वया म्युपगम्यते ।

एतेना अनुभूते विनाशनिषेधोऽपि प्रत्युक्तः, प्रागुक्तप्रकारेण
प्रत्यक्षादिबाधाच्च । यदि घटाद्यनुभूतिर्न विनश्येत्, तर्हि सुपुस्तघाद्यनुप-

शास्त्रं न जीवेदित्यर्थः । आदिशब्देन ज्ञानार्थश्रवणादिविधि ज्ञानं
निषेधविधिश्च गृह्यते । अनुभूतिर्निर्विकारा, अजत्वमिति शङ्कते
(अनुभूतेरिति) किं स्वरूपानुत्पत्तिमात्रं हेतुः, वतावस्थाराहित्यं ?
नाद्यः, इत्याह (स्वरूपानुत्पत्तीति) न द्वितीय इत्याह (अवस्था-
न्तरेति) किं मिथ्याभूतावस्थान्तरं निषिध्यते, उत परमार्थावस्था
न्तरमिति साध्यमपि विकल्प्य प्रथमं दूषयति (मिथ्याभूतेति)
द्वितीयं दूषयति (सत्येति) एतेनान्वयव्याप्तिरपि निरस्ता, प्रति-
योग्यप्रसिद्ध्या साध्या . प्रसिद्धेः । अत्र च परमार्थविकारात्प्रसिद्धेः
व्यतिरेकव्याप्तिं प्रत्येव साक्षाद्भक्तत्वात्परस्य व्यतिरेक्यनुमानत्वा-
भिमानाच्च व्यतिरेकव्याप्तिरेव कण्ठतो निराकृता । स्वसमानसत्ता-
कविकारराहित्यसाधनेन तु पूर्वोक्त एव व्यभिचार इति भावः । एतेने-
त्येतद्विवृणोति (प्रागुक्तप्रकारेण प्रत्यक्षादिबाधाच्चेति) प्रागुक्त
प्रकारेणेत्येको दोषः, स च सर्वदा सर्वज्ञत्वप्रसंगादिः । प्रत्यक्षादि-
बाधा चोत्तरपरं दूषणं । ज्ञानं नष्टमित्यादिकं प्रत्येकम् । विस्मृत
ज्ञापनार्थं सुपदेशानुपपत्त्यादि रादिशब्दार्थः । यद्वा (एतेनेति)
अविद्यायां व्यभिचारदर्शनेनेत्यर्थः । विनाशनिषेधः- विनाशनिषे-
धानुमानं, अजत्वादिगक मित्यर्थः । दूषणान्तरमाह (प्रागुक्तेत्यादि)

पत्तिः, भवत्पक्षे मोक्षानुपपत्तिश्च । विद्यमानायां तस्यां विषयोल्लेख-
विलक्षणावस्थाविशेषस्य प्राग्वदेव दुष्प्रतिपादत्वात् । प्रध्वंसेपि ग्राहका

“अतः स्वतः परतोपि सिद्धः सविदः प्रागभाव” इत्यत्र प्रत्यक्षादिया-
धस्य फलितत्वात् प्रागुक्तेऽनुक्तम् । (विषयोल्लेखेति) विषयाल्ले-
खात्मकविलक्षणावस्था विशेषस्येत्यर्थः । विषयानुल्लेखावस्थाया इति
पावत् । स्वरूपात्मनो विषयोल्लेखस्य नित्यत्वेन विषयानुल्लेखावस्था-
या अयोगादिति भावः ।

अत्र नवोनः - नित्योप मनुभवः, अनादिभावत्वात्, आत्मवत्,
व्यतिरेकेण घटवद्वा । परमतेनान्वयी दृष्टान्तः । स्वमतेन व्यतिरेक
दृष्टान्तः । नचाविद्यायां व्यभिचारः, भावविलक्षणायां तस्यां हेतो
रभावात् । अनुभवविनाशहेतुनिरूपणं चातुकूलं स्तकं । घृतिवि-
नाशवत् । स्फुरणनाशोपि कारणविनाशो न हेतुः, स्फुरणस्यानादित्वात् ।
नन्वाविद्याविनाशय तद्विनाशो सिवति चेन्न - तद्वद्वान्वयव्यतिरेक
सिद्धस्य शास्त्रसिद्धस्यवा विनाशहेतो रदर्शनात् । नच विरो-
धिगुणान्तरा तन्नाशः, तस्याह मर्यासमवेतस्य तत्समवेतगुणेना
विरुद्धत्वादिति ।

अत्रब्रूमः - अहमर्थं धर्मस्य पक्षत्वेबाधः । तदतिरिक्तस्य पक्षत्वे
जीवेश्वरयोस्सिद्धसाधनं । अहमर्थं धर्मातिरिक्तस्य घटादिविषयक
ज्ञानस्यपक्षत्वं आश्रयासिद्धिः, घटान्तरे तस्य निरासात् । अन्तः
करणधर्मातिरिक्तस्य पक्षत्वे ईश्वरादिज्ञाने सिद्धसाधनं । तदति-
रिक्तत्वेन विशेषणे किमीश्वरसमवेतज्ञानं विवाक्षितं, किंवा ईश्वररूपः,
अथवा ईश्वरस्य व्यवहारहेतुभूतं ज्ञानं ? नाद्यः, त्वन्मते ईश्वरसमवेत
ज्ञानस्यापसिद्ध्याअयासिद्धेः । न द्वितीयः, त्वन्मते सर्वस्यापीश्वर-
ज्ञानाभिन्नतया आश्रयासिद्धेः । औपाधिकभेदमादाया ऽसिद्धिपरिहारे
तस्यानित्यत्वाद्बाधः । अतएव न तृतीयः । अस्मदादिव्यवहारहेतुज्ञान-

नापि द्वितीय, अहं मर्धविलक्षणाया निर्विषयाया सविदोऽनुपलम्भनिरस्तात् । मुक्तौ निर्विषयत्वस्या न्यत्र प्रतिक्षेपात् । स्वापमदमूर्त्तासु निर्विषयसविदुपलम्भो स्तीति बाह्यमात्ररूपत्वात् । अहमर्थस्य तु स्वरूपमात्रप्रकाशात्मकस्य विषयान्तरविरहेऽपि घटादिविषयग्राहे सविद्विलक्षणतया तदाश्रयतयाच प्रतिपन्नस्य भवता सविद्विलक्षणतया हङ्कारान्वित्वाम्युपगमात् । पक्षान्तरे तु तद्वदेव तद्धर्मभूतसविदोऽपि सर्वदा निर्विषयत्वमाधनस्योपलम्भनिरस्तात् । सुषुप्तौ तु निर्विषयाया

मर्धविलक्षणा, उताहमर्थपञ्च ? नाद्य इत्याह (अहमर्थेति) नन्य-
नन्तः करणामिका इमर्थातिरिक्ता सविन्मुक्तौ निर्विषयेष्टव्या, तदा
फुल्लप्रपञ्चस्य निवृत्तात्वात्, इत्यत्राह (मुक्ताविति) अन्यत्र-वा
दान्तरे । द्वितीयं दूषयति (अहमर्थस्यात्विति) तुल्यत्वेन निर्वि-
षयसविदोऽनुपलम्भनिरस्ततानेति सूच्यते । “ स्वरूपप्रकाशात्म-
कस्ये ” ति घस्तुगायनुवादः । अपिशब्देन निर्विषयावांगीकार-
सूच्यते । “ घटादी ” त्यादिना परेण सविद्विलक्षणत्वस्या नंगीकारहेतु
दूषमाह । घटादिविषया वभासकात्वेन सविस्त्वेन सप्रतिपन्नापेक्षयाह्वय-
त्वेन विलक्षणत्वात्, तदाश्रयत्वेन प्रतिपन्नत्वाच्च संविद्विलक्षणत्वांगीकार
इत्यर्थः । ननु त्वया इमर्थस्य निर्विषयसंविद्वत्त्वांगीकारा स्वन्मतानुसारेण
तद्वृष्टान्तीकृत्य त्वया इमर्थधर्मत्वेनाभ्युपगताया घस्तुतो निराश्रयाया
संविदो निर्विषयत्वं प्रसाप्य तस्या व्युत्पत्तिः प्रतिक्षिप्यत इत्यत्राह
(पक्षान्तरे त्विति) अहं मर्थस्या न्तःकरणभिन्नत्वपक्ष इत्यर्थः ।
किं संविदं स्वर्वदा निर्विषयत्वं साप्यते, उत सुषुप्तौ ? नाद्यः
इत्याह (तद्वदेवेति) द्वितीयं दूषयति (सुषुप्ताविति) त्वत्तमे
सविदं स्वर्वदा स्वप्रकाशत्वाभ्युपगमात् सुषुप्तौ निर्विषयसंविदं दस्तिचे-
त्सा तदान्तो प्रकाशोत्तेत्यर्थः । प्रकाशे चानुसन्धानमसंग इति भावः ।
अथ महं मर्थस्य निर्विषयत्वमभ्युपगम्योक्तम् । इदानीं महं मर्थस्य

तस्याः प्रकाशादर्शनात् । स्वभावप्रकाशात्मा पृष्ठ गर्भस्वरूपस्याः साभिः
प्रत्यस्मानन्दकादिप्रियेयवत्तयैव स्वतः प्रकाशप्राप्त्युपगमेन कचिदपि
निर्दिशेयप्रकाशानभ्युपगमात् ।

यद्यप्यस्मत्पक्षे मुरुत्तयादिषु धर्मभूता मंत्रिर्निर्विषय, तथापि
साश्रयत्वादिभिः स्तदानीमपि ननिर्धर्मकत्वम् । विषयरहितायास्तु तस्या
स्तदानीं नप्रकाश मिच्छामः । येन प्रतिसन्धानप्रसंगनोऽप्य श्रमुन्ये-
महि । उक्तं हि भाष्ये - “ यत्तदनुभूते स्वयं प्रकाशत्वं मुक्तं, तद्विषय
प्रकाशनवेज्यायां ज्ञानु रात्मन स्तथैव । ” इत्यादि ।

यद्यानुमानम् - अनुभूति रनुत्पन्ना, अनुभूतिव्यादित्यादिकं ।
नदप्युपपादिन प्रत्यक्षादिसमस्त प्रमाणवाचितं, प्रागुक्तप्रतिकूलतर्क
जालप्रतिहननम् । केवलव्यतिरेकिगंग आन्यत्र कृतः ।

नेर्विषयस्य मसिद्ध मित्याह (स्वभावेति) मात्रपदेन घटादिकं
वाचयते । मन्वस्माभिः पोटशी संविदिष्यते तादृशी त्वयापि
उपमा इत्युपगम्यत एवेत्यत्राह (यद्यपीति) सुषुप्तौ निर्विषयत्वा-
निकारवि नतद्विषयमतिरश्रयनिर्विषय निर्धर्मका इमपंधर्मविलक्षण
अविस्तिद्धिः, येन तस्या भनादियं साध्यतेति भावः । ननु यदि
सुषुप्तौ निर्विषया संविदिष्यते, तर्हि तस्या स्तदानीं प्रकाशमानत्वा
तरकाल तदनुसन्धानं स्यादित्यत्राह (विषयरहिताया स्थिति)
केवलव्यतिरेकीति, अन्यत्र - बुद्धिसरे । ननु तत्र साध्यामसि-
द्ध्या व्यतिरेकी दूषितः, तत्सिद्धिश्च कथंचिद्व्यतिरेकिय
उपपादितैवेति चेन्न; - साध्यसिद्धिसम्भवेऽपि साध्यामसिद्धि-
रहितोक्तिवर्जितेना न्ययिनैष साध्यसिद्धिसम्भवे
उपपत्तेः । नच प्रकृतैवि तथा सम्भवः, अमयोजकत्वेना
प्रमाणभूतिग्राह्ययो रेव स्यात्प्रतिप्रतिरेकः । विषयोः

घटादिविषयो ह्येखरहित स्वल्पमात्रपक्षीकारे चाश्रयासिद्धिर्वा सिद्ध
साधनं नेत्यादि दूषण मूह्यम् ।

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्रेकटनाथस्य
वेदान्ताचार्यस्य कृतौ शतदूषण्या सविदनुत्पत्तिदूषणाद
एकविंश ॥ २१ ॥

श्रीरस्तु ।

श्रीमते रामानुजायनमः ।

अथ द्वाविंशो वादः ।

परिणमयतिविश्वं यस्सयं निर्भिकारः -

परिणमतिच योसौ तत्तदर्थान्तरात्मा ।

विषमविषयतृष्णा धन्यकान्तारजातं-

व्यपनयतुमय मे विश्वजिष्णु स्तविष्णु ॥

यदुच्यते - अनुभूतिर्निर्भिकारा, अनुत्पन्नात्, यदुक्तसाध्यं न भवति तदुक्तसाधनमपि न भवति, यथा घटादिरिति । तत्र संविदुत्प-
त्त्यादि समर्थनादसिद्धिर्मात्रमुक्तम् ।

किंच किमिदं निर्भिकारत्वं नाम ? किमुत्तरावधिरहितं,

हितमहितमप्यास्माकीनं विभज्य दयानिधि

स्तुरगघदने देव खैलोऽपरक्षण दीक्षितः ।

जयतिघटप न्वेदान्ताचार्य पादसरोजयोः

स्थित परतया निष्ठा मस्माकं मातृहितैषिणां ॥

परिणतमहापुण्ये स्तारग्रहेक विचक्षणै

निरुपधिना यस्मा दन्यतृष्णापच मन्यते ।

दृढिपदमप्यद्धा श्री श्रीनिवासगुरोर्वयं

चरणकमलद्वन्द्वेनानेन साधुसनाधिदा ॥

(तत्र संविदिति) आदिपदेन सचिकारत्वं गृह्यते । तत्र
संविद् उत्पातिविनाशयो स्साधनात्, " नविज्ञानुर्विज्ञाते विपरिलोपो
विद्यते " "प्रकाशन्ते न जन्यन्ते " इत्यादिना नित्यत्वावगमाच्च सिद्धमि-
ति भावः । (किञ्चेति) भाषान्तराभाषतोग्रहे एतन्नामधिरादियमिति ।

उतघटादियत्रामान्तर व्यपदेशार्हवस्थाविशेषाहेत्य, उतवस्थामात्रा-
 हित्यमिति । नाथ, अनुत्पन्नेन प्राग्भावेनोत्तरावविमता व्यभिचा-
 रात् । भावरूपाज्ञानेनच भवत्यक्षे । भावान्तराभावादिनस्ते ऽनुत्पन्न-
 प्राग्भावेनान्तर्गति चेन्न, त्वदभिमततयाप्यन्यतरा नैकान्त्यनिर्वाहात् ।
 भावत्वेसतर्गत विशेषायेष्याम इतिचेन्न ; कथा यामविशेषितस्य हे-
 तोर्विशेषणे हेत्वन्तरापातात् । अस्मात्प्रतिव्यर्थ विशेषणत्वाच्च ।
 ततश्च पुनस्त्यागे प्रतिज्ञा हानि । भावरूपाज्ञाने व्यभिचारस्तद-
 वश्य । इदं सर्वं हृदि निधायह — “ भावेभ्येति विशेषणे तर्कसु-
 शलता विभ्रुताभवती ” इति । विशेषितो ऽप्यय हेतुर्भवदभिमतया
 ऽनाद्यवियया तत्त्वज्ञानोदया दन्तवत्या नैकान्त । मिथ्या
 भूतायास्तस्या प्रथमोपि मिथ्याभूत इतिनानैकान्त इतिचेन्न, -

घटादिप्रबन्धसस्यापि भित्त्यान्वेन यदुत्तरावधिर्भवेति व्यतिरेकव्याप्ते दुर्ग-
हत्वापातात् । व्यावहारिकं घटादेरुत्तरावधिमत्त्वं मुपजीव्यव्याप्तिग्रह
इति चेन्न ; - अविद्याया अपि तथाविधोत्तरावधिमत्त्वाभ्युपगमेना नैका
न्यस्थानिस्तारात् । अथपुनः परमार्थोत्तरावधिराहित्यमेव साध्यार्थ
इत्यातिप्रसेः । तथापि व्यतिरेकासिद्धिः, यत्परमार्थविकारश्च तदुत्पन्न
यथा घट इति भवतोच्चेर्भाषितु मशक्यत्वात् । माभूद्व्यतिरेकः, अवि-
द्यापि सपक्षेष्वास्तु, हेतुश्च सपक्षैकदेशवार्ति केवलान्ययी भविष्यतीति
चेन्न ; - तथा प्यप्रसिद्धविशेषणत्वापातात् । नह्यप्रमितप्रतियोगिकं
व्यतिरेकमभ्युपगच्छामः । नच परमार्थविकारं प्रमितमिच्छति ।

क्ता । किं व्यतिरेकव्याप्तिः पारमार्थिकोत्तरावधिमत्त्वं ग्राह्या, उक्त-
व्यावहारिकोत्तरावधिमत्त्वं इति विकल्प्याद्यं दूषयति (न घटादीति)
द्वितीयं दूषयति (व्यावहारिकमिति) उक्तरीत्या
अविद्यायां साध्यत्वेन हेतो र्साध्यव्यभिचारित्वे यद्व्यावहारि-
कोत्तरावधिमत्तदुत्पन्नमिति व्यतिरेकव्याप्तौ ग्राह्याया मविद्यायां
व्यभिचार इत्याह (अविद्याया इति) उक्तव्यभिचार परिजिहीर्षया
शङ्कते (अथपुनरिति) एतदपि पूर्वोक्तदूषणेनैव निरस्तमित्याह
(तथापीति) अथवा किमुत्तरावधिमत्त्वरहित्यं साध्यं, उतपरमा-
र्थोत्तरावधिमत्त्वस्य राहित्यं साध्यं, इति विकल्पमभिप्रेत्य प्रथ-
मविकल्पोपि पूर्वोक्तरीत्या द्वेधा विकल्प्य दूषितः, इदानीं द्वितीय
विकल्प उदाप्य निरस्यते “ अथपुन ” रित्यादिना । व्यतिरे-
कासिद्धिः - व्यतिरेकव्याप्त्यसिद्धि रित्यर्थः । ननु पारमार्थिकोत्तरा-
वधिमत्त्वस्य व्यतिरेकस्साध्यः; नच व्यतिरेकासम्भवः, हेतोरन्वयि-
त्वादिति शङ्कते (माभूदिति) अप्रसिद्धविशेषणत्वं - साध्या प्रसि-
द्धिः । तदेवोपपादयति (नहीति) अस्तु परमार्थविकारस्यापि क-
ञ्चित्प्रमिति रित्याह (नच परमार्थेति) माभूद्विकारस्य प्रमितिः,

उतघटादिवन्नामान्तर व्यपदेशार्हावस्थाविशेषादित्यं, उतावस्थामात्रा-
हित्यमिति । नाद्यः, अनुत्पन्नेन प्रागभावेनोत्तरावधिमतः व्यभिचा-
रात् । भावरूपाज्ञानेनच भगवत्पक्षे । भगवान्तराभावादिनस्ते ऽनुत्पन्नः
प्रागभावेनान्तर्गते चेन्न ; - त्वदभिमतेनाप्यन्यतरा नैकान्त्यनिर्वाहात् ।
भावत्वेसर्तर्गित विशेषायेष्याम इतिचेन्न ; - कथा यामविशेषितस्य हे-
तोर्विशेषणे हेत्वन्तरापातात् । अस्मान्प्रतिन्यर्थं विशेषणत्वाच्च ।
ततश्च पुनस्त्यागे प्रतिज्ञा हानिः । भावरूपाज्ञाने व्यभिचारस्तद-
वस्थः । इदं सर्वं हृदि निधायह — “ भावेऽपि विशेषणे तर्ककु-
शलता विभ्रुताभवती ” इति । विशेषितो ऽप्ययं हेतुर्भवदभिमतया
ऽनाद्यवियया सत्त्वज्ञानोदया दन्तवत्या नैकान्तः । मित्या
भूतायास्तस्याः प्रत्यसोपि मिथ्याभूत इतिनानैकान्त इति चेन्न ; -

पृक्तं (उतघटादिवदिति) मृदादेर्घटादिरित्येव नामान्तरव्यपदेशाहो योय-
रधाविशेषस्तद्राहित्यमित्यर्थः । अपरिणामिर्वायमिति यावत् (अवस्था
मात्रराहित्यमिति) कार्यमात्रराहित्यमित्यर्थः । अतिरिक्ताभावमते
व्यभिचारं दर्शयति (अनुत्पन्नेनेति) (भवत्पक्ष इति) — “ व्य-
भिचारादि ” इत्यनुषंगः (अविशेषितस्येति) पूर्व विशेषणेन विना
प्रयुक्तस्यत्यर्थः । पुरुषदोषमुक्तयार्थं दोषमप्याह (अस्मानिति) त-
तश्च व्याप्यत्वासिद्धिरिति भावः (ततश्चेति) ततएव हेतोर्विशेष-
णस्य पुनस्त्याग इत्यर्थः । अविशेषितहेतावेव पूर्वोक्तव्यभिचारंच
स्मारयति (भावरूपेति) (आदेति) भगवान् भाष्यकार इति
शेषः । ननु भावरूपाज्ञानस्य मित्यात्वेन तद्विरोधिभूतध्वंसोपि मि-
थ्याभूतएव वाच्यः, अन्यथा समानमत्ताकत्वाभावेन विरोधासिद्धेः,
ततश्च विनाशित्वाभावस्य साध्यत्वाभिमतस्य पारमार्थिकाभिमतस्य
तत्र सत्त्वात्तद्व्यभिचार इति शङ्कते (मित्याभूताया इति) स्वात्य-
न्ताभावाधिकरण एव प्रतीयमानत्वं मित्यात्वमिति मतानुसारेण शं-

घटादिप्रबन्धस्यापि मिथ्यात्वेन यदुत्तरावधिर्भवेदिति व्यतिरेकव्याप्ते दुर्ग्र-
हत्वापातात् । व्यावहारिकं घटादेरुत्तरावधिमत्त्वं मुपजीव्यव्याप्तिग्रह
इति चेन्न ; - अविद्याया अपि तथाविधोत्तरावधिमत्त्वाभ्युपगमेना नैका
न्यस्यानिस्तारात् । अथ पुनः परमार्थोत्तरावधिराहित्यमेव साध्यार्थ
इत्यादिप्रसङ्गः । तथापि व्यतिरेकासिद्धिः, यत्परमार्थविकारश्च तदुत्पन्न
यथा घट इति भवतोच्चैर्भाषितुं मशक्यत्वात् । माभूद्व्यतिरेकः, अवि-
द्यापि सपक्षएवास्तु, हेतुश्च सपक्षैकदेशवर्तते केवलान्वयी भविष्यतीति
चेन्न ; - तथा अप्रसिद्धविशेषणत्वापातात् । नह्यप्रमितप्रतियोगिकं
व्यतिरेकमभ्युपगच्छामः । नच परमार्थविकारं प्रमितमिच्छसि ।

का । किं व्यतिरेकव्याप्तिः पारमार्थिकोत्तरावधिमत्त्वे ग्राह्या, उत-
व्यावहारिकोत्तरावधिमत्त्वे इति विकल्पस्याद्यं दूषयति (न घटादीति)
द्वितीयं दूषयति (व्यावहारिकमिति) उक्तरीत्या
अविद्यायां साध्यसत्त्वेन हेतोः स्ताप्यव्यभिचारित्वे यद्व्यावहारि-
कोत्तरावधिमत्तदुत्पन्नमिति व्यतिरेकव्याप्तौ ग्राह्यायां मविद्यायां
व्यभिचार इत्याह (मविद्याया इति) उक्तव्यभिचार परिजिहीर्षया
शङ्कते (अथ पुनरिति) एतदपि पूर्वोक्तदूषणेनैव निरस्तमित्याह
(तथापीति) अथवा किमुत्तरावधिमत्त्वरहित्यं साध्यं, उतपरमा-
र्थोत्तरावधिमत्त्वस्य सहित्यं साध्यं, इति विकल्पमभिप्रेत्य प्रथ-
मविकल्पोपि पूर्वोक्तरीत्या द्वेधा विकल्प्य दूषितः, इदानीं द्वितीय
विकल्प उक्त्याप्य निरस्यते “ अथ पुन ” रित्यादिना । व्यतिरे-
कासिद्धिः - व्यतिरेकव्याप्त्यसिद्धि रित्यर्थः । ननु पारमार्थिकोत्तरा-
वधिमत्त्वस्य व्यतिरेकस्तसाध्यः, नच व्यतिरेकासम्भवः, हेतोरन्वयि-
त्वादिति शङ्कते (माभूदिति) अप्रसिद्धविशेषणत्वं - साध्या प्रसि-
द्धिः । तदेवोपपादयति (नहीति) अस्तु परमार्थविकारस्यापि क-
चित्प्रमिति रित्याह (नच परमार्थेति) माभूद्विकारस्य प्रमितिः,

नचाप्रमितस्य परमार्थता सम्भवति । कचिच्च परमार्थविकाराभ्युपगमे ऽपि
भिद्धान्त । ततश्च भगवद्दृशा विकारश्चेदपरमार्थ इति न्यासौ सिद्धाया
व्यवच्छेदाभावाद्व्यर्थं विशेषणमिति ।

तदेतदखिलमगिसन्धायाह— “ किमवत परमार्थभूतोऽस्ति
विकारः ? येनैतद्विशेषणमर्थवद्भूतमिति ” इति ।

ननु माभूद्व्यवच्छेदः, तथाप्य नैकान्त्यपरिहारक्षमतयापि सार्थ
विशेषणमिति चेत् ? ह-तत्र शशविषाणरूपनिकारराहितेति किं न सा-
ध्यते ? तावतापि ह्यनेकान्त्यसुपरिहरम् । अप्रसिद्धविशेषणत्वापाता

अथापि बाधादिस्तु परमार्थः, अतस्तत्प्रतियोगिकाभावोऽपि सम्भवती
त्याह (नचेति) प्रमाणं विनापि प्रमेयांगीकारेतिप्रसंगादितिभावः ।
परमार्थविकाराभ्युपगमे दूषणान्तरं मग्याह (कचिदिति) (तत-
श्चेति) विकाराभावसाध्यता त्वया विकारमात्रस्यापारमार्थिक-
त्वांगीकारात्, पारमार्थिकविकारस्याप्रसिद्ध्या तदभावस्य, साध-
यितुमशक्यत्वाद्दूषणपरमार्थिकविकारस्यैवाभावसाधनाय इति त-
द्व्यवच्छेदाय पारमार्थिकत्वविशेषणं नकर्तव्यमित्यर्थः । यद्यप्यपार-
मार्थिकविकारस्याभाव एव साध्य इति तद्व्यावृत्त्यर्थतया नविशे-
षणस्य सार्थकता, अथापि पारमार्थिकविशेषणे दत्ते ऽविद्यायां पारमा-
र्थिकविकारान्यत्वस्य सत्त्वाच्च व्यभिचार इति व्यभिचारपरिहारार्थं
मिति शङ्कते (ननु माभूदिति) (हन्तैवमिति) ननु विकारापरमा-
र्थ्यस्य साधयिषितत्वात्तदर्थं परमार्थविकारान्येति साध्यते, तत्र
यद्यप्यनेनैव परमार्थत्वाभावो विकारणां न सिध्यति, तथापि परमा-
र्थविकारान्यत्वे सति अविकारत्वाल्लेगेनापारमार्थिकविकारस्य ब्रह्मणि
साधने विकारमिष्यात्वासिद्धेः कथं प्रतिबन्दीति चेन्न, - हेतौ विशे-
षणासिद्ध्या तदनुमानासम्भवात् । अतः शशविषाणविकारराहित्यसाध-
नतुल्यमेवेदमिति भावः । ननु विकारराहित्यमात्रे साध्ये सिद्धसा-

दितिचेत् ? तुल्यम् । अस्तु तर्हि सिद्धसाधनत्रपरिहारार्थं परमार्थेति विशेषणं, प्रसंगतत्वं नैकान्त्यमपि परिहरिष्यति ; विकारराहित्यमात्रेहि साध्यमाने मिथ्याभूतविकारराहित्यमात्रेण यदि भवान् सिद्धसाधनतां ब्रूयात्तदास्माभिर्विशेषितव्यमिति चेन्न ; - अतिप्रसंगात् । पर्वतोऽग्निमानित्यादिषु सर्वेष्वपि प्रयोगेषु परमार्थाग्निमानित्यादि प्रयोगप्रसंगात् । स्वयम्प्रकाशानुमानेषुच भवता नुभूतिः परमार्थतः स्वयम्प्रकाशेत्यादि

भूता त्किञ्चिद्विशेषणविशिष्टं साध्यं वाच्यं, शशविषाणरूपविकारराहित्यसाध्यन्तु न सिद्धसाधनपरिहारक्षमं, तस्यापि सिद्धत्वात्, भूत एव तत्परित्यागः, नत्वप्रसिद्धविशेषणत्वात्, परमार्थविकारराहित्यसाधने-न सिद्धसाधनमिति परमार्थविशेषणं सार्यकमिति शङ्कते (अस्तु तर्हि) नन्वपारमार्थिकविकारराहित्ये संविद् स्वविकारत्ववादिनः सिद्धेऽपि पारमार्थिकविकारराहित्यस्या सिद्धत्वात् विकारत्वावच्छिन्नविकारराहित्यमसिद्धमेव, ततश्च न सिद्धसाधनमित्यत्राह (विकारराहित्यमात्रेहीति) पारमार्थिकापारमार्थिकानुगत विकारत्वस्यैकस्याभावा द्विकारराहित्यमात्रेसाधिते मिथ्याभूत विकारप्रतीते स्सिद्धसाधनमिति तद्व्यावृत्त्यर्थमपारमार्थ्यं विशेषणसार्यकमित्यर्थः । यद्वास्वमते विकारस्यानुभूतावंगीकारा द्विकारत्वावच्छिन्न सामान्याभावो न साधयितुं शक्यः, तत्परिहारार्थं विकारत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्न प्रतियोगिकविकाराभाववत्त्वे विकारप्रतियोगिकाभाववत्त्वेवा साध्येमित्याविकारत्वस्यापि तद्व्याप्यतया तदवच्छिन्नाभावमादाय मिथ्याभूतविकारविशेषप्रतियोगिकाभावमादायवा सिद्धसाधनतां भवान् ब्रूयादिति पारमार्थिकत्वविशेषणं विकारप्रतियोगितावच्छेदकतयोपादीयमानं सार्यकमित्यर्थः (अतिप्रसङ्गादिति) ननु - पारमार्थिकाग्निमानित्यादि रूपेणैव साधनप्रसंग इष्टइतिचेन्न ; - तथापि मिथ्याभूतपरमार्थत्वाश्रयाग्निमादाय सिद्धसाधनेद्वाधनशङ्कया परमार्थत्वेऽपि परमार्थविशेषणं,

प्रयोगोपायः । अन्यथाहि भिव्याभूतस्वयम्प्रकाशत्वाभ्यपगमेन पर-
 सिद्धसाधनतामुदाटयेत् । नच वयमप्यपरमार्थान् काश्चनविकाराभि-
 रूपां, येनसिद्धस्तयोगात्सिद्धसाधनता प्रब्रम इति विभेधि । अतः
 सुष्ठुक्तभाष्ये विशेषणत्रैयर्थ्यम् । उत्तरयोरेपि कल्पयोरनैकान्त्य म-
 दर्शयत्—“ भवदभिमतता विद्यानुत्पन्नैव विनिर्गमिकारास्पद ” निनि ।
 तत्र न तावद्वितीयः, अविद्यायाएव महदादिनामान्तरव्यपदेशार्हं स
 गस्तविकारयोगित्वस्य भवद्विरेखणीकारात् । घटकपाललोष्ठयस्या
 विशेषो पिह्यन्ततो ऽविद्यायाएव । अनुभूतिस्मृत्यादि नामान्तरव्यपदे-
 शार्हायस्था भेदाश्च सप्रिदएव प्रयक्ष मीक्ष्यन्त इति कथं तदभाव
 साधनम् । अनुभूतित्वादय सप्रिदस्या विशेषा मिथ्याभूता इति
 चेन्न ; - दत्तोत्तरत्वात् । नहि सय कश्चिदवस्थानिशेषस्ते समस्ति ।
 अतएव ननुतीयोपि । अपनिह्वान्तप्रसगमन्त्रिकः, मिथ्याभूतानामव-
 स्था विशेषाणा सप्रिदोभयतैव स्वीकारात् । अन्यथा जगद्रमतन्नि-
 वृत्त्यपेक्षा तदुपायगोचरेण तदनुष्ठान तदर्थशास्त्रारम्भादे रभावप्रसगात् ।
 इष्टप्रसगो यमितिचेन्न ; - व्यवहारिकव्यवस्था प्रतिष्ठिताना तेषा
 लयेव स्वीकारात् । अन्यथा तिप्रसत्यपक्षे, सज्जग शास्त्रारम्भादिकमिति ।

एवं तत्रापीत्यनवस्थायां तात्पर्यात् । तत्पर भाष्य दर्शयति (भव-
 दभिमततेति) भाष्य विवृणोति (तत्रनतत्वादिति) द्वितीयः - पार-
 णामित्वाभावकल्पः । प्रत्यक्षबाधमप्याह (अनुभूतीति) भन्तःवरण
 विकारा एते नस्यिद्विकाराइतिचेन्न, ज्ञानत्वेनैव स्मृत्यादि विकाराणां
 घटादीनामिव मृत्तेनानुभवात् । अनुसंधितादात्म्याध्यासा स्यानुभव
 इतिचेत् ? ज्ञानत्वेनेवा नन्दत्वेनापि भानप्रसगात् । ह्यनानन्दपारम्भेदा
 देवा वरणानावरणयोरेपि शुद्धितत्त्वद त्वयोस्विनिर्वक्तुमशक्यत्वात् (दत्तो
 उत्तरत्वादिति) अप्रसिद्धविशेषणत्वेनेत्यर्थं (अन्यथातिष्ठेति) व्याव-
 हारिकव्यवस्थानगीकारादत्यर्थः । व्यावहारिकव्यवस्थाया पारमार्थिक-

संविद्विकाराणां मिथ्यान्व मेवात्र साध्यत इति चेन्न; - अत्रापि व्यतिरेकभंग प्रसंगात् । नहि यद्विकारवत्तदुत्पन्न यथा घटइत्यत्र सत्यविकारयोगित्व मुत्पत्तिव्याप्तं दृष्टं, येन तन्नित्यरूपा तन्नित्यसि स्यात् । लोकदृष्ट्या तथा दर्शनमस्त्येति चेन्न; - तस्याः संविद्विकारेषु घटादिविकारेषु च पञ्चपाताभावेन त्वदुक्तव्याप्तेर्दुर्ग्रहत्वात् । त्वदृष्टेस्तु भयन्निवेशशीलतयापि तयाविधानियम प्रहासिद्धेः । केव लान्वयित्वशंकापि पूर्ववद्बुद्ध्या ।

ननु भवतोपि ब्रह्मानुत्पन्नं निर्विकारं च, तदास्तदेव समर्थ यमनेश्वरमासु कस्ते कोपइति चेन्न; - अस्मत्सिद्धान्ता परिज्ञानात् । नहि वयं लोकसिद्धा मुद्रयास्तमयादि विकारशतशालिनी महमर्थ धर्मभूता संविदं परं ब्रह्मेति परिभाषामहे, न च तामेव सकलवियपश्रय शून्यावस्थां, अपि तु समस्तचिदचिद्विशिष्टतया स्वविशेषणभूत चिद चिन्मप्रतिष्ठितकेशादि जन्मादिविकारज तं स्वरूपतोऽस्पृष्टविकारकेशं संकोच

व्यवस्थाया शास्त्रारम्भादिखिद्ये स्वीकार्या, व्यावहारिकव्यवस्थावेष्ट स्वीक्रियते पारमार्थिकव्यवस्थैव स्वीकार्येत्यर्थः । उक्तयाधपरिहारं शकते (संविद्विकाराणामिति) परमार्थविकारशून्यत्वमेव साध्यते, विकारवत्तश्च तासाधने मिथ्याविकारवत्त्वमेव सिद्धयतीति भावः । लौकिकानां ब्रह्मवद्व्यटादिविकारिणामपि पारमार्थ्यस्यैव प्रतीतेः मृदादिषु परमार्थविकार स्तद्व्याप्तइति ग्रह स्वम्भवतीति तावतीत्यनुसारेणैव मनुमानमिति शक्यते (लोकदृष्ट्येति) लौकिकै स्संविद्विकाराणामपि पारमार्थ्यस्यैव यदा तत्रैव व्यभिचारग्रहा त्वत्यविकारयोगित्वापन्नत्वयो नंव्याप्तिग्रह इत्याह (नेति) “ तस्याः ” - लोक दृष्टेः । स्यदृष्ट्यनुसारेणानुमाने नव्यभिचारः, अनुभूतेः परमार्थविकारस्या नंगीकारा दित्याह (त्वदृष्टेस्त्विति) पूर्वोक्तेषु निर्विकार

विकासवैदेशिकसार्वश्य मनन्तमंगळगुण मीश्वरतत्त्वम् । यदि तस्य निर्विकारत्वं साधयसि काम साध्यताम् । तत्र प्रमाणं मिदं मन्यं द्वेति निपुण विभाषय ।

नचेश्वररूपस्यापि समस्तावस्थाशून्यत्वं साधयितुं शक्यं, कादाचित्कं तत्तन्मूर्तद्रव्यसंयोगविभागाद्यवस्थाविशेषाणां विषयदादिभिन्नविश्वव्यापिनीश्वरेपि दुर्थास्त्वात् । नित्यासंकुचितप्रकाशात्मनि तज्ज्ञानेपि तत्सकल्पाद्यवस्थाविशेषाणां मनन्तानां माम्नातत्वात् । अकर्मनिवन्धनतया च तेषां मपुरुषार्थत्वप्रसङ्गाभावात् । बीजाकुरव दवस्थाप्रवाहानां

त्वसाम्यविकल्पे व्याख्ययोः सिद्धसाधनमाह (यदि तस्येति) (इदं मन्यं द्वेति) अनुत्पन्नत्वहेतो रविद्यादौ व्यभिचाराच्छ्रुतिरेवात्र मानमिति भावः । तृतीयकल्पे बाधकमाह (नचेति) (संयोगेति) ननु निरवयवस्यात्मनः कथं संयोगः, संयोगस्याव्याप्यवृत्तिवर्तनियमात्, प्रदेशभेदमन्तरेण स्वायन्ताभावसामानाधिकरण्यायोगात्, " अखंगो न हि संख्यत " इति श्रुतेश्चेति चेन्न;— प्रदेशभेदाभावेऽप्यवच्छेदकभेदेन संयोगतदभाषयोऽस्सामानाधिकरण्योपपत्तेः, अवच्छेदकत्वं च विरुद्धयोर्बन्धानुभवमङ्गीकार्यम् । अखंगत्वश्रुतिश्च " न स्थानतोऽपि परस्यो भयाल्लङ्गसर्वत्रही " इति प्रतिपादितदोषाभाषणम् । " तदैक्षते " इत्यादिश्रुतिसिद्धसंकल्पलोलारसाद्यनन्तधर्मभूतज्ञानविकाराश्रयाधाच्च नाप्यस्मात् शून्यत्वसाधनसम्भव इत्याह (नित्येति) जीवस्य संकुचितज्ञानतया तत्तद्विषयादिभेदेन ज्ञानावस्थासम्भवेऽपि नित्यासंकुचितज्ञाने न तासम्भव इति शङ्कामपनुदति (नित्यासंकुचितेति) (तज्ज्ञानेपीति)

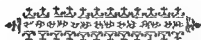
दित्वेना हेतुकत्वादिचोद्यानवतारात् । आगमिके चास्मि नर्थे हेतुक
सक्षोभस्या ऽशक्यत्वा दिति ।

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वैकटनाथस्य
वेदान्ताचार्यस्य कृतौ शतदूषण्यां संधिनिर्विकारत्वानुमानभंगवादो
द्घाविशः ॥ २१ ॥

सह्यभगवतो ज्ञाने (आगमिकइति) अशक्यताच्च “ लोक-
घतुलीकाकैवल्य ” मित्यादिभिर्द्वितीयाध्यायेनुरुद्धेन ।

इति श्रीबाधूलकुलतिलक श्रीनिवासाचार्य पादसेवासमधिगत
परावरतत्त्ववाधाम्येन तदेकदेवतेन तच्चरणपरिचरण
परापणेन तत्प्रसादलब्धमहाचार्यापरनामधेयेन
रामानुजदासेन विरचितायां शतदूषणी
व्याख्यायां चण्डमारुताख्याया
सविनिर्विकारत्वानुमानभंगो
द्घाविशः स्कन्धः ॥ २२ ॥

श्रीः ।

श्रीमत्तेरामानुजाय नमः ।

श्रीमते निगमान्तमहाशुरवेनमः ।

अथ त्रयोविंशो वादः ।

प्रतिपुरुष मनेका. प्रत्यवस्थ विचित्रा
 दशुभगतिषु धियो य क्षोदय त्यजसा नः ।
 अखिल चिदधिदन्तर्यामि तद्विष्णुसंज्ञं
 सनितु रह मुपासे तस्य देवस्य भर्गः ॥

गेदक्षेत्रे यंतिपतिमताद्गोभि स्तत्त्वमूकै
 रन्यो-यस्य क्षुतिपरिपदां कारितै स्संप्रहारेः ।
 फेडाकेशि प्रभवमलघुं योभिपंगं विनिन्ये
 सोऽस्मश्चित्ते भवतु सततं सर्वतन्त्रस्यतन्त्रः ॥
 विभुरपि फणेकृत्य द्यातुं मुहुर्भविनोऽप्रभु
 विहितविधिधमादुभांयो दशौघतु भूरिशः ।
 दुरितहरयायेन व्यस्माप्यनन्दिच देहिना
 युगपदवता रोचेत् श्रीनिवासागुरुस्सनः ॥

संविद्वानात्मानंभीकारे गायत्रीविरोधस्या दित्यभिप्रायेण गाय-
 त्रीं व्याकुर्वन् मगलमाचरति (प्रतिपुरुषमिति) " धियो धमांदिगोच-
 राः " इति प्रमाणानुसारेणाह (शुभगतिष्विति) शुभहेतुषु धमांदि-
 ग्धियायधः । " तस्य देवस्य यद्गमंस्तद्वरेण्य मुपास्महे " इति प्रमाणवला-
 प्राप्यन्तच्छब्दो य इति पदनिर्दिष्ट क्षोदयितुवरः, परन्तु मसिद्धपर
 इत्यभिप्रायेणाह (अखिलेति) " भर्गाख्यं विष्णुसंज्ञमि " ति प्रमाण
 माभिप्रेत्याह (विष्णुसंज्ञमिति) गायत्र्या विष्णुपराधं भगंइति पद-

यदाहुः — अनुभूतिर्न नाना, अजत्वात्; य ज्ञाना त ज्ञा-
यते, यथा घटः । दृश्यमानस्तु संविद्भेदो विषयाश्रयादिभेदोपाधिवाना न
स्वाभाविकः, घटाकाशतरंगचन्द्रपराभिमतसमयायादिभेदवत् । अन्यथा
कल्पनागौरवप्रसंगादिति ।

तदसारां, किं मत्र यतः कुतश्चिदपि भेदो निषिध्यते, उक्तं सं-
विज्ञातांयमात्रात्, अथ सत्त्वित्वरूपात्, उक्तं संविद्यत्तरात्, अथवा
सत्त्वित्वातीयराहित्यं साध्यतश्चि ।

न प्रथमः, प्रत्यक्षविरोधान् : देहात्मविवेकानुपपत्तिप्रसंगात् ;
अपसिद्धान्ताच्च । 'युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयो विषयविषयिणो स्तमःप्र-
काशवद्विरुद्धस्वभावयो रितरेतरभावानुपपत्ता' इति हि वः कूटस्थोपदे-
शः । अपरमार्थोपि भेदः तत्र निर्दिश्यतश्चित्तेत् ? साधु तत्त्वोपदेशः
समारम्भः । परमार्थत स्तयो । (रैक्य)भेदप्रसंगश्च । अत्राप्यपरमार्थ भेदनि-

स्य सकारागतावंच वेदान्तविजये प्रपञ्चितमस्माभिः । आदिपदेन वृ-
त्तिर्गृह्यते । अप्रयोजकत्वशंका मपाकरोति (अन्यथेति) विषयाश्र-
यभेदस्य सिद्धत्वा अतद्भेदः, कल्पनीयः, वृत्तिभेदस्य कल्पनेपि फल
मुप्राप्त्वा अतद्भेदं दोषायेति भावः (तदसारमिति) अत्राप्रयोजक-
त्वमपि विवक्षितम् । नचानुभूतिनानात्वे गौरवं, भेदमस्तीतिः कल्पनानु-
भूतिविषयाये लायवात् । उपाध्यधीनत्वकल्पने भवत्यतो पाध्यधीन
त्वकल्पनेच गौरवात् । अन्यथा घटादिभेदप्रतीति रस्योपाधिकात्वकल्प-
नापत्तेः । अनवस्थाभया सत्परित्यागस्तु प्रकृतेपि तुल्यः (प्रत्यक्षवि-
रोधादिति) घटादिभेदस्य प्रत्यक्षासिद्धत्वा दित्यर्थः । अपसिद्धान्तमे-
षोपपादयितुं भाह (युष्मदिति) “ तत्र ” - “ इतरेतरभावानुपपत्ता ”
विषय (परमार्थतश्चित्तेत्) समानसत्ताकयो भेदभेदयो रैक्यात्म्यभा-
दिति भावः । किंच किमत्रानुमाने अपरमार्थस्य भेदस्य निवेद्यः किं
यते, उतपरमार्थस्य ? नाप्यहत्याह (भवेति) (सप्येति) अपसिद्धा

पेधे सएव दोषः, परमार्थभेदानुमिति प्रमंगोवा । परमार्थभेदनिषेधेतु व्यतिरेकव्याप्तिभंगः, यत्परमार्थभेदश्च तदुत्पन्नं, यथा घट इति हि सा स्यात् । नच घटादौ परमार्थभेद स्वयाम्युपगम्यते । तदाह - “ जन्मप्रतिवद्धः परमार्थविभागः किं कचिदृष्टस्त्वये ” ति । अविद्यायाश्चानुत्पन्नतया भ्युपेताया संविदपेक्षया परमार्थभेदाभ्युपगमे पक्षविपक्षमात्रवृत्तितया विरुद्धो हेतुः । अपरमार्थभेदाभ्युपगमे तु जडाजडतादात्म्यातिदेशः । तदाह - “ अविद्याया आत्मनः परमार्थतो विभागमाधे वास्तुतोऽविद्यैव स्यादात्मे ” ति ।

न द्वितीयः, संविदः संविद्विजातीयत्वा नभ्युपगमेन सिद्धसाधनात् । नहि संविदेव भवति संविजानीयमात्रा द्विमत इति कश्चिदिच्छति । तथेच्छन्तमपि प्रतिनासौ हेतुः, अविद्यायां संविद्विजातीयायां तद्वृत्तेः । साह्यनुत्पन्नसंविन्नत्वात् सर्वस्मादेव हि भिन्नत्वपेक्ष्यते । तद्वेदानभ्युपगमे तन्मिथ्यात्वाभ्युपगमेच दत्त मुत्तरम् ।

न तृतीयः, सिद्धसाधनत्वादेव ।

नापि चतुर्थः, संविदन्तरसिद्धौ तदवधिकभेदस्यापि सिद्धे स्तन्निषेधायोगात् । तदसिद्धौ कथं तन्निरूपित भेदनिषेधः । उपाधिवशात् संविदन्तरत्वेन प्रतीयमानं स्वरूपमेव संविदन्तरशब्दे नानूय तदवधिकभेदो निश्चित्यते, चन्द्रस्तरंगचन्द्रान्न भिद्यत इतिव दिति चेत् ? तथापि हेतोर्विरोधः, संविदन्तराङ्गिन्नाया मविद्यायां तद्वृत्तेः । नहि सा संविदन्तर भेदरहिता, प्रागुक्त

न्तर्लोकार्थः । स्वयं यूपमदादिवाक्यस्य परमार्थभेदपरत्वाक्ते रिति भावः (परमार्थेति) समानसत्ताकयो रेकवाच्यभवादिस्ति भावः । द्वितीयं दूषयति (परमार्थेति) (तदाहोति) भगवान् भाष्यकार इति शेषः । परमार्थभेदस्य निषेध इति पक्षे दूषणान्तरमाह (अविद्यायाश्चेति) (दत्त मुत्तरमिति) जडाजडयो रेक्यप्रसंग इत्यर्थः ।

दोषात् । यश्च प्रवाहानादि मविद्या मिच्छति, तस्यापि प्रागभावे संविदन्तरा
द्विने हेतुवृत्तेर्विरोधश्च । यद्यप्यभावमपि नेच्छेत्, तथापि घटादिषु सवि-
दन्तरभेदाभावात् सपक्षभूतेषु सर्वेषु हेतो रवृत्ते रसाधारणता । अपर
मार्थसंसिदन्तरा द्वेदस्तत्रास्तीति न सपक्षतेति चेत् ; तर्हि संवि
दोपि संविदन्तरादपरमार्थ भेदयोगा न तत्र तद्राहित्यं साधयितुं श
क्यं । अपारमार्थमेव तस्यात्र साध्यत इति चेत् ? तथापि घटादिष्वपि
संसिदन्तरभेदापारमार्थसिद्धेः सपक्षत्वम परिहार्यम् । संविदःसंविदन्तरा
द्वेदमात्रं मिथ्या, घटादेस्तु स्वरूपमपीति विशेष इति चेत् ? कि
मतः, स्वरूपस्य मिथ्यात्वे सत्यत्वेपि संविदन्तरप्रतियोगिक मिथ्या
भेदयोगित्वस्य साधारणत्वात् ।

(संविदन्तरभेदाभावा दिति) परमार्थभेदाभावा दित्यर्थः ।
(साधयितुं शक्य मिति) बाधा दिति भावः । (अपारमार्थ्यं मिति)
भेदवति भेदाभावसाधने भेदापारमार्थ्यपर्यवसाना दिति भावः ।
(अपरिहार्यं मिति) तथा चासाधारण्य मिति भावः । भविष्यायाः
प्रवाहानादित्वं भभाधानभ्युपगमं चाधिकृत्या स्य ग्रन्थस्य प्रवृत्तेः ना
विद्याप्रागभाववृत्तिरित्येना साधारण्योद्धारशंकावकाशः । नन्वस्यस्त-
स्या धिष्ठाननिष्ठाभावप्रतियोगित्वमात्रं वाच्यं, न स्वधिकरणमात्र
निष्ठाभावप्रतियोगित्वं, तथाच संविद स्तत्यत्वेना धिष्ठानत्वात् तत्र
भेदाभाव स्तम्भवति, घटादेश्च मिथ्याभेना नधिष्ठानत्वात् न तत्र
भेदाभावः, ततो न बाधो न चासाधारण्य मिति शङ्कते (संविद
स्तंसिदन्तरा दिति) यदादिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभावे तस्य
सत्यत्वमसंगेन तत्र तदत्यन्ताभावस्या वश्यकतया घटादा घटा-
धारण्यम्, यदि च तस्य घटादौ मिथ्यात्वेपि तदनाश्रये तत्र तदभाव
इत्युच्यते, तदा संविद्यपि तदभावो न स्यादिति बाध एव स्या दि-
त्यभिप्रायेण परिहरति (कि मत इति) -

नवीनस्तु - वृत्त्यतिरिक्ता संघित स्वप्रतियोगिक स्वसमानसत्ता
 क यावद् द्वेदरहिता, प्रमाणतो ऽ विभाव्यमानतद्भेदात्, चन्द्रादि
 चत् । वृत्तिज्ञाने बाधवारणाय वृत्त्यतिरिक्तेति । साध्यवैकल्प
 परिहाराय स्वप्रतियोगिकेति । स्वशब्द स्वसमभिव्याहृतपरः । यावद्
 परिहाराय स्वसमानसत्ताकेति । व्यक्तिविशेषे स्वप्रतियोगिकभेदा
 भवेन सिद्धसाध्यतापरिहाराय यावदिति । घट तद्रूपावृत्ति स्ववा-
 च्यकाखण्डशब्दप्रवृत्तिनिमित्तव्यप्रतियोगिक स्वसमानसत्ताक तादात्म्य-
 विरोधिभेदरहिता, उपाधिपरामर्शं मन्तरेण तद्भेदवत्त्वेना प्रमीयमाणायात्,
 भाकाशयत् । भाकाशानुभवयोस्त्ववाचक द्रव्यगुणशब्दप्रवृत्तिनिमित्त द्र-
 व्यगुणगुणत्ययत् घट तद्रूपप्रतियोगिकतादात्म्य विरोधितद्भेदवत्त्वेन साध्य-
 वैकल्पबाधपरिहाराय घटतद्रूपावृत्तौयुक्तम् । कर्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तकर्म
 स्वव्यप्रतियोगिकभेदवत्त्वेनोक्तदोषपरिहारार्थं स्ववाचकेत्युक्तम् ।
 एत दनुभवपद प्रवृत्तिनिमित्तै तदनुभवत्यय व्यप्रतियोगिक भेदाभायस्यै
 तस्मिन्परैरङ्गीकारासिद्ध साधनता परिहारायाखण्डपदं । सिद्धान्ते ऽ
 नुभव शब्दप्रवृत्तिनिमित्तानुभवावाधिकरणानुभव प्रतियोगिक कल्पि-
 तभेदस्य पक्षेङ्गीकारा द्वाधपरिहाराय तादृशधर्म व्यप्रतियोगिकतादात्म्य
 विरोधीत्युक्तं । सिद्धान्ते ऽनुभवस्य अनुभवान्तर तादात्म्यविरोधिभे-
 दानङ्गीकारात् बाधः । तर्हि परमते व्यनुभवस्यानुभवान्तर प्रतियो-
 गिककल्पित तादात्म्यविरोधिभेदाभावा सिद्धसाधनं स्यात् सन्निवृ-
 त्तये स्वसमान सत्ताकेत्युक्तं । परमतेच तादृशव्याप्यदार्ढ्य तादा-
 म्यविरोधि तद्भेदवत्त्वानङ्गीकारा न सिद्धसाधनम् । हेतावापि तद्भे-
 दैर्युक्ते न साधनवैकल्प्यम् । परमते पक्षे ऽ सिद्धिशङ्कापरिहारार्थं
 मुपाधिपरामर्शमन्तरेण युक्तम् । तथा संघितप्रतियोगिक स्वसमान
 सत्ताकभेदयती न सम्भवति, संघितप्रतियोगिकानौपाधिक भेदयती न
 भवति, सविद्विज्ञा नभवति, संविद्यात्, व्यतिरेकेण घटयत् । नच
 साध्याप्रसिद्धिः, सामसिद्धिं विनापि संविद्भेदसंविद्याभावयो

एतेन - अनुभूतिर्त्वादिति हेतुना प्यस्य साध्यस्य दुस्साधत्वं दर्शितम् । तरंगचन्द्रदृष्टान्तोऽपि विषमः, तरंगचन्द्रस्य मिथ्याभूतस्य सत्यचन्द्रतादात्म्यायोगात् । यदि चन्द्रव्यतिरिक्तं स्तरंगचन्द्रो नास्तीति निर्दिश्येत, तर्ह्यत्रापि संविदन्तरं मिथ्येत्येवोक्तं स्यात् । तथा विषयाश्रयभेदभिन्नानन्त संविदुपलम्भे च कस्याः सत्यत्वं कासान्तु तरंगचन्द्रवन्मिथ्यात्वमिति विशेषकाभावादनियमेन सर्वसंविन्मिथ्यात्वं सर्वसंवित्सत्यत्वं वा प्रसजेत् । सामान्यतः संवित्तत्वे कुतश्चित्सिद्धे तद्व्यतिरिक्ता संविदो निषिध्यन्त इति चेत् ? कएव माह - संवित्तत्वं

घटादौ व्याप्तिग्रहसम्भवात् । नच तृतीयसाध्ये बाधः, शुक्तौ रजतादेरिव भेदकालेऽपि तदधिकरणे तदभावस्याविरुद्धत्वात् । नचाप्रयोजकत्वं, घृत्यतिरिक्तानन्तसंवित्कल्पने गौरवात् । एवं घटस्फुरणं पटादिस्फुरणप्रतियोगिक स्वसमानसत्ताक भेदवन्नभवति, स्फुरणत्वात्, पटादिस्फुरणवत्, इत्याह ।

तदिदं सर्वं मेवञ्चातीयकमन्यदपि । सर्वं मवाचीनैः कल्पितं निरस्तमित्याह (एतेनेति)

अयं भावः, घटादौ संविद्भेदस्य मिथ्यात्वेन तदभावस्य तत्रावश्यकतया संवित्त्रहेतो रसाधारण्यं, सर्वत्रानुमाने प्रथमकल्पोक्तप्रत्यक्षबाधो विषक्षितः । किंच घृत्यतिरिक्तासंविदिति पक्षनिर्देशो तावदतिरिक्तेति व्यर्थ, घृत्यसिद्धेः । किंच वृत्ते संवित्त्वाङ्गोकारे तत्रैव व्यतिरेकिहेतो व्यभिचारः । तदनङ्गोकारे घृत्यतिरिक्तेति व्यर्थम् । किंच प्रथमसाध्ये किं स्वशब्दसंवित्परः उत समभिव्याहृतपरः ? आद्ये दृष्टान्ते साध्यवैकल्यं, संवित्प्रतियोगिकचन्द्रसमानसत्ताकभेदस्य चन्द्रे सत्त्वात् । घृत्तिप्रतियोगिकस्वसमानसत्ताकभेदस्य संविदि सत्त्वात्

द्वाधश्च । यदिच स्वपदद्वयमपि समानार्थं, तदानीमपि वृत्तिरूपसंवि-
 त्प्रतियोगिकतत्समान सत्ताकभेदस्य चन्द्रेस्तत्वात्साध्यवैकल्यं । स्वपदेन
 वृत्त्यतिरिक्त संविद्विवक्षायां संवित्प्रतियोगिक संवित्समान सत्ताकभे-
 दस्या प्रसिद्धेस्साध्याप्रसिद्धिः । ननु नप्रतियोग्यप्रसिद्धिः, संवित्प्र-
 तियोगिक व्यावहारिकभेदस्य प्रतियोगित्वात्, तस्यचघटादौप्रसिद्धेः ।
 स्वसमानसत्ताकत्वन्तु स्फुरणान्तरे प्रसिद्धं, प्रतियोगितावच्छेदकं ।
 घटरूपनास्तीत्यत्र घटस्येव प्रतियोग्यवृत्तित्वेपि सम्बन्धित्वमात्रेणैव स-
 तायाः प्रतियोगितावच्छेदकत्व सम्भवादिति चेन्न;- घटस्य तत्ररूपसम्ब-
 न्धित्वात्तथात्वेऽप्यत्र स्फुरणान्तरसत्ताया भेदसम्बन्धाभावेना नवच्छेदक-
 त्वात् । कथंचि त्वसंबन्धोपपादनेच तदवच्छिन्न प्रतियोगिनोपि सत्त्वा
 द्वाधएव । भेदवत्त्वादित्येव हेतुसम्भवेशोपवैयर्थ्यं । भेदवत्त्वेन
 प्रमीयमाणत्वाभावस्य हेतुत्वविवक्षाया मप्यभावत्वस्यैव हेतुतावच्छेदक-
 त्वसंबवेशोपवैयर्थ्यं । एतत्परिजिहीर्षया स्वपदद्वयस्यापि भिन्नार्थत्वे
 पूर्वघत्साध्यवैकल्यं । द्वितीयेतत्तद्वृत्तिषु तत्तत्प्रतियोगिक तत्तत्समानसत्ता-
 कभेदाभावा साध्यसत्त्वेन तत्रबाधवारणार्थं वृत्त्यतिरिक्तेतिपक्षविशेषण
 मित्येतदसंगतमेवस्यात् । छाचिदपि स्वसमानसत्ताकभेदवत्त्वेन प्रमी-
 यमाणभिन्नत्व मप्यसिद्धमेव । किंचात्मदभिमतसंविदः पक्षत्वेस्वरूपा
 सिद्धिः । तदतिरिक्तायाः पक्षत्वे आश्रयासिद्धिः, तत्र प्रमाणा
 भावस्योपपादितत्वात् । चन्द्रेच भेदस्य प्रातिभासिकत्वे व्यधिष्ठा-
 नभूत ब्रह्मसत्तातिरिक्त सत्ताया स्वया साध्यनङ्गीकाराच्चन्द्रस्य स्व-
 समानसत्ताकभेदवत्त्वा साध्यवैकल्यं । घट तद्रूपावृत्तीत्यादि सा-
 ध्येपि प्रथमस्वशब्दः संवित्परः, उत समभिब्याहृत परः ? नाद्यः,
 आकाशे संवित्प्रतियोगिक तादात्म्यविरोधिभेदाङ्गीकारेण साध्यवैक-
 ल्यात् । ननु - आकाशस्य संविद्य ध्यासात् तत्तादात्म्यविरोधि-
 भेदाभावा साध्यमस्त्येवेति चेत् ? तथासति तादृशसाध्यस्य केवला
 न्यपित्वेनाभावा दित्येद हेतुसम्भवे शेषवैयर्थ्यात् । स्वशब्दस्य सं-

वित्परत्वेन घटपदवैयर्थ्यञ्च । संविद्घटयो स्संविद्घटान्यतरत्वेन प्र-
 कृतत्वे यदादिसर्वनाम्ना तत्परामर्शो तत्र तस्यैव प्रकृतरूपस्य तत्स-
 र्वनामप्रवृत्तिनिमित्तत्वा तदाश्रयघटभेदस्य 'संविदि' 'सत्त्वा' द्वाधः ।
 दृष्टान्ते साध्यवैकल्यञ्च । एतेन द्वितीयकल्पोपि निरस्तः । किञ्च
 विभुनित्येन्द्रियादिपद प्रवृत्तिनिमित्तव त्कालादिभेदस्य सत्त्वाच्च
 साध्यवैकल्ये । एवं पुण्यपापशुभमंगलादि शब्दान् दे-
 घतादर्शनाद्यात्मक संवि तदितरकर्म साधारणानादाय बाध ऊह्यः ।
 अखण्डावञ्च व्यर्थः । नचैतदनुभवपद प्रवृत्तिनिमित्तै तदनुभवावव-
 त्प्रतियोगिकभेदाभावस्यै तदनुभवे परै रंगीकारा सिद्धसाध्यतापरि-
 हारार्थं तदिति वाच्यम्, एतदनुभवशब्दस्या शक्तत्वे नैतदनुभवत्व
 स्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वासिद्धेः । नच शब्दबोध्यप्रकारस्यमेवेह प्रवृत्ति-
 निमित्तत्वं विषक्षितमिति वाच्यम्, तथासति सवित्पदलक्ष्यार्थभेद-
 स्य संविद्य सत्त्वा द्वाधापत्तेः । दृष्टान्ते साध्यवैकल्याच्च । किञ्च -
 एतदनुभव भेदाभावसिद्धावपि संवि त्पदप्रवृत्तिनिमित्ताश्रय प्रतियो-
 गिक भेदाभावस्या सिद्धतया स्ववाचकपद प्रवृत्तिनिमित्तव त्प्रति-
 योगिकभेद सामान्याभावस्यासिद्धेः, सामान्याभावाविविक्षया ता-
 दृशभेदप्रतियोगिकाभावमात्रे साध्ये तत्तद्व्यक्तिषु तद्व्यतिरिक्तभेदा
 भावात्, अखण्डपददानेपि सिद्धसाधनमेव । ननु - स्ववाचक य-
 किञ्चि त्पदप्रवृत्तिनिमित्तव त्प्रतियोगिकभेदसामान्याभाव स्याध्यः,
 तथाचैतदनुभवभेदाभाव भादापोक्तरात्पा सिद्धसाधनपारणाया ख-
 ण्डपदमिति चेत् ? कि न्तावत्प्रयोजन मेदादृशपरिश्रम रक्षितेना
 खण्डपदेन । कि चैव मेकपदलुब्धस्य ते पदद्वयहानिः प्रसज्येत ;
 संविदि सवित्पदप्रवृत्तिनिमित्तव त्प्रतियोगिकभेदस्य, आकाशे आ-
 काशशब्द प्रवृत्तिनिमित्तव द्वेदस्याभावेन बाधसाध्यवैकल्ययो रभा-
 वात् । किञ्च व्यतिरेकव्याप्तौ स्ववाचकशब्दप्रवृत्तिनिमित्तव त्प्रतियो-
 गिकभेदत्वेनैव व्याप्तिग्रहे शेषवैयर्थ्यम् । तादृशश्चाप्रसिद्धइति तदभावा-

व्यतिरिक्ता स्वविद इति, अपितु सविदएव सविद । नच सवित्तत्त्व
सामान्यत सिद्ध्यदेकमिति सिद्ध्यति, येन तद्व्यतिरिक्तसन्निध्या
त्य साध्येत । एकतया सिद्धौच किं मत्र पुनस्ताव्यम् ।

अतएव न पचम, एकया नाद्यविद्यया नेकायाच्च । प्रमा
हात्रियापक्षेपि सजातीयत्वत्र त्रियाप्रागभावे त्वदभिमतं ऽ नुत्पन्नवहेतो
वृत्तेर्विरोधश्च । तस्यापि सजातीयत्वत्र मिध्येति चेत् ? तर्हि घटा
देरपि सजातीयत्वत्र मिध्येति यन्नाना तदुत्पन्नमिति व्याप्तिप्रदर्श
नासिद्धिः । व्यापहारिक घटादे सजातीयत्वत्र मुपजीव्य व्याप्ति
प्रदर्शन मिति चेत् ? प्रागभावस्यापि व्यापहारिकसजातीयत्वत्रा न्न
द्वर्तिनो हेतो विरोधएव । नचाभावस्य जातिर्नास्तीति सजातीया
भाज, समानोपाध्याक्रातत्वेनेपेणा विशेषात् । अन्यथा सविदोपि

स्याप्रसिद्धे तद्विशिष्टानुमित्ययोग । ननु - सवित्प्रतियोगिक् स्व
समानसत्ताक्भेदवदन्यत्वं साध्यमिति चेत् ? तर्हि किं तदन्यत्वं सं
वित्समानसत्ताक् साध्यते, उतान्यत्वंमात्र ? नाय, अप्रसिद्धे ।
मिथ्याभूतस्यापि तादृशस्या न्यत्वस्य सिद्धिसम्भवेन तस्य पारमा-
थिक्भेदाविरोधित्तया र्थान्तरत्वापत्तेः । अत एव सवित्प्रतियोगिका
नौपाधिकभेदवती न भवतीत्यापि साध्य निरस्तम् । सविद्वेदप्रतीते
रौपाधिकभेदविषयवत्त्वकल्पने गौरवेणा नौपाधिकभेदविषयया प्रत्य-
क्षभेदप्रतीत्या बाधश्च । अन्यथा द्रु पादिभेदप्रतीते रप्यौपाधिकभेद
विषयवत्त्वनाप्रसङ्गः । एव मनुमानान्तरेपि दूषण मूलम् ।

(अपित्विति) सवित्तत्त्वापेक्षया सविदो न भिद्यन्त इति ब्रूम
इत्यर्थः । ननु सवित्तत्त्वस्यैकतयैव सिद्धत्वा द्वित्रा स्वविदः कथं
तदभिप्रा स्यु रित्यत्राह (नचेति) (सजातीयेति) सजातीयपदेन
समानोपाध्याक्रातत्वेनेपेणा विशेषण प्रागभावे

जाति मनस्पुपगच्छतः सिद्धसाधनत्वं प्रसंगात् । नच घटादिभेदस्य व्यावहारिकत्वं, इति स्थितं मन्यत्र । तदेतत्सर्वं मभिप्रेत्याह —
 “अत्राधितप्रतीतिसिद्ध दृश्यभेदसमर्थनेन दर्शनभेदो ऽपि समर्थितएव,
 छेद्यभेदाच्छेदनभेदव ” इति ।

ननु दृश्यभेदेऽपि दर्शनभेदमेवोपलभ्यते, यथा घटपटादिमा-
 विति ; छेद्यभेदेऽपि छेदकव्यापार एकएव दृश्यते, यथा एकप्रहा-
 र भेदेऽप्यनेकेषु फण्डेषु ; अतः कर्मभेदे क्रियाभेदइति न व्याप्तिः ;
 नच दृश्यभेदसमर्थनन्यायेन दर्शनभेदसिद्धिरिति विनक्षा, छेद्य-
 भेदाच्छेदनभेदव दित्युदाहरणस्या नाकाक्षितत्वप्रसंगात् ; नच छे-
 द्यभेदसमर्थनन्यायेन छेदनभेदः समर्थ्यते, यदर्थं मण्युदाह्रियेत,
 अतः किमर्थं भाष्यामिति । उच्यते, दृश्यभेदइति न दृश्यानां स्व-
 रूपभेदमात्रं नित्राक्षितम्, अपितु कर्मकारकत्व विशेषणभेदः, अ-
 नेकेषां मध्येकसामग्रीविशेष मध्यपातितानां घटादीनां मेकं कर्म-
 त्वं, एतं कारकान्तरेष्वप्यनेकेषां मेकं तत्तत्कारकत्वं दृश्यते, य-
 था दर्शपूर्णमासयोः करणत्वं मेकमेव, तथात्राप्यनेकेषां मेकं कर्म-
 त्वमिति न विरोधः । एव छेद्यभेदेऽपि द्रष्टव्यः । ततश्चायमर्थः :
 यदि सर्वासां संविदा मैत्र्यं स्यादेकस्यां घटादिप्रतिनियत विषयायां

प्यस्तीत्यर्थः । ननु - छेद्यभेदसमर्थनन्यायेन यथा छेदन भेदः स्वम-
 र्थ्यते, एवं दृश्यभेदसमर्थनन्यायेन दर्शनभेदोऽपि साध्यत इति भा-
 ष्यार्य इत्याशंक्याह (नचेति) (यदर्थमिति) कर्मभेदसमर्थनन्यायेन
 क्रियाभेदसमर्थने दृष्टान्तप्रदर्शनार्थं मित्यर्थः । ननु छिदिक्रियाभेदे
 कर्मभेदो युज्यते, तत्र क्रियाभेदस्य सिद्धत्वात् ; ज्ञानभेदस्य च विप्र-
 तिपत्तेः कथं कर्मभेदः ? ततश्च कथं कर्मभेदा ज्ञानभेदसमर्थनं ? अ-
 न्योन्याश्रयापत्तेः, स्तिपत्राह (ततश्चायमर्थ इति) यदि सर्वासां

संविदि संविदन्तरविषयाणामपि प्रकाशप्रसंगः, नच तथोपलभ्यते,
दृष्टादृष्टव्यवस्था प्रदर्शनात्, अतो ऽवगम्यते मिथो ऽनाघातविषयाः
संविदः स्वरूपतो भिन्ना इति । तत्रेदं निदर्श्यते - यथा च्छेदन
क्रियाः परस्परास्पृष्टविषयाः परस्परं विभियन्ते तद्वदिति ।

एतेन - दृश्यमानस्य संविद्भेदस्य विषयादिभेदोपाधिकत्वं वि
षयभेदमित्यात्वेन संविद्भेदस्य मित्यात्वसमर्थनं च निरस्तम् । दृश्य
मानत्वादेव च कल्पनागौरवप्रसंगोऽपि परिहृतः । दर्शनस्य च बाध
काभावादेव च प्रमात्वं सिद्धम् ।

ननु प्रत्यगात्मनिष्ठ धर्मभूतज्ञानं नित्यमिति य इच्छ
ति तस्य कथं संविद्भेदस्य विषयभेदोपाधिकत्वापह्नवः । उच्यते, नि
त्यापि संवित्तत्त्वकर्मानुरूपं तेषु तेषु विषयेषु संकोचं विकासं च भज
ते । ततश्च कर्मानुरूपं तत्तद्विषयीकरणविकार विशेषापेक्षया स्वरू
पत एव क्रियाभेदः प्रतिनियतविषयता च युज्यते । तद्वत् न तथा,
नित्यानिर्विकार स्वप्रकाशमात्रत्वाभ्युपगमात् संविदः । मायातिरो
धानं तदर्धानविचित्रविषयत्वादिकं तु न सम्भवतीत्यन्यत्र द्रष्टव्यमिति ।

इति श्री कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वैकटनाथस्य
वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु शतदूषण्यां संविन्नानात्र निषेधकानुमान
भंगवाद छयो विंशः । .

संविदा मैत्र्यं स्यात्तदानीं घटसंवित्कर्मत्वमेव पटोपि विद्यमानं पट
सोवन्निरूपितकर्मत्वं स्यात्, ततश्च घटसंवित्कर्मत्वदशायां सर्वेषा
मपि तत्संवित्कर्मत्वमिति दृष्टादृष्टव्यवस्था न स्यादित्यर्थः । (एते
नेति) एवं स्वाभाविकभेदसमर्थनमेत्यर्थः । नन्वनन्तसंवित्रकल्पने

गौरवं स्या दित्पित्राह (दृश्यमानत्वा देवेति) प्रयुत मतीयमानस्य
भेदस्यौपाधिकत्वकल्पने गौरव मिति भावः । दर्शनस्य भ्रान्तितावा
त्कथं ततो भेदसिद्धि रित्यत्राह (दर्शनस्य चेति)

इति श्रीवाधूलकुलतिलक श्रीनिवासाचार्य पादसेवासमधिगत
परावस्तत्वयायात्म्येन तदेकदेवतेन तच्चरणपरिचरण
परापणेन तत्प्रसादलब्धमहाचार्यापरनामधेयेन
रामानुजदासेन विरचितायां शतदूषणी
ध्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां
सविन्नानात्वानुमानभग.

त्रयोविंशः स्कन्धः ॥ २२ ॥

श्रीः ।

श्रीमत्तेरामानुजाय नमः ।

श्रीमते निगमान्तमहागुरवेनमः ।

अथ चतुर्विंशो वादः ।

विभूतिगुणवर्गेण विशिष्टं य मधीमहे ।

अप्रतर्क्यविशेषाय तस्मै भगवते नमः ॥

यदाहुः-अनुभूतिर्निर्विशेषा, अनुभूतित्वात् , यत्सविशेषं न तदनुभूतिः, यथाघटः, अनुभूतेस्तविशेषत्वे घटवदननुभूतित्वं प्रसंगइति ।

अत्रतावत्प्रतिज्ञायां निर्विशेषपदं मनुभूतिपदं प्रतिपन्नादधिकार्यं बोधकनना ? पूर्वत्रतेनैवानुभूतिरिति न द नधिकार्यत्वेन पुनरुक्ति

यतिपतिं परिदृष्टं प्रेष्ठमाम्नाय वाचां

शुभमतिभि र्मुपास्यं शुद्धं सिद्धान्तमार्गम् ॥

जनिषथभवभाजां लक्षयन्त्यालोकम्पो

जयतिभुविषधूळ श्रीनिवासायैवयः ॥

बाह्यादिभिश्चिरानिरुद्धनिजप्रकाशे पाणिन्धर्माभवतिवेदपथेसमीचि ।

श्रीमद्यतीन्द्रकृतरत्नरुचिप्रचारैः सञ्चारयन्जयतिनःकविवादिर्सिद्धः ॥

ब्रह्मणएवानुभूतित्वेन तै रभ्युपगमा तस्यच स विशेषत्वेनैव प्रतिपन्नतया न तस्य निर्विशेषत्व साधनसम्भव इत्यभिप्रायेणाह (विभूति) (नेति) निषेधश्रुते स्तात्पर्यमाह (अप्रतर्क्येति) निर्विशेषत्वे पाङ्गुण्य प्रवृत्तिनिमित्तक भगवच्छब्दवाच्यत्वं न स्यादित्यभिप्रायेणाह (भगवतेनमइति) ननु विशेषाभावोऽनुभूति स्वरूपातिरिक्तएव, अतस्तादृशाधिकार्यं प्रतिपादनात्रपौनरुक्त्यं, अत्रच विशेष

निप्रहापात्ते । समस्तविशेषाभावएव तेन प्रतिपाद्यत इति चेन्न ;
 उक्तात्तत्वात् । तथाहि - सक्रिमाभूतिस्वरूपमेव ततोऽतिरिक्त्वा
 किञ्चित् पूर्वत्रपुनरुक्तिः, सिद्धसाधनताच्च । नहि सविशेषाय शत
 पाठेषु न काचित्क्षतिः । उत्तरप्रविशेषः स्वमयर्जनीयः । समस्तविशेषा
 भावो न ब्रह्मणोरूपादिनद्धर्मइतिचेत् ? रूपादिबद्धमत्व नास्तीतिप्रदत्ता
 किं गुणादिरूपेण धर्मस्य प्रतिक्षिप्त, उत यथाकथञ्चिद्विशेषणत्वमपि ?
 आद्ये गुणादिरूपेण विशेषकत्वाभावेऽपि प्रकारान्तरेण विशेषकत्वा
 त्सविशेषः तादृगर्जनीयः । तथाच सति गुणादिरूपे विशेषे क
 प्रद्वेपः । द्वितीये पक्षोक्त्याप्यत्र अनुभूते स्सा [ध्यधर्मा] ध्या
 नन्वयस्यचयेरोक्तत्वा दनुमानवृत्तात्ता नभिज्ञत्वं मनन्वितनिग्रह
 स्थानच्च । प्रमाणवृत्तादय मेको विशेष रीक्रियत इति चेत् ?
 प्रमाणवृत्तादिति किमिदं भेदानुमान प्रमाण. उतान्यदुक्त्यादिक ?

मात्राभावस्य प्रतिपादना द्विशेषाभावरूप विशेषस्याप्यभावः प्रतिपाद्य
 तइति विशेषाभावस्यापि मिथ्यात्वा न्न तेन सविशेषत्व दोषइत्यभि
 प्रायेण शकते (समस्तोति) समस्त विशेषाभावोऽहि विशेषाभावो
 विशेषाभावाभावश्च, तत्र विशेषाभावाभावोऽनुभूतिस्वरूप, उतातिरिक्तः
 पूर्वत्र विशेषाभावमादाय पौनरुक्त्यादे रभावेपि विशेषाभावाभावमादाय
 तदवर्जनीय, उत्तरत्र तेनैव स विशेषत्व मित्याह " साकि "मित्यादिना ।

ननु समस्तविशेषाभाव. स्वरूपातिरिक्तएव, परन्तु यथा रूपा
 दिक घटादे धर्म न तथा ब्रह्मण स्वधर्म, अतो न पौनरुक्त्य नापि
 सविशेषत्वमिति शकते (समस्तविशेषाभावइति) किं विशेषाणां
 धर्मत्वमेव प्रतिक्षिप्यन्त, उत यथाऽप्यन्विद्विशेषणत्वमपि ? आद्ये स-
 विशेषस्य न प्रतिक्षेपः, विशेषाश्रयत्वाभावेपि तत्सम्बन्धमात्रा त्स
 विशेषत्वापपत्तेः, द्वितीये पक्षसाध्यसम्बन्धासिद्धे रनुमानवृत्तासि-
 द्विरित्याह (रूपेत्यादि) (प्रमाणवृत्ता दिति) अय विशेषाभाव एव

न पूर्व, अस्तिद्वे । कथं तस्यैव प्रमाण-ने विमन्यमान प्रति तदेव प्रमा-
ण मुपस्थापयसि । नोत्तरः, श्रुत्यादे निर्विशेषप्रतिपदकनस्य दूषयिष्य
माणत्वात् । यदि चाभावरूप मेक विशेष गभ्युपगच्छसि तदा भावरूपे
ध्वन्येषु विशेषेषु किं भावरूपत्वादेनामर्ष, उत प्रमाणाभावात् ? नाद्य,
अभावरूपे विशेषे कस्यचि दमर्षप्रसङ्गात् । न द्वितीय, नित्यत्वस्याय
प्रकाशवादे स्यैव प्रमाणै रूपपाद्यमानत्वात् । व्यानहारिकप्रमाणोप
स्थापितस्या नित्यत्वादीना मिथ्यात्वमिति चेन्न; निर्विशेषत्वस्यापि
व्यानहारिकप्रमाणोपस्थापितत्वेन मिथ्यात्वप्रसङ्गात् । अन्तेव किं न

न पुनरेतदतिरिक्तो भावरूपोऽभावरूपोवा विशेष स्वीक्रियत इ-
त्यर्थः । (अस्तिद्वेरिति) असम्भवादित्यर्थः । तदेवापवादयति (क-
थमिति) विशेषाभावस्यापि विशेषत्वा दनुभूति निर्विशेषेति प्रति-
ज्ञायां सामान्यतो विशेषमात्रनिषेधेन विशेषाभावस्यापि निषेधाद्व्या-
घाता द्वय अनुमान सम्भवः । नच सिद्धाधियपित भावाभावप्रति
योगिक विशेषाभावातिरिक्त भावाभावरूप विशेषनिषेधा न्न व्याघा-
तइति वाच्यम्, सिद्धाधियपितस्य भावाभावरूपविशेष प्रतियोगि-
काभावस्य तत्प्रतियोग्यनुयोनिरूपत्वे भावाभावरूप समस्तविशेषाश्र-
यत्व प्रसङ्गात् । सिद्धाधियपितातिरिक्ता सिद्धया तन्निषेधायेभाञ्च ।
भावाभावरूपकृत्वा विशेषप्रतियोगिकसामान्याभावस्या प्रसिद्धया न
तदतिरिक्तत्वाच्छिन्न प्रतियोगिकाभावस्य साधनसम्भार इति
बहुदूषणप्रस्तुतयाविमन्यमान प्रति दाय मेवतनुमानोपन्यास इत्यर्थः ॥
भावरूपविशेष एव निषिध्यते, नन्वभावोपाति नोन्तदोप इत्याशका
मन्थ दूषयति (यदि चेति) यद्वा पूर्वोक्तसाध्याभ्युपगम एव
बाधक माह (यदि चेति) (अभावरूप इति) यदि सत्त्वेपि त्व-
दमर्षवलादेव भावरूपविशेषणासिद्धिः, तदान्यस्या मर्षा दभाव
रूपविशेषोपि न सिद्धये द्वित्यर्थः (नित्यत्वेति) नित्यत्वादीनां

शिङ्घ्रमिति चेत् ? नित्यत्वनिर्विशेषत्वादेर्भिध्यात्वेन सौमतवैशेषिका
यभिमतानित्यत्वसविशेषत्वादेस्वर्जनान्यत्वात् ।

ननु - निर्विशेषमिति प्रतिज्ञायां विशेषान्तरं निर्विशेषत्वच विशेष-
शेषयलक्षण सामान्योपाधिना युगपदेव प्रतिक्षिप्यते, ततः परं च न
किञ्चिद्भक्तव्य मस्तांति चेत् ? तत्तत्साध्यधर्मानन्वयलक्षणो दोषः
प्रागेवोक्तः ।

किञ्च विशेषान्तररान्देन किं सामान्यतः सविशेषत्वमेव विवक्षितं,
उत रत्नरसादयः कतिचन विशेषाः ? पूर्वत्र निर्विशेषत्वमपि नास्ति
सविशेषत्वमपि नास्तीति व्याहृतवर्णना, 'परस्परविरोधेहि न प्रकारान्तर

प्रत्यक्षरूपाभिन्नत्वे नित्यादिपदानां मभिन्नापेक्षप्रसंगेन धर्मधर्मैव
वाच्यमिति भावः ।

ननु - निर्विशेषत्वस्य मिथ्यात्वेऽपि न विशेषान्तरस्य सत्यत्वं
सिद्धिः, निर्विशेषमिति प्रतिज्ञायां निर्विशेषत्वेन रूपेण निर्विशेषत्वस्य
विशेषान्तरस्यच युगपदेव निषेधात्; ततश्च तमेवोभयनिर्देशं मादाय
सविशेषत्वशङ्कायामपि न किञ्चिद्भक्तव्यं मवाक्षिप्यते, तस्यापि वि-
शेषत्वेन रूपेण निषेध्यतया मिथ्यात्वेन परिहृतत्वा दित्याशङ्कते
(निर्विशेषमिति) तथासति विशेषान्तराभावो निर्विशेषत्वाभावादि
साध्यानां मपरमायतनया साध्यधर्मानन्वयलक्षणो दोषः प्रागुक्तस्तथा
दित्याह (तत्तदिति) व्यावहारिकं मादाय साध्यान्वयोपपत्तिशङ्का-
या भयानुपदं वक्ष्यमाणव्याघातेन निरासो बोध्यः । (पूर्वोक्ति)
निर्विशेषत्वस्य निषेधे सविशेषत्वविधि स्मृतात्, सविशेषत्वनिषेधे
निर्विशेषत्वविधि स्मृतात्, ततश्च व्याघातः, सप्रज्ञानमत्तादयो भा-
वाभावयो रेकवासम्भव इत्यर्थः (परस्परैव) भावाभावयोः पर-

स्थिति' इति न्यायात् । उत्तरे रूपरमादिविशेष निर्विशेषत्वादिक
चापोद्धा शास्त्रसिद्धौ सर्वज्ञत्वादिभि सविशेषप्रसङ्ग ।

विश्लेष्य प्रतिज्ञा त्वदभिमतहेतुरूपवर्मप्रतिक्षेपिका, नना? अ ये
हेत्वभावे साध्याभावे, प्रतिज्ञाहेतुविरोधश्च । द्वितीये तेनेन विशेषण
तया भ्यपगतेन सविशेषत्वम् । हेत्वादिधर्मा-न्यस्य प्रमाणसिद्धत्वाभ्यु-
पगमेन तन्निषेधे कालात्ययापदेशप्रसङ्गश्च । यदिच व्यावहारिक हेतु
धर्मा-वयेन साध्यासिद्धि रिति मन्यसे? तदा बाष्पमूमभ्रमानुमितदहन

स्वराभावव्यापकाभाव प्रतियोगित्वा द्वित्यर्थ (उत्तरश्चेति) यदि
कतिपयविशेषाणा निषेध इति ब्रूये, तर्हि घटादिधनत्वेन प्रसिद्धानां
रूपादीना प्रमाणविधुराणा त्वदभिमतनिर्विशेषत्वाविद्याश्रयत्वादीनाच
निषेध स्यात् । ततश्च निष्प्रत्यूहाशास्त्रसिद्धसाध्वंश्यादिसिद्धिः
(त्वदभिमतैति) किं त्वदभिमतहेत्वभावे साधयति, उत तज्ज्ञापन
मात्र करोतीति विफल्यर्थ (प्रतिज्ञाहेतुविरोधश्चेति) प्रतिज्ञायाहेतु
प्रतिक्षेपकत्वे हेतुउचन प्रतिज्ञाया विरुद्ध मित्यर्थ. (द्वितीय इति)
ततश्च हेतुसिद्धौ साध्यासिद्धौ साध्यसिद्धौ हेत्वसिद्धे. प्रतिज्ञाहेतु
वचनयो. परस्परव्याघात इति भावः (हेत्वादीदि) हेतुना साध्य
सिद्धये प्रतिज्ञाया हेत्वप्रतिक्षेपवत्वार्गाकारात्, हेतो स्साधकत्ववश्य
च प्रामाणिजत्वार्थान्ततया प्रामाणिकत्वस्या भ्युपगन्तव्यत्वात्, सामा-
न्यतो निर्विशेषत्वसाधने बाध इत्यर्थ । भादिपदेन पक्षता परिगृ-
ह्यते । नन्वस्तु हेतो' प्रतिक्षेप एव, नचैव मसाधकत्वप्रसङ्ग,
व्यावहारिकत्वेन साधकत्वसम्भवात्; लाचवेन सत्त्वमात्रस्य साध-
कत्वप्रयोजकतया पारमार्थिकत्वस्या प्रयोजकत्वात्, इत्याशंका मनु
घटति (यदिच व्यावहारिकेति) सत्त्वमात्रस्य प्रयोजकत्वेतिप्रसङ्ग
इत्याह (तदेति) हेतुसमसत्ताकत्वेनेति शेषः । मूमभ्रमानुमित
दहनघट स्वाप्नद्रावणपारणामावभूषणवच्च साधनसमसत्ताकत्वावश्य

वत् - स्वप्नलब्धद्रविणानिर्मितभूषणवच्च - साध्यव्यापिव्यावहारिकत्वस्य
त्वयैवानुमन्तव्यत्वा न किञ्चि दस्माकं दूषणीय मस्ति । यादृच्छिक

अभावेन निर्विशेषत्वसाध्यस्यापि व्यावहारिकत्वेन मिथ्यात्वान्न किञ्चि
दस्माभिर्दूष्य मित्यर्थः । यद्वा व्यावहारिकपदमेव साधनसमसत्ता
कावपरं, अतो नास्याहारः “ स्वप्नलब्धे ” ति दृष्टान्ताद्यम् । यथा
कार्यस्य कारणसमसत्ताकात्वं नियतं, तथा ज्ञाप्यस्यापि ज्ञापकसम
सत्ताकात्वं नियत मित्यर्थः (न किञ्चि दस्माक मिति) त्वयैव नि
र्विशेषत्वस्य मिथ्यात्वांगीकारेण विशेषाणां सत्यत्वसम्भवादिति भावः ।

ननु व्यावहारिकभूषणस्य व्यावहारिकवह्निव्याप्तिग्रहे तदनुमानं
मस्तु, इदमु व्यावहारिकानुभूतित्वप्रतियोगिकाभावस्यैव निर्विशेषत्व
रूपसाध्याभावात्मक सविशेषात्वं प्रति व्यापकत्वग्रहा द्यावहारिका
नुभूतित्वेनैव तत्साधनं युक्त मिति चेन्न, - एव मनुमिते व्यावहारि
कविषयत्वेना प्युपपत्तेः पारमार्थिकविशेषाविरोधा दर्थान्तरत्वात् ।

किञ्च - व्यावहारिकाभावे व्याप्तिग्रहा पारमार्थिक प्रतियोगि
सिद्धिरिति साहसमेव, साध्यप्रतियोगिक प्रतीभासिकाभाव व्याप
काभावप्रतियोगिना साध्यविरुद्धेन साध्यानुमानापत्तेः । ननु - व्या
वहारिकाभावे व्याप्तिग्रह एव प्रतियोगानुमिति रिति चेन्न; - शुक्ति
रजताभावस्य तदधिकरणे व्यावहारिकत्वस्य त्वयैवांगीकारा तस्या
ध्याभावे शुक्तित्वव्याप्तिग्रहा च्छुक्तित्वाभावेन तच्छुक्तिरजतानुमाना
पत्तेः । प्रतियोगिव्यधिकरणाभावव्याप्तिग्रह एवानुमिति हेतु रिति
चेन्न; - ब्रह्मण्यपि व्यावहारिकविशेषांगीकारेण तस्य प्रतियोगिवैध-
धिकरण्यासिद्ध्या तत्र व्याप्तिज्ञानस्य निर्विशेषत्वानुमिति हेतुत्वा
भावापत्तेः । प्रतियोगिवैयधिकरणावच्छेदकावच्छेदेन व्या-
प्तिग्रहः प्रतियोग्यनुमिति हेतुरिति चेन्न; - त्वयैवापिष्ठानातिरिक्त
प्रतीभासिकप्रतियोगिक प्रतीभासिकाभावांगीकारेण तद्व्यापक

संवादि लिङ्गविभ्रमत्र दभिमनमिद्धि रिति चेत् ? किमिय सिद्धि निर्ण-
यात्मिका, उत सन्देहात्मिका ? न पूर्व, यादृच्छिकमंवादीत्यनेनैव
विसवादाशिरमो ऽपि सम्भावितत्वेन निर्णयासिद्धे । नोत्तरं, सन्दि-
ग्वनिर्णयार्थं न्याय प्रवर्तयितु मिच्छतः पुनरपि तेनैव न्यायेन सन्देह

यद्ववादि प्रतियोगिकाभावेन प्रातिभासिक तद्वजतानुमानापत्तेः ।
प्रतियोगि वैयधिकरण्यां चच्छेदेन व्यावहारिकाभावं व्याप्तिग्रहः प्रति-
योग्यनुमिति हेतुरिति चेन्न, - प्रातिभासिकरजतसामग्र्या प्रातिभा-
सिकरजतानुमाना भावापत्तेः । [प्रातिभासिक] प्रातिभासिका
भावेण तत्सामग्री विरुद्धव्याप्यत्वं ग्रहात् । नच तद्वान्यव्याप्तये
पानुमिति र्नेव्यतिरेक व्याप्तयेतिवाच्यं, अन्यथाप्रतिसन्धान दशा-
यां व्यतिरेकव्याप्तिग्रहा दनुमितेस्त्वयापह्नोतु मशक्यत्वात् । अन्यथा
ऽन्यव्याप्ति ज्ञानेनानुमितिः क्वापि नास्तीति वक्तुं शक्यत्वा द्य-
तिरेकिमात्रो च्छेदापत्तेः । तस्मा द्भावमात्रे - प्रतियोगिव्यधिकर-
णाभावमात्रे - व्यावहारिकाभावमात्रे - व्यावहारिकप्रतियोगि व्यधि-
करणव्यावहारिकाभावेण - व्याप्तिग्रहादनुमित्यसम्भवा न्न विशेषे
व्याप्तिग्रहानिर्विशेषत्वानुमिति सम्भवः ।

(लिङ्गविभ्रमत्र इति) लिङ्गविभ्रमम्यल इवेत्यर्थः (किमिय
मिति) किं निर्विशेषत्वानुमितिः निर्विशेषपरमार्थं उतापरमार्थइति
सन्देहविरोधीना, उतनेति विकल्पार्थः, (नपूर्वइत्यादि) हेतुज्ञानस्य
भ्रमत्वेज्ञानस्य विद्यमानत्वात् ज्ञानेसत्यपि सन्देहो न निघतंत एव,
ज्ञानस्य भ्रमजन्यतया अत्रामाण्यशंकाप्रस्तत्वात् ; ततश्च यादृच्छिक
संवादसंभवबुद्ध्या तन्निवृत्तिर्वाच्या, साच नसम्भवति, विसंवादस्याप्य
नुभवबुद्ध्या तत्रामाण्यशंकाया अनिरासादित्यर्थः (सन्दिग्वेति)
सन्देहोक्तानुमानेन निवर्तनीयः, ततश्च सन्देहनिवृत्त्यर्थं प्रवृत्तेनानुमानेना
प्रामाण्यशंका सन्दिगतत्वेनार्थं संशयायाना तस्य चाहितं सन्देहत्वेन

स्यैव स्थिरीकरणात् । असत्या तस्यसिद्धिभागस्तु स्वस्थाने द्रष्टव्यः ।
अतो न कथंचिदपि सर्वविशेषगुण्यत्वं प्रतिज्ञातुं शक्यते ।

घटाद्यत्र परमार्थतः सर्वविशेषज्ञानम्युपगमा दृष्टान्त स्ताभ्या
व्यावृत्तः । अथ मिथ्याभूतविशेषयोगा तत्र सर्वविशेषत्व मिच्छसि ?
तदानुभूतेरपि तयानिविशेषाम्युपगमा न तत्प्रतिश्लेषः शक्यः । पर
मार्थविशेषाशून्येति साध्यार्थे तु व्यातरेकदृष्टान्तासिद्धि रक्ता ।

यस्त्वनुभूति दृश्यधर्मरहितेति साध्यं प्रयुङ्क्ते; तस्य साध्यवि-
शेषणवैयर्थ्याच्च निग्रहः । अदृश्यधर्मानम्युपगमात् । एवं प्रत्यक्षा
जडत्वप्रकाशत्वादिहेतवोपि निरस्ता वेदितव्याः ।

संज्ञायाधापकेक्यनुमानसद्व्येष्टेणापि निवर्तयितुमशक्यतया तस्यैव
व स्थिरीकरण प्रसंगद्वयर्थः । प्रतिज्ञादोषमुपसंहरति (अतइति)
परमार्थस्य विशेषाभावस्य घटादावपि सत्त्वाद्धेतो रसाधारण्यमित्याह
(घटस्येति) घटादौ यद्यपि विशेषाभातः परमार्थो विद्यते, तथा
पि स पारमार्थिकव्यलक्षण धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिकः, नतु विशेषत्वा
वच्छिन्नप्रतियोगिकः, प्रतियोगितायच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिना अभा
वस्य विरोधात् ; अत्रच विशेषत्वावच्छिन्नाभावएवसाध्यः, अतोना
साधारण्यः ; यत्तु समानसत्ताकार्योरेव विरोधः अत स्वरूपेणैववि-
शेषप्रतियोगिकस्तदभावो घटादावप्यस्तीतिमतः ; तत्र नेदमनुमान, येन
तदादायासाधारण्यं दुष्परिहरस्यादित्यभिप्रायेणशङ्कते (अथेति)
तयासति बाधयेत्याह (तदेति) परमार्थविशेषत्वावच्छिन्नप्रतियो-
गिकाभावएवसाध्यः, अतो न बाधइत्याशङ्का मनुष्यपरिहरति (परमा
र्थविशेषेति) (उक्तेति) संविदोनिर्विकारत्वभगादौ “तथापिव्याति
रेकासिद्धि ” इत्यादिनोक्तन्यायेनोक्तमायेत्यर्थः । पारमार्थिकव्यलक्ष
ण धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिकविशेषाभावस्य साध्यत्वेपीदं दूषणं बोध्यं
“वेदव्याति ” इति चकारः पूर्वोक्तदोषसमुच्चयार्थः । “ प्रकाशत्वादी ”

येच धर्मपक्षीकारेण प्रयोगाः - भेदादयो नानुभूतिधर्माः, दृश्यत्वात्, धर्मत्वात्, रूपदिवत्, इत्यादयः । तत्र तावत् स्वाभ्युपगमनित्यत्वादीनामपि पक्षीकारे ऽपसिद्धान्तः । तद्वहिष्कारे तैरेवानैकान्त्यम् । तेषां मिथ्यात्वेनाभ्युपगमाच्चापसिद्धान्तनैकान्ताप्रतिषेधः - तथा सति तत्प्रतिक्षेपकान् प्रति तत्समर्थनप्रयासनैरर्थक्यात् । तेषां ननुभूतिस्वरूपमात्रमेव तत्स्वरूपमभ्युपगच्छद्भिस्तौगतादिभिस्तह न प्रिमन्तव्यम् । अनित्यत्वादिकल्पना चैव विगदस्तत्प्रतिक्षेपश्च क्रियत इति चेन्न; - अनित्यत्वादिनिषेधस्यापि स्वरूपत्वे स्वरूपातिरिक्तस्य सत्यत्वे मिथ्यात्वेच मिदसाधनत्रयव्याघातादिभिर्दत्तोत्तरत्वात् ।

स्यादिशब्देनापरिच्छिन्नत्वादिग्रहः । किमनुभूतिधर्मत्वमात्रं निषिद्धयते, उतपारमार्थिकानुभूतिधर्मत्वमिति विकल्पमभिप्रेत्याद्यद्वेधाधिकल्पदूषयति (तत्रतावदिति) द्वितीयकल्पमुत्थापयति (मिथ्यात्वेनेति) पारमार्थिकानुभूतिधर्मत्वानावप्यसाध्यः, नित्यत्वादयश्च व्यावहारिकाश्च, अतस्तेषां पक्षत्वेच यदिर्भावेच मोस्तदोपादित्यर्थः (तथासतीति) ब्रह्मणित्यत्वादिकमनिच्छद्भिरेपि नित्यत्वादिकं नित्यत्वमभिधानादित्यर्थः । नद्वितैस्त्वात्यन्ताभावसामानाधिकारण्यरूपं मिथ्यात्वमुच्यते, किंतु अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वमेव, अतस्तत्समर्थनं सफलमिति चेन्न, - व्याघातेनतदत्यन्ताभावाधिकरणे तत्समर्थनासम्भवात् । विस्तरस्तन्यत्रद्रष्टव्यः । ननुनित्यत्वादिकं ब्रह्मणस्स्वरूपमेव, अतस्तस्य पक्षत्वेपि धर्मत्वाभावाच्चान्यथा, अपक्षत्वेपि हेत्वभावाच्च व्यभिचारइति शंकामनूयपरिहरति (तेषामिति) (अनित्यत्वादिनिषेधस्येति) स्वरूपत्वेसिद्धसाधनं, स्वरूपातिरिक्तसत्यत्वेननुभूतिस्वरूपावोपक्रमव्याघातः, अद्वितीयत्वव्याघातश्च । नित्यत्वात्वेप्युपक्रमव्याघातस्तत्प्रतिक्षेपासम्भवश्च । अनुभूतिपक्षकानुमानं

किञ्चानुभूतिशब्देन लोकसिद्धसंविद्विवक्षायां विषयाश्रयत्वगत
विशेषाणां अनन्तानां प्रत्यक्षादिसिद्धत्वस्थापना कालात्ययापदेशः ।
श्रुतिसिद्धब्रह्मस्वरूपपक्षीकारेतु श्रुत्यैव तद्रतानन्तविशेषविषयया कथंश्च
परिहार्ये इति ।

तदेतत्सर्वमपि संगृहीतं भाष्ये - “ यदपि नास्यादृशे दृशि
[स्वरूपाया दृश्यः कश्चिदपि धर्मो ऽस्ति, दृश्यत्वादेव तेषां न दृशि
धर्मत्वं मिति च । तदपि स्वाम्युपगतैः प्रमाणसिद्धैः नित्यत्ववय
म्प्रकाशत्वादिधर्मै रुभय मनैकान्तिक ” मित्यादिना ।

तत्र “ स्वाम्युपगतै ” रित्यप सिद्धोक्तादे संग्रहः । “ प्रमाण
सिद्धै ” रितितु बाधादेः । अनैकान्तिकशब्दः स्वसाध्यसम्बन्धनियम
निषेधार्थः । तेन यथासम्भवं बाधादेरपि संग्रह इति । प्रतिप्रयोगश्च -

दूषणान्तरमाह (किंचेति) “ नास्यादृशे ” रित्यादिना दृशिपक्षकानुमान
मुक्तं, “ दृश्यत्वादेवे ” रित्यादिना धर्मपक्षकमुक्तं, तदप्युभय मित्यन्वयः ।
(भवसिद्धान्तादेरिति) ‘ तत्र ’ शब्देन नित्यत्वादि प्रतिक्षेपका
न्प्रति तत्त्वमत्यन्तप्रपासनैरर्थक्यप्रसंगा स्थाभ्युपगत नित्यत्वादीनां
मित्यत्वात्वासम्भवः, स्वाभ्युपगतै रित्यत्रस्वेनैवे श्वेधकारविषक्षया
परानङ्गीकारल्लाभा त्परप्रतिक्षेपपुरस्सरं स्वाभ्युपगतस्य नित्यत्वादेः
सिद्धसाधनप्रसङ्गेन स्वपरसाधारणस्वरूपमात्रत्वासम्भवश्च गृह्यते ।
“ बाधादे ” रित्यादिपदेना नैकान्त्यं गृह्यते । नन्वनुभूतिवस्य कथ
मनैकान्त्यं, पक्षे ऽनैकान्त्यासम्भववादित्यत्राह (अनैकान्तिकशब्दइति)
(यथासम्भवमिति) अनुभूतित्वल्लिङ्गके बाधः, दृश्यत्वल्लिङ्गके अने-
कान्त्यमित्यर्थः । भाष्ये “ धर्मे ” रिति सामान्यतः प्रयोजकत्वमात्रं वि-
वक्षितं, तच्चानैकान्त्यसाध्याभावाधिकरणयो बाधे विषयनया द्रष्टव्यं ।

अनुभूति सविशेषा भासमानत्वात् , घटादिवत् , नित्यत्वादयो ऽनुभूतिधर्मा , अभ्युपगतानुभूतिस्वरूपप्रति तद्धर्मतया प्रमाणत एसाध्यमानत्वात् , यत्र यत्प्रमाणत साध्यते स तद्धर्म , यत्र सम्प्रतिपन्न ; इत्यादयः । नचात्र विपक्षे बाधकामात्र शक्य , प्रागुक्तनिर्विशेषप्रतिज्ञानुपपत्त्यादेरेव बाधकत्वात् । अततो निर्विशेषानुमानस्यैव विपक्षे बाधकरहितत्वाच्च । नच दृष्टातासिद्धि , त्रयेण घटादे र्यतिरेक

(सविशेषेति) स्वसमानसत्ताविशेषवर्ती त्वर्थः । भासमानत्वञ्च प्रज्ञाशमात्रं विवक्षितम् । तच्चानुभूते श्वेतन्याविषयत्वेऽपि परेणागीकृतवमिति नासिद्धिः । (अनुभूतिधर्मा इति) अधिकरणसमानसत्ताकत्वमपि धर्मविशेषण , तेन न सिद्धसाधनम् । (अभ्युपगतेति) तद्धर्मतया प्रमाणत एसाध्यमानत्वा दित्येव हेतुः । प्रमाणाभावेन साध्यमाने क्षणिकत्वादौ व्यभिचारधारणाय प्रमाणत इत्युक्तम् । प्रमाणसिद्ध तद्धर्मत्वमात्रमुपजीव्य धर्मसमानसत्ताक धर्मत्व साध्यत इति न सिद्धसाधनम् । नचासिद्धि , तेनैव सौगतान्प्रति कारणत एसाध्यमानत्वात् । ननु - न धर्मतया नित्यत्वं साध्यते , किन्तु स्वरूपतयेत्याशङ्क्याह (अभ्युपगतेति) सौगतै स्वरूपस्याभ्युपगमात्तान्प्रति स्वरूपस्य साधने सिद्धसाधनस्यादित्यर्थः । (प्रागुक्तेति) अनुभूतिपक्षके निर्विशेषत्वप्रतिज्ञानुपपत्ति विपक्षे बाधिका , नित्यत्वादिविपक्षहेतु नित्यत्वादीनामनुभूतिसमानसत्ताक तद्धर्मत्वाभावे निरूप्यात्वा नित्यत्वप्रतिक्षेपज्ञान्प्रति तत्समर्थनप्रयासनैरर्थस्यादि विपक्षे बाधकम् । अयमेव निर्विशेषप्रतिज्ञानुपपत्त्यादे रित्यादिशब्दार्थः । (अन्ततदिति) प्रत्युत्तेत्यर्थः (विपक्षे बाधकरहितत्वादिति) नचानुभूतेस्सविशेषत्वे घटादिव दननुभूतित्वप्रसङ्गो विपक्षे बाधक उक्तमिति वाच्यम् , विशेषयत्वमात्रस्य व्यावहारिक विशेषयत्वमात्रस्य च पक्षातिरिक्ते सर्वत्र सद्वचारे ध्यननुभूतित्वव्याप्यत्वाभावात् तस्यसमान

दृष्टांततया उदाहरणात् । बाधादे रपि प्रसंगाभावेन प्रात्रत्य
सम्भुक्ताना मिति ।

इति श्री कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वैकटनाथस्य
वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु शतदूषण्यां निर्विशेषत्वानुमान
भंगवाद खतु विंशः ।

सत्ताकविशेषवत्त्वस्यापि तर्कगुण्यतया अननुभूतिव्याप्यत्वाभावा
त्तर्कस्य मूलशैधिल्यात् ।

यत्तु केनचि दुक्तं, सत्यकामत्वादयो गुणाः ब्रह्मधर्मिक मति
योगिसत्त्वविरो ध्यायन्ताभावा प्रतियोगिनः, पदार्थत्वात्, वस्तुत्वात्,
भावात्वाद्वा, ब्रह्मवत् ; ब्रह्मनिर्गुणं, गुणात्मकत्वात्, गुणवत् ; नच
गुणात्मकत्व मसिद्धं ; “ विज्ञान मानन्दं ब्रह्मे ” ति श्रुत्या आनन्दात्म
कत्वबोधनात् ; आनन्दादय स्सन्त्येव धर्माः, तेचापृथक्त्वेपि पृथगि-
वावभावसन्त इत्यंगीकारात् इति ।

अत्र पक्षे सत्यकामत्वादि विशेषणवैयर्थ्यं । नन्वानन्दोविषयानुभवो
नित्यत्वंचेति सन्तिधर्माः, तेचापृथक्त्वेपि चैतन्यात्प्रथगिवावभासन्त
इत्थं [तिज्ञानादीनांतन्त्रांगी] गीकारा तेषामपि पक्षत्वे बाधस्स्यादिति ॥
द्वयवच्छेदाय पक्षविशेषणं सार्थमेवेतिचेन्न, - ज्ञानादीनां स्वरूपाभि
न्नत्वेन तद्वृत्तिर्वा सम्भवान् । किंच - सत्यकामत्वादीनामपि तद्वदेव
स्वरूपाभिन्नत्वं ब्रह्मणिवृत्तिश्च सम्भाव्यत एवेति बाधः । साध्येच प्र
तियोगिन सत्यकामत्वादे व्यावहारिक सत्त्वांगीकारेण तदभावस्य
तद्विरोधित्वाभावा द्वाधः । तत्र ब्रह्मणि प्रतियोगिसत्त्व विरोधित्व
मस्तीतिचेन्न, - तत्रैव व्यावहारिकसत्त्वस्य विद्यमानतया तद्विरोधा

सिद्धेः । पारमार्थिक सत्त्वविरोधित्वं विवाक्षितमिति चेन्न-
दृष्टान्ते साध्यवैकल्यात् । ब्रह्मणिप्रतियोगिपारमार्थिकसत्त्वविरो-
धित्यन्ताभाव प्रतियोगित्वं विवाक्षितमिति चेन्न; - आनन्दात्मकस्य
ब्रह्मण स्त्ववृत्त्यंगीकारा त्साध्यवैकल्यानुद्धारात् ।

किंच - किमयमत्यन्ताभावः प्रातिभासिकः? उतव्यावहारिकः?
अथवा पारमार्थिकः? नाद्यः, अप्रत्यक्षत्वेन प्रातिभासिकोत्पत्त्यसि-
द्धेः; तत्साधनेपि पारमार्थिकसत्ताविरोधाच्च । अतएव न द्वितीयः,
व्यावहारिक प्रतियोगिन स्तत्रांगीकारेण तत्समानसत्ताकाभावस्य तत्र
बाधाच्च । तत्सिद्धावपि पारमार्थिकसत्त्वाविरोधाच्च । नापि तृती-
यः, ब्रह्मस्वरूपातिरिक्तावे बाधात्; तदनतिरिक्तत्वेपि तस्य ब्रह्म-
णि वृत्त्यंगीकारे साध्यवैकल्यात् । तदनंगीकारे बाधात् । गुणात्म-
कत्वादि रक्षितो हेतुः, श्रुत्या ज्ञानात्मकत्वमतिपादनात् । गुणत्वं स
त्यमितिचेत्; - ब्रह्माभिन्नतया गुणत्वाभावएव ज्ञानादीनां किं न स्या-
त्? किंच ज्ञानाभेदां क्रियात्मकत्वमेव किं न स्यात्? यदि नैयायि-
कै ज्ञानादीनां गुणत्वांगीकारादेव तथेच्छसि; तदांतिमसंगः ।

इति श्रीवाधूलकुलतिलक श्रीनिवासाचार्य पादसेवासमधिगत
परावरतत्त्वयाथाग्येन तदेकदेवतेन तच्चरणपरिचरण
परापणेन तत्प्रसादलब्धमहाचार्यापरनामधेयेन
रामानुजदासेन विरचितायां शतद्रुषणी
व्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां
• निर्विशेषत्वानुमानभंग

चतुर्विंश स्स्कन्धः ।

श्रीरस्तु ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

अथ पंचविंशो वादः ।

अन्योन्यव्यतिरिक्तयो रविजह् दर्मत्वधर्मित्वयो
व्यापारे गृहमेधिनो रिव ययोः साहित्य मासूत्रघते ।
सा संवि सक्तलार्थसाधकवपु स्तस्त्रिद्वभोगः प्रभुः
श्रीमा नस्तु समे समस्तदुरितोत्ताराय नारायणः ॥

भगणित परव्याय कौशिक वैभवशास्त्रिणी
रवितयपरब्रह्म स्वाभाव्य गोचरसंविदः ।
दिगलितविपर्यासा विश्राणपत्वनुकम्पया
सततमिह न खट्वन्तायैहदंबुजमावसन् ॥
अकृत्रिम सरस्वती परिमलस्फुरद्भारती
निवैशितपरावर स्थिति रवद्यगन्धं जहत् ।
रमानिधि गुरुस्सनः स्फुरतुतत्वधी गुप्तये
घडूळकुलभाविता घतरणस्तदामानसे ॥

(अन्योन्येति) भेदेन घादार्थं स्तंगृह्यते । व्युपसर्गेण पिविध वि-
रुद्धधर्माद्व्याप्ता द्वेदस्सूच्यते । अस्ति हि ' य स्वधं ह ' इत्यादिना
आश्रयाश्रयिभावप्रतीतिः । अतिना भेदाभेदो निराक्रियते । व्याहृते स्त
सिरास इति भावः । नन्वाश्रया श्रयिभावो ऽविद्योपाधिकृत इत्यत्राह
(अविजहदिति) " परास्य शक्ति विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी हान
धलक्रियाचे " ति श्रुते रिति भावः (आसूत्रघते इति) " अभिद्वयोप-
देशा " दित्यादिसूत्रे प्विति भावः (सक्तलार्थं साधकोति) सक्तलार्थं
व्यवहारहेतु रित्यर्थः । यद्वा - अर्थसाधकत्वं अर्थहेतुकत्वं, अर्थव्या-
प्तमिति यावत् ; जीवज्ञानवत् भगवज्ज्ञानं नार्थं व्यभिचारीति प्रमात्वं
विवाक्षितं । (तस्त्रिद्वभोगइति) अपरिच्छिन्न स्वरूपगुणविभूति साक्षा

य दुन्यते - संविदात्मा अजडत्वात् , यदुक्तसाध्यं न भवति तदुक्तं साधनमपि न भवति, यथा घटः, इति; तदसत्, स्वस्मै भासमानत्वरूपस्याजडत्वस्य हेतो रसिद्धेः । अव्यभिचारितप्रकाशसत्ताकत्वस्य सुखादिभिर्व्यभिचारात् । तेषामपि संविद्व्यतिरेकस्यानात्मत्वस्य च सौगतसुहृदा त्वया व्यपरित्यागात् । सजातीयनिरपेक्षादेरपि दीपादिभिर्घटादिभि रपि वा व्यभिचारात् । सर्वथा सजातीयनिरपेक्षप्रकाशत्वस्य पक्षेऽप्यसिद्धेः । साख ल्यात्मसम्बन्धसापेक्षप्रकाशा ।

काराधीना परिच्छिन्नानन्द इत्यर्थः । (स्वस्मा इति) स्वकर्तृक व्यापाराद्यनुगुण ज्ञानप्रकाशस्य रूपस्येत्यर्थः । (अव्यभिचारितेति) अव्यभिचारितः प्रकाशो यस्यास्सा अव्यभिचारितप्रकाशा, तादृशीसत्तायस्येति विग्रहः । व्यभिचारश्च व्यापकाभावाच्च विवक्षितः, तेन प्रकाशव्याप्तसत्ताकत्वमिति पर्यवसितार्थः । व्याप्तिश्चकालिकी । आदिपदेन दुःखादिगृह्यते । ननु - सुखादीनामपि संविदभिन्नत्वेन पक्षत्वात् न व्यभिचार इत्याशङ्क्याह (तेषामपीति) सुखादीनां संविदभेदे आत्माभेदे च तयोस्त्यैर्यप्रसंगे तस्य र्धमंगीकृत्यर्थं मंगीकर्तुं शक्यत्वेऽपि आत्मस्यैर्यघादकञ्चुकेन वैदिकान्वंचयितुं आत्माभेदं मंगीकरोषीत्यर्थः । (सजातीयेति) सजातीय निरपेक्ष व्यवहारत्वादे रित्यर्थः । आदिपदेन सजातीयसापेक्ष व्यवहारत्वाभावाच्च गृह्यते । किं सजातीयपदं सजातीयप्रकाशपरं ? उत ॥ ? आद्ये दोषमाह (दीपादिभिरिति) संविदप्रदीप साधारणा निर्वचनाया खण्डधर्मरूपस्य प्रकाशत्वस्य परैरभ्युपगमादितिभावः । द्वितीये दोषमाह (घटादिभिरिति) ननु- केनापिरूपेणयत्सजातीयं तदनपेक्षत्वंविवक्षितं, ततश्चघटादीनांशून्यत्वादिना सजातीयप्रकाशसापेक्षत्वाच्च तत्र व्यभिचार इत्याशङ्क्य परिहरति (सर्वधेति) प्रकाशपदं व्यवहारपरं । (सेति) प्रकाशमात्रस्य व्यवहारहेतुत्वे नित्यचैतन्ये । सर्वदा सर्वेषां व्यवहारप्रसंगेन देवदत्तीयत्वादे

अन्यथा स्वाश्रयव्यतिरिक्त्येवोपि तत्प्रकाशप्रसंगात् ।

अतएवात्मनिरपेक्षत्वं मप्यसिद्धं, सविदन्तर निरपेक्षप्रकाशत्वस्य स्वस्मै परस्मै वेति त्रिकल्पे पूर्णस्यासिद्धे रुत्तरस्य निरुद्धत्वात् । अन्यस्मा एव भासमानत्वनियमात् घटादिव दनात्मत्वसिद्धेश्च । अन्यथा घटादेरेपि भासमानत्वमात्रेणात्मत्वं प्रसङ्गस्या धारणात् ।

अतो ज्ञानत्वमेव हेतु परिशिष्यते । तच्च प्रकाशरूपत्वं, तच्च स्वस्मै परस्मै वेति त्रिकल्पेन दूषितं मेव । न कस्मैचिदिति

व्यवहारप्रयोजकतया तैरेवांगीकारादिति भावः । (अन्यथेति) तदीयत्वस्य व्यवहाराप्रयोजकत्वे देवदत्तस्य स्वीयघटसविद्विषयक व्यवहारश्च दितरेषामपि देवदत्तोपघटसंनिद्धिषयव्यवहारप्रसङ्ग इत्यर्थः । ननु- व्यवहारमात्रे न तदीयत्वापेक्षा, किन्तु तदीयव्यवहार इति चेन्न - " निर्विशेषं न सामान्यं " इति न्यायेन पुरुषविशेषासम्बन्धिव्यवहारसिद्धे व्यवहारमात्रस्यात्मसम्बन्धसापेक्षत्वात् । (अत एवेति) तत्तद्व्यवहारस्य तत्तदात्मसापेक्षत्वाभावे पूर्ववदतिप्रसङ्गात् सापेक्षताया मपि हेतु रसिद्ध इति भावः । (सविदन्तरेति) संविदन्तरनिरपेक्षप्रकाशव्यवहारहेतुत्वगन्तः प्रकाशः स्वतः किं स्वस्मा एव या इति विग्रहः । (असिद्धेरिति) संविदतिरिक्तात्मन एव सविद्व्यवहारवर्तमानत्वं स्वमते सिद्धिः, परममतेनैव वरणस्यैव वर्तमानादसिद्धिः । (विरुद्धत्वादिति) परस्मा एव प्रकाशमानत्वस्य घटादा घनात्मत्वव्याप्यत्वदर्शनात्, तद्व्याप्यस्य संविदन्तरनिरपेक्षत्वे परस्मा एव प्रकाशमानत्वस्य सुतरा मनोऽत्मत्वव्याप्यत्वादिति भावः । (अन्यथेति) यस्तुत स्वस्मै भासमानत्वस्यात्मत्वव्याप्यत्वेपि यदि तासादृश्यं मात्रेण सविदन्तर मनपेक्ष्य प्रकाशमानत्वस्यात्मव्याप्यत्वं निमित्तं, तदा तासादृश्यविभासमानत्वमात्रस्यात्मत्वव्याप्यत्वतया तेन घटादा

पक्षे तु प्रकाशत्वहानिः, तथैव सर्वत्र प्रसिद्धेः ।

किंचानेन हेतुना संविद आत्मत्वं साधयन्तः किमिदं मात्मत्वं
मभिप्रेत्याय साधयन्ति? किं ज्ञातृत्वादिकं? उतप्रत्येतुः प्रत्येतव्याद्वयति
रिक्तत्वं? अथवा स्वस्मैमासमानत्वं? उताव्यभिचरितप्रकाशसत्ताकत्वं?
यद्वा स्वप्रकाशत्वं? उत स्वानतिरिक्तत्वं? यद्वाव्यदेव किञ्चि
दिति । नाद्यः, प्रत्यक्षविरोधात् । ज्ञातृत्वाहे ज्ञानाश्रयत्वं । तत्र
स्वापेक्षया स्वस्मैमाश्रयत्वं व्याहृतं, आश्रयत्वाश्रयित्वलक्षणविरुद्धधर्माभ्या
सात् । अतएव स्वाश्रयतादात्म्येन ज्ञातृत्वमपि प्रतिक्षिप्तं, धर्मधर्मि
भेदाभेदपक्षस्तु भवतापि नाङ्गीक्रियते । नापिज्ञानान्तराश्रयत्वं वक्तुं शक्यं,

चात्मत्वसाधनं स्यादित्यर्थः । (तथैवेति) यः प्रकाश एव किञ्चि
प्रति प्रकाश स्स्यादिति व्याप्ते लोकासिद्धत्वादिति भावः । (किमिदं
मात्मत्वमिति) आदिपदेन कर्तृत्वभोक्तृत्वे संगृह्यते । (प्रत्येतु रिति)
पञ्चम्यन्तं प्रत्येतव्यविशेषणं । ज्ञातृत्वे सति ज्ञेयत्वस्य विशिष्टस्योद्देश्य
त्वात् न पूर्वाभेदः । (स्वानतिरिक्तत्वमिति) साध्यवाच्यतामशब्दस्य
स्वपरस्वाभिप्रायेणायं विकल्पः (प्रत्यक्षविरोधादिति) घटादिज्ञानं
न ज्ञातेति प्रत्यक्षं । दूषणान्तरं माह (ज्ञातृत्वं हीति) ननु स्वरूपतो
ज्ञानरूपस्याप्याश्रयतादात्म्यात् ज्ञातृत्व मविरुद्ध मित्यत्राह (अत
एवेति) प्रायक्षविरोधाद्वाचायाताच्चेत्यर्थः । नहि व्याहृतार्थातर-
परिग्रहात् अर्थान्तरव्याहृतेः परिहृति युक्तेति भावः । ननु धर्मधर्मिणो
भेदाभेदस्य धर्मधर्मिभावादन्यथानुपपत्त्यैव सिद्धत्वात् तस्यैव तादात्म्यरूप
त्वात् ज्ञातृतादात्म्यात् ज्ञातृत्वाश्रयत्वं सिद्धचत्येवेत्यत्राह (धर्मधर्मिभेदा
भेदेति) प्रमाणवाचकभिन्नयो रेव धर्मधर्मिभावसिद्धिः । अति
प्रसंगस्तु प्रमाणबलादेव परिहार्य इतिभावः । व्याघातपरिहाराय
ज्ञानान्तराश्रयत्वं ज्ञातृत्वमितीष्यत इत्याशङ्क्याह (नापीति)

योग्यानुपलम्भ निरस्तत्वात्, इच्छादेरिच्छांतराश्रयत्वादिवत् ।

किंच क्षणिकस्यैव ज्ञानस्य ज्ञातृत्वं साध्यते? उतस्थिरतया म्युपगतस्य तस्यैव? पूर्वत्र प्रतिसन्धानाद्यनुपपत्तिः सौगतादीं प्रति प्रयुक्ता भवन्त मा स्कन्दति । उत्तरत्रापि किं निराश्रयस्य ज्ञानस्य ज्ञातृत्वं साध्यते, उत साश्रयस्य? आद्ये प्यस्मदभिमतज्ञानात्मका]तात्मनो ज्ञातृत्वसाधने सिद्ध साधनत्वम् । निराश्रयज्ञानांतरपक्षाकारेतु आश्रयासिद्धिः । सर्वाभ्युपेतसंविद एव निराश्रयत्वविवक्षायां प्रत्यक्षादेर्विरोधः । द्वितीये ज्ञातृद्वयोपलब्धिप्रसंगः । उत्तरोत्तरज्ञानानां मप्युक्तहेतुसम्बन्धाविशेषेण ज्ञातृत्वप्रसंगेना नयस्था व्यभिचारो वा ।

(अस्मदभिमतेति) प्रतिशरीरं भिन्नस्येत्यर्थः (निराश्रयेति) सर्वशरीरा नुगतस्यैकस्य निर्विषयस्येत्यर्थः । “प्रत्यक्षादी” इत्यादिपदेन सविषया संविद न निराश्रया, प्रत्यक्षेण धर्मतया प्रतीयमानत्वात्, घटत्ववत्, इत्यः अनुमानविरोधः; “द्रष्टु ईष्टेः” “विज्ञातारं” “रक्षयिताप्राता” इत्यादि श्रुति विरोधश्च गृह्यते । ततश्चाश्रया सिद्धिरिति भावः । ननु ज्ञातृत्वोपलम्भ इष्ट एव, जानामीत्युपलभ्यमानस्यैव ज्ञातृत्वस्य साध्य- मानत्वात्; नच ज्ञातृत्वेनोक्त विधोपलम्भप्रसंगः, तस्यापीष्टत्वादेव, पक्षभूतज्ञानाश्रयस्य स्वेनैव तज्ज्ञानाश्रयतयोपलम्भात्; पक्षभूतज्ञान- स्यापि साध्यमान ज्ञानाश्रयतया स्वेनैवोपलम्भात्, नचैकेनैव ज्ञाना ज्ञातृ द्वित्वोपलम्भप्रसंगः, यौनितिकोपलम्भस्य युक्तचतुसन्धान दशाया मिष्टत्वात्; अपरोक्षानुपलम्भस्य देवदत्त यज्ञदत्त कर्तृद्वित्वा नुपलम्भ- घटुपपत्तेः । मनस एकात्म योग्यतद्धर्मग्राहकत्व नियमात् । व्यक्ति भान सामग्र्या जातिभानसामग्रीनैयत्यात् ज्ञानेभासमाने ज्ञानत्वस्य भानेपि न ज्ञानगत ज्ञानभानमित्यत्राह (उत्तरो तरेति) वा शब्द- स्वारस्यादेवं व्याख्यातम् । यद्वा वा शब्दश्चात्थो द्रष्टव्यः । अन्यदीय

किंच सत्यज्ञातृत्वसाधने ऽपसिद्धान्तः । आरोपितज्ञातृत्वसाधने त्वदुक्तवाक्यानुमानादिभि र्तदारोपस्यास्माभि रम्युपगमा स्ति—
द्वसाध्यता । प्रतीयमानज्ञातृत्वस्यारोपितत्वसाधनं त्वनन्तरमेव दूष-
यिष्यामः । एवं ज्ञातृत्वकल्पप्रतिक्षेपेणैव द्वितीयः कल्पोपि प्रनिक्षिप्तः ।
अवेद्यत्वाभिमतानुभूते र्वेद्यत्वप्रसंगस्त्वधिकः ।

नापि तृतीयः, प्रत्यक्षविरोधात् । स्वाश्रयायैव हि
सा भासमाना दृश्यते । स्वस्मा इति प्रकाशफळित्वं हि
ज्ञाप्यते । प्रकाशफळित्वंच प्रकाशाधीनव्यवहारादिमत्त्वं । नच ज्ञानमा-
त्रस्यैव व्यवहारादिकर्तृत्वं भवता प्यम्युपगम्यते । फळित्वारोपसाधने
तु प्राग्बदेव परिहारः । नापि चतुर्थः, सिद्धसाधनात् । तावता
चात्मत्वसिद्धौ सुखदुःखादेरपि प्रसंगात् । पंचमषष्ठयोरपि सिद्धसाध-
नतैव । नापि सप्तमः, तर्कि परसम्प्रतिपन्नात्म तादात्म्यविधिपर्यव-
सितं, उतानुभूतेर्यथाकथंचि दात्मशब्दप्रतिपाद्यतामात्रनिष्ठमिति? आ-
द्ये व्याघातादिदोषस्तदवस्थः । द्वितीयेतु सिद्धसाधनत्वमेवेति ।

अस्तु तर्ह्यर्त्मानं पक्षीकृत्यात्मत्वादेव ज्ञानतादात्म्यसाधनं, ततो नोक्त-
दोषात्रकाशः, इति चेन्न; धर्मिणोपि धर्मतादात्म्यविधे र्व्याहृतत्वात् । तस्य
ज्ञानत्वमात्रसाधनेतु त्रय्यन्तविदां सिद्धसाधनात् ।

आत्मशब्दवाच्यस्यैव विषयोल्लेखलक्षणावस्थायोगः कल्पनालाघवा-
दिधीयते, इति चेन्न; तथापि तथाविधावस्थैव ज्ञानं तदाश्रय आत्मेति

ज्ञातृत्वं साध्यमित्यत्राह (प्रतीयमानेति) (प्राग्बदिति) सिद्धसाधन-
मित्यर्थः । (तावतेति) तस्यैवात्मत्वरूपत्वे सुखादेरप्यात्मत्व प्रसंग-
इत्यर्थः । (व्याघातादिदिति) पर सम्प्रतिपन्नात्मनो ज्ञातृत्वा तदभेदसाधने
पूर्वोक्तव्याघातः, प्रत्यक्ष विरोधश्चेत्यर्थः । नन्वात्मनो घट[टा]विषयज्ञान-
तादात्म्यं न साध्यते, येनोक्त दोषस्स्यात्, किन्तु ज्ञानमात्रं साध्यत-
इत्यत्राह (तस्येति) (तथाविधेति) सिद्धे ज्ञाने कदाचि द्विषयसम्ब-

वैशेषिकादिवत्तस्य ज्ञातृत्वमेव सिद्ध्यति । अवस्थामिध्यात्वा द्वैषम्यमिति चेन्न:- बाधाभावादिना तत्सत्यत्वस्य दुरपह्वत्वात् । तथापि भवदभिमतानन्तावस्थ नित्यज्ञानातिरिक्त आत्मा न सिद्ध्यतीति चेन्न:- ज्ञातुः तद्धर्मभूतज्ञानस्य च तावता दुरपह्वत्वात् । ज्ञानं किमेकमेव सत्सामग्रीवशाद्विषयोल्लेखावस्था बद्ध्वाति, उत ज्ञातर्येव ज्ञानलक्षणानन्तावस्थेति विशये श्रुतिशरणानां पूर्वः पक्षः, लाघवमात्रशरणानां मुत्तर इति स्थिते द्वेधापि भवदभिमतं न सिद्ध्यत्येवेति का पूर्वरूपे वा-
तां । उत्तररूपे दुस्तरं श्रुत्यादिकं मनुसन्धस्येति ।

अथ निरस्तत्वात्, विषयो ल्लेखाज्ञानमेव पर्यवस्यतीतिभावः (बाधाभावादिनेति) आदिपदेनापसिद्धान्तमखंगो गृह्यते (श्रुति शरणानामिति) " न विज्ञातु विज्ञाते विपरिलोपो विद्यते " इति ज्ञातृ समवेतज्ञानस्य नित्यावश्रुते ज्ञानसाधनविधानाच्चेतिभावः । (पूर्वरूपइति) आत्मन एव यदादिविषयत्व इत्यर्थः । तर्ह्येतन्न समवेतानेकज्ञानपक्षो-
गीक्रियता मित्यत्राह (उत्तररूपइति) श्रुति रक्तैव । आदिशब्देन " नित्या एवात्मनोहित " इत्यादिकं गृह्यते । यदा सर्वथा स्वल्प-
स्यानुपपन्नत्वात् एकमेव ज्ञानं सामग्रीवशात् विषयोल्लेखावस्थावद्भव-
तीत्यस्मदभिमतपक्षं दूषयितुं तबकाया गतिरित्यर्थः ।

ननु " अत्रायं पुरुषस्त्वयं ज्योतिः " " आत्मैवास्य ज्योतिः " इति श्रुतिरेवात्मनो ज्ञानाभेदं साधयति ; ननु " अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्ये " त्यादिना " किं ज्योतिरयं पुरुष " इत्यन्तेन ज्ञानसाधनालोकाद्यभावे जीवस्य किं ज्ञानसाधनमिति पृष्टे " आत्मैवास्य ज्योतिः " स्तिष्ठपक्रान्तात्मा तावत्परमात्मैव, स्वप्नेन शरीरमभिप्रेत्य " अस्तुतस्तुता नभिन्नाकशीती " ति तर्हिगात् ; तथाचात्रायं पुरुष

श्रुतिरेवात्मनो ज्ञानानतिरिक्तत्वं साधयतीति चेन्न; परिहृतप्रायत्वात् ।
तत्र हि ॥*॥ श्रुतिप्रत्यक्षसंसिद्धे ज्ञातृत्वे ज्ञानताश्रुतिः । नेया तद्गुणसारखा

इति उपसंहारोपि अस्येत्यनुपगमेण ईश्वरोऽस्य जीवस्य स्वयमेव ज्योतिः-
ज्ञानं हेतुरित्येवं परः ; अस्मिन्नेव प्रकरणे “ वाचैवायं ज्योतिषास्ते ”
इति ज्योतिःशब्दस्य ज्ञानसाधने प्रयोगात् ; आत्मैवास्येति षष्ठ्या
स्वविषयत्वस्यैवोक्तेरिति चेत् ? तदसत् , “ किं ज्योतिरयं पुरुष ”
इति ज्ञायं कार्यकारणसंघातात्मापुरुषस्त्वस्यासनादि व्यवहारे किं ज्योति-
रिति पृष्टं, ननु ज्ञानसाधनं, “ आदित्येनैवायं ज्योतिषास्तेपश्यते
कर्मकुरुते ” इत्यादि व्यवहारस्यैव उत्तरेदर्शनात् ; आदित्येन जाना-
तीत्यदर्शनाच्च ; अतः परम्परा व्यवहारनिमित्तादित्य चन्द्राग्निषाग्नन्तरं
साक्षाद्व्यवहारनिमित्त ज्योतिः प्रश्नोत्तरं “ आत्मैवास्य ज्योतिर्भवती ” ति
अस्य कार्यकारणसंघातस्य व्यवहाराद्वास्तुभवगोचरस्या त्मानुपचरित
स्वरूप मधिष्ठानसाक्षिचैतन्यं ज्योतिरिति दर्शयति , ननु ज्योति-
रसाधनमिति, साधनपदाभावात् । ज्योतिःशब्दस्य प्रकाशमात्रार्थात्वा-
त्प्रक्रमविरोधाच्च । आत्मपदमपि जीवेश्वरस्वरूप भूतचैतन्यमभिधत्ते,
ननु जीवव्यतिरिक्तमेव परमात्मानं, अहं मनुभवे प्रकाशमानस्य घटा-
दिवं द्वात्मपदार्थत्वायोगात् । व्युत्पत्तिनिमित्त प्रयोगस्यावयवशक्ते
आत्मपदस्य जीवेऽपि सम्भवात् । “ स्वेनज्योतिषा स्वपिती ” ति स्वा-
पस्य जीवलिंगस्यदर्शनाच्च । “ असुप्तस्सुप्तानि ” ति लिंगस्य प्रका-
शात्मनिजीवेऽपि सम्भवाच्च । ज्ञानसाधनानाम् नेकेषां सत्त्वेन स्वयमि-
त्यादि विशेषणासंगतेश्चेति । अतः श्रुतिबलादेवात्मनो ज्ञानाभेद-
सिद्धिरिति शङ्कते (श्रुतिरेवेति) (परिहृत प्रायत्वादिति) तस्य
ज्ञानत्वमात्रसाधने त्रय्यन्तविदां सिद्धसाधनादित्यनेनेत्यर्थः । उक्तं
परिहारमान्तरं च संगृह्णाति (तत्र हीति) यदि स्वप्रकाशत्वमात्मन
इत्येते तर्हि तत एव घटादिप्रकाशोपपत्तौ न तस्य ज्ञातृत्व कल्पनामित्या

सधप्रकाशतयापिवा॥*॥वदन्तिहि“विज्ञातारमरेकेन विजानीयादि”त्याद्याः
 परःशताः श्रुतयः साक्षाज्ज्ञातृत्वमेव । तदविरोधाय ज्ञानमात्रश्रुतिरपि जड
 त्वं प्रतिक्षिपति, न तज्ज्ञातृत्वं, अन्यथा प्रत्यक्षादिभिश्च विरोधात् ।
 येनैव शास्त्रेण ज्ञानरूपत्वं मात्मनः साध्यते संविदात्मत्वपक्षे
 तस्य श्रोतापि न सिद्ध्येत् । नह्यनात्मानं प्रत्युपदिश्यत इति भव-
 तापीष्यते । आत्मा संनिष्मात्ररूपो ज्ञातृत्वाभावा न श्रोतु मीष्टे ।
 अहंकारः शृणोतीति चेत् ? स किं स्वार्थं परार्थं वा शृणोति ?
 नायः, स्वनाशपर्यन्तत्वात् ; अहं मर्यात्पर्यन्तमित्यत्राहोहि भव-
 त्पक्षे मोक्षः । नहि कश्चित्स्वनाशाय मोक्षशास्त्रं शृणोति । अतएव
 न द्वितीयः, स्वात्यन्तनाशेन परोपकारस्य कस्याप्यनभिमतत्वात् ; अहं
 मर्यास्य चात्मत्वमस्मन्मतेन सिद्धमिति ॥

इति श्री कवितार्किकासिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वैकटनाथस्य
 वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु शतदूषण्यां संविदात्मत्व
 भंगवादः पंच विशः ।

शंक्य श्रुतिबलाज्ज्ञातृत्वस्याप्यंगीकार्यत्वा दुभयोरविरोधा स्रोभयमेष्टव्यं,
 तद्विरोधात् ज्ञातृत्व मसत्त्वं च परित्याज्य मित्याह (वदन्तीति) ननु
 ज्ञातृत्व मौपाधिकमेव श्रुत्या प्रतिपाद्यत इत्याशङ्क्याह (साक्षादिति)
 ज्ञातृत्वस्यान्तःकरणोपाधित्वे परंपरासम्बन्धा द्विज्ञातारमिति निर्देशो
 ऽनुपपन्न एव । नचोपाधिगतस्य तत्वारोपः, श्रुते स्प्रामाण्यप्रसंगात् ।
 एकतपटादिन्यपदेशस्यौपचारिकत्वात्, प्रकृते च बाधकाभावात् ।
 (नहीति) एतेनान्तःकरणतादात्म्यापन्न आत्मा शृणोतीत्यपि निरस्तं,
 स्वनाशस्यापुरुषार्थत्वादेव । ननु भवत्पक्षेपि मोक्षदशायां अन्तःकरण
 स्याभावात् अपुरुषार्थता, इत्यत्राह (अहं मर्यास्येति)

यदाह नवीनः -

योप मनुभव स्र आत्मनो न भिद्यते, संवेदनत्वात्, व्यति
रेकेण घटवत् । नचाप्रयोजकता, आत्मधर्मनित्यज्ञानाभावेन उत्पाद
विनाशशीलस्य ज्ञानस्यात्मगुणत्वे आत्मनः कूटस्थतादानेः ।

स्या देतत्, आत्मन उत्पत्तिविनाशानङ्गीकारा न्न कूटस्थता
हानिः, नह्यन्योत्पत्तिविनाशाभ्या मन्यस्य कौटस्थ्यं ह्यपि, अविद्या
निवृत्त्या त्वदभिमतात्मनोपि तत्प्रसंगादिति । भवे देवं, यदि कार्य
कारणा द्विषेत । जायमानंहि कार्यं प्रागपि सदिति-वक्तव्यं, असत्
उत्पत्त्यनुपपत्तेः, शशभृङ्गवत् ।

ननु ननरभृङ्गतुल्यं कार्यं अपितु कारणे कार्यस्य प्रागभाव, इति चेत् ?
अस्तु प्रागभावः, तथापि तत्काले कार्यं किं सत् ? तथा सति किं कारणे
वर्तते, किंवा अन्यत्र ? नाद्यः, प्रागभावप्रतियोगिनो रेकदा ऽवृत्तेः । न
द्वितीयः, कारणादन्यत्र कार्यस्यासमवायात् । अन्यसमवायिनो न्यानुपा
देयत्वात् । प्रागभावकाले च प्रतियोगिन स्वरत्नानभ्युपगमे कथं ननर
भृङ्गतुल्यता । नहि प्रागभावसत्तैव प्रतियोगिन सत्ता, अन्यसत्ताया
अन्यसत्त्वेति प्रसंगात् ।

ननु नरविषाणं कालत्रयेऽप्यसत्, कार्यं नृत्पत्तेः पूर्वमिति
वैषम्यमिति चेत् ? किञ्चित्कालं मसत्तः कालभेदेऽपि सत्त्वा
नुपपत्तेः । किमत्र सत्त्वासत्त्वे पदार्थधर्मौ, स्वरूपं वा ? नाद्यः,
असत्त्वकालेऽपि पदार्थसद्भावप्रसंगात् । अनित्यधर्मस्याभयादनेनव-
स्थानात् । धर्मस्य धर्मिसत्त्वं विनानुपपत्तेः धर्मत्वे उपजीव्यधर्मि
सत्त्वविरोधेना सत्त्वस्यैव व्याघातात् । न द्वितीयः, एकस्य सदस
दात्मत्वविरोधात् ।

ननु कालभेदेन घटस्य रक्तत्वश्यामत्वव दृष्ट्या विरोध इति चेन्न ;- धर्मस्य कालभेदेन स्वहेतुसमाजा द्वयत्वः, ननु स्वरूपस्य, तथा सति सत्त्वासत्त्वयो भेदा तावन्मात्रस्वरूपस्य धर्मिणोपि भेदापत्तेः । इदं पूर्वैरचन मसद्विषयसतो बुद्धयनुपपत्तेश्च । तस्य स्वभावस्यावच्छेदककालासम्बन्धात् ।

तस्माद्य त्रिकैचित्काल मसत् तात्पर्यदाप्यसदेय । तदाह भगवान् - " नास्ततो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत " इति ।

ननु तथासति दृश्यामना भसद्रूपस्य ब्रह्मणस्वरूपेणा पद-
सत्त्वं स्यादिति चेन्न ;- यत् येनरूपेण कदाचिदसत् तत्तेनरूपेण
सर्वदासदिति दृशाद्यमना कदाचिदसतो ब्रह्मण स्वरूपेण सर्वदा ऽस
त्वस्येष्टत्वात् । नित्यज्ञानात्मनः स्वरूपत स्वरूपत्वेन प्रतिपन्नस्य
तेनरूपेण सर्वदा सत्त्वात् । आत्मन्यस्मीत्यनुभवस्य सर्वदा विद्य
मानस्य घटादाद्यधिष्ठानविषयत्वेन धान्यथासिद्धयभावात् । तत्रापि
तथैवा न्यथासिद्धौ तदधिष्ठानस्यैषा स्मद्भिमतत्वात् आत्मनोसत्त्वे
सर्वज्ञान्यताप्रसङ्गात् । घटरूपेणास्ततो घटस्य स्वरूपेण सत्त्वेन व्यभि-
चाराच्च । नच घटादे स्वरूपेन प्रमितत्वात्त्रिकैचित्काल मसतोपि
कालान्तरे सत्त्वं धर्म इति वाच्यं, घटादिसद्बुद्धे रधिष्ठानविषयतया
न्यथा सिद्धत्वात् । नहि सन् घटइत्यत्र सत्त्वस्य घटधर्मत्वं प्रतीयते,
किन्तु भूदघटइतिव सत्तादात्म्यमात्रम् । तच्च सद्रूपेणोभयथादिस-
म्भवाधिष्ठानात्म सत्तादात्म्यमेव, सत्तान्तरकल्पने गौरवात् ।

किंच कारणे समवायः किमसत् उत्पत्तिः, स्वस्मिन् सत्तास-
मवायोवा । आद्येपि स्वोपलक्षितसत्तासमवायः, घटविशिष्टसमवायो
वा ? नाद्यः, तस्य नित्यसमवायवादिनः सर्वदा सत्त्वेन बुद्ध्यादौ
मन आदे रकारणत्वप्रसङ्गात् । बुद्ध्यादवनित्यत्ववादिनो नित्यसम
वायेच न मानसमिति समवायस्याप्यनेकत्वा विशेषेणार्थान्तरत्वात् ।

न द्वितीयः, असतो विशेष्यासम्बन्धेन विशेषणत्वायोगात् । नापि स्वस्मिन् समवायव्युत्पत्तिः, असति तस्मिन् तदुत्पत्तिरित्युत्पत्तिः कार्यसत्त्वस्य व्युत्पत्तिरिति प्रयोज्यत्वात् । नच कार्यस्याद्यसमयसम्बन्धव्युत्पत्तिः, सम्बन्धस्य संयोगत्वे तस्योत्पत्त्यनन्तरभावित्वात् ; गुणादौ तदभावाच्च । नापि समवायः, कार्यस्य कारणसमवाय उत्पत्तिरित्यत्रोक्त दूषणन्यायेन निरस्तत्वात् ; घटादेः काले तदभावाच्च । नापि स्वरूपसंबन्धः, असतो निस्स्वरूपत्वेन स्वरूपद्वयात्मकसम्बन्धायोगात् ; तस्य स्वरूपद्वयात्मकत्वे समवायस्यापि घटोत्पत्तिरित्यप्रसंगाच्च । घटस्यापि स्वोत्पत्तित्वेन घटो घटवानितिव दुत्पन्नो घटइति प्रतीत्यनुपपत्तेश्च । समवायस्यैकत्वेनाद्याभावाच्च । नच स्वसमानकालीनपदार्थप्रतियोगिकध्वंसा नाधारसमयसम्बन्धइति वाच्यम्, स्वपदेनोत्पद्यमान पदार्थाभिधाने आत्माश्रयात्, उत्पत्तिरेव निरूप्यमाणत्वात् । वस्तुमात्राभिधानेच द्वितीयक्षणावच्छिन्नघटस्याप्युत्पत्तिप्रसंगः । तस्यापि द्वितीयक्षणावच्छिन्न स्वसमानकालीन पदार्थप्रतियोगिकध्वंसा नाधारद्वितीयक्षणे सत्त्वात् ।

ननु एवमशब्दः क्षणविशेषानवच्छिन्न कार्यस्वरूपपरः, तथा च प्रथमक्षणेऽपि तत्क्षणइति तत्कालस्थितिक शब्दादिङ्गुलस्य द्वितीयक्षणे सत्त्वान्नतस्मिन् स्तत्प्रसंगइति चेन्न ; तत्र किं स्वसमानकालीन यत्किंचिदपदार्थध्वंसानाधारत्वं विवक्षितं, उत तत्कालीनयावत्पदार्थप्रतियोगिकध्वंसानाधारत्वं, किं वा तत्कालीन पदार्थप्रतियोगिक यावद्भ्वंसानाधारत्वं ? आद्ये द्वितीयक्षणेति व्याप्तिस्तदवस्थैव, घटकालीन यत्किंचिन्मृदादि प्रतियोगिक ध्वंसानाधारत्वस्य तदापिसत्त्वात् । द्वितीयेघटकालीन नित्य पदार्थप्रतियोगिक ध्वंसाभावाद्दसम्भवः । तृतीये घटकालीनत्रिचतुरपदार्थप्रतियोगिक यावद्भ्वंसानाधारत्वं द्वितीयक्षणेऽप्यस्तीत्यतिव्याप्तिरेव ।

ननु स्वसमानकालीन यावदनित्यपदार्थ प्रतियोगिक ध्वंसाना
 धारत्वं विवक्षितमिति चेन्न ; - तत्र किं यावद्ध्वंसानाधारत्वं याव
 द्ध्वंसाधारभिन्नत्वं, उत यावद्ध्वंसात्यन्ताभाववत्त्वं? आद्ये द्वितीयक्षणेति
 व्याप्तिः । द्वितीये यावद्ध्वंसं प्रतियोगिक सामान्याभाववत्त्वं, उत
 तत्प्रतियोगिक थावद्विशेषाभाववत्त्वं? नाद्यः, ध्वंसेषु सामान्याभावेन
 तदवच्छिन्नप्रतियोगिक सामान्याभावायोगात् । न द्वितीयः, भावस्य
 स्वल्पन्ताभावे 'समानकालीनत्ववदभावस्यापि तयात्वात् । अन्यथा
 तदत्यन्ताभावस्य त्रैकालिकत्वानुपपत्तेः । तथा च द्वितीयक्षणे ध्वंसा
 त्यन्ताभावसत्त्वादिति व्याप्तिवृत्तिरिति । किंच चरमध्वंसकालीन कार्य
 पदार्थाभावेन ध्वंसाभावात् तद् नाधारकालस्या प्रसिद्ध्या चरमध्वंसे
 तादृशकालाधारत्वस्या सम्भवात्तत्रा व्याप्तिः । नच चरमध्वंसासिद्धिः,
 सर्वमुक्तौ भट्टाभावेन कार्यमात्राभावात् । सर्वमुक्त्यभावेच स्वस्य
 नित्यसंचारित्वशंकया कस्यापि निःशंकं प्रवृत्त्यनुपपत्ते मौक्षशास्त्रानर्थक्य
 मेवस्यात् । नापि स्वसमानकालीन यावदनादि पदार्थाधार समय
 सम्बन्धः, चरमोत्पन्नभावकार्यस्य द्वितीयादि क्षणसम्बन्धेति व्याप्तेः ।
 तस्मात्ता [त्र] स्वकार्यवादोमुच्यते । स्वकार्यवादेपि यदि कार्यसत्त्वं
 कारणान्निर्भवं तर्हि कारणान्वेषणं व्यर्थ, तेन विनापि तात्पर्यात् ।
 उच्यते: पूर्वं कार्यस्यानुपलब्धेः । अवस्थाविशेषः कार्यमिति पक्षो
 विशेषस्य मा [कथ] [सत्त्वा] कसत्त्वासत्त्वाभ्यां प्रतिवक्तव्यः ।
 तस्मात्कारणमेव कार्यस्य स्वरूपं तेन तेन कारणेन तत्तत्कार्यरूप माप
 न्यते । तत्रानिर्वचनीयत्वादे कार्यविकारेण कारणस्याविकारित्वेपि कारणा
 भिन्न कार्यसत्त्वत्वे तद्विकारेण कारणमपि विकारित्वादेव, तथाचा-
 र्त्तमेव बुद्ध्यादिरूपेण जायते विनश्यतिचेति कथन्नकूटस्थश्च हानिः ।
 नचा विद्याविनाशोपपन्नं दोषस्तमानः, अविद्याया आत्मव्यतिरेकेणा
 निर्वचनीयसत्त्व भेदाभ्युपगमात् तद्विकारस्यापि तत एव व्यव-
 स्थितत्वात् । अविद्यानिवृत्तेः कूटस्थात्मनिवृत्तत्वाच्च । बुद्ध्यादि

रात्मनिन्याप्यवर्तते, उत तत्प्रदेशे ? नाद्यः, शरीर बाह्यप्रदेशेऽपि तदु-
पलम्भप्रसंगात् । न द्वितीयः, निरवयवस्य प्रदेशाभावात् । नन्वौ
[पचारि] पाधिकः प्रदेश भेदोस्तीति चेन्न, - उपाधिज्ञाप्यस्य तज्ज-
न्यस्तदधीनश्च प्रदेशो निष्प्रदेशोनास्तीत्युक्तत्वात् । एव मात्मनस्तद्धेतु
सम्बन्धानुपपत्तिश्च बाधक स्तकं : । निष्प्रदेशमात्मनि स्वात्पन्ताभा-
व समानाधिकरण मन स्तयोगासम्भवात् । नचावच्छेदकभेदेन
वृत्तिः, अवच्छेदकस्याप्यवच्छेदाभाव समानाधिकरणत्वे वच्छेद-
कत्वानुपपत्तेः भावाभावावच्छेदकयो र्वैद्यधिकरण्यं वक्तव्यम् । त-
द्वैकवृत्तिनोः परपक्षो न सम्भवति । नचावैयधिकरण्येऽपि धर्मयो-
रस्वरूपभेदमात्रेणा संकीर्णावच्छेदकत्वं सम्भवति, तथासति संयोग
यति देशेऽपि द्रव्यत्वपक्षात्वा धनेकधर्मसत्त्वा तत्रापि तदभावप्रमास्यात् ।
किंचात्मनो ज्ञानेन सम्बन्धानिरूपणाच्च न तदाश्रयत्वम् । न तावत्सं-
योगः, अयुतस्त्रिद्वयो स्तदयोगात् । नापि समवायः, तत्सैवास्ति-
द्धेः । नापि तादात्म्यं, न तावत्तदभेदएव, धर्मधर्मिभावाद्यसम्भवात्
अभेदस्य सम्बन्धावायोगात् । नापि भेदाभेदौ, समानसत्ताकयो स्त-
यो गुणपदैक्यायोगात् । घटादे मृदादित उत्पत्त्यनुपपत्तेश्च । भेदोऽप्य-
स्तीति तव आपत्तिरिति चेत् ; तर्हि जायमानं मृद्भिन्नं माहूनास्ती-
ति वक्तव्यम् । घटादिश्च जायमानएव, प्राक्तच्छब्दबुद्ध्यो रभावा-
त् । प्रागस्ततश्च सतो भेदइति कुत्राभेदः । एवं मृज्जायते विनश्यती-
ति बुद्ध्यभावाच्च नजनिविनाशयतो मृदभेदः । तस्माद्यज्जायते वि-
नश्यति तत्तदुपादानादत्यन्तं भिन्नमेव ।

कस्तर्हि गुणगुणिनो रसम्बन्धः ? कश्च मृदघटद्वयादि सामा-
नाधिकरण्यप्रतीते र्विषयः ? तादात्म्यमिति ब्रूमः । किं एत् ? उच्यते,
भिन्नाये सापभिन्नसत्ताकत्वम् । अस्ति हि मृदघटयो रेतत्तादात्म्यं,
उपादानोपादेययो रसायभेदाभावात् । अन्यथा मृदघटद्वयि सामाना-
धिकरण्ययोगात् । दण्टघटयोस्तु नैवं, भेदे विद्यमाने वि-

दण्डाधिष्ठाना तद्वपदिता तत्त्वा दृष्टसत्ताया अन्यत्वात् ।
 तदन्वयश्च घटसत्तास्य दण्डाद्यभावेऽपि सन् घट इत्यनुभवात् दण्डो
 घटइत्य ननुभवाच्च सिद्धम् । नन्वेवमेक घटनिष्ठरूप रसादीनान्त
 दृष्टसत्तैव सत्तेति तेषामप्यन्योन्य सामानाधिकरण्यानुभवस्यादिति
 चेत्, मैव, रूपादीना घटावच्छिन्न सत्तावच्छेदकत्वात् घटाभिन्न
 सत्ताकत्वेन तादात्म्येऽपि रसादीना रूपाद्यवच्छिन्न सत्तावच्छेदकत्वा
 भावेनान्योन्य तादात्म्याभावात् । ननु कुतश्च वैषम्यमिति चेत् ?
 सामानाधिकरण्यप्रतीति तदभावाभ्यामिति ब्रूम । अस्ति हि शुक्लो
 घटइति सामानाधिकरण्यप्रतीतिः, नोवैव रूपरसयो । नच शुक्लोघट
 इति मनुष्यलोपादभेदश्च प्रतीयते, नार्थगत्या भेदोऽस्तीति वाच्य, शाब्दे
 हि ज्ञाने मनुष्यलोपाद भेदतिरोधान, ननु मत्पक्षानुभवेऽपि, अनुभूयते च शु-
 कलोघटइति । किंच मनुष्यलोपानुशासनेऽपि आचार्यस्य सत्ताभेद लक्षण
 तादात्म्यमेव नूत, अयुतसिद्धयोस्तथानुशासनाभावात् । ननु मृदु घटयो
 र्घटरूपयोश्च भेदे कथमेकसत्ताकत्व, दण्डघटयोर दर्शनादिवि चेत् ?
 किं प्रमाणं प्रश्न, तत्रोपपत्तिं प्रश्नोवा ? भावे अभिहितएव सामा-
 नाधिकरण्यानुभव । द्वितीयेतु दण्डघटभेदश्च मृदुघटभेदश्च सत्तावच्छेद-
 को न भवतीति भेदेऽप्येकसत्ताकत्व, भेदसत्ताया एव धर्मप्रतियोगि सत्तै-
 काव विरोधित्वात् अन्यथा दण्डघटयोरिव मृदु घटयोर्युतसिद्धि-
 र्नस्यात्, तेषा भेदाविशेषात् । समवायस्य भेदभिदपक्षस्य च निरा-
 सात् । अधिष्ठानात्मसत्तैश्च कार्यगुणिभ्यामवच्छिन्ना कार्यगुणाभ्यामवच्छि-
 यतइति परिणामपरिणामिनो गुणगुणिनोश्च एकसत्ताकत्व तादात्म्यम् ।

एतेन घट किं सद्विलक्षणएव, तथासति सन् घटइति धीर्न
 स्यात्, अधिष्ठानसत्तादात्म्या तथाप्रतीति, घटस्यसत्तादात्म्य हि तद-
 तिरिक्त सत्ताशून्यत्व भवेत्यधिष्ठानसत् घटश्चेति द्वयमेव, तथा च
 घटस्य सत्तासम्बन्धाभावात् न सत्प्रतीति विषयत्वमुपपद्यते । अस

द्विलक्षणमेव सद् बुद्धिविषय इति चेत् ? आत्मनि सत्त्वस्यैव बुद्धिविषय-
त्वात्, सज्ज्ञाना नपेक्षप्रतीतिकत्वेन सत्ताया निप्रतियोगिकावाच्चेति
परास्तं ; घटस्य वस्तुतोधिष्ठान सत्ताकसम्बन्धाभावेऽपि तत्प्रतियोगिक
वास्तवभेदस्याप्यभावात् सत्तानवच्छेदकभेदवत्स्वरूप तादात्म्य
सम्बन्धा दधिष्ठानसत्तावच्छेदकत्वेन सद्बुद्धिर्गोचरत्वात् । अथवा
सत्तानवच्छेदकभेदाविरोधी कश्चिदनिर्वचनीयो धर्मस्तादात्म्यं, घटस्य
दण्डादिवन्मृदो भेदाननुभवात् मृदूघटस्य भेदानुभवाच्च ।

ननु - सज्ज्ञेदाभावे कार्यकारणभाव शब्दान्तरवाच्यत्वादिकं
न स्यादिति चेन्न - कार्यकारणभावाद्यर्थहि भेदोपेक्ष्यते, न तु सज्ज्ञे-
दः, स्वप्नरधादेरपि कार्यत्वादे श्रुत्या दर्शितत्वात् । तथाच घट-
दे मृदादिप्रतियोगिको भेदो न भेदान्तरवत्सत्तावच्छेदक इति सामाना-
धिकरण्यप्रतीतिषला सिद्धम् । एवंच पक्षद्वयेऽपि भेदस्य सत्ताशून्य
त्वात् कार्यकारणयो रनिर्वचनीया भेद इत्युच्यते । अतएव भेदाभा-
वस्यैव, तन्निरूपितस्यापि भेदसामानाधिकरण्यविरोधः, अविरोधेवा
कथं भेदाभेदनिरास इति प्रसुक्तं ; समानसत्ताशून्यो रेव प्रतियोगि
तदभाय तन्निरूपितयो विरोधात् । नचैवं ज्ञानात्मनोरपि अयमेव सं-
बन्धोऽस्ति चेति वाच्यम्, ज्ञानस्य " सत्यं ज्ञान " मित्यादिवाक्येन
" कर्तुम आत्मा योयं विज्ञानमयः प्राणेषु ह्यन्तर्ज्योतिः पुरुष " इ-
त्यादिवाक्येनात्मनश्च तात्पर्येण प्रतिपादितत्वेन तयोः पारमार्थिक-
त्वात् तयो मित्याभेदे अभेदस्यैव वास्तवत्वा दस्मादिष्टसिद्धेः । नच
ज्ञाने सम्बन्धनिराकरणस्य कृपादावपि तुल्यत्वा तस्यापि गुणित्वा-
दिकं न स्यादिति वाच्यम्, वस्तुतस्तदभावस्येष्टत्वात् । प्रतीति
स्वनिर्वचनीय गुणिभावविषयत्वात् । एतावास्तु विशेषः, अप्यारोपी
न्तःकरणावच्छिन्नात्मनि सोपाधिकः, " काम स्तंकल्पो विचिकित्सा
श्रद्धाऽश्रद्धाभृति द्विर्धाभी रित्येतत्सर्व मनएवे " ति श्रुत्या, बु-

द्वयादिकं चिदाश्रितं, गुणत्वात्, रूपवत्, नचात्मा तदाश्रयः, तस्य निरवयवकटाक्षस्या व्याप्यवृत्तिजन्य बुद्ध्याश्रयत्वा नुपपत्तेः, पृथिव्या दे स्तदाश्रयत्वं चापास्तमिति पश्चिमोनुभवेना पोष्टलितयान्तःकरणधर्मत्वेन सिद्धत्वात् । केवलात्मनि च “ नान्तःप्रज्ञे न चिदः प्रज्ञ ” मिति स्वप्नोपलब्धेः जाग्रदुपलब्धेः निषेधात् विज्ञानाभावस्य सिद्धत्वात् ।

ननु “ मनसाद्वेष पश्यती ” द्रुपक्रमे विज्ञानमिति मनसः कारणत्वश्रुतेः तस्य मनोधर्मत्वश्रुति रौपचारिकीति चेन्न - विज्ञानधर्मिणो मनस आत्मनि विज्ञानारोपनिमित्ततया कारणत्वात्, क्लृप्तमस्य स्फटिकाक्षणिमारोपे कारणत्ववत्, एवं च उभयश्रुति मुंढपार्था । घटादौ तु रूपादि नं सोपाधिकः, तत्रोपाधेरदर्शनात्, किन्तु रज्जुसर्पय विरूपाधिकस्य । नच रज्जुसर्पस्य तद्रूपादेर्निरूपाधिकाद्वाच्यत्वे व्ययहारदशायां बाधस्यादिति वाच्यं, अविचारदशायां मिथ्यात्व बुद्ध्यभावेऽपि देहात्मतादात्म्यं द्विचारदशायां मिथ्यात्वनिश्चयरूप बाधस्येष्टत्वात् । सविलासाधिद्या निवृत्तिरूप बाधसिद्धदानो न भवति; रूपादेर्मूलाज्ञानोपादानकत्वेन घटादि ज्ञानानिवार्यत्वात्, तन्निवर्तक ब्रह्मज्ञानस्य चेदानीं मभावात् । अत एव च रज्जु सर्पवैलक्षण्यात् ।

किंच; ह्येतद्वेति सूत्रमपि संविदभात्मत्वे प्रमाणम् । ज्ञः- नित्य चिद्रूपस्वात्ममात्रा, अत एव - चिद्रूपब्रह्मणस्या विद्याधानादि जीवभावेन स्थितत्वा, दिति हि सूचार्थः । “ नहि द्रष्टुं दृष्टे विपरिलोपो विद्यत ” इति श्रुतिरपि तत्र प्रमाणं, व्यधिकरणपृच्छितः समानाधिकरणपृच्छा अभ्यर्हितत्वात् ।

किंच वैपधिकरण्येऽपि द्रष्टुर्यादृष्टिस्तस्याविपरिलोपो निषिद्ध्यते, किंवा दृष्टेयो द्रष्टावस्य ? नाद्यः, जीवाश्रितज्ञानस्य प्रत्यक्ष विनाशानु

चासतउत्पत्तौ किं बाधकम् । नचैवं नरभृङ्गस्याप्युत्पत्तिप्रसंगः ;
कारणाभावात् । तदभावश्च नरे शृङ्गानुत्पत्त्येवोन्नयिते । प्रागभाव-
एव वा कार्योत्पत्तिनियामकः । तत्काले ऽसत्तएवच तत्तदुत्पत्तिसह
कारिसन्निधानान्ननरभृङ्गस्योत्पत्तिप्रसंगः , प्रागभावस्य तदप्रतियोगिक-
त्वात् । कदाचिः सत्त्वादेव घाननरभृङ्गनुत्पत्त्येवं कार्यस्य । नच किञ्चित्काल-
मसत्तः कालभेदेऽपि सत्त्वानुपपत्तिः , अनुभवबलेन देशभेदेनेव काल-
भेदेनापि सत्त्वास्तत्त्वयोरुपपत्तौ । तस्मान्नित्यं सतो ब्रह्मणः नित्य म-
सतो नरभृङ्गस्यच उत्पत्त्यदर्शनात् कदाचित्सत्तः कदाचिच्चासत्तएवो-
त्पत्तिरुपपन्ना । सत्त्वासत्त्येच पदार्थधर्मौ न स्याताम् । नचासत्त्वका-
लेऽपि पदार्थबद्धावप्रसंगः , तत्र किं मभावप्रतियोगित्वं रूपास्तत्त्वनि-
रूपकाभावः कालोऽपि सत्त्वकालोऽभिमतः ? किंवा तादृशसत्त्वकालएव ?
नाद्यः , भाषादकाभावात् । न द्वितीयः , इष्टत्वात् । अभावप्रतियोगि-
त्वस्य प्रतियोगिसमानकालीनात्वात् ।

किञ्च - कदाचिदसत्तत्त्वसर्वदा असत्त्वमिति व्याप्तिः प्रमाणेनो-
पस्थिते धर्त्रिणि । प्रमाणेन उपस्थितिश्च ब्रह्मणः प्रपञ्चस्य वा स्यात् ?
तत्र न तावद्ब्रह्मणि व्याप्तिग्रहः , तस्य सर्वदा सत्त्वादेव । नापि -
प्रपञ्चे, कदाचित्सत्त्वसत्त्वस्यैव तत्रानुभवात् । जायमानं हि कार्यं हि प्रा-
गपि सति स्थवचन विरोधाच्च । अविद्यायां व्यभिचारश्च ।

यद्योक्तमितः पूर्वमसत्त्वस्यसतो बुद्ध्यनुपपत्तिः , तस्य कालस-
म्बन्धाभावादिति । तन्न, पूर्वकालीनाभाव प्रतियोगित्वपरत्वाद् व्य-
हारस्य । उदाहृतं भगवद्ब्रह्मणमपि न सत्कार्यवादपरम् । नह्यत्र
वैशेषिकादि निरास एक विज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञानं साध्यसिद्धा-
न्तोपन्यासो वा क्रियते । नच सत्कार्यवादेन देहात्म विवेकोपपादनं
शोकशंका निवृत्तिर्वास्यात् । त्वदुक्तं सांकर्यवादश्च प्रागेव निरस्तः ।
तस्माद्देहात्मनो नाशित्वानाशित्वरूप स्वभाव विवेकएव परस्य शो-
कशान्तये कर्तव्यः । स एवच पूर्व " गतासूनगता सू " निति

प्रस्तुत । स एव च "अविनाशीतु तद्विद्धि" "अन्तवन्त इमे देहा" इत्यनन्तरं मुपपाद्यते । अतोऽस्य वचनस्यायमर्थः- अस्ततो देहस्य सद्भावो न विद्यते, सतश्च आत्मनो नासद्भावः, उभयोर्देहात्मनो यथोपलब्धिः, तत्त्वदर्शिभिः, अन्तः - निर्णयः, दृष्टं देहस्यासद्वस्तुनो ऽसत्यमेवस्वरूपं आत्मनश्च चेतनस्य सत्त्वमेव स्वरूपमिति निर्णयो दृष्टइत्यर्थः । विनाशस्वभावोऽसत्त्वः, अविनाश स्वभावश्च सत्यमिति ।

किंच कदाचिद् सतस्त्वयंदा असत्वेदृश्यात्मनो ऽसतो ब्रह्मणः स्वरूपेणाप्यसत्त्वापत्तिः, यदिच यद्येन रूपेण कदाचिद् सतत्त्वेन रूपेण त्वयंदा असत् इति नियमात्रस्वरूपेणासत्त्वमिति श्रूये, यदि भावारभेदे नैवानुभयवलेन कालभेदेनाप्यविरोधः । कारणमेव कार्यरूपमापद्यतइति घटतस्तत्कारणस्य पृथं कार्यात्मना असत्यस्य सम्प्रतिपत्त्यादात्तस्यैव पश्चात् कार्यात्मना नत्वा द्वयभिचारः ।

यज्ज्ञोऽत एतवानुभयोधिष्ठानं विषयइति । तत्र, सन् घटइत्यनुभवे घटावस्येव सत्त्वस्यापि घटधर्मत्वात् । मृदुघटइत्यत्रापि घटत्वमन्मृत्तमपि घटधर्मएव । प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वासिद्ध्या सद्धिष्ठानं धर्मासिद्धेः । नच सत्त्वान्तरकल्पनेगौरवः, ब्रह्मण स्वरूपतयासाधकत्वात् सिद्धेः ।

यज्ज्ञोऽपत्ते स्तम्भवापादिरूपस्य निराकरणम् । वदुःपत्ते स्तद्वन्पत्त्वमेव साधयेत्, न त्वनुभयसिद्धं तत्स्वरूपमेव साधयेत् । कारणमेव तत्तदर्थकार्पण्यं मापद्यतइति घटतापि तत्पत्तिरगोऽस्तैव ।

किंचैव सतः रूपान्तरापत्तिवद् सतत्त्वोत्पत्तिः किमिति नेप्स्यते? अतस्त्वं कारणसमवायादिरेयोत्पत्तिरिति किमिति नेप्स्यते । समस्ता-नुपपत्तिः परिहारभारस्या तत्त्वस्य शिरस्येवत्वया नियोजितत्वात् । स्थानधिगमनक्षणा व्ययहितोत्तर क्षणसम्बन्धोऽस्याधिगमन क्षणा-

नुत्तरक्षणसम्बन्धोवा उत्पत्तिः स्वोपलक्षित समवाय इत्यत्र यदुक्तं बुद्ध्या-
दौ मनभादे रकारणत्व प्रसंगइति । तन्न, बुद्ध्यादेः पूर्वमविद्यमानत-
या तस्य कारणत्वापेक्षत्वात् । उत्पत्तेर्नैरेष्यप्रसंग सिद्धिदानीं मिष्टः ।
कादाचित्कावप्रतीते न तस्या नित्यसमवायात्मकत्वमिति चेत् ? यदि
प्रतीतिबला दुत्पत्तेः कादाचित्काव मंगीकरोषि । तर्हि कथं ता निराक-
रोषि । पारमार्थिकत्वमेवोत्पत्ते निराक्रियते, ननु व्यावहारिकत्वमपीति
चेत् ? यदि व्यावहारिकोत्पत्तौ नानुपपत्तिः कथन्तर्हं स्वत्यनिरूपणा
त्कारणस्य कार्यरूपापत्ति रस्माद्भवति । ननु सत्यपक्षे उत्पत्तेर्निरूप-
यितुं मशक्यत्वेन कारणमेव सत्यकार्यरूप मापद्यतइत्युत्पत्त्यनिरूपणं
कौटस्थ्यहाना न हेतुस्स्यादिति चेन्न ; - कार्यस्य कारणाभिन्नत्वे
कारणस्यसामग्रीवशा र्कार्यरूपापत्ते रसम्भवात्, भिन्नत्वेऽप्यस्यान्यात्म-
ताया रसम्भवाच्च न कारणं कार्यरूपमापद्यतइति कृतः कौटस्थ्य-
हानिः । अनुपपन्नत्वाविशेषे उत्पत्तेरेव शक्तुं शक्यत्वात् । किञ्च
सत्त्वस्यैकावेपि घटसत्तायां पटनिर्दिष्टित्वाभावात् समवायस्य मा-
गुद्धिनिरूपितत्वाभावात् ।

यच्च कार्यसमवायस्य विशेषणत्वे दूषणमुक्तं, असतो विशेष्या
सम्बन्धे विशेषणत्वायोगादिति । तन्न, सतस्य विशेष्यसम्बन्धात् । नच
पूर्वमसतः कथं सम्बन्धइतिवाच्यं, अस्य प्रतियोगिजन्यत्वाविद्धेः ।

यच्च स्वस्मिन् सत्तासमवायइत्यत्र दूषणमुक्तं असति तस्मिन्
स्तदनुपपत्ते रिति । तन्न, असति तत्समवाया नंगीकारात्, सत्येष
तत्समवायात् । नहि सत्ता समवायादिदशायामपि असत्त्वम् ।

यच्चोक्तं कार्यसत्त्वस्योत्पत्ति प्रयोज्यत्वादिति । तन्न, यदि प्रयो-
ज्यत्वं जन्यत्वं, तदा भासिद्धिः । यदि व्याप्यत्वं तदा का दानिः सत्ता
समवाय उत्पत्तिरित्यत्र ।

यच्च स्वरूपसम्बन्धे दूषणमुक्तं असतो निस्स्वरूपत्वेन स्वरूप
द्रयात्मक सम्बन्धायोगादिति । तन्न, असतःसम्बन्धा नंगीकारात् ।

सत एव स्वस्यविद्यमानदशायां सम्बन्धांगीकारात् । नच समय-
स्यापि घटोत्पत्तित्व प्रसंगः, घटकालसमुदायरूपोत्पत्तिं शरीरान्तर्भा-
वस्येष्टत्वात्, कालमात्रस्य चोत्पत्तिरसिद्धेः । नाहि घनं भवत्ये-
कोघनस्फुटितः । नचोत्पन्नो घटइति प्रतीत्यनुपपत्तिः, समुदायिनो
सम्बन्धस्य प्रसिद्धत्वात् । नच समवायस्यैकत्वा द्वाघत्वासम्भवः,
उपाधितः स्वरूपतोवा क्षणानां भिन्नत्वात् ।

यद्य स्वसमानकालीन पदार्थप्रतियोगिकध्वंसानाधारार्थं इत्यत्र
दूषणमुक्तं, स्वपदेनोत्पद्यमान पदार्थाभिधाने आत्माश्रयइति । तत्र,
स्वपदेनोत्पद्यमान पदार्थस्य स्वरूपेणैवाभिधानात्, उत्पद्यमानत्वेना
नभिधानात् । स्वसमानकालीन पदार्थप्रतियोगिक ध्वंसाधारकाळा-
न्यकालत्वं विवक्षितमिति चेन्नोक्तदोषः । स्वसमानकालीन पदार्थ
प्रतियोगिक ध्वंससामान्य विवक्षायामपि न दोषः, ध्वंसे सामान्यधर्मा
भावेपि स्वसमानकालीन पदार्थानामेव तत्वेनानुगतीकृतानां प्रतियोगि-
त्वावच्छेदकत्वात् । यावद्विशेषाभावएव वा विवक्षितः ।

यच्चोक्त मायन्ताभावस्य त्रैकालिकतया द्वितीयक्षणेपि सत्त्वात्
तत्रातिव्याप्तिरिति । तत्र, प्रतियोगिसमानकालवृत्ति प्रयोजक
सम्बन्धातिरिक्त सम्बन्धेन तदभावाश्रयत्वस्य विवक्षितत्वात् । तादृ-
शश्च न द्वितीयक्षणः, किन्तु पूर्वक्षण एव । नचात्र कल्पकाभावः,
यथा कालसंख्यात्यन्ताभावस्य काले विद्यमानत्वेपि काले
वाक्यसंख्यानास्तीत्यप्रतीतिः काले रूपाद्यभावप्रयोजकसम्बन्धेन
संख्यात्यन्ताभावो न वर्तत इति कल्पनीयं, यथा च कालान्यो-
न्याभावस्य कालेपि सत्त्वेपि कालः कालोनेत्यप्रतीतिः
कालो घटो नेति प्रतीतिश्च काले घटान्योन्याभावप्रतीतिप्रयोजक
सम्बन्धेन कालान्योन्याभाषो न वर्तत इति कल्पनीयं, तथा ध्वंसा

प्रागध्वंसो नास्तीति प्रतीतेः ध्वंसकाले ध्वंसो नास्तीत्यप्रतीतिश्च
 पूर्वकाले येन सम्बन्धेन वर्तते न तेन सम्बन्धेन उत्तरक्षण इति
 कल्पनात् । यद्वा याकाळावच्छेदेन उक्तध्वंसारयन्ताभावस्य प्रति
 योग्यसमानकालीनत्वं तत्कालसम्बन्धो विषयक्षित इति नोक्तदोषः ।
 नच चरमध्वंसोत्पत्तौ भङ्गातिः, सर्वं मुक्तौ मानाभावात् । नच
 सर्वमुत्पत्तौ स्वस्य निरपेक्षसारित्वशङ्कया निःशङ्क प्रवृत्त्यनुपपत्तिः,
 सार्यां सामपचां कार्यविलम्बायोगेन मोक्षसाधननिवृत्तौ मोक्षो भव
 तीति निश्चया मोक्षसाधने प्रवृत्त्युपपत्तेः । शब्दया सर्वमुक्तिपक्षेपि
 कल्पान्तरे स्वस्य मुक्तिशङ्कया इदानीं प्रवृत्त्यभावापत्तेः । यद्वा स्वभा
 गभाषान्पूनातिरिक्तकालीनप्रागभावप्रतियोगि स्वसमानकालीनपदार्थ
 प्रतियोगिकध्वंसप्रतियोगिक स्वप्रागभावसमानकालीन परस्परसमान
 कालीन यावत्प्रागभाषाधिकरणकालसम्बन्ध उत्पत्तिः । स्वप्रागभा
 षान्पूनातिरिक्तकालीन प्रागभावानां प्रतियोगिनो ये स्वसमान
 कालीनपदार्थाः ताप्रतियोगिका ये ध्वंसाः ताप्रतियोगिकाः स्वप्राग
 भावसमानकालीनाः परस्परसमानकालीनाश्च यावन्तः प्रागभाषाः
 तदधिकरणकालसम्बन्ध उत्पत्ति रित्यर्थः । प्रतियोगित्वाप्रागभावयो
 र्द्वयो रपि ध्वंसप्रागभावत्वा तदुभयानधिकरणत्वात् स्वा [न] धिक्
 रणकालस्या सम्भवं परिदुर्तु परस्परसमानकालीनार्थविशेषणं । तृतीय
 क्षणोत्पन्न पदार्थप्रतियोगिक ध्वंसप्रागभावतमक तत्पदार्थवदित क
 तिपयप्रागभाषाधिकरणत्वा नूतनपक्षस्य तत्रातिव्याप्तिपरिहाराय स्व
 प्रागभावसमानकालीनेति । स्वसमकालोत्पत्तिक पदार्थप्रागभावस्य
 स्वकाले अभावात् असम्भवपरिहाराय स्वप्रागभाषा न्यूनानतिरिक्त
 कालेति पदार्थविशेषणमिति सुस्थं लक्षणम् । स्वसमानकालीन या
 वत्प्रागभाषाधिकरण सम्बन्धो वा । सर्वमुक्तिपक्षे पि न लक्षणासम्भ
 वः, स्वाधिकरण याकाळवृत्तिध्वंसस्य स्वाधिकरण यावत्कालवृत्तिष

व्याप्यं तत्कालसम्बन्धस्योत्पत्तिश्चात् । यावत्स्वाधिकरण
कालवृत्तिः[त्वं] ध्वंसान्यकान्यतराश्रय यावत्स्ववृत्तिपदार्थज्ञान उत्पत्तिः ।

ननु - सत्कार्यवादस्यैव भगवता नुगृहीतत्वात् कथं सत्कार्य-
योगिकारइति चेन्न ; - संस्थानादे रेव कार्यत्वस्यानुग्रहात् । सत्का-
र्यवादश्च संस्थानविशिष्टे कार्ये विशेष्यस्य प्रागपि सत्त्वा दुपपद्यते ।

यच्च व्याप्यवृत्तित्वादि विकल्पमुखेन ज्ञानात्मनो स्संयोगनिरा-
करणं, तस्या शुपरिमाण आत्म न्यनवकाशएव । नचाधुतसिद्धयो
स्संयोगाभावः प्रतिज्ञामात्रेण सिद्धयति ।

यदुक्तं भिन्नत्वे स त्वभिन्नसत्ताकत्वरूपं तादात्म्यं गुणगुणमा-
दि सामानाधिकरण्य प्रतीति विषय इति । तन्न, तस्य सामानाधि-
करण्य प्रतीतिविषयत्वा सम्भवात् । सामानाधिकरण्यं हि समाने
नाधिकरणेन सम्बन्धः, तद्विषयस्य सामानाधिकरण्या नुभवस्य क-
थं भिन्नत्वे स त्वभिन्नसत्ताकत्वं विषयः । तत्र हि धर्मद्वयं धर्म्यभेदश्च
प्रतीयते । ननु धर्मिणि धर्मधर्मिणो भेदो भेदोवा सत्ताया [असत्ताया] : ।
किंचैवं दण्डघटयो दण्डो घट इत्यननुभवात् तयोरपि सत्ताभेद-
प्रसंगः । किंच घटोरूप मित्यपि प्रतीतिप्रसंगः । घटसत्तैव रूप-
रसादीनां सत्तेति रूपं रस इति प्रतीतिप्रसंगश्च ।

यदुक्तं शुद्धो घट इति सामानाधिकरण्यप्रतीत्या तयोस्तादा-
त्म्यमिति । तन्न, तत्प्रयोगस्य मतुब्धोपनिबन्धनत्वात् । अभेदप्रती-
तिस्तु नास्त्येव । तथासति रूपंघट इत्यपि प्रयोगप्रसंगात् । प्रयुज्य
तेहि मृदूघट इतिव द्रस्तुघट इत्यपि ।

यच्चाचापाभिप्रायवर्णनम् । तदपि न, रूपस्पर्शादि शब्दादपि
तदनुशासनप्रसंगात् । अजिष्ठः वसिष्ठ इत्यत्र विणमनो लुंगिति मनुष

स्तत्समानार्थस्य विनश्च लोपानुशासनात् स्रक्स्रग्विणो र्धसुर्वसुम-
तोश्च तादात्म्यप्रसंगः । तथा क्रियावत् शब्दश्च दित्यत्रापि मतुल्लो-
पानुशासन प्रसंगः । गर्गावत्साः विदा उवाः इत्यत्र यज्ञजोश्चेति
गोत्रप्रत्ययलोपविधानात् कूटस्थगोत्रापत्ययो रपि तादात्म्यप्रसंगः ।
तस्मात् गुणगुणिनो स्वामानाधिकरण्य प्रतीत्यसिद्धौ न तदनुसारेण
तयोस्तादात्म्यं सम्बन्ध इति ।

यच्चोक्तं रूपाद्यवच्छिन्नतया घटसत्ताया रसादिसत्तात्मकत्वा
भावादिति । तन्न, तन्न किं मठाकाशस्य घटशरावाद्यवच्छेदेपि
शरावावच्छिन्नाकाशस्य माकाशापेक्षया अभेदेपि परस्परभेदवद्रूपावरज-
त्वावच्छिन्नसत्तयो घटावच्छिन्न सत्तापेक्षया ऽ भेदेपि परस्परं
भेदइति विधक्षितम् ? किंवा रूपावच्छिन्नत्वस्य रस
सत्तात्वंम त्यवच्छेदकत्वाभावः । नाद्यः, घटावच्छिन्नसत्ताया रूप-
सत्तात्वेन रूपसत्ताया रूपत्वावच्छिन्न सत्तात्मकत्वेनच घटसत्तायाएव
रूपसत्तात्वा तयोस्तादात्म्यप्रसंगात् । रक्तकृष्णाद्यनेक तन्वारब्ध
चित्रपटे धानि नानारूपाणि चित्ररूपं वा तेषां तस्य वा कृष्ण तन्तु-
तादात्म्य प्रसंगः, तन्तुसत्तायाः पटसत्तात्वात् तस्याएव तद्रूपसत्ता-
त्वात् । न द्वितीयः, रूपसत्तात्वस्य रससत्तावच्छेदकत्वात् । नच
घटसत्तात्वमेवावच्छेदकं, विनिगमकाभावात् । नच घटरूपसत्तात्वा
पेक्षया घटसत्तात्वं लघ्विति वाच्यम्, सत्तात्वस्यैव ततोपि लघुत्वा
त् । नचानुभवबलात्तदनङ्गीकारः, तादृशानुभवासिद्धेः । सामानाधि-
करण्यप्रतीतिस्तु ना वच्छेदककुट्टादिगन्धमपि सहते । अस्तिच
तत्र लोहितालोहिताम्रफलानि दृष्ट्वा लोहितं मधुरमिति सामाना
धिकरण्यप्रयोगः । अतस्तयोरपि तादात्म्यं दुर्वारमेव ।

अपिच अभिन्नसत्ताकत्वे अभेदः प्रयोजकइति नृ (त्वद्वा) वा-
क्यादेव गुणगुण्यादे भेदभेदाङ्गीकृतौ तत्र समानसत्ताकौतावेकत्र

त्वयैव निषिद्धाविति भिन्नसत्ताका घट्टयौ, तत्र किं भेदो व्यावहारिकः अभेदः प्रातिभासिकः, किंवा तयोर्भेदः प्रातिभासिकः अभेदो व्यावहारिकः, उक्त भेदो धर्मिसमसत्ताकः अभेदो न्यादृशः, उक्ता भेदो धर्मिसमसत्ताकः भेदो न्यादृशः, [उक्तभेदो धर्मिसमसत्ताकः भेदो न्यादृशः,] अथवा भेदो धर्मिसमसत्ताकः अभेदोपि पारमार्थिकत्वावच्छिन्न प्रतियोगिकभेदाभावो धर्मिसमसत्ताकः ।

नाथः, स्वात्म[क]कार्यकारणयोस्तादात्म्यासिद्धिमसंगात् । दूरस्थघनस्पर्शयो रभेदेन भासमानयोस्तादात्म्यप्रसंगाच्च ।

नद्वितीयः, घटस्य प्रागपि प्रसंगेन कारकव्यापारनैरर्थक्यापत्तौ । यदुक्तं भेदमात्रमेव कार्यकारणभावप्रयोजकम्, स्वाप्नार्थानां कार्यकारणभावदर्शनादिति । तत्र, तथाच स्यंगुल्यवष्टम्भादीनां भेदारोपेयति तस्यैव तत्कार्यत्वप्रसंगात् । ननु तत्र कारणताप्राप्तकप्रमाणाभावादेव न कारणत्वम्, मृद्वघटयोस्तासत्त्वात् कार्यकारणभावसामग्रीसाफल्यंवेति चेत् ? यदि प्रमाणमभ्याद्विषये कथं तर्हि कार्यस्य प्राग्विद्यमानत्वे प्रमितस्य तस्य प्राग्विद्यमानकारणाभेदं प्रूषे ? परिवाप्याभावेच कथं कार्यकारणभावः । तस्मात् भेदस्य धर्मिसमसत्त्वमेव कार्यकारणभावप्रयोजकम् । भेदमात्रस्य प्रयोजकत्वे भेदस्य प्रयोजकत्वाभावएवोक्तस्स्यात्, तद्व्यावर्तनापातिप्रसंगाभावात् ।

न तृतीयः, दूरस्थघनस्पर्शयोस्तादात्म्यप्रसंगादेव ।

न तुरीयः, कारकव्यापारनैरर्थक्यप्रसंगादेव ।

न पंचमः, घटपटादीनां सर्वेषामपि परस्परतादात्म्यप्रसंगात् ।

किंच साधंदि ब्रह्मस्वरूपमेवेति कस्त्वम्बन्धो घटादे
स्सत्त्वेन येन सत्तावच्छेदकत्वं स्यात् । ननुक्तं घटस्य
वस्तुतोधिष्ठानसम्बन्धाभावेपि तत्प्रतियोगिक चास्तवभेदस्याप्य
भावात् सत्तानवच्छेदक भेदवत्स्वरूप तादात्म्यसम्बन्धा दधिष्ठान
सत्तावच्छेदकत्वमिति, इति चेत् ? सत्यमुक्तं, दुरुक्तन्तु तत्, प्रपञ्च
मात्रस्य तादृशसम्बन्धाविशेषेण सर्वेषां परस्पर तादात्म्यप्रसंगात् । तत्र
मृदवच्छिन्नसत्तापाप्य घटावच्छिन्नाय घटावच्छिन्नसत्ताया रूपाद्य-
वच्छिन्नत्वमित्यादि डिम्भमलोभनाना मय्यशून्यत्व प्रसंगात् । घटादीनाम-
धिष्ठानभूत तत्प्रतियोगिक सद्भेदाभावा तत्तादात्म्यवद् घटादिप्रति-
योगिक सद्भेदस्याभावाच्च सर्वेषां सर्वे स्वादात्म्य मनिवार्यमेव ।

यच्चोक्तं बुद्धधारोपोन्तः करणावच्छिन्नात्मनि सौपाधिक इत्यादि ।
तन्निरासः कर्तृत्वाद्भ्यासभङ्गे द्रष्टव्यः । आह च भगवान् वादारायणिः
संविदामनोर्भेदं “ होत एवे ” ति । इति शब्दस्य “ इत्युपधशार्माकिरः कः ”
इति कर्तरिषञ् प्रत्ययान्तत्वात् । अतएवास्य सूत्रस्य संविदभेदपरत्वं
निरस्तम् । “ नहि द्रष्टु ईदृष्टे विपरिलोपोविद्यत ” इति श्रुतिश्च
संविदामनो भेदे प्रमाणम् । द्रष्टु ईदृष्टेरिति व्यतिरेक निर्देशात् ।

यदत्रोक्तं व्यधिकरणवृत्तीत स्समानाधिकरणवृत्त्या अभ्यार्द्धं
तत्वात् इयं श्रुति स्संविदामनो रभेद एव मानमिति । तत्र, नह्यत्र विज्ञातु
विज्ञानाद्यभेदः प्रतिपाद्यते, विपरिलोप निषेधस्यैव विधेयतयाप्रतीतिः ।
किन्तु विज्ञातु विज्ञाते रित्यनुवादश्च यथाप्राप्तीति जिघ्राणिपश्यामीत्यादि
प्रत्यक्षेण पृथ हि द्रष्टेत्यादि श्रुत्याच सिद्धद्रष्टृश्रयताक दृष्ट्यादिक
मनूय विपरिलोपाभावो विधीयते ।

किंच विज्ञातु विज्ञातेरिति सामानाधिकरण्ये लिङ्गभेदानुपपत्तिः ।
नच विज्ञातुरेव विशेष्यावान्नदोषइति वाच्यं, तथा सति विज्ञातेरिति

विशेषणवैयर्थ्यात् । ज्ञानस्यो नित्यत्वाशङ्कया तन्नित्यत्व एव प्रकर-
णतात्पर्यात् । अतोव्यधिकरणे एव पञ्चौ विज्ञाना विज्ञातेरित्यादिषु ।

यच्च द्रष्टुमां दृष्टिस्तस्या विनाश निषेधासम्भवः, रूपादिविषयज्ञा-
नस्य प्रत्यक्षं विनाशानुभवादिति । तन्न, तदनुभवस्य विषयीकरणरूपाव-
स्था विनाशविषयत्वात् । श्रुतेश्च धर्मधर्मिभूत स्वरूपविषयत्वात् ।
व्यधिकरण पञ्चीपक्षे तदुक्तयोजनाच्च वृत्त्यादि निरस्तादेव निरस्ता ।

इति श्रीबाधूलकुलतिलक श्रीनिवासाचार्य पादसेवास्तमधिगत
पराधरतत्वयाथात्म्येन तदेकदेवतेन तच्चरणपरिचरण
परायणेन ताम्रस्तादलन्धमहाचार्यापरनामधेयेन
रामानुजदासेन विरचितायां शतदूषणी
व्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां

संविदात्मक भंगः

पञ्चविंश स्स्कन्धः ।

श्रीरस्तु ।

श्रीमतेरामानुजायनमः ।

अथ षड्विंशोवादः ।

अहंत्वे दन्वाभ्यां स्वपरविदितां चेतनगणा
नहंकारादी नप्यचिदुपधिभेदा ननहमः ।
अहंतायस्यैकाकबलयति वैशिष्ट्यविभवा
न्ममाभिः विश्राम्यत्वहमिति मति र्विश्ववपुषि ॥

(अहन्तवेदन्वाभ्यामिति) स्वयं स्वेनाहमिति विदितः परेण विदमितीत्यनेनात्मन्यहमिति प्रतीतिर्न तत्राहंकार तादात्म्याद्व्यास निबन्धना, तथासति परात्मनि इदमिति प्रतीतेरपि इदमर्थं तादात्म्याद्व्यास निबन्धनत्वं प्रसंगादिति सूच्यते । (चेतनगणानिति) एवं व्यवस्थित व्यवहारस्य स्वाभाविक भेदएव हेतुतया कल्पनीयः, न श्रौपाधिकः, गौरवादिति भावः । (अहंकारादीनीति) अहंकारो नाहमर्थः, जडत्वादिति सूच्यते । “उपधि” शब्देन भोगोपकरणत्वं विवक्षितम् । तेन भोक्तृत्वेन प्रतीयमानादहमर्थात् भेदः सूच्यते (अहन्तेति) अपृथक्सिद्धप्रकारतया तत्तद्वाचकशब्दानां परमात्मनि पर्यवसानेन तस्याहन्ता तत्तच्छब्दप्रतिष्ठो व्याप्नोति, तत्तच्छब्दवाच्यता समानाधिकरणा भवतीत्यर्थः । ऐश्वरादन्ता कथनेन अन्तःकरणं नाह मर्थः, तस्यान्तःकरणानंगीकारादिति सूच्यते । वैशिष्ट्यस्य विभवः - अपृथक्सिद्धता । (ममेति) अहमिति व्यवहारहेतुभूता मदीया मति र्वामदेवादोरेव मात्प्रकारतया परमात्मानं विषयीकरोत्यित्यर्थः । अनेन वामदेवादीनां परमात्मन्यहमिति व्यवहार शरीरभाव निबन्धन इत्युक्तंभवति । तेन तथा

नङ्गीकुर्वतः परस्य मते शब्दे व्युत्पन्नस्याहंशब्दस्य तदेकदेशे लक्षणा प्रसङ्ग इति सूच्यते । यद्वा “चेतनगणा नचि दुपधिभेदांश्च यस्याहंताकषळपती” त्वेनेन “तस्यैष एव शारीरआत्मे ” त्वेत द्वा-
न्यार्थं सूचनमुखेनानन्दमय आत्मोपदेश परिचमातिःसूच्यते । “चेतन-
गणानि ” त्वेनेन विज्ञानमय उक्तः । अहंकारशब्देन तात्कार्यं
भूतो मनोमयउक्तः । आदिशब्देन प्राणमयात्ममया उक्तौ । उपधि-
शब्देन आत्मोपदेश द्वारत्वमुक्तम् । अहंकारादीन चिदुपधि भेदा-
निति समुच्चयेन चेतनस्या आत्मोपदेशोपाधित्वं सूच्यते । पृथ-
गुक्तिस्य हनवेदनवाभ्यां स्वपरवेदनं वक्तुम् । तच्च दकारान्ता-
स्मच्छब्दनिष्पन्नाहं शब्दवाच्योपमहर्मणः , अहमेवा धस्तादित्य-
स्याहंप्रहेणोपासनपरत्वं मनभ्युपगच्छत्वया ‘ तत्रायाहं शब्दो-
नाहमर्थं भविद्वास्म च्छब्दनिष्पन्नो भवति, किंतु दकारान्ता-
अप्य’मिति वाच्यं, ततश्च तस्य पृथगुपदेशो प्यहमर्थस्य पृथगुपदेशा-
भावात् न तस्यामभेदसिद्धिरिति सूचयितुम् । एवं सर्वत्रैकस्यैवा-
स्मत्त्वं प्रतिपादनेन “तस्यैष एव शारीरआत्मे ” त्वस्य यस्मिन्नाहंताः
श्रुति ह्यारस्य सिद्धः - ‘पूर्वस्य यः परमात्मा शारीरात्मा स एवास्यापि
शारीरआत्मे ’ ति सौत्यं सूचितोभवति । तेनेतदनुबन्धि-
श्रुतिस्वरसिद्ध मानन्दमये महावाग्यतात्पर्यमपि सूच्यते ।
स्थूला सूक्ष्मी सूक्ष्मा न्यायेन पुच्छब्रह्मणि आत्मोपदेशपर्यवसानपक्षे
उत्तरोत्तरस्वैयं पूर्वपूर्वं प्रति शारीरात्मतया प्रतिपाद्यत्वात् । विभक्त-
पदेन वैशिष्ट्यस्या कर्मकृतत्वं विवक्षितम् । तेन तात्त्विकमयमुक्त-
दोषाभावः फलितः । अनेन द्वामुपणोति श्रुत्यर्थो विवक्षितः ।

अनेन श्लोकेन परै रामनो हर्मणभेदे प्रमाणतयोपन्यस्तानां
श्रुतिवाक्यानां मतपरत्वं मुक्तं भवति । तथाद्याहुः - त्वं पदार्थं मामानं
अहं मनुभवगोचरात् पृथग् कृत्येयं श्रुतिः साक्षाक्षितया मददर्शयति ।

“अथातो हंकारादेशः” इत्यादिना अहंकार उपदिश्य “अथात आत्मा देशा एवात्मैवाधस्ता दात्मोपरिष्ठा दात्मा पश्चा दात्मा पुरस्ता दात्मा दक्षिणत आत्मोत्तरत आत्मैवेदं सर्वम्” मिति ततोऽन्यस्यात्मन उप देशात् । नन्विदं ब्रह्मविषयमिति चेन्न;— तस्य वाक्योपक्रमे “स एवाधस्तात् स उपरिष्ठात् स पश्चात् स पुरस्तात् स दक्षिणत स उत्तरत स एवेदं सर्वमि”ति पृथगेष निर्दिष्टत्वादिति ।

अन्ये तु “भूमा नारायणाख्य स्यात् स एवाहंकृति स्मृतः ।

जीवस्य सधनिरुद्धो यस्सोहंकार इतीरितः ॥

अणुरूपोऽपि भगवान् चासुदेवः परो विभुः ।

आत्मेत्युक्तं सच्च व्यापी” इति स्मृत्या,

“अनिरुद्धोऽहिकोऽस्मिन् मदानात्मा परात्परः ।

योऽसौ व्यक्तत्वं मापन्नो निर्ममे सपितामहम् ॥

सोहंकार इति श्रुतं सचर्वतेजोमयोऽहि सः ।”

इति स्मृत्वाऽन्यनुसारात् अत्र नारायणानिरुद्धचासुदेवाएव भूमाहंकारात्म शब्दैरुपदिश्यन्ते ; अहमर्थे च जीवेहंकारपदामयोगात् । किञ्च न पृथगुपदेश इत्येतावता भेदं स्थिद्वयति, भूमात्मनोरपि भेदमसंगतम् । अस्ति हि तयोरपि पृथगुपदेशः । तथापि तयो रभेदे किमपराद्धं महंकारात्मनो रभेदेन । ननु भूमात्मनो भेदेन प्रत्यक्षसिद्धयो रभेदेन व्यपदेश ऐक्यार्थः । द्वयो र्साक्षात्संयोगात् । अहंकारस्य त्वात्मत्वेन प्रत्यक्षसिद्धस्य भेदव्यपदेशो भेदार्थ इति चेन्न,— अहं मर्षादन्यस्यात्मनो ब्रह्मापेक्षया भेदेन प्रत्यक्षसिद्धत्वाभावात् तयो रूपदेशो भेदार्थः, अहं मर्षस्य तु ब्रह्मभिन्नत्वेन सिद्धस्य व्यपदेश ऐक्यार्थ इति वैपरीत्यापत्तेः । साक्षात्संयोगात् च नेह प्रतिपिपो दयिषितं, “स एवाधस्तादहमेवाधस्या दात्मैवाधस्तादि” रूप क्रमानुसारेण उपसंहारेण स एवेदं मित्यादेः सर्वगतत्वपरत्वात्, तस्य च भेदव्यविरोधादिति ।

अत्र नवीनः ।

इदं हि प्रकरणं यदज्ञानाच्छोको यज्ज्ञाना तन्निवृत्तिः ,
 स एवमा सुखं, तदेव च भूमा; सच निखिलभेदाभावा-
 स्मेति प्रतिपादयति । “ श्रुतं ज्ञेयमे भगवद्दृशेभ्यस्तरति शोकमात्म
 विदि ” एतु प्रक्रमात् । तस्यात्मनो यच्छब्देनानुकृष्टस्य
 “ यदावै विजानाती ” त्यादिना तज्ज्ञानसाधनश्रवणा द्युपन्यासपूर्वकं
 “ सुखां वेष विजिज्ञासितव्य ” मिति सुखामतयोपन्यस्तस्य “ सुखं
 भगवो विजिज्ञासं ” इति तज्ज्ञासापूर्वकं “ यो वै भूमात्सुखं नाल्पे सुखमस्ति
 भूमैव सुख ” मित्युक्तत्वा “ भूमानं भगवो विजिज्ञास ” इत्याकांक्षा मवतार्यं
 “ यत्र तान्य ” इत्यादिना निरस्तनिखिलभेदस्य वस्तुनो लक्षितत्वात् ।
 यत्र यस्मिन्वस्तु न्यन्यत् भिन्नं कार्यजातत्रयपर्यतीत्यादिना नामरूपाभक
 भेद प्रपञ्चप्रमाणस्य निषिद्धत्वात् । “ अथ यन्नान्यत्पश्यति अन्यः शृ-
 णोति अन्यद्विजानाति तदल्प ” मिति वसवन्तरपरिच्छिन्नस्याल्पस्य
 संकीर्त्य “ अथ यदल्पं तन्मार्त्य ” मिति मार्त्यत्वेनाल्पसुख मस्तीत्यसुख
 त्वेन वसवन्तरपरिच्छिन्नस्य निन्दितत्वात् ॥

नच यत्रेति विषये सप्तमी, अन्यत् कर्तृयत्नपश्यति शृणोति
 विजानाति वा एभूमेति वाक्यार्थः किञ्च स्यादिति वाच्यं, नञो
 धातु प्रत्ययाभ्यामन्वये प्रमाणप्रमातृ निषेधेन तदसिद्धिमसंगात् ।
 अन्यनिषेधेचात्मैकत्वमिति मदिष्टासिद्धिः । नच दुर्विज्ञेयत्वमात्र मत्रप्रतिपा-
 द्यम्, तस्या यदार्थत्वा दवाभ्यास्यत्वात्, त्वदभिमत ब्रह्मणः पामरधी
 विषयात्वेन दुर्विज्ञेयत्वाभावाच्च । नहोश्वरश्शरीरी शंखचक्रादि बाह्य
 रिति श्रुत्या पामरा अपि विप्रतिपद्यन्ते । किञ्च “ स भगवः कस्मिन्
 प्रतिष्ठित ” इत्यादिना ब्रह्मणोऽप्यधिकरणमस्ति नवोत्पाशंस्य “ नाह मेघं
 प्रवीमीति सहोवाचान्यो शन्यस्मिन् प्रतिष्ठित ” इति भेदनिषेधेनात्मनः
 प्रतिष्ठितत्वनिषेधात् । विभुत्वस्य तु भूतत्वे विभुत्वाद्यप्रतिष्ठित इत्येष ब्रूयात् ।

नच नियम्येतिप्रतिष्ठाशब्दप्रयोगात् ब्रह्मणोन्यानिषाम्यात् पृष्टन्तदेव
 निषिद्धयतइति वाच्यं; अन्योह्यन्यस्मिन्निति भेदनिषेध पुर-
 स्सरं तन्निषेधेनाद्वैतसिद्धेः । स एवाधस्तादि त्युत्तरवाक्ये सार्वात्म्यप्रति-
 पादनाच्च । एवं च 'यत्रनान्य' दित्य द्वितीयत्वेन लक्षितत्वात् अथ
 यत्रान्यदिति भेदस्य निन्दितत्वात् अन्योह्यन्यस्मिन्निति भेदनिषेधात्
 सार्वात्म्यप्रतिपादनाच्चा द्वितीयपरमिदं प्रकरणम् । अस्मिन्नप्यमहं
 वाराख्या निरुद्ध 'स्त एवाधस्ता' दिष्ट्युपदिष्टभूमाख्य ब्रह्मणः तत्त्वान्तरं
 सद्ब्रजपदिश्यते उत तदभिन्नपवा भिन्नधर्माच्च ? नायः, भजिज्ञासितस्य
 शेषिभूमोपदेश प्रतिकूलस्य च निर्देशानुपपत्तेः । प्रकरणिनापे-
 क्षितार्थपरत्वाभावेन वाक्यभेदमसंगाच्च । नद्वितीयः, प्रथमनिर्देश
 वैयर्थ्यात् । नच भूम्नस्सकाशादहंकाराख्यानिरुद्धस्य भेदभ्रमनि-
 वृत्त्यर्थं पृथगुपदेशः, अलौकिके त्वनिरुद्धे धर्मिणिप्रतियोगिनिच तथा
 विधेभूम्नि प्रत्यक्षभेदभ्रमासम्भवात् । धर्मिग्राहक प्रमाणविरोधेनानु-
 मानादेरप्य तुदयात् । स्मृतौ भूमाहंकाराख्य पर्यायपदप्रयोगात्
 भ्रमइति चेत्; अत्राप्य पर्यायशब्देनैवोपदेशात् भ्रमानिवृत्तेः । नचा
 स्मन्मतइव तुल्यलक्षण निर्देशात् तन्निवृत्तिः, त्वदभिमतलक्षणस्य
 सर्वगतत्वस्य भेदेऽप्यविरोधात् । नारायणाद्युपस्थापकपदाभावाच्च ।
 ननूक्तस्मृतौ भूमाहंकारात्मशब्दे नारायणानिरुद्ध वासुदेवानामवगत-
 त्वाच्छ्रुताद्यापि तच्छब्दैस्तस्य प्रत्यभिज्ञायन्तइति चेत्; - अहंकारशब्द
 साम्प्रैपि रूपभेदेना प्रत्यभिज्ञायमानतया श्रुतिस्मृत्योरेकार्थत्वाभावात् ।
 स्मृतौ जीवस्यस्त्वनिरुद्धइति परिच्छिन्नोदकारं प्रतीयते, श्रुतौ त्वद-
 भेदेदं सर्वमिति सर्वात्मकः । स्मार्तक्रमवाधादपि तृतीयआत्मादेशो न
 स्मार्त वासुदेवस्यादेशः, सर्वस्मृतिषु वासुदेवस्य प्रथमपाठात् । नच
 स्मृतिमनुसृत्य सर्वात्मत्व श्रुतिपीढापुक्ता । तस्मात् जडस्य ब्रह्मकार्यत्वे
 नारम्भणाधिकरणन्यायेन ब्रह्मणस्तदात्मकत्वेपि जीवस्य तदकार्यस्य
 तद्भेदे आत्यन्तिकभेदएव स्यादिति ब्रह्मणस्सार्वात्म्य श्रुतिस्मन्त

मलापवत् स्यादिति जीवब्रह्माभेदं सार्वान्तर्य श्रुतिरपेक्षत इति स एव तुल्य
लक्षणतया हंकारादेश इत्यत्र निर्दिश्यते । नन्वत्रा त्म देश इत्यने
नैवा त्मोपदेशसिद्धौ किं महंकारादेशेनेति चेन्न; - आत्माहहं, प्रत्यय
विषयः कर्ताभोक्तेति लौकिके निर्धायत इति तत्रैव मध्यममात्मशब्दात्
बुद्धिः स्यात् , तयोश्चधिरुद्धत्वात् नाभेदमवगमयितुं, शक्नोति, , शक्नो
तिव हं पदार्थं पृथङ्निर्दिश्यततोऽन्य आत्मेति मतिपादिते जीवपराभेदं
प्रतिपादयितुमिति सार्वान्तर्यश्रुत्यपेक्षयैव अहमात्मानमादौ निर्दिशति ।
नन्व हंकारस्य तदवच्छिन्नचैतन्यस्य च भिन्नत्वात् असर्वगतत्वाच्च
कथंसर्वगतत्वं सार्वान्तर्यं चेति चेन्न; - असौ हंकारशब्दः
अहं मितिकृतिःकरणं यस्मिन्निति व्युत्पत्त्यान्तःकरणावच्छिन्नचैतन्य
मभिधत्ते "शोकहर्षभयक्रोधलोभमोहस्पृहादयः । अहंकारस्य दृश्यंस्ते
जन्म मृत्युश्च नात्मनः " इति स्मृतावपि तत्रैव प्रयोगात् । तथाचो-
पाधिपरिच्छेदात् परिच्छिन्ने तद्वेदा द्विमेव तस्मिन् सर्वगत
ब्रह्माभेदमतीति न संभवतीति दहरपुण्डरीकवेष्टितस्य परमात्मनो
"पावान्वा भयमाकाशस्तावानेपोन्तर्हृदय आकाश" इत्युपाधिकृतात्प्राप्त
निरुतिपराकाशोपमोपदेशवद् हर्म्यस्यापि उपाधिकृत परिच्छेदव्या-
पृत्या वास्तवसार्वान्तर्यपराहंकारादेशश्रुतिर्न विरुद्ध्यते । उत्तरवाक्ये तु
ब्रह्मसमानस्वभावतया तदेक्यमुच्यते ।

यच्चोक्त मस्मिन्वाक्ये न ब्रह्मण सार्वान्तर्यं प्रतिपिपाद
यिषितं, किन्तु सपवाधस्ता दित्युपक्रमानुरोधेन सर्वगतत्वमेव,
तच्च भेदेऽपि न विरुद्धमिति । तदसत् , अत्राहं कंचनपदार्थं
मधधिकृत्वा तस्यचाधश्चोर्ध्वचतुर्दिक्षुचयत् किञ्चिदास्ति तत्सर्वसदिति
पशुभिर्वाक्यैः प्रतीयते - स एवेदं सर्वमित्यवधिभूत पदार्थात्मकत्वमिति
सर्वात्मकत्वमेवोच्यते, न तु सर्वगतत्वम्, एवकारासामञ्जस्य प्रसंगात् ;

सामानाधिकरण्यस्य च तादात्म्ये प्रसिद्धत्वात् । न चान्नोपक्रमन्यायः, निर्णो-
तोपक्रमस्यैवोपसंहारनियामकत्वात्; अत्र च साधधारणत्वेनोपक्रमे विभु-
त्वा निर्णयात् । सर्वगतत्वमात्रपरत्वेऽपि स एवाधस्ताददमेवाधस्तादामे-
वाधस्तादिति प्रतिपत्त्यायमवधारणात्तर्ज्ज्वेशभेदः प्रत्येक्षं शक्यते ।

एतेन यद्वैपरीत्यमापादितं सन्निरस्तं, भाविद्यकस्यान्तःकरणस्य
धातवब्रह्माभेदानुपपत्तेः ।

यदप्युक्तं महंकारातिरिक्तस्यात्मनो ब्रह्मभेदः प्रतीयत इति
तदुपदेशोभेदायं इति । तत्र, आत्मनो ब्रह्मभेदे सार्धात्पदानुप-
पत्तेरुक्तत्वात्; अहमिति प्रत्ययस्य चिदचिदुभयविषयताया वक्ष्य-
माणत्वेन सामान्यादयस्य भेदस्याप्युभयधर्मिकत्वादात्मनो ब्रह्मभेदाप्रतीय-
सिद्धेरेवेति । इदमहंकारपदस्याहं ग्रहणपरत्वं विवक्षया निरस्तं ।

यदुक्तं प्रकरणमद्वैतविषयमिति । तत्र न तावत् "यत्र नान्य" इति वा
व्यवहारादद्वैतविषयता, अस्य ब्रह्मण्यतिरिक्त निषेधपरत्वाभावात् ।
तथा सति "कस्मिन् तु स भगवः प्रतिष्ठितः" इति प्रश्नानुपपत्तेः । व्याव-
हारिकप्रतिष्ठाप्रश्ने "यदि वा न महिम्नि" इत्युत्तरानुपपत्तेः । धा-
तवप्रश्नस्योत्तरमेतदिति ह्यवोचः ।

किंच "यत्र नान्य त्पश्यती"ति नान्यनिषेधः प्रतीयते ।
प्रमाणनिषेधेनार्थात् प्रमेयनिषेधसिद्धिरिति चेन्न - अत्र प्रमाण-
निषेधेऽत्र प्रमेयनिषेधसिद्धावपि अन्यत्रानिषेधेनाद्वैतविषय-
त्वासिद्धेः । प्रमाणनिषेधोऽप्यनुपपन्नः, त्वन्मते ब्रह्मणोधिष्ठान-
तया तत्रैव सर्वेषां पदार्थानां प्रतीतिः । यत्र तात्त्विकमानसत्कारं न पश्य-
तीति विवक्षायामपि चरमधर्मो व्यावहारिके प्रातिभासिके चाति-
व्याप्त्याऽलक्षणत्वानुपपत्तेः ।

किंच यत्रैत्यादेः भूमशब्दार्थोपपादकत्वं हि स्वस्वसं, न च
भूयस्य मनेनोपपद्यते । नापि यत्रान्यदित्यादिना एतावत्, नह्ये

तरमिथ्यात्वं भूयस्त्वोपपादकम् । नापि तदधिकरणवस्तु सत्त्वं तस्याल्पत्वोपपादकं, प्रत्युतविपरीतमेव हि लोके विद्याशुणादि शालिनं भूयानिति वदन्ति तच्छून्य चाल्पमिति । नच यतोऽन्यत्वेन किञ्चिद्वस्तु न पश्यति स भूमा यतोऽन्यत्वेन किञ्चिद्वस्तु पश्यति तदल्प मित्यर्थः, भवति च वस्तुपरिच्छेदः तदभावाभ्यां अल्पत्व बहुत्वोपपादनमिति वाच्यम्; सर्वज्ञब्रह्मान्यात्वेनैव किञ्चिज्ज्ञजडयोः प्रतिपत्तेः, वस्तुपरिच्छेदतदभावाभ्यां अल्पभूयस्त्वोपपादनाभावाच्च । वैपुल्यं हि भूमा, अल्पत्वप्रतियोगित्वात्, तच्च वस्तुन्तरपरिच्छेदेऽपि गगनादौ दृश्यते । दृश्यते च “सन्साधुना कर्मणा भूया” इति कर्माधीनतया तस्यानुवादः । नच वस्तुन्तरपरिच्छेदः कर्माधीन स्तत्परिच्छेदो वेति युक्तम् ।

यश्च विषयसमीपक्षे दोष उक्तः दुर्विज्ञेयत्व इव पदार्थ इति । सनास्त्येव, ज्ञानविषयत्वाभावस्य यक्तुं मशक्यतया सुखेन ज्ञानविषयत्वाभावस्य प्रतिपादनात् । इदमेव च दुर्विज्ञेयत्वं । पश्यतिपदं सुखसाध्यदर्शनं लक्षणया बोधयति । परमात्मस्वरूपं हि दुर्विज्ञेयमेव, “श्रूयतां परमं दैवं दुर्विज्ञेयं मयापि च । नारायणो महायोगी” इति चतुर्मुखेणाभिधानात् । नच लक्षणेव दोषः, तदप्यन्यपदेन समानसत्ताकाम्यस्य लक्षणीयत्वात् ।

अप्रकृता च प्रथमश्रुतपदे लक्षणा, “संख्यायुक्तं कृतेः प्रकरणात्स्यादि” रपधिकरणे “नप्रथमयज्ञे प्रवज्यादि” इत्यत्र “एष चाव प्रथमोऽज्ञो यज्ञानां य एतेनानिष्टे” इति वचनात् प्रथमयज्ञशब्दः प्रथमं प्रयुज्यमानत्वेन ज्योतिष्टोमवचन इति पूर्वपक्षं कृत्वा - प्रथमशब्देना प्रवृत्तपूर्वस्य कर्तुराद्य प्रवर्तनाभिधायिना तादृशप्रयोगविषये क्रतौ लक्षणया वर्तितव्यं स्यात्, अतः प्रथमप्रयोगवचनः, नच यज्ञशब्दे प्रयोगलक्षणादोषाय - चरमश्रुतत्वात्, प्रथमश्रुतस्य तु नलक्षणायुक्तेति सिद्धान्तितात्वात् ।

अन्योहान्यस्मिन् प्रतिष्ठितइति भेदनिषेधेनात्मनः प्रतिष्ठितत्वं
निषेधादपिनाद्वितीयपरता, सहोवाचे प्युत्तरपरिसमाप्तिप्रतीत्या अन्योहान्य-
स्मिन् प्रतिष्ठितइत्यस्य पूर्वशेषत्वस्या स्वरसत्त्वेन तस्य भिन्नवाक्यत्वात् ।
अ एवेदं सर्वमिति सार्वान्म्योपदेशादपि नाद्वितीयपरता, तादात्म्योपदेशा-
सिद्धेः । यदि सार्वान्म्यं सर्वभेदः ; तदावाङ्म, जडा जडयो-
रभेदासम्भवात् । सर्वमिथ्यात्वं विवक्षितमिति चेन्न; सार्वान्म्यशब्दस्या-
क्षण्डस्यवा तत्राव्युत्पत्तेः । जीवस्यमिथ्यात्वापत्तिश्च । नच जीवांश्चैक्यं
अचिदंशमिथ्यात्वं प्रतिपाद्यं, वैकल्प्यप्रसंगात् । ननु नवैक्यं, वास्तवभेदा-
भावस्य प्रतिपाद्यत्वात्, सच्चाचिदंशे तत्स्वरूपस्य मिथ्यात्वात्, जीवेदुः-
ब्रह्मैक्यादितिचेत् ? अनृतजडपरिच्छिन्नभेदस्य वास्तवस्यसत्त्वेन तदभाव-
स्यासम्भवात् । नचान्यतर प्रतियोगिकभेदाभावएव समानाधिकरण-
वाक्यार्थः, अतः प्रपञ्चे ब्रह्मप्रतियोगिकभेदाभावविषयकमिदं वाक्यमिति,
वाच्यं; सद्विलक्षणत्वाभावे मिथ्यात्वलक्षणभंगात्; ब्रह्मभेदाभावस्य पार-
मार्थिकावासम्भवेन श्रुतेरतत्वा भेदकतापातात् । ब्रह्मभेदस्या प्रसिद्ध-
तया तदभावस्यासम्भवाच्च ।

एतेन सर्वाधिष्ठानत्वमपि दन्तीतरं ।

किञ्च इदं सर्वमित्यनेनाप्रतीतं चाधिष्ठानत्वं । नचिदं रजतमिति वदिद्
सर्वमित्यत्रार्था दधिष्ठानत्वसिद्धिरिति, चेन्न; तद्वदंशा योयार्थतापातात् ।

किञ्च कथं द्वयोरधिष्ठानत्वा, लुपपत्तिः ? उभयाधिष्ठानक-
भ्रमादर्शनादिति चेत् ? तस्मा यः पिण्डे मणिभ्रमस्यायो, बहुच-
भपाज्ञानोपादानकस्य उभयाधिष्ठानकत्वात्, देहात्म भ्रम, सुपपा,
दयता त्वया स्थूलोद् मिथ्यादिभ्रमे आत्मान्तःकरणयो द्वयो-रपि
अधिष्ठानत्वं वाच्यमेव । अतो न कथञ्चिदपि सार्वान्म्यसिद्धिः । तस्मा,
ब्राह्मैतपरं प्रकरणं ।

एवं चानिरुद्धादिपरत्वे न कश्चिद्विरोधः । तदुपदेश स-
भेदभ्रमनिवृत्त्यर्थः । नचोभयो व्यापकत्वसम्भवा च भ्रमनिवृत्ति-

रिति वाच्यं; उभयत्राप्येवकारेण व्यापकान्तरनिषेधात् । नचाकाशादिषु व्यापकेषु सत्तु व्यापकान्तरनिषेधः कथमिति वाच्यम् ; तत्राप्येवकारानुपपत्तेः । अथ स्तावत् विद्यमानं ब्रह्मैवेत्युक्ते न ब्रह्म भिन्नमिति ह्यर्थं स्यात्, तत्रानुपपन्नं, सदैवलक्षण्यस्य ; त्रय्यावाच्यत्वात् । परमार्थतो ब्रह्मभिन्नं नेति विवक्षायां तु इहापि सम्बन्धविशेषं विवक्षास्तु । सच्च सम्बन्धविशेषः नियन्त्रत्वेनावस्थानं ।

किञ्च यदि परमार्थतो ब्रह्मैवेति वाक्यार्थं स्यात् तदा एवकारेण परमार्थतो ब्रह्मभिन्नं नेत्यर्थो लभ्येत, नच तत्सम्भवति, तस्मात् सर्वथा तत्र एवकारानुपपत्तिः ।

यच्चाप्रत्यभिज्ञानं युक्तं, तदतिरुच्छं, “जीवस्य” इत्यधिष्ठातृत्वस्यैव विवक्षणीयतया परिच्छेदाप्रसङ्गेः । स्वरूपतो व्यापकत्वे विरोधाभावाच्च ।

यश्च स्मार्तक्रमवाधात् नानिरुद्धाद्यादेश इति । तत्र, क्रमप्रत्यभिज्ञाभावेपि अर्थप्रत्यभिज्ञाया विरोधाभावात् । “भूमा नारायणाख्यः स्यात्” इति स्मृतौ तत्सत्वाच्च ।

यच्च स्मृत्या श्रुतिपीडा न युक्तेति । तथैव, श्रुत्यैव तु तत्पर्यवर्णयामः । स एवाधस्तादियुपक्रमेण धिकरणवस्तुप्रतीतिः, एवकारस्य निर्णयविरोधित्वस्य उक्तत्वात्, तदनुसारेण सर्वगतत्वपरत्वात् । त्वन्मते आत्मादेशानुपपत्तिः पीनरुमत्यात् ।

यदुक्तं सार्वार्थ्यश्रुते रुन्मत्ताप्रलपितताव्यावृत्ताये अभेदोपदेशायामोपदेश इति । तत्र, तादृशशंकाया स्तत्रापि सुलभत्वेनाभेदबोधनासम्भवात् । कथंचाभेदं कण्ठतो बोधयन्ती श्रुतिः स्वार्थे प्रामाण्यमलभमाना स्वसमानशीलश्रुते रार्थिकार्थं सुपञ्जीव्य प्रामाण्यं लभेत् ।

ननु सार्वार्थ्यश्रुत्या जडवन्मिथ्यात्वप्रतीतिव्यावृत्तये अभेदोपदेशः कार्य इति चेन्न;— “श्रुतं ह्येवमेव भगवद्दशैभ्य स्तरति शोकं मांमपिदि”ति

वाक्यपर्यालोचनया श्रोतुर्नारदस्यात्मनित्यस्यस्य बुद्धेः स्फुटतरं प्रतीतिः ।
 नहि शोकतरितु मिथ्यात्वंकस्यापि शंकाविषयः । आत्मनित्यत्वमतीति
 बलादेव च त्वयोन्मत्त प्रलपितस्य मुक्तं । तथाचक्रुतो मिथ्यात्वशंकाव-
 काशः । किंचैव मात्मादेशपवास्तु, किमहंकारोपदेशेन? नचाहंपदार्था
 त्मनोभेदेन प्रतिपादनापेक्षितियुक्तं, ताम्रप्रतिपादकपदाभावात् । नचोभयोपदे-
 शादेव त्वभयोभेदसिद्धिः, अहं पदादापि स्वरूपमात्रोपस्थिते स्वया
 वाक्यत्वात् । नचाहंपदं शब्दे व्युत्पन्नं, तथा च घटोनिर्वाणत्वा नित्य
 स्वस्य घटोद्देश्यात्मस्वरूपे सार्वाम्प्राप्यन्वय इति वाच्यं, चैतन्याहंकारोभय
 विशोध्यकारे त्वभयत्र संवर्गतावाच्यत्वं प्रसंगात् । अहंकारप्रवृत्तिनिमित्त
 कारे परस्परद्वयाभावाप्रसंगः, अहं शब्दसमानविषयत्वा दह-
 म्प्रतीतिः । ननु लोके समवहिते व्युत्पत्तावपि नायं नारदस्य प्रवृत्तिनिमित्त
 तया व्युत्पन्नः, अहमेवाधस्ता दिव्यादिष्वपि सादृश्याहंशब्दा, यद्वा
 शक्तिसंकोचेन भागायागलक्षणयावा स्वरूपमात्र परः, नचैवमप्यहं
 कारोपदेशासिद्धिरिति वाच्यम्, प्रकारतया मुख्यार्थतया वा ताम्र
 तीति स्तरत्वात्; भेदसिद्धिश्च प्रवृत्तिनिमित्तादिज्ञानदशाया मस्त्येवेति
 चेत्? एव मप्युपदेशभेदात् भेदासिद्धेः । किंच एव महंकारात्
 भिन्नत्वेन ज्ञातत्वात् आत्मसार्वाम्प्राप्योपदेशो कोविरोधः । नचोपाधि-
 कृत परिच्छेदव्यावृत्त्या वास्तवसार्वाम्प्राप्यहंकारादेशश्रुति दंदरा
 काशमहावश्रुतियदिति वाच्यं, औपाधिकपरिच्छेदमतीति सार्वाम्प्रा-
 मतिबन्धकात्वात्, अन्यथा न कदाचिदप्युपदेशसम्भवः । नहि कदा
 चिदप्यौपाधिकपरिच्छेदो नास्तीति ज्ञातुं शक्यं । दंदराकाशे तु स्वा
 भाविकपरिच्छेदसमव्यावृत्त्यर्थमेवा परिच्छेदोपदेशः । नन्वत्रापि तथैवा
 सिध्यतिचेत्? आत्मन एवाहमर्थत्वेपि तस्यापरिच्छेदोपदेशसम्भवेन एत
 दुपदेशोनाहंकारस्या हर्म्यसाधनासम्भवात् । कश्चात्रोपदिश्यमानोपारि-
 च्छेदः? नतावदेशापरिच्छेदः, तस्यात्म सार्वाम्प्राप्यनुपपादकात्वात् । ननु
 संवर्गतावे घरादन्तरमिथ्यात्वरूपसार्वाम्प्राप्यविरोधः । नच याज्ञार्था

धिष्टानावसिद्धये सर्वगत्त्वमपेक्षितमिति वाच्यं, अन्तःकरणावच्छिन्ने
स्वाप्नार्थाभ्यास प्रदुपपत्तेः । नापि वस्त्वपरिच्छेदः, उपपाद्यस्या
प्यात्मसाक्षात्त्वस्य वस्त्वपरिच्छेदरूपतया उपपाद्योपपादक भेदासिद्धेः ।
एतावता भूमसाक्षात्त्वोपदेश निर्वाहे आत्मोपदेशवैयर्थ्याच्च ।

तस्मादयमत्र श्रुत्यर्थो बोद्धव्यः । जिज्ञास्यं सुखस्य लक्षणमाह
(यो वै भूमेति) विपुलसुखं जिज्ञास्यं सुखमित्यर्थः । स्वरूपोक्तं चोक्तं
कस्य वैपुल्यस्य स्वर्गसुखादि साधारण्यात् पृच्छति (भूमानमिति)
(यत्र नान्यदिति) यत्रेति विषयसप्तमी, यतो भूमान्तरं- विपुलान्तरं
न पश्यति स भूमेत्यर्थः । वैषयिकसुखं निन्दति (यत्र नान्यदिति) यतो
विपुलपश्यति तदल्पम् । न चाल्पेषु चतुर्मुखा नन्दपर्यन्तेषु मध्ये किञ्चि
त्सुखं मस्ति । " तज्ज्ञानमज्ज्ञानमतोन्यदुक्त " मिति वचिन्द्रार्थवादः ।
यद्वा यस्मिन् दृष्टेन्यद्वैषयिकं सुखं न पश्यति यस्मिन् श्रुते मते चान्य
न्न शृणोति न मनुते, अनादरात्, स भूमा । यद्वा यस्मिन् निखिलविभूति
गुणविशिष्टे ज्ञाते किमपि ततो ग्यात्वेन न पश्यति, सर्वस्य तदन्तर्गत
त्वात्, स भूमा; यस्मिन् ज्ञातेन्यत् किञ्चिज्ज्ञानाति, अन्यस्मिन् कृत्स्नस्या
पृथक्सिद्धप्रकारत्वाभावेन विशिष्टरूपत्वात्सिद्ध्या तदन्तर्गतत्वाभावात्,
तदल्पम् । यत्रोपुक्ते कथं विभूतिगुणविशिष्टमतीतिः? वैपुल्यव्यु-
त्पत्तेन भूमशब्देनेति भूमः । लक्ष्याविरोधेनैव हि लक्षणं वाच्यं, ततश्च
यास्वरूपगुणविभूतिभिर्वैपुल्यं प्रतीयते तदविरोधेनैव निषेधधटित
लक्षणस्यार्थो वाच्यः, ब्रह्मस्वरूपापेक्षयान्य निषेधे भूमशब्द स्यात्स्य
भंगात्, श्रुत्यन्तरविरोधाच्च, उक्तव्याप्योपसीयते । यद्वा यस्मिन्
विपुलसुखे दृष्टेन्यत् तद्विरुद्धभूतं दुःखं न पश्यति स भूमेत्यर्थः । राज
महिमार्धान्स्थितित्वस्य मज्जासुदर्शनात् पृच्छति (स भगव इति) स्वेच्छा
धीनस्थिति रित्याह, (स्वमहिम्नीति) (यदिवेत्यादि) लोके हि गवा-
न्नादिषु महिमेत्याचक्षते, तदनुसारेण महिम्निप्रतिष्ठितत्वं नान्वीक्षी

त्यर्थः । किञ्चिद्विषयस्तु कुत्रचिद्वर्तमानं दृश्यते, अतः कुत्राप्यवर्तते
इत्यभिप्रायेण पृच्छति (अन्योह्यन्यास्मिन् प्रतिष्ठित इति) उत्तरस्य उवा
चेत्येतदन्तत्त्वस्य स्वरसत्प्रतीतेः प्रश्नत्वाय युक्तः । सर्वत्रोत्तरमाह
(स एवेति) यद्वा अन्य इत्यादिः चशब्दाद्व्याहारेण प्रतिषेधनशेष
स्सन् स्वेमहिम्नीत्येतदुपपादकः, भूमातिरिक्तो हि स्वातिरिक्ताधीन
स्थितिः, ननु भूमार्पित्यर्थः । ननु अन्योह्यन्यास्मिन्निति समभिध्याहृत
पदोपस्थित प्रतियोगिकान्यत्तस्यैव शीघ्रप्रतीतिरन्योन्याभावनिवेधएव
स्वरसत्प्रतीतिरिति चेन्न :- भूमः पूर्वप्रकृततया ततएव प्रतियोग्या
कांक्षाया शान्तरावेन पश्चाच्छ्रुततया विच्छिन्नप्रतीतिकोत्तर पदार्था
कांक्षाया अभावात् । भूमो गुणान्तरमाह (स एवेति) वक्ष्यमाणाहं
ग्रहणोपयोगितया सार्धात्म्यमुपक्षिपति (स एवेदमिति) अहं ग्रहोपासन
मुपदिशति (अधात इति) तादात्म्योपदेशस्य स्वरूपैक्य निबन्धन-
त्वभ्रमं धारयितुमाह (अधात इति) आत्मशब्देनान्तः प्रविश्यानिपद्य-
नेनधारकावरूपं सामानाधिकरण्यनिबन्धनं शरीरत्वं विशक्षितम् ।
अधस्ताद्विद्यमानैस्त्वैः पदार्थैरेवं सम्बन्धिनो न्यस्याभावात् प्रथममेव
कारः । एवमन्योप्येषकारः ।

यदुक्तं भूमिमितिकृतिः करणं यस्मिन्निति शुत्पत्त्याहंकारशब्दोद्-
मर्षवाचक इति । तन्न, बहुव्रीहिरत्रासम्भवात् । अयं ह्यहंशब्दोलुक्-
रणावात् " अनुकरणं चानिति पर " मिति गतिसंज्ञकः, भूगति
कारकोपपदानां कृद्भिस्सहसमासवचनं प्राकृत्युत्पत्तेरिति प्रागेव
सुवृत्तपत्तेरुत्तरपदेन तात्पर्यः, बहुव्रीहिस्तु सुवृत्तपत्तेश्चाविच्छिन्नः ।

यदप्याह - तैत्तिरीयके " ब्रह्मविदाप्नोति पर " मिति उपक्रम्य
" यो वेदनिहितं शुद्धात्मा " मिति तस्य बुद्धचनुप्रवेशेनाहम्प्राप्ये प्रका-
शमानात्वं प्रापकत्वमुक्त्वा, तस्य देहादिसाधारण्यात् तद्व्यावृत्त्यर्थं प्रत्ये-
मात्मानं स्थूलसूक्ष्मसूक्ष्मतर-सूक्ष्मतमोपाधिविधेकेन पञ्चकोशानवतार्य

दर्शयन्ती भूतिः " विज्ञानं यस्तन्नुते कर्माणितनुतेऽपि चे " ति श्लोकेन
 विज्ञानमयस्याहंबुद्धिविषयस्याहंकारस्य निखिलकर्म कर्तृत्वमुक्त्वा,
 तस्याविद्योपाधिम दूषान्तराभिप्रायेणाह " अन्योन्तर आत्मानन्दमय "
 इति । अतो न कर्ता ह्यनुभवगोचर एव जीवः । नन्वानन्दमयो न
 जीवः, किन्तु ब्रह्मैव, अन्नमयादेरिवा नन्दमयादन्यस्या निर्देशात्,
 आनन्दमयस्यैव प्रकरणात्वात्, इति चेत्? नहीदं प्रकरणमानन्दमये
 पर्यवसितं, उपक्रमोपसंहारे न्वानन्दमयाप्रतीतेः । नच " रसं ह्येवायं
 छन्दो नन्दीभवति, यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् " इति " अन्यो-
 न्तर आत्मानन्दमय " इत्युपक्रान्तस्य परामर्शोऽस्त्विति वाच्यं;
 आनन्दप्रकृत्यर्थस्यैवाभ्यासात्, लक्षणायाश्चा न्याय्यत्वात् । ममनु
 निर्विशेषलक्षणायामपि भागस्यागलक्षणास्वीकारेण रेवती वाक्यगत
 प्रकृतधर्मिवाच्ये तच्छब्दस्य धर्ममात्रपरत्वइव श्रुतिर्वा हानेः । उप
 क्रमेऽप्यानन्दमयशब्दस्या घ्नमयादिविकारप्रापपाठेन विकारार्थस्य ब्रह्म-
 नि वर्तितु मनर्हत्वात् । आनन्दैकरसे ब्रह्मणि तत्प्राप्त्यर्थवाचिनोमपटः
 प्रयोगानुपपत्तेः । प्रकृत्यर्थविरोधिनो लेशतोऽनुवृत्ताद्येव प्राप्तिर्यथाच्य-
 मपटः प्रयोगात् । यथा ब्राह्मणमयो ग्राम इति । नचाल्पत्वं निवृत्ति
 लक्षणयानन्दमयशब्दः, परमात्मनि भूमशब्दवदिति वाच्यं; मानुषा-
 मन्दादे रतरोत्तरशतशुणाधिक्य प्रतिपादनेनैव ब्रह्मानन्देऽतिविद्धेः ।
 जीविमुक्त्यर्थसम्भवे लक्षणायोगाच्च । ननु जीयोऽपि दुःखप्रभुरोनादि
 श्चेति नानन्दमय इति चेन्न ; - अविद्यायामानन्दात्मक ब्रह्मप्रतिविम्बस्य
 जीवस्य ब्रह्माधीनाग्रिमक्षण सत्ताकतया तद्विकारत्वात् । किंचान-
 न्दमयस्य ब्रह्मत्वे " ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठे " ति निर्दिष्टं ब्रह्मपुच्छत्वं तस्या
 नृपद्वयं, नह्येकमेवपुच्छं पुच्छवच्चभवति । तस्मात्प्रतिष्ठापदसन्नि-
 धानापुच्छपदे नाधारलक्षणया सर्वाधारं ब्रह्मैववाक्यार्थः । तथा
 च सर्वाधारभूतं ब्रह्मास्यानन्दमयस्य, प्रतिष्ठा पर्यवसितं रूपमिति ब्रह्म-
 वोच्यते । तदेव ब्रह्मप्रकरणे, " ब्रह्मविदाप्नोति पर " मिति उपक्रमे

“असत्त्वे” इत्यादौ च तस्यैव परामर्शात् । अत आनन्दमयः कर्तुरहं
मनुभवगोचरादन्यो जीव एव । तस्मात् “सत्यज्ञानमनन्त” इति
मंत्रे प्रतिज्ञातमानन्तं “तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशस्त्वंभूत”
इत्यादिना “अत्रात्पुरुष” इत्यन्ते नारम्भणाधिकरणन्यायेन सम्यक्,
शुद्धाभवेशेन प्रतिज्ञातं सर्वान्तरात्मत्वं प्रतिपादयितुं शरीरमाणादिभ्यो
बाह्यान्तरभावेन स्थितेभ्योऽप्यान्तरतां शाखाचन्द्र न्यायेनात्रभयादीन् को-
शान् “स एष” इत्यादिनोपन्यस्य प्रदर्शयतीति । तथा योयं विज्ञानमयः
माणेषुहृष्यः ज्योतिःपुरुष” इत्यत्र “हृद्यन्तर्जोति” इति भन्तः
करणाख्या हंकारातिरिक्तं ज्योतिरात्मकं जीवस्वरूपं दर्शयति ।
सूत्रकारोऽप्यहं मनुभवविषयातिरिक्तं जीवस्वरूपं नष्टप्रपा-
ठके प्रतिपाद्यं, “स चायं पुरुषोजायमान” इत्यादिना जन्मजरा मरणा-
वस्थात्रयवत्तः अहं मनुभवगोचरस्यैवोपन्यासा दित्याशङ्क्य, सुषुप्त्यु-
क्कान्तिकालयोः “माज्ञेनात्मनासंपरिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद” “मा-
ज्ञेनात्मनान्धाकृद् दारुजं न्याती” इत्यादिना संसारिणः प्राज्ञशब्दनि-
र्दिष्ट ब्रह्माख्यस्वरूपान्तरनिर्देशात्, “योयं विज्ञानमय” इत्याद्यसंगो
दाख्यं जीवस्वरूपपरमित्याह “सुषुप्त्युक्कान्तयो भेदेने” इति । एवं
“तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनन्नन्यो अभिचाकशीती” इत्यभोक्तारं
जीवं दर्शयति । नन्वयंमन्त्रः परमात्मन एवा नशतं दर्शयति, जीवस्य
तु “पिप्पलं स्वाद्वती” इति भोक्तृत्वमेव दर्शयतीति चेन्न; - एवं
सति “ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवती” इति वाक्यशेषावगतस्य विदुषो ब्रह्म
भावस्य- उपक्रमगतस्य एकविज्ञानात्सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञानस्य च बाध-
प्रसंगात् । भोग्यभोक्त्रोरभेदायोगात् । किं विषयासाहि “स्वाद्वती”
इति श्रुतिरिति चेत् ? साहि ब्रह्मस्वरूपस्य सत्त्वजीवस्य बुद्ध्युपाधिकृतं भो-
क्तृत्वं मनुभवसिद्धमनुयदन्ती स्वरूपेण तस्यैवाभोक्तृत्वं दर्शयति ।
अत एवायं मन्त्रः पैगिरहस्य ब्राह्मणस्यमेव व्याख्यातः । “तयोरन्यः
पिप्पलं स्वाद्वतीति सत्यं मनश्चान्नन्यो अभिचाकशीतीतिहः तावेतो

सत्त्वक्षेत्रज्ञौ " इति । तत्रापि सत्त्वशब्दो जीवं क्षेत्रज्ञशब्दः परमात्मानं
 अभिधातीति चेत् ? " तदेतत्सत्त्वं येन स्वप्नं पश्यति अथ योऽपि
 शरीर उपद्रष्टा स क्षेत्रज्ञ " इति सत्त्वक्षेत्रज्ञपदयो रन्तःकरणशरीर
 परतया व्याख्यातत्वात् । नन्वत्रापि स्वप्नद्रष्टृश्च तदुपद्रष्टृवाभ्यां
 जीवेशावेयोक्तायिति चेन्न;— येनेति करणतृतीयान्तपञ्चदोक्तस्य
 तदेतदिति परामर्शात्, जीवस्यैव स्वप्नोपद्रष्टृत्वात्; शरीरामा
 प्राज्ञेनात्मनेत्यादौ जीवे प्रसिद्धेन शरीरशब्देन तस्यैवाभिधेयत्वा चेति ।

अभ्योच्यते —

आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वेन विज्ञानमयातिरेकेण जीवस्याप्रति
 पादना घ्रान्तःकरण महमर्थः । तथाहि—अन्नमयादिपर्यायेषु पक्षां
 यद्यप्यवधत्तः प्राधान्यस्यावयवानां मप्राधान्यस्य च प्रतीतिरानन्दमय
 पर्याये प्यानन्दमयस्य प्रधानप्रतिपाद्यत्वं स्वरसत्तः प्रतीयमानं
 पुच्छब्रह्मणः प्राधान्येन प्रतिपाद्यत्वं प्रतिक्षिपति । अतः पुच्छ
 ब्रह्मणः प्राधान्येन प्रतिपाद्यत्वेवान्तरप्रकरणविरोधः । किञ्च " ब्रह्म
 विदाप्नोति परमि " त्र्युपक्रान्तस्य " सत्यं ज्ञान " मिति लक्षित
 ब्रह्मणः " आत्मन आकाश स्संभूत " इति कारणात् अभिधाय,
 तमेवामानं जीववैलक्षण्येन मुखेन बोधयितुं प्राणमयाद्यन्तरात्मपरं
 म्परा मुपदिश्य, आनन्दमयात् " अन्योन्तर आत्मे " त्र्युपदेशा दन्तरा
 त्मपरम्परामुखेन प्रतिपिपादयिषितं ब्रह्माऽऽनन्दमय इति स्वरसत्तः
 प्रतीयते । अतः पुच्छब्रह्मणः प्रधानप्रतिपाद्यत्वे महाप्रकरणविरोधः ।
 नचैवं भूमविधाया मप्यामोपदेशस्य प्राणपर्यन्तत्वप्रसंगः, घागादि
 ष्विव " अस्ति भगवः प्राणा द्रूय " इति मश्रस्य " अदोचावप्राणा
 द्रूय " इति प्रतिवचनस्य चाभावादिति वाच्यं; " एष नृ वा अति
 प्रदति य सत्येनातिवदती " ति नृशब्देन प्राणातिघादिनोपि सत्यादि
 घादिनः प्रकर्षावगमात्; अतिघ्रान्तस्वोपास्यवस्तुवादित्वं ह्यति
 घादिघातं । घागादिष्वनुक्तस्यातिघादिष्वस्य प्राणे प्रतिपादनादामोपदेशस्य

तत्पर्यन्तत्वं मन्वानं शिक्ष्यो भूयो न पप्रच्छ । आचार्यस्तु प्राण
मपि सातिशयं मन्वन् 'एष तु वा अतिवदती' त्युपादिदेश ।
नचेह तादृशोपदेशोस्ति । सर्वपर्यायसाधारणोपसर्जनं पुच्छोपदेश
एवान्तरात्मान्तरोपदेश इति तु श्रोतुं मपत्रपामहे । नच पुच्छ
पुच्छवतो [भे] रभेदायोगः, स्वप्नतोपि जीवब्रह्मणो रत्यन्तभेदाभावात् ।
कथंचि ज्ञेदस्तु ममापि तुल्यः । आनन्दमच्चरं विशिष्टं प्रति धर्म
स्वरूपस्य ब्रह्मत्वविशिष्टस्य वा पुच्छत्वसम्भवात् ।

यत्नेन सर्वपर्यायसाधारणत्वेन पूर्वतनानन्दमयोपदेशोपत्त्वात्
“तस्यैव एव शरीर आत्मे” त्यस्यात्मान्तरोपदेशत्वं निरस्तम् ।

ननु पष्ठचाभेदमतीति रन्तरात्मान्तरोपदेशत्वं वाच्यमिति चेन्न:-
शिरः पक्षादिमतया शरीरत्वेन प्रतिपादितस्य शरीराधिष्ठात्राकांक्षायां
“तस्मा द्वा एतस्मा दात्मन” इत्यत्र तस्मा द्वा एतस्मा दित्येतावता प्रकृ
तब्रह्मपरामर्शोसिद्धे आत्मशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वेन समभिव्याहृताकाश
प्रभृत्यन्नमपपर्यन्ताधिष्ठातृत्वलाभार्थतया भद्रमयेप्रकृतस्य ब्रह्मण एवाधि-
ष्ठात्रात्मतया सिद्धत्वात् स एव “यः पूर्वस्ये” त्यनूद्य प्राणमयादि
शरीरेषु अधिष्ठात्रात्मत्वेन विधीयते, स एवाधिष्ठात्राधिष्ठेयभाव
पृष्ठचर्पः । शरीर इत्यत्राधिष्ठातयेव शैषिकोण् । सच सम्बन्धः
अभेदेपि । तदधिष्ठातृत्वं हि स्वेच्छाधीन ताम्रवृत्तिकत्वं, अत आनन्दमयेन
शरीरोपदेशेन भेदसिद्धिः ।

किंच आनन्दमयपर्यायशेषभूतस्य श्लोकस्य ब्रह्मपरत्वात् तद्
प्यानन्दमयस्य ब्रह्मत्वं साधयति, श्लोकानां तत्तत्पर्यायस्थावयवि
तात्पर्येकावदर्शनात् ।

ननु मनोमयपर्यायस्य श्लोके मनोमयविषयत्वं न दृष्टमिति चेत्
“गतो वाच,” इत्यादिश्लोको हि मनसा अपरिच्छिन्नब्रह्मानन्ददृष्टे
भयनिवृत्तिलक्षणफलं प्रतिपादयति, “येन ब्रह्मोपासते” “ये

प्राणं ब्रह्मोपासते " " विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेदे " ति प्रायपाठात् । नच पुच्छवाक्यश्लोकयो ब्रह्मश्रुत्या पुच्छपरत्वं, " तदप्येष " इति प्रधान प्रकृत मानन्दमयं परामृश्य तद्विषयश्लोकत्वप्रतिपादनात् ।

किंच प्रकरणस्य स्वस्मादनतिरिक्तैः स्वावयवैश्चिरःपक्षादिभि रूपाणपरत्वा ज्ञानन्दमयानतिरिक्तं ब्रह्म । अस्मिन् ज्ञानन्दमयप्रकरणे भानं दमयशब्दार्थानतिरिक्तैरेव प्रियादिभिश्चिरःप्रभृतिरूपाणां, पुच्छेपि तथैव युक्तत्वात्, 'सोकामयते' त्यनन्तरकारणत्वं प्रतिपादकवाक्येन पुंलिङ्गान्ते नानन्दमयस्यैव परामर्शनीयत्वात् । नच पुच्छब्रह्मणोपि पुंलिङ्गान्तशब्देन निर्देशः " तस्माद्वा एतस्मादात्मन " इत्यत्रास्तीति तदपेक्षएव 'स' इति निर्देशोस्तिवति वाच्यं, तस्य व्यवहितायात् । " तस्यैवएवात्मे " एव व्यवहित पुंलिङ्गनिर्देशोप्यस्तीति चेत् ? य एष प्राणमयादिः एष एव पूर्वस्य तस्यान्नमयादे शरीरभात्मेति हि त्वदभिमतयोजना, अनपारीत्या पूर्वपूर्वं प्रत्यन्तरात्मतयोपदिष्टस्य शरीररवोपदेशो विज्ञान मयपर्यन्तं दृष्टः, अत आनन्दमयस्यापि विज्ञानमयमिति शरीररवोपदेश एवायं वाच्यइति नानन्दमयादन्यस्यात्मात्मेति निर्देशः । " तस्यान्न मयादेरेव प्राणमयादिरेव शरीरभात्मा, यः स्वस्मात् पूर्वस्यान्नमयादेः पश्चात् " इति योजनायामपि उक्तन्यायेनानन्दमयस्यैव 'तस्यैव भात्मे " ति निर्देशः ।

अथस्यात्- यः पूर्वस्यान्नमयस्य शरीरभात्मा तस्य प्राणमयस्य एव उदयमाणोपनोमय एव शरीरभात्मेत्यर्थः । " यः पूर्वस्ये " ति स्याकंक्षतया पूर्ववाक्यगतस्य " शरीर भात्मे " तस्य स्वरसत्तोत्रु- पंगात् । एव गुत्तरत्वापि । एवंच यः पूर्वस्य विज्ञानमयस्यात्मानन्द मयः तस्यैव पुच्छत्वेनोक्तं ब्रह्मैव शरीरभात्मेत्यनेन प्रतिपाद्यते । एवंच पूर्वपक्षद्वयव व्यवहितान्वया उद्याहारादोपोपि । एवंचात्म शब्देन पुच्छब्रह्मनिर्देशात् स इति परामर्शोपपत्तिरिति । तत्र, अत्र मयमिति प्राणमयस्य अस्तिवामासिद्ध्या तदनुवादासम्भवात् । " अ-

न्योन्यतर आत्माप्राणमय ” इत्यनेन प्रसिद्धं तदित्येव ? तर्हि “ त-
स्येष एवे ” इत्यादिवाक्यं व्यर्थस्यात् । किंच आनन्दो ब्रह्मेत्यानन्द
शब्दस्य ब्रह्मपरत्वावगमात् “ आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् ” “ आनन्द
मयमात्मानं सुखकर्म्ये ” इति आनन्दानन्दमयशब्दयो रेकार्थत्वेनानन्द
मयशब्दस्य ब्रह्मपरत्वम् । एवं श्रुतिस्वरस्यसिद्धं आनन्दमयस्य
ब्रह्मत्वं सूत्रकारोप्याह “ आनन्दमयोभ्यासा ” इति ।

यदुक्तं उपक्रमोपसंहारयो रानन्दमयाप्रतीतिर्नदं प्रकरणमानन्द
मयएव पदंयचितमिति । तन्न, असिद्धेः । उपक्रमोपसंहारयोः प्रतिपन्न
ब्रह्मणएवानन्दमयात्वात् । नचानन्दमयशब्देन कीर्तनमुपक्रमोपसंहा-
रयोर्नास्तीत्यतपरत्वं, तथा सति “ आत्मन आकाश ” इत्युक्तात्मनोपि
ब्रह्मान्याय प्रसंगात् । आत्मशब्दोपक्रमोपसंहाराया भूमविद्याया भूम
सात्पर्यकराभावप्रसंगात् । यदि च “ तस्मा द्वा एतस्मा ” इति ब्रह्मा
भेदप्रतीतिः भूमिचातिवादित्वं सार्वात्म्योक्त्याभूमपरता, तदा इहा
प्यन्योन्यतर आत्मेत्यात्मानन्तरोपदेशाभावादानन्दमयपरत्वं मयसीयताम् ।

यद्योक्तं विकारार्थस्य मयटो नृपपत्तिरिति । तदेतत्प्रत्युपतो जिह्वां
सूत्रकारस्य भुनाति “ विकारशब्दाच्चेति चेन्न प्राचुर्यादि ” इति । नच
विकारमायपाठान्मयटो विकारार्थत्वम् । विज्ञानमयेमयटः स्याधिकारत्वात् ।
त्ययेवाहं शुद्धिविषयस्य विज्ञानस्यैव विज्ञानमयात्वाभिधानात् । जीवेपि
विकारत्वस्यासम्भवाच्च, तस्यानादित्वात् । नच प्रतिषिद्धात्मकस्य
बिम्बब्रह्मार्थानाग्रिमक्षणसत्ताकतया तद्विकारत्वमित्येवार्थं, एतावता
विकारत्वात्सिद्धेः । छक्षणायास्तु प्रायपाठभंगएव । यदुक्तंतादधीन्यं
च ब्रह्मण्यपि सम्भवति, अनादेर्ब्रह्मणोपि उत्तरक्षणसत्तायाः पूर्वक्षण
सत्ताधीनत्वात् । नचानन्दस्वरूपत्वात् तत्प्राचुर्यासम्भयः, “ आनन्दं
ब्रह्मणोविद्वान् ” इति व्यतिरेकनिर्देशेन जीवस्यन्योतिपः प्रभाकरपण्यो
तिराश्रयात्तव दानन्दरूपस्यापि ब्रह्मण आनन्दाश्रयत्वात् । नच ले-

ज्ञातो दुःखान्वयापत्तिः, मयटः प्रकृत्यर्थातिशयमात्रवाचिवात् । सचा
तिशयः क्वचित्समानाधिकरण सजातीयापेक्षया, यथा ब्राह्मणमयोप्रा
महति । क्वचिदाश्रयान्तरगत सजातीयापेक्षया, यथा तेजः प्रचुरो-
गमस्तिमानिति । इह च दुःखसम्बन्धस्य ब्रह्मणिवाधितत्वात् जीवगत
सुखमेवप्रनियोगि । अत एव मयटमिप्रतः जीवानन्दापेक्षयाकपो-
नन्तरमेवानन्दवद्ग्रां व्याख्यापते । हेतुन्तरमप्याह सूत्रकारः " त
द्धेतु व्यपदेशाच्च " ति । " कोट्येवान्याकः प्राण्यात्, यदेष आकाश
भानन्दोनस्यात्, एषोऽप्येवानन्दयात्री " वि प्रकृतमानन्दमयं पुंलिङ्गेनेत
च्छब्देन परामृश्य जीवाना मानन्दहेतुरयं व्यपदिश्यते । अत एवा
नन्दपितृषा जीवादन्य एवानन्दमयः परमात्मेति विज्ञायते । एवं
श्रुतिन्याये रानन्दमयस्य ब्रह्मत्वे प्रतिष्ठाप्यमाने भानन्दमयाधिकरणं
दूषयतां शंकरादीनां ब्रह्मविद्बोद्धादन्य किमापि प्रयोजनं नवीक्षामहे ।

यदाह वाचस्पतिः - " प्रापपाठपरित्यागो मुख्यत्रितयलंघनम् ।
पूर्वस्मिन्नुत्तरेपक्षे प्रापपाठस्वबाधनं ॥ " ; मयट्वधिकारमात्रुपयोगो मुंन्यो
नद्वशब्दश्च परब्रह्मणि । अभ्यस्यमानानन्दशब्दश्च प्रकृत्यर्थेऽयं मुख्यो
नमयटर्थे । पूर्वपक्षे एतद्वितयलंघनम् ; ब्रह्मणोधिकारवामावात्, प्रा-
चुर्येव तु तान्ययप्रसंगात्, अल्पतानिवृत्तिरानन्दमयपदेन लक्षणीया ।
अवयवपरपुच्छपद समानाधिकरण ब्रह्मपदमप्यवयवपरतया व्याख्येयम् ।
" यदेष आकाशभानन्दोनस्या " द्वितीयस्यमानानन्दपदेनच मय
टर्थोऽलक्षणीय इति ॥ तत्र मयटुपपत्तिरुक्तैव । पुच्छाद्येन ब्रह्मणो
रूपेण ब्रह्मशब्दस्य कृतोलक्षणा । भानन्दपद मप्यानन्दमयस्य स्वरू-
पतोऽप्यानन्दायं सुगमतण्यवर्ततइति । अतो तु राहु भ्रान्तेरप्ये-
तुपोग्यता, यद्विशतोऽप्यदमर्थ भेदगमकत्वामतीतायापि तदर्थ " योयं
विज्ञानमयः प्राणिषु ह्यन्तर्ज्योति " रिति श्रुति मुदाहरन्ति । जीवस्य
एवमपि त्रैलोक्यचर्यन्तु तदुदाहरणं निम्नप्रयोजनं, तत्र कस्यापि वि-

प्रतिपत्त्यभावात् । “ सुपुपयुक्तान्त्योर्भेदेने ” त्यत्रापि कर्तृजीववैल-
क्षण्यं न प्रतिपाद्यते । जीवविलक्षण परमात्मपरत्वमेव षष्ठप्रपाठकस्यो-
च्यते । “ ब्राह्मेनात्मने ” त्यत्रात्मशब्दो न स्वपर्यायः । ‘ द्वा सुपर्णे ’
ति श्रुतिरपि जीवस्य भोक्तृभेदप्रमाणं, आत्म परमात्मपरत्वात् । नच
तयोर्भेदे “ ब्रह्मवेद ब्रह्मैवभवती ” ति श्रुतिविरोधः, नह्य भेदोवेदन
साध्यइत्यनुमत्तोब्रवीति । भेदपक्षे तु एव कार इवार्थः, “ इववद्वैव
भेषवे ” ति तिथण्टुपाठात् । अतो “ निरंजनः परमं साम्यं मुपैती ”
ति श्रुतिस्मानार्थतया सम्यगेषश्लिष्यते । नचैक विज्ञानेन सर्ववि-
ज्ञानं प्रतिज्ञाऽसम्भवात्, सर्वप्रकारके ब्रह्मणिज्ञातएव सर्वज्ञानसम्भवात् ।
पिप्पलादनंच नान्तःकरणस्य, तस्यैव संसारप्रसंगात् । किन्तु तद-
वच्छिन्नस्यात्मन एव । जीवस्य भोक्तृत्वं मनुभवसिद्धं मिति हि
त्वया मिहितम् । ततश्च ततोऽन्यत्वेन प्रतिपाद्यमानं ब्रह्मैवस्यान्नतु
जीवः । पैंगिरहस्येसत्वशब्दो जीवपर एव, “ सत्वमस्मीति
जन्तुष्वि ” त्यमराभिधानात् । जन्तुश्च चेतनः, ‘ प्राणीतु चेतनोजन्मी ’
त्यादि पाठात् । क्षेत्रज्ञोपीश्वरएव, “ योस्यात्मनः कारयितातं क्षेत्रज्ञं
प्रचक्षत ” इति मानववचनात् । शारीरोपीश्वर एव, जगच्छरीरक-
तया तस्यैव श्रुतिसिद्धत्वात् । अत एव ब्रह्ममीमांसायां शारीरकाय
प्रसिद्धिरपि । उपद्रष्टृत्वमपीश्वरस्यैव, जीवस्यद्रष्टृमात्रावात्, तद-
ज्ज्येष्ठत्वरूपस्य उपद्रष्टृत्वस्य ब्रह्मण्येवसम्भवात् ।

यच्च उक्तं “ येनेति तृतीयानोपपद्यत ” इति । तत्र किं “ तयो-
रग्न्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तिष्ठत्व ” मित्युक्तत्वात् स्वावान्तरमेव “ तदेत-
त्सत्त्वं येने ” त्यत्रोपदिश्यते ? उत तदेव ? नाथः, “ द्वा सुपर्णा ” इत्यत्र
जीवपरमात्मोपदेश विरोधात् । अस्तु तर्हि द्वितीयः पक्ष इति चेत् ?
सम्यगभ्यस्तं स्वयां वृषळोद्वाहमन्त्रः, येन पिप्पलातैव स्वप्नदर्शनस्यै-
व भोगे करणत्वात् न कर्तेति भूषे । मनसश्च प्रमादत्वेन करण-
त्वया नर्गीकारात् ।

यदुच्यते- अहमर्थोनात्मा, सुषुप्तिमोक्षयो रननुवर्तमानत्वात् । मोक्षे च तदनुवृत्तावज्ञत्वादिप्रसंगाच्च । अतश्चेतन्यमात्रमात्मा । तत्रानिदमि चैतन्ये निरुपाधिरहम्भ्रमः । कर्तृत्वादिस्तुसोपाधिः, सर्पलौहिस्यव. ..क्रमेणदिति । अत्रत्रयः - सुषुप्तौ तावदहमर्थाननुवृत्तौ पुनः प्रतिसन्धानानुपपत्तिप्रसंगः । नह्यहमर्थान्तरेणानुभूतमर्थमहमर्थान्तर स्मर्तुमल, अतिप्रसंगात् । सुषुप्तापि तदनुवृत्तौ तदानीमपि तत्प्रकाशप्रसंग इति चेन्न; - विद्यमानस्य प्रकाशनियमानभ्युपगमात् । तदानीमप्रकाशेपि तदनुवृत्तौ किं प्रमाणमिति चेन्न; - पूर्वोत्तरवर्त्यहमर्थप्रतिसन्धानबलादेव मध्येपि तत्कल्पनात् । पूर्वोत्तरकालावच्छिन्नमध्यकालकल्पनेनास्वाप्समितिदानोत्तन कालानुसन्धानवदिदानीं मतीतकालावच्छिन्नाहमर्थस्यापि प्रकाशोपपत्तेः । ,

(अननु वर्तमानत्वादिति) आत्मातु नित्यइतिभावः (मोक्षेचेति) संसारदशाया महमर्थस्या ज्ञानव्याप्तेरितिभावः । सुषुप्ता वनुवर्तमानावे सत्प्रकाश प्रसंगइत्यपि विवक्षितम् । (कर्तृत्वादिरिति) कर्तृत्वादिभ्रमोन्तःकरणोपाधिक इत्यर्थः (सुषुप्ताविति) तथाच हेत्वसिद्धिरितिभावः (अतिप्रसंगादिति) देवदत्तानुभूतस्य यज्ञदत्तेन - स्मरणप्रसंगादिति भावः (विद्यमानस्येति) यद्यपि तदाप्रकाश इष्टः, तथाप्य भ्रुषेत्पेदम् । (तदानीमित्यादि) “ सुषुप्तौ तावदि ” त्यादे स्वर्कोपन्यासपरत्वात् प्रमाणप्रश्लोपपत्तिः । प्रतिसन्धानं- प्रत्यभिज्ञानम् । ननु स्वापदशायां स्वापकालस्या स्फुरणेनेदानीं सत्प्रतिसन्धानाभावात्कथं तत्कालावच्छेदेनहमर्थस्य कल्पनमित्याशंस्य कल्पित कालविशिष्ट स्वापानुसन्धानमप्य कल्पित कालविशिष्टाहमर्थं कल्पनमप्युपपद्यत इत्याह (पूर्वोत्तरेति) पूर्वोत्तरकालावधिकत्वं विवक्षितम् । अद्वैतस्य राग्यन्तरितय व्याप्त्या मद्भ्यकालकल्पनमिति भावः । (इदानीन्तनेति) इदा

मयेचाहमर्थाभावे संस्कारधाराभावप्रतिसंधानाभावप्रसंगश्च । संविद्य
रूप मविद्यास्वरूपं वा तदाचारोभयवित्तिचेन्न; - तयोरोपि तदानीमनु
वृत्तौ प्रमाणभावात् । नहि ज्ञातारमंतरेण ज्ञानमज्ञानं गच्छातुमलं । अन्य
था घटादिष्वपि तदवस्थितिप्रसंगात् । ज्ञानाभावात् तत्रापि विद्यत
इतीष्टःप्रसंग इतिचेन्न;— भयदभिमतभावरूपाज्ञानस्य तत्र प्रसज्यमा
नत्वात्, तस्यच तन्निष्ठत्वेन तस्या नभ्युपगमात् । नच सविस्वरूपस्य
संस्काराधारत्वं, निर्विकारत्वनिर्विशेषत्वविरोधात् । नाप्यविद्यास्वरूपस्य,
तथा सति तस्यैव ज्ञातृत्वप्रसंगात् । नह्यन्यगत संस्कारेणान्यस्य
स्मृतिः सम्भवतीत्युक्तं । उपादानोपादेयभावा दुपपद्यत इति चेन्न;—
क्षणमंगनयप्रसंगात् । सत्कार्यावादाभ्युपगमेनाविद्या तद्विवर्तयो
रेकत्वा दुपादानं संस्कार उपादेये कार्यकर इति चेन्न;— उपादानो
पादेययोः काल्पनिकैक्यस्य सौगतमतेपि सत्त्वात् ; परमार्थैक्यस्य

नान्तनकाळे नुसन्धानमिति सममीक्षयाः । तदानीन्तन काळा
घच्छिन्नतया स्वापानुसन्धानवदित्यर्थः । (तयोरिति) त्वदभिमत
निराश्रयसंविद ज्ञानयोरित्यर्थः । बाधकमप्याह (नहीति) जानामि
नजानामीति ज्ञानसमानाधिकरणतया नुभूयमानमज्ञानं नाज्ञातरिखंम-
तीति भावः । अनुवृत्ति मभ्युपेत्यापि दूषयति (नचेति) आत्मनो
ज्ञातृत्वाभावोपपादनार्थं त्वदुक्तया रीत्या संविद एव तदुपापत्त्या
निर्विकारत्वविरोधा दित्यर्थः (निर्विशेषत्वेति) नच मिथ्यात्वेनपरिहारः,
तयापि तस्या एव ज्ञातृत्वप्रसंगा दितिभावः (इत्युक्तमिति) अह
मपरान्तरगतानुभवेनाह मर्यान्तरे स्मृत्यसम्भवोक्त्या इदमप्युक्तमायमि-
त्यर्थः । (क्षणभंगेति) तत्रापि कार्यकारणभावेन उपपादनसम्भवात्
प्रतिसन्धानानुपपत्त्याक्षणिकावदूषणं नस्यादित्यर्थः (सत्कार्येति) कार्य
कारणयोर्मित्रत्वात् क्षणभगे प्रतिसन्धानानुपपत्तिः, अवतु न वयेतिभावः
(परमार्थेति) नच धर्मिसमसत्ताकमैक्यमस्तीति धाच्यं, अन्तःकरणान्तर-

त्य मतेष्वभावात् । किञ्चा सुषुप्तिकाले सविदविद्ययोः सद्भावे प्रमाणं ?
 सुतोत्थितस्य सुखमह मत्वाप्समिति परामर्श इति चेन्न, तेन सुखस्याप
 निशिष्ट तदानीन्तनाहमर्थस्यैव निषयीकरणान् । इदानीन्तना
 हर्मप्रकाशेन तदुपलक्षणमिति चेन्न, - इदानीन्तन सुखसन्निध्यं
 तदानीन्तनस्यापनिशिष्टाहमर्थोपलक्षणं किं न स्यात् ? तदानी
 महर्मप्रकाशाभावे कथं तत्परामर्श इति चेत् ॥ कथन्तदानीमज्ञान
 सुखसाक्षिसाक्षप्रकाशाभावे तत्परामर्श ? तत्परामर्शादेन तदा
 तत्प्रकाशोपि कल्प्यत इति चेत् ? तथाहर्मप्रकाशोपि कल्प्यता । उप
 लम्भप्रिहृद तत्कल्पनमिति चेत् ? कोयमुपलम्भ ? एतावत् कालं न किं

स्याप्य विद्योपादानकत्वेनातिप्रसंगादिति भावः । सविदविद्यानुवृत्ति
 प्रमाणाभावं पूर्वोक्तं प्रपचयितुं पृच्छति (किमेति) (सुप्तेति) सुख
 मनुभवन्नह मत्वाप्समिति सुखमत्वाप्समित्यस्यार्थः, तत्रास्याप्समित्य
 विद्यापरामर्शः, सुप्तामिति सविद इत्यर्थः । तथासायं स्मदिष्टमेव
 सिद्धमित्याह (तनेति) सुप्तेन स्वापेन चेत्पर्यः (इदानीन्तनेति)
 इदानीमहमर्थस्य प्रकाशान्नस्य च स्वापमुखाश्रयात्माभेदाद्दद्यात्तत्र
 तथाप्रतीत्युपपत्तेरिति भावः । (तदुपलक्षणमिति) महर्मो-
 पलक्षणम् । अतस्काळीनतया व्यावर्तकत्वादुपलक्षणाद्योक्तिः ।
 महर्मोऽप्यवर्तकत्वात् तत्तादात्म्याधिष्ठानं सविद्व्यावर्तकत्वात्
 (इदानीन्तन सुप्तेति) इदानीन्तनं सूरतत्सविद्विशिष्टात्मनि तदानीन्तनस्वाप
 निशिष्टाहमर्थस्याद्दद्यात् तथाप्रतीतिरिति विचित्रस्यादेति भावः । एवमर्थोप
 लक्षणावे निरस्ते तदानीन्तनाहमर्थं परामर्शोपमिति सिद्धं, तत्र स्वापेहमर्थो
 वगमोपि तदप्रकाशात् न तस्यायं परामर्श इत्याशङ्कते (तदानीमिति)
 (अज्ञानेति) अज्ञानं सुखसाक्षिणः सविदप्रकाशस्य चाभावे वयमज्ञान
 सूरसविदां परामर्श इत्यर्थः (परामर्शादेवेति) तथा परामर्शादित्यन्वयः ।
 सुखमहमत्वाप्समिति परामर्शादित्यर्थः (कल्प्यतामिति) सूरमहमत्वाप्स

चिदह मज्ञासिप मिलेवं रूप इति चेत्? तर्हि तत्तत्पञ्चज्ञानसुखसाक्षिसंवि
त्प्रकाशकल्पनमपि विरुद्ध्येत । उपलम्भस्य बार्हिर्विषयवेदन निषेध
रूपत्वात् तत्कल्पनं मुपपद्यत इति चेत्? समः समाधिः । मामप्यहं
न ज्ञातवानित्युपलम्भो विरोधीति चेत्? कस्य विरोधी? किमहं
मर्थस्य, उत तत्संवेदनस्य, उत वेदनमात्रस्य? न प्रथमः, अतद्रूपत्वा
दुपलम्भस्य । नद्येतावन्तं कालं नाहं मभूव मिति कश्चिदप्रतिसन्धत्ते,
अपि तु विद्यमानं मपि मां न ज्ञातवानिति । न द्वितीयः, एतावन्तं कालं
न ज्ञातवानित्यनेन संबिदमपि न ज्ञातवानिति सवित्संवेदनस्या
पि निषेधप्रसंगात् । स्वप्रकाशेन तदा तत्प्रकाशनम्, निषेधस्तु विषय
प्रकाशस्येति व्यवस्थेति चेत्? तुल्यमहमर्थोपि । अत एव न तृतीयः;
स्वपक्षोन्मूलनप्रसंगाच्च । “नाहं स्वत्रयमेवं सम्प्रत्यात्मानं जानात्यपि महं

मित्यत्र सुखादेरिवाहमर्थस्यापि भानाविशेषादिति भावः (तदिति) अहमर्थ
प्रकाशकल्पनमित्यर्थः (तत्कल्पनमिति) अज्ञानादि प्रकाशकल्पनमित्यर्थः
(सम इति) अहमर्थस्याप्य बाह्यत्वादिति भावः । किमर्थविरोधितया
उपलम्भं विरोधिता? उत साक्षादेवेति पृच्छति (कस्येति) (निषेधप्रसंगा
दिति) न ज्ञातवानिति सामान्यनिषेधस्य यावद्विशेषविषयत्वा
दिति भावः (निषेधस्त्विति) प्रत्यग्वचतिरिक्तं विषयशब्दार्थः
(तुल्यमिति) मामप्यहं न ज्ञातवानिति निषेधोपि देयवाचाकारेणा
हमर्थोऽस्त्विति विषय इति भावः (अत एवेति) विशेषनिषेधरूपतया
अतद्रूपत्वाच्च, एतावन्तं कालं न किंचिदज्ञासिपमिति परामर्शविरोधा
च्चाप्यर्थः । (स्वपक्षेति) अज्ञानसंविदोः प्रकाशस्यापि निषेधप्रसंगा
दित्यर्थः (नाहेति) अत्र न जानार्थेति प्रकाशननिषेधः प्रकाशकल्पना

मस्मीति नो एवेमानि भूतानि विनाश मेया पीतो भवती" ति
 सुपुतविषयश्रुत्या तदानीं महमर्थप्रकाशकल्पनं विरुध्यत इति चेत् ?
 तर्हि "प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्य किञ्चन वेदनान्तर" मिति
 तद्विषयश्रुत्येन सजितसुखादिप्रकाशकल्पन मपि विरुध्येत, अविशेषात् ।
 तथापि तदानीन्तनमज्ञान मनुभूत मननुभूतं वा? पूर्वत्र सविदोपि
 प्रकाशसिद्धिः, स्वप्रकाशत्वात्, उत्तरत्राज्ञानप्रतिसन्धा-
 नानुपपत्तिरिति चेन्न; तदानीन्तनकालस्येव तदानीन्तनाज्ञानस्यापि तदा
 नीमेव कल्पमानत्वेन तद्विषयप्रतिसन्धाना(न)म्युपगमात् । तथापि प्रात-
 र्गजाभावादिनयेन तदानीं अधिकरणोपलम्भोदयप्रभावीति चेन्न; इदानीं
 मेव कल्पमाने मध्यकालवर्तिनि स्वात्मनि योग्यस्मृत्यभावेन ज्ञानाभाव-
 स्यापि कल्पनोपपत्तेः । तदानीं अधिकरणोपलम्भस्यावश्यंभावेपि अह-

विरोधीत्यर्थः (तर्हीति) संवित्सुखादेरान्तरत्वा दित्यर्थः (तथा-
 पीति) तथाच प्राज्ञेनात्मनेत्यादिश्रुते न किञ्चिदज्ञासिधिमिति परा-
 मर्शस्य चाज्ञानसंविद्व्यतिरिक्तविषयतया संकोचः कार्यः, नाज्ञा-
 सिधिमिति प्रतीते रन्योपादयितु मशक्यत्वादिति भावः । नचैव
 महमर्थप्रतिसन्धानानुपपत्त्या " नाह खलु न बाह्य " मित्यादिश्रुते न
 किञ्चिदहमवेदिमिति परामर्शस्य च संकोचः स्यादिति वाच्यं; पूर्वोक्त-
 रीत्या हर्म्योपलक्षणसम्भवात् । अज्ञानस्य त्विदानीं अननुभवेन उप-
 लक्षणासम्भवात् परामर्शत्वस्यैव वाच्यत्वात् (तदानीमेवेति) उद्बोध-
 काय एवैवम् । ननु चत्वरदे अधिकरणस्य प्रागनुभूतस्येदानीं
 स्मरणेन तत्र गजाद्यभावकल्पन मस्तु, इदत्वननुभूतस्या ज्ञानाधिकर-
 णस्य स्मरणाभावे दयं तत्राभावकल्पनं, इत्यज्ञानाश्रयसंविदनुभव-
 वाच्यक इति शङ्केते (तथापीति) (इदानीमिति) पूर्वोत्तरजाग्रदव-
 स्थाप्रच्छिन्नै क्यप्रत्यभिज्ञया मध्येपि सत्त्वस्य कल्पनेन तदानीं
 शान्त्यस्य निषमत्त स्तद्वत्तया स्मर्तव्यस्य तथा स्मृत्यभावेन ज्ञानाभाव-
 स्यापि नित्यम्, (तदानीमिति) इह प्रतिस्पर्धीयत आपनेन प्रतीति

मर्थस्यैव प्रकाशकल्पना युक्ता । अहन्न ज्ञातवानिति स एवज्ञानाश्रय
 तथा प्रतिसन्धीयते । अतो न कथंचिदपि सपुस्तानहमर्थाभावोक्तु
 मपि शक्यः । अहमेव पूर्णं सुप्तं, तथाप्यहमर्थं स्तदानीं नास्तीति स्व
 वचनविरोधाच्च । मुक्तावप्यहमर्थानुवृत्तिं प्रागेव श्रुतिवशाद्दर्शिता । नच
 मोक्षे अहमर्थानुवृत्ता वज्ञत्वप्रसंगः, तथा सति सविदनुवृत्तानपि
 तत्प्रसंगान् । यथावस्थितस्वरूपप्रकाशो नाज्ञत्वादिहेतुः, अपितु तद्विरुद्ध
 एवेति चेत् ? तुल्यम् । यदि च मोक्षे ऽहमर्थो न स्यात् मोक्षशास्त्र
 स्याधिकार्यभावः स्यात् । नहि स्ववधाय स्वयमेव बुद्धिपूर्वकारी प्रवर्तते ।
 अहमर्थस्य चात्यन्तविनाशो मोक्षे भवद्भि र्बिध्यते । सविदात्मन स्वस्य
 च विवेकाग्रहात् प्रवर्तते इति चेत् ? तर्हि स्वविनाशे

मात्रं विवक्षितम् । नच श्रुतिविरोधः, न ह्यहमिति न जानातीति
 श्रुतिः, किन्तु अयं महं मस्मीति न जानातीति, तत्रापि मस्मीत्यनेन
 मनुष्यत्वादिरूपेण प्रतीतिरेव निषिद्धयत इति स्वरसतः प्रतीयते ।
 यथा " कश्चिद्धवा अस्मा ल्लोकात् प्रेत्य आत्मानं वेद अयं महं
 मस्मीति, अयं यो इ वै त मांश्च खावित्रं वेद स एवास्मा ल्लोकात्
 प्रेत्यात्मानं वेद अयं महं मस्मी " त्यादौ । नच मामप्यहं च ज्ञातवानि
 त्यनुभवविरोधः, न बाह्यं किञ्चन वेदनान्तरं- न किञ्चिदहं मवेदिष्य
 मिति श्रुत्यनुभवविरोधस्य सविप्रकाशपक्षेऽपि तुल्यत्वात् (तथास्ततीति)
 सप्तारदशायां सविदोप्यज्ञानव्याप्ते रिति भावः (यथावस्थितेति)
 हेतुशब्दो व्याप्यपरः (तुल्यमिति) नाहं मर्थो व्याप्यः, किन्तु
 यथावस्थितविपरीतप्रकाश एवेत्यर्थः । ननु सुषुप्तिदशायां निव मल्ली-
 नो हमर्थं स्वरूपरूपेण वर्तता मित्यत्राह (अहमर्थस्य चेति)
 मुक्तौ निरन्वयविनाशएव त्वयाहमर्थस्येष्ट इत्यर्थः (सविदात्मन इति)
 स्वाभिमतया ज्ञातसविदोन्वितज्ञानात् प्रवर्तत इत्यर्थः (तर्हीति)

संविदो विनाश भविमन्येत । सच स्वविनाश एवेति
 मन्यमानो न प्रवर्तते । स्वामागस्थानभ्रमात् प्रवर्तत
 इति चेन्न; फलस्वरूप भजानत तदर्थित्वायोगे नोपायानधिकारात् ।
 अहमर्थस्थितिमपेक्षमाणस्य च भग्नमते निय संसारप्रसंगात् । अह
 मर्थस्थितिभ्रमेण प्रवृत्तस्याप्यद्वैतज्ञानोदयसामर्थ्या देवानिच्छतोऽहमर्थ
 विनाश इति चेत्; तथा सति राज्यकामस्य शिरश्छेदवदपवर्गः स्या
 दिति सम्पन्नं पुरुषार्थपरम् शास्त्रस्य समर्थितं भवति ।

अस्तु तर्था ध्यात्मिकादिदुःखत्रयाभिघातवशा तदविनाभूताहमर्थ
 स्यापि विनाशोभिमतरिति । तदपि मन्द, “तमेव विद्वानमृत इह भवति,
 तमेव विदित्वाति मृत्यु मेता”त्यादिभिर्मृत्युतरणहेतुतया श्रुतस्य
 ब्रह्मवेदनस्य साक्षा न्मृत्युहेतुचप्रसंगात् । “ब्रह्मैव भवति, सर्वहृदयः
 पश्यति” इत्यादिभिर्विरोधप्रसंगाच्च ।

भेदाग्रहद्वयार्थः (कळेति) अविद्याग्रन्थिषिष्ठयस्य तन्मते मोक्षतया
 दितिभाषः (नित्यसंसारोति) अहमर्थस्थिति मपेक्षमाणस्य तद्विरुद्ध
 मोक्षसाधने प्रवृत्त्यनुपपत्ते नित्यसंसारप्रसंग इत्यर्थः । मोक्षोऽप्यहमर्थ
 स्थिति भ्रमेण तासाधनेप्रवृत्तस्य मोक्षस्वेतस्यतीत्याशङ्कते (अहमर्थेति)
 (तपासतीति) स्वस्यैव नाशे स्वसम्बन्धितया काम्यमानपुरुषार्थस्या
 सिद्धेरेव न्यायावतारद्वयभाषः (तदपीति) संसारोद्यनिष्टतया मृत्यु
 तिसुच्यते, अतःस्वनिवृत्तिरपि तद्विरुद्धोच्छेदकाद्येनानिष्टतया न्मृत्यु
 रमेवार्थः (ब्रह्मैवेति) चित्तप्रत्ययेदितुरहमर्थस्य ब्रह्मभाष सर्वदर्शन

अस्तु तर्हि ज्ञप्तिरूप एवात्मा मोक्षशास्त्राधिकारीति चेन्न; तस्य ज्ञातृत्वमन्तुत्वाद्यसम्भवेन श्रवणमननाद्ययोगात्, नित्यमुक्त स्वभावतयाऽपवर्गाधित्वासम्भवाच्च । ज्ञातृत्वदुःखित्वाध्यासा तस्यैव मुप पद्यत इति चेन्न; तदध्यासप्रलापाना मन्यत्रोत्सारितत्वात् ।

एतेनात्मनोऽपवर्गार्थमहमर्थरूपो ज्ञाता प्रवर्तत इति च प्रयुक्तं, दृष्टा दृष्टरूपप्रयोजनान्तर मन्तरेण परार्थं स्वानर्थक्यं परमकारणिकै रूप्य नभ्युपगमात् । तदेतत्प्रियतमोजीवनार्थं मुण्डोपहारवदित्यायातम् । अपि च - यद्यहमर्थो नात्मा कथं मनात्मनि देहे ऽहंविद्भिः देहात्मभ्रम इयु श्यते? सोऽहं त्वत्पक्षे देहाहंकारभ्रम इत्यभिधीयेत । आत्माहंकारयो रैक्यभ्रमा देहाहंकारभ्रम एव देहात्म भ्रम इति चेन्न; तद्भ्रमस्याद्याप्य सिद्धेः । संविद्रूपस्यचाहंजानामीत्यादिना तद्धर्मभावादिप्रिरुद्धधर्मवत्तया प्रतीयमानस्याहमर्थेन देहेन वा तादृशभ्रमप्रसंगाभावात् । ततश्च देहा त्मत्वादनिराकरणप्रयासोऽपि निरर्थकः स्यात्, देहश्चैतन्यमिति चार्वाकै रूप्यनङ्गीकारात् । देहस्याहन्त्वचेतनत्वादिप्रतिक्षेप एवहि ता प्रतिक्रियते ।

भावयोरसम्भवादिति भावः (ज्ञातृत्वादिति) ज्ञातृत्वादिस्वरूपायोग्यस्य श्रवणादिकं न्नसम्भवतोऽर्थः । आदिशब्देन ध्यातृत्वापरपक्षापं वि ज्ञातृत्वं विवक्षितम् । ज्ञातृत्वमत्र श्रोतृत्वं, श्रवणेजानातेः श्रुतौ प्रयो- गात् (सर्वमिति) श्रवणादिकं अपवर्गाधित्वचेत्यर्थः (एतनेति) यक्ष्यमाणेनेत्यर्थः (आत्माहंकारयोरिति) अहमिति आत्माहंकारयो रभेदाद्व्याप्ता अहंकृशइत्यत्रापि देहेहंकारतादात्म्यवत् आत्माभेदोऽपि प्रती यतइत्यर्थः (तद् भ्रमस्येति) अहंकारात्मभ्रमस्य तदधीनदेहात्मभ्रमस्य चेत्यर्थः । एतदेवोपपादयति (संविदिति) परेण संविदपवात्मतया-

अन्यथा तेषां सिद्धसाधनात् । यदि चाहमर्थो नात्मा, तस्य प्रत्यक्त्वमपि न स्यात्, अहम्बुद्ध्यैव प्रत्यगर्थस्य परागर्थो द्विवेकात् । “युष्मदस्म प्रत्ययगोचरयो” रित्यादि हि भवदीयभाष्ये प्युक्त । नन्वहमर्थविषये शङ्क्य मस्ति, तत्र तत्प्रकाशाश प्रत्यक्पदार्थः, तदर्धानप्रकाशोहन्त्वाशः परागर्थः, इदं रजतमिति भ्रमे शुक्तिरजताशभेदवदिति । तदप्याशामोदकमात्रं, इदंप्रत्ययेपि कश्चिदप्रत्यगशोस्ताति निष्कर्षप्रसंगात् । उपलम्भनिरुद्धं स इति चेत्? तुल्य । अहंप्रत्ययविषयेपि

गीकारात् तस्याश्चाहमर्थधर्मतया प्रतीयमानत्वेनाहमर्थभेदाभ्यासस्तदधीनो देहभेदाद्व्यासश्च नसम्भवतीत्यर्थः । (अन्यथेति) चाहं कौशेतन्यस्य देहधर्मतयागीकारादितिभावः । (नन्विति) अहं बुद्धि विषयत्वं परागर्थीयं भेदेप्रयोजकं नभवतीतिभाषः । (इदंप्रत्ययेपीति) प्रत्यगंशोहमर्थः, तेन तत्रापि स्वतएव प्रत्यगंशाद्यादिष्टापत्तिरिति परास्त्वम् । (उपलम्भेति) इदमहं नभवतीत्युपलम्भविरोधादित्यर्थः । (तुल्यमिति) अहमिदं नभवामीत्युपलम्भविरोधात्ताहंप्रत्ययविषये इदमशङ्क्यः । (अहंप्रत्ययेति) परेणपरस्य अयमित्येवानुमानादित्यर्थः ।

यदप्याह नवीनः -

शुक्तिवोपपदकारातिरिक्त आत्मासिद्धयति । तथाहि - अहमनुभवविषयो ऽन्तःकरणातिरिक्ताहमिति ज्ञानविषयो वा स्वप्रकाशान्वयो वा, न स्वद्रष्टा स्वव्यतिरिक्तद्रष्टृको वा, द्रष्टात्वात्, स्वप्रकाशत्वात् नधिकरणत्वाद्वा ; घटादिसत् । अहमनुभवोहमिति व्यवहारहेतुप्रकाशः । नच पराभिमततामत्वेच्छिद्धसाधनं, पक्षतायच्छेदकैक्ये भंशतच्छिद्धसाधनस्या दोषत्वात् । यतान्तरेण विषयपदस्य विशेष्यपरत्वात् स्थिद्धसाधनम् । नच ज्ञानानाश्रयत्वमुपाधिः, वृत्तिज्ञानविषयापामन्तःकरणे चाप्याप्यापवात्वात् । प्रकाशान्वस्या[स्य रश्मि] स्मन्मते

निरधिकरणत्वेन तदनाश्रयत्वाप्रसिद्धेः । नच प्रकाशात्यन्ताभावाश्रयत्वं, साधनव्यापकत्वात् । सुषुप्त्यादौ ज्ञानानाश्रयत्वस्यात्मावा प्रयोजकत्वेन तदनाश्रयत्वस्याप्यनात्मत्वे अप्रयोजकत्वात् । नन्वह मनुभवातिरिक्त प्रकाशमात्रविषयत्वमुपाधिः, अहमनुभवविषयत्वा दन्यदीयपरोक्षज्ञानविषयत्वाच्च पक्षस्य साधनव्यापकता , अतोह मनुभवातिरिक्तपदं मात्रपदं चेति चेन्न- देहादौ साध्याव्यापकत्वात् । उपाप्येकदेशस्य साधनस्य कालावधेन उक्तसाध्यमिति प्रयोक्तृत्वेन व्याप्यत्वनिर्णयाच्च । किंचाह मनुभवविषयत्वात्मत्वे प्रतिशरीरं दुःखादिधर्मिणस्तस्य भेदभावश्यक इति गौरवम् । तदतिरिक्तस्य तु भेदे प्रमाणाभावाल्लाघवम् । नन्वाहमर्थान्यात्मकल्पनागौरवं, त्वयाप्यन्तःकरणात्मभेदस्वीकारात् । अहमनुभवगोचरस्या तत्पेक्षु विवादः । नचैव महमनुभवगोचरस्य ज्ञानाश्रयत्वानुभवविरोधः, ज्ञानाश्रयस्यात्मत्वनियमग्राहक प्रमाणाभावात्, आत्मग्राह्यत्वेन बुद्ध्यादीनां रूपादिष्वनात्मधर्मत्वात् । नचैवं दुःखाद्याश्रयस्य तद्भूतभेदानुभव विरोधः, चैतन्यसाक्षात्मारोपात् तदुपपत्तेः । नचोक्तानुमाना दुःखाश्रयस्यात्मभेदे सिद्धे तदभेदारोपो यमनुभवः, तद्वेदस्य अनुभवविरोधात् नानुमानात्सिद्धयतीति वाच्यम् ; तथासति गौरोहमित्यनुभवविरोधात् देहातिरिक्तात्मनोप्य सिद्धचापात्तात् । ममशरीरमिति प्रत्यक्षं कृतहानादिप्रसंगयुक्तिसहकृतं तदभेदप्रत्यक्षबाधकमिति चेत् ? तर्हि दुःखिनो ममात्मेति प्रत्यक्षं तद्भूतस्य दुःखादे रतद्धर्मत्वनियमतर्कसहकृतं दुःखाश्रयस्यात्मभेद प्रत्यक्षबाधकमस्तु । अन्तःकरणमेवाह अहमर्थः, तदवच्छिन्नचैतन्यं ततो न्यदिति ममात्मेति भेदप्रतीतिः । नच ममान्तःकरणमिति धीर्मुख्या, ममात्मेति तूपचारोस्त्विति वाच्यं ; दुःखाद्याश्रयाहमर्थभेदे गौरवस्योक्तत्वात् । अथवा ममात्मा ममान्तःकरणमिति प्रतीतिद्वयस्य भेदांशे बाधकाभावात् यथार्थत्वम् । नचात्मनो न्तःकरणस्य वा एकस्य ममताधिकरणत्वात्

भक्रान्तपुरुषप्रतियोगिकत्वात् । नच जीवस्य स्वरूपेण विलयोस्ति,
 प्रत्यभिज्ञाविरोधात् । कृतहानादिप्रसंगात् । सत्सम्पत्तिविरोधाच्च ।
 उपाधिलये जीवस्य तदभिमानिनोपि लयोभवति, सत्सम्पत्ति वाक्य
 नुसारेण पुरुषलयवाक्यस्य तथैवार्थवर्णनात् । तटस्थोपाधे, विंछये
 श्रुपद्विते लयसुदृचदर्शनात् सत्तपाधि जीवतादात्म्यापन्नेद्द मभिमान
 गोचरः, तस्यैवलयः, अन्यथा जाग्रतीव सुषुप्तावप्यहमाकारपरामर्शः स्यात् ।
 तथात्वे स्वाहमित्यभिमान्यमान एवास्वाप्समिति परामर्शप्रसंगः, तस्यानु
 भवतिपमात् जाग्रतिसदनुभवतया निर्णीतचैतन्यस्य तदापि सत्त्वात् ।
 सुषुप्तौचैतन्यस्याभावे सुखादिपरामर्शस्याप्यभावापातात् । नचान्तः[हं-
 कार]करणविनाशे प्रत्यभिज्ञानविरोधः, अहमनुभवे प्रकाशमानचैतन्यस्य
 तद्विषयस्यावस्थानये प्यनपापात् । उपाधावहंकारे प्रत्यभिज्ञानस्य
 जातिविषयात् । अहं निर्दुःखः स्यामिति स्वापेप्रवृत्तिरपि अहमनु-
 भवगोचरस्य चिदात्मनोद्वयासात् दुःखाभयस्य दुःखाभावार्थम् । किंच
 दुःखाभावस्यापि सुखाविशेषत्वात् स्वापे दुःखाभावजन्यसुखस्या हंका
 रेनुपपत्तेः, नित्यधर्मरूपे तस्मिन् ज्ञानाभावाच्च, स्वरूपसुखाभि व्य-
 त्पर्थ स्वापेप्रवृत्तिः । अहंकारात्मवादे तत्प्रसंगच्छते । नचानुभव
 स्मरणयोर्वैयधिकरण्यं, कृतहानाकृताभ्यागमोया ; तदापि सूक्ष्म
 रूपान्तःकरणावच्छिन्न चैतन्यस्यसत्त्वात् तावत्तेवातिप्रसंगपरिहारात् ।
 स्थूलरूपस्यनाशात् तत्कृतकर्मनाशेपि तत्फलस्य तदुपाहितएव जीवे
 कालान्तरेपि सेवादिककृत्वत् सर्वज्ञेश्वरकर्तृकस्य नियमोपपत्तेश्च ।

ननु किं सूक्ष्मत्वं ? कारणात्मना प्रतिपत्तिरिति चेत् ? किं का-
 रणमेववर्तते, उक्तकार्यमपि ? आद्येनान्तःकरणसत्त्वं, द्वितीये नजाग्रद
 वस्थातो विशेषइति चेन्नः- सूक्ष्मतायां अनिर्वचनीयत्वेन भेदाभेदाभ्यां
 दुर्निरूप्यत्वस्यानुकूलत्वात् । नच तत्र प्रमाणाभावः, सतोसतोद्योतस्य
 नुपपत्त्या " असद्वा इदमग्रमसी " दिति श्रुत्याच कार्यमात्रेवस्था
 ःश्रुपेयात् । अनभिष्यक्तरूपस्यैवात्रा सच्छब्दार्थत्वात् । तुच्छाये भा-

सीदिति विरोधात् ; परामर्शोविद्यावच्छिन्नस्यैवेति केषित, तदातु
 न स्मृत्यसम्भवचोद्यावकाशः । नच मितत्वहेतोरसिद्धिः, परिच्छिन्न
 स्यात्तम शब्दार्थत्वव्यावातात् । " यश्चास्थसन्तुन्नतोभावस्तस्मादात्मेति
 गीयते " इति वचनाच्च । नचात्मत्वं जातिरेष, तत्त्वानात्वसिद्धेः पूर्व
 तदसिद्धेः । आत्मनानात्वे गौरवाच्च । परेषान्तु सुखमहमस्वाप्स
 मिति परामर्शोपपन्नः, अहकाराननुभवात् कादाचि तस्य तदनु
 भवस्य सुपुमावसम्भवात्, नित्यस्यात्मान्यस्याभावात्, विषयस्यचास्व
 प्रकाशत्वादित्युक्तत्वात् । सुपुमौ जाग्रतीवाहमित्यनुभवादशंनाच्च
 चिद्रूपात्मवावृतात्वात्, अभिव्यञ्जकान्तः करणाभावाच्च न तदा
 विशेष्यः प्रकाशते । तस्मादहमिते ज्ञानविषयो न स्वप्नष्टा, तस्मिन् प्र-
 काशमानेपि अप्रकाशमानत्वा दित्यनुमानमापि साधु । प्रकाशमानत्वं
 प्रकाशप्रयुक्त सशयाद्यगोचरत्वं, तदभासोप्रकाशमानत्वं । सुपुमावहंकारसं-
 शयाभावो न स्वप्रकाशप्रयुक्तः, किन्तु धर्मिज्ञानाद्यभावात्, इति नविशेष्या
 सिद्धिः । नच ब्रह्मणि व्यभिचारः, स्वव्यगृह्यहेतुप्रकाशानाश्रयत्वस्य
 साध्यस्य सात्वात् । नच विशेषणवैयर्थ्यं, अहंकारस्यात्माभेदे ताप्रकाशद-
 शया अप्रकाशमानत्वस्यायोग इति अप्रयोजकत्वनिरासार्थत्वात् । पराभि-
 मतात्मत्व निषेधात् ननिषेध्याप्रसिद्धिर्दोषः । परामृत्यमानात्मारोपात्तु
 अहंकारस्य परामर्शविषयताप्रतीतिः । अनुकूलतर्कवत्त्वाच्च नाप्रयोजकार्थं ।
 अत एवाहंकार आत्मा ज्ञानाश्रयत्वादिति न सत्प्रतिपक्षत्वम् । किंच
 जन्पज्ञानविवक्षाया मसाधारण्यं, अजन्यज्ञानविवक्षाया मसिद्धिश्च ।
 नच जीवान्तरेष्वराभ्या मर्थान्तरता, गौरवात् । तद्वेदनिराकरणा-
 र्थत्वात् एतस्य । देवदत्ताहमनुभवाविषय स्तस्यैवाहमनुभवे प्रकाश-
 मानस्वव्यतिरिक्तद्रष्टृक इतिवासाध्यम्, अतोनास्त्यन्तरतेति ।

अत्रोच्यते । पक्षतावच्छेदकैक्ये शतस्तिष्ठसाधनस्यादोषत्व पक्षे
 घटादिव्याघर्तक विशेषणव्यर्थम् । पक्षान्तरेच घटादिव्याघृत्यसिद्धिः,
 घटादिज्ञानस्याहंकारगोचरसंशय विरोधित्येन घटमहमद्राक्षमिति त

द्रोचरस्मरणे व्यवहारादौ च जनकत्वस्य त्वयास्वीकारात् । अहंका-
रावच्छिन्नचैतन्यमेव तद्व्यवहारहेतुरिति पक्षेऽपि अहंकारावच्छिन्न
चैतन्याश्रयस्त स्वाप्नार्थबुद्धिसुखदुःखादे व्यावृत्त्यसिद्धिः । तथाचांशत
स्तिद्धसाधनता । घटाद्यनुभव एव घटमहमद्राक्ष मित्यहंकार
व्यवहारस्मरणादि हेतुरिति मतं तद्वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्याश्रयत्वेन बाधः ।
अहंजानामीति प्रतीतिरुत्पद्यच्छिन्नचैतन्याश्रयत्वं विषयत्वेन त्वया
निर्वाहात् । अहंकारावच्छिन्नचैतन्यं तद्भासकमिति पक्षेऽपि तस्य प्राप्ति
विधौ बाधो भूतान्तःकरण गतत्वात् बाधः, प्राप्तिरित्यस्योपाधिभूत दर्प-
णादिगतत्वात् । अहं त्वमादि पदजन्य शाब्दवृत्त्यवच्छिन्न प्रका-
शाश्रयत्वासाधनत्वमतेऽप्यमादिपदजन्य ज्ञानस्याप्य परोक्षत्वात् परो-
क्षविशेषणोऽपि बाध एव । धर्मादौ व्यभिचारश्च । प्रकाशरूपात्मनोऽपि
राश्रयत्वेन तन्मते साध्याप्रसिद्धिश्च ।

यदुक्तं यं प्रतिष्ठानुमान स्वप्नमेवं साधयति तस्य सिद्धिरपेक्षिता,
साचात्रासवेति । तत्र, परस्य पक्ष एव प्रकाशाश्रयत्वं प्रसिद्ध्या तदु-
पजीव्य प्रवृत्तानुमानस्य परंपर्याय तद्बाधकत्वायोगात्, भाग्यनौ-
ष्ण्यानुमानवत् ।

यश्च मुक्तिकाली नात्मपदार्थो न भवतीति साध्यम् । तदपि
न, मुक्तिकालीनेति विशेषणवैयर्थ्यात् । नच्चात्मशब्दार्थकधर्ममेव त
दिति वाच्यं, क्रममुक्तिपक्षे बाधात् । एकमुक्तिपक्षे मुक्तिकाला
प्रसिद्धेः । नच मुक्त्याश्रयो न भवतीत्यर्थः, तदनाश्रयत्वेऽपि स्वप्नत
इयामत्यसम्भवात् । अविद्या निवृत्तिरूपत्वाभावसाधनेऽपि बाधः ।

यच्च स्वप्नतिरिक्तद्रष्टृक इति साध्यम् । तत्र पुनरान्तरेणार्थान्तरं ।
तत्र यदुक्तं द्रष्टृनेकत्वे गौरवान्ार्थान्तरतेति । तत्र, तथाऽपि द्रष्टृस्य
साध्यं व्यर्थमाधिकं । नच स्वेनैवार्थान्तरता, अहमनुभवविषयाणां यदुक्तं
द्रष्टृत्वे गौरवात् । इन्द्रपस्यात्मनः प्रकाशरूपाभावात् बाधः । कल्पितमेवेन

वृत्त्यवच्छिन्न चैतन्याश्रयत्वमस्तीति चेत् ? तर्हि पुरुषान्तराहमर्थस्यापि
 वृत्त्यवच्छिन्न चैतन्याश्रयत्वात् सिद्धसाधनं केनापि दुर्वारं । परमार्थतः
 प्रकाशाश्रयत्वसाधने बाधएव । अप्रयोजकत्वं च । नचाहमनुभवविषयस्या
 तस्यै प्रतिशरीरं सुखादिधर्मिणस्तस्यभेद आवश्यक इति गौरवं, तद्वारंति
 तस्य भेदे प्रमाणाभावाल्लायवामिति वाच्यं; प्रत्यक्षादि सिद्धस्य द्रष्टा-
 त्मभेदस्योपाधिकात् सद्विलक्षणत्वं कल्पनायां द्वयोरहंप्रतीतिविषयत्वं
 कल्पनायां मप्रतिपन्नैक्यं कल्पनायां प्रत्यहं महंकारस्य विनश्वरत्वेन
 प्रतिजीव मनन्ताहमर्थकल्पनायामेव च गौरवात् । नच दुःखाश्रये
 सुमुखमिलपित निरतिशय सुखासम्भवान्मोक्षार्थं प्रवृत्त्यनुपपत्तिस्तर्कः,
 प्रमाणबलात् कालविशेषे तदुपपत्तेः । वैषयिक सुखाश्रये तत्रैव
 निरतिशय दुःखाश्रयत्ववत् रागेद्वेषादिवदेकाश्रयत्वाविरोधाच्च । दुःखोच्छे-
 दार्थं प्रवृत्तिरप्युपपद्यते, आत्मस्वरूपे विद्यमानएव तदपरिणामभूतस्य
 दुःखस्योच्छेद संभवात् । मनसदुपादानत्वं त्वसिद्धमेव । नच हेतुच्छित्ति-
 रपि बाधिका, अहमर्थस्य स्वसमवेतजन्यज्ञानविषयत्वात् तत्राव्याप्य
 वृत्तिरिषाभावे बाधकाभावात् । किंच सूक्ष्मवस्तुसंयोगा देव
 स्थूलोत्पत्तिरव्यापि बाध्या, तत्राप्यवयवांगीकारेऽनवस्थाप्रसंगात्
 तत्रसंयोगो व्याप्यवृत्तिः कथं चिदव्याप्यवृत्तिर्वास्वीकर्तव्यः । सन्न-
 कर्षाजन्यस्यापि त्वन्मते शाब्दमात्रक्षयदनुभवबलेन प्रत्यक्षत्वोप-
 पत्तेः । किंच मांजानामीत्यहमर्थविषयकतया सुभूयमानं ज्ञानं नचै-
 तन्यस्वरूपं, तस्याहमर्थानाश्रितत्वात् ; नाप्यहमाकारवृत्त्यवच्छिन्नचै-
 तन्यं, कलमकारणाभावेन त्वदुक्तरीत्या तदसम्भवात् । नच सावृत्तिर्न
 ज्ञानमिति वाच्यं, जानामीत्यनुभव विरोधात् । कलमकारणाभावेन व्य-
 द्धारासिद्धिप्रसंगाच्च । नापि घटादि वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यं, मामहं जाना-
 मीति विषयत्वाद्यनुभव विरोधात् । तत्सन्निकर्षाजन्यत्वेन तद्विषयत्वासम्भ-
 वात् । विषयत्वाननुभवे च मानाभावेन दृश्यत्वहेत्वसिद्धेः ।

यश्च जीवस्य स्वप्ने श्रयमाणोऽपि लयः अहमभिमानोऽपि गोचरोऽपि
 कथादेव वाच्य इति । तत्र, अहमभिमानविषय शरीरनाशेऽपि जीवनाशाव्य

पदेशात् । अतो "नाह खल्वयमेवं संमत्यात्मानं ज्ञानात्ययमहमस्मि" इत्यु-
क्तदेवत्याद्यभिमानाभावोपपादकः धर्मभूतः ज्ञानसंकोचावस्थाया एव वि-
वक्षासम्भवेत्तःकरणस्याहमर्थत्व-साधकत्वादिहेः ।

यच्च सुषुप्तावहमर्थसत्त्वे स-प्रकाशेति तत्र, इष्टत्वात् नचाहमित्यभि-
मन्यमानएवास्वात्ममिति परामर्शप्रसंगः, आत्मस्वरूपस्य स्वप्रकाशत्वेपि
स्वस्यैवाभिमतिरूपत्वेन तदाश्रयत्वाभावात् । नचाहमित्यभिमति नास्मिति
परामर्शप्रसंगः, ज्ञानावस्य स्वरूपप्रकाशत्वात् । अहं नवप्रकारकावस्य
स्वाप्रकाशत्वाच्च । अहमर्थस्तु परामृश्यते अहमस्वात्ममिति । अतस्तत्सत्त्व
मावश्यकं । अहमेव पूर्वं सुप्तइति मत्प्रमिज्ञाविरोधाच्च । नच चैतन्य स्वरू-
पस्य सत्त्वात् तदुपपत्तिः, तावन्मात्रस्याहमर्थाभावात् । नच जातिवि-
षयागत्यभिज्ञा, पुरुषान्तरेति तथा मत्प्रमिज्ञाप्रसंगात् । नापि भ्रमः, बाध-
काभावात् । अनेनाहमर्थेन पूर्वाहमर्थस्याननुभवेन संस्काराभावेन
भ्रमासम्भवाच्च । किंचानुभवस्मरणयोः वैधिकरण्यं, कृतहानादि प्रसंगश्च ।
नच सूक्ष्मरूपेण परिहारः, संस्कारधर्मादेः पूर्वाहंकारगुणात् तद्वि-
कारद्रव्यात् च तद्विनाशविनाशात् । नन्वेकमेवान्तःकरणद्रव्यं
क्रमेण स्थूलसूक्ष्मावस्थे आपद्यतइति द्रव्यैक्यान्नाति प्रसंगलेशोपि, स्थू-
लावस्थस्याहमर्थत्वाच्च सुषुप्तावहमर्थाभावप्रसंगश्चेति चेन्न-
स्वरूपविषयत्वासम्भवेन कथंचिन्निरवन्दीपाया लयश्रुतेलाघवेन
सम्प्रतिपन्नजन्यज्ञानविषयवोपपत्तावन्तःकरणलयपरत्वक-
ल्पनाया अनुपपन्नत्वेन निरुक्तमक्रियार्था कल्पकाभावात् ।
किंच "स्यथाशकुनिस्तुत्रेण प्रबद्धो दिशंदिशं पतित्वाप्य-
त्रायतनं मलब्ध्वावन्धनमेवोपाश्रयते एवमेव खलुसोम्यैतन्मनोदिशं दिशं
पतिष्वान्यत्रायतनमलब्ध्वा प्राणमेवोपाश्रयते प्राणवन्धनं हिसोम्यमनः"
इति मनसो व्यापारोपरममात्रं श्रूयते । अविद्यावच्छिन्नस्यैवानुभवः
परामर्शश्चेति पक्षेच देवदत्तानुभूतस्य नक्षदत्तेन स्मरणप्रसंगः ।

यच्च सुखाभिव्यक्तये स्वापे प्रवृत्तिः, अहंकारात्मवादे तत्र पुन्यत-
इति । तत्र, स्वापजन्य सुखांगलाघवाद्यर्थं स्वापे प्रवृत्तिसम्भवात् ।

किंच अभिव्यक्तिर्न प्रकाशमानं, तस्यनित्यसिद्धत्वात् । नाप्य
विद्यानिवृत्तिः, ज्ञानसाध्याया स्तस्याः स्थापनासाध्यात्वात् ।

यत्तु सुखमहमस्वाप्समिति परामर्शः परस्यानुपपन्नइति । तन्न
परामर्शो सिद्धेः । सुखविशिष्टाहमर्थस्येदानीं मनुभवात्स्वापस्यानुमा
नात् । तस्मिन्प्रकाशमानेऽप्यप्रकाशमानत्वादिति हेतुर्न स्यात् । यथाचाह
मित्यभिप्रेत्यमानेनास्वाप्समिति परामर्शस्तथोक्तम् । प्रत्यक्षबाधितानि
चानुमानानि, दुःखाद्याश्रयस्य तद्वृष्टभेदात् भवात् । नच
चेतन्य तादात्म्यारोपात् तदुपपत्तिः, तथासति मामहं जानामीति
नस्यात्, अहं ममदृशिरित्येव स्यात् । बाधकाभावाच्च न भ्रमः ।
नच दुःखिनो ममाहमेति प्रक्ष तद्वृष्टस्य दुःखादे रतद्धर्मत्वनि-
यमतर्कं सहकृतं बाधकम्, अयोजकत्वेन नियमासिद्धेः ।

किंचेयं प्रतीति लोकिकानां वैदिकानां वा ? नाद्यः, लोकि-
कानां हि आत्माहंत्वेनवा ज्ञानाद्याश्रयतयावा प्रतीयते । नच ममाहमिति
वा ममज्ञानीतिवा प्रतीतिरस्ति । न द्वितीयः, शास्त्रतो देहातिरिक्त तदधि-
ष्ठात्रात्मज्ञानेसति अनाद्य विद्यावशात् देहे अपरोक्षतोऽहं भ्रमस्य विद्यमान
तया शरीररङ्गधर्मात्वेनैवतदुपपत्तेः । दुःखस्यापि शरीरेन्द्रियाणां दुःखिनो
ममाहमेति प्रतीत्युपपत्तिः । अन्यथा हर्मसम्बन्धितयैव प्रतीतौ केन
रूपेणाहमा प्रतीयते? नतावदहंत्वेन ज्ञानित्वेन वेत्युक्तं । ममचाक्षी-
र्यादिस्वेच्छा कल्पित ज्ञानंतु न प्रमाणं । नचा नुमानेन बाधः, तर्काणां
निरासात् । तस्मादबाधित प्रत्यक्षबाधितान्यनुमानानि ।

किंचाहमनुभव विषयः स्व द्रष्टा, ज्ञानाश्रयत्वात्, व्यतिरेकेण
घटवदिति । नचा प्रयोजकता, अहमर्थस्य द्रष्टृभेदे ईश्वरस्याहं
बुद्ध्यभावप्रसंगात् । श्रूयतेच-“ हंताहमिमास्ति स्म ” इत्यादिना । स्मर्यते
च “ अहं कृत्स्नस्य जगत ” इत्यादि ।

किंच “ आत्मानं चे द्विजानीयामहमस्मी ति पुरुषः ।

वस्तु-पेदेदमश परकीयानुमाना दृश्यत इति चेत् ? तर्हि तत्रैवेद
प्रत्यय गोचरे प्रत्यगशोपि सिद्ध इति तद्वदेन घटादिष्वपि तत्क
ल्पनाप्रसंग । नात्र परात्मनो द मश प्रतीयते, अपिव्येकमेव व
स्वशभेद मन्तरेणापि प्रतिसम्बन्धिभेदेना हन्त्वेदन्त्याभ्या प्रकाशत
इति चेन्न, अहमर्थप्रकाशे व्येकस्येन पुत्रत्वेन पितृत्वेन प्रतीतिवत्
इदमशभानप्रसगात् । तत्रापि कदाचिदय महमस्मीति प्रतिभतीति
चेन्न देवोह मित्यादिषु देवादिशब्दवत् विशेषणविरक्षया तत्रेद
शब्दप्रयोगात् । तस्य चाशस्या स्माभिरपि परत्वाभ्युपगमात् ।
प्रतिसम्बन्धिनिग्न्योहमर्थो न स्वरूप भवितु मर्हतीति चेन्न, - पुत्रा
दिष्वपि तत्प्रसगात् । प्रतिसम्बन्धिनिरपेक्ष मनुष्यत्वाद्याकारान्तर दृश्यते,
अत एतन्न दोष इति चेन्न, अत्रापि वस्तुत्वचेतनत्वाद्याकारान्तरसिद्धे ।

नन्वहशब्दप्रत्यभिज्ञाना दहकार एवाहमर्थ इति निश्चीयते,
सच क्षेत्रान्तर्भूतो भगवता परिगणित, “महाभूता-यहकारो बुद्धि
रव्यक्त मेवच” इत्यारभ्य “एतत्क्षेत्र”मिति वचनात्, “निर्ममो निरहकारः”
इत्यादिषु च हेयतया यमुपदिश्यते, अतो नहमा भवितु मर्हतीति । तद
सत्, बुद्धिशब्दप्रत्यभिज्ञानेन भवदभिमतसन्निदोपि बुद्धिपर्यायवाच्य
महत्त्वानतिरेकप्रसगात् । अन्यतयाह्यकार्योपकरणत्वभात्रेण
तत्र बुद्धिशब्द इति चेत् ? तर्हि अनात्मनि देहे अहमभिमानाह्यकार्यक-
तया त्राप्यहकारशब्द इति भाव्यम् । अहम्भावात्तरहेतुव न शब्द
शक्त्या प्रतीयत इति चेन्न, अभूततद्वागर्थचिप्रयय मुत्पाद्य व्यु
त्पत्त्या तदुपपत्ते । क्षेत्रा तर्भावपरिगणन तु बुद्धे रप्यत्रिशिष्टमिति । स-
विदोपि क्षेत्रबुद्धिनिक्षिपे नैरात्म्यवादप्रसग, समाधिश्च समान एव ।
निरहकार इत्यादिषु गर्भपर्यायोहकार उत्कृष्टनानामानहेतुवा दनर्थ
हेतुरिति हेयतयोपदिश्यते, न पुन रहमर्गोऽहकारतत्त्व वा, तयो रूपाणि
मन्तरेणानर्थहेतुत्वाभावात् । तथाचसयु पने रेव हेय वापत्ते । नचा
हभान स्वरूपेणल्लक्त शक्य, त्यागमुद्धावपि तदनुपवेशान् । ८

मूर्छादिषु तस्यागाभ्युपगमेपि नासौ स्वशक्त्या, देवादापन्नत्वात् । अहं
 भावस्य चोपादेयत्वमेव श्रुत्या प्रतीयते-“ अथातोहंकारादेशः, अहमेवा
 धस्ता दह मुपरिष्ठात् ”-“ त्वं वा अहं मस्मि भगवो देवते अहंयैत्वमसि
 भगवो देवते तयोऽहं सोऽसौ ये सौ सोह ” मित्यादिषु । “ तत्त्वमसि ” निरू
 पणे चैषा मवाधितं सामानाधिकरण्य मनुसन्धेय मिति सिद्धमनारो
 पितज्ञातृत्वविशिष्टोहमर्थ एवत्वमेति ॥

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वैकटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य
 कृतिषु शतःपण्यां अहमर्थात्मत्वसमर्थन भंगवादः पट्विंशः ।

किमहं कस्यकामाय किमर्थमनुसञ्चरेदि ” इति निष्कृष्टात्मविषयकं
 ज्ञानमहंत्वप्रकारतयाभिलपन्तीश्रुतिः । अहमर्थस्यानात्मत्वे विरुद्धयते ।
 “ आत्मन्पेव न दोषाय शब्दोहमितिपो द्विज । अनात्मन्यात्मविज्ञानं शब्दोवा
 भ्रान्तिरक्षण ” इति स्मृतिश्च । तत्रहि दोषसर्वं भ्रान्ततापादकारत्वं, उत्तरत्र
 भ्रान्तिरक्षण इत्युक्तत्वात् । शब्दोहमित्यत्र बुद्धिरपिवाक्षिता, उत्तरत्रात्म
 विज्ञानमित्युक्तत्वात् । साच्च बुद्धिरहमिति शब्दसमानविषया अहमिति
 बुद्धिरेव । सैवोत्तरत्रात्मविज्ञानमित्युच्यतइति स्वरसतः प्रतीयते ।

किञ्च “ विरजा विषाम्भाभूयात् ” “ ब्रह्मलोक मभिसम्भवानी ”
 इति अहमर्थ सम्बन्धितया मुक्तिरप्यभिलप्यते । योऽहं चाल्योपितराधन्वभूवं
 सोऽहं न पुत्राननुभवामोऽत प्रत्यभि ज्ञानविरोधाच्च । नच चैतन्यस्वरूपेसा
 स्थूलावस्था, अन्तःकरणकचलितस्यैवाहमर्थत्वात् । नच जातिविषया प्रत्य
 भिज्ञा, सपदा हन्नतवोन्यइति प्रतीतेः । न भ्रान्तिः, बाधकाभावात् ।

इति श्री चण्डमारुते अहमर्थात्मत्वसमर्थनभंगः

पट्विंशः स्कन्धः ॥

श्रीरस्तु ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

अथ सप्तविंशो वादः ।

समाश्रये यस्मिन् हचेतनाना मेकोबहूनां विदधाति कामान् ।

शक्तिः परायस्य समस्तसूतिः स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिय च ॥

यदाहुः - ज्ञातृत्वादिप्रकाशो भ्रान्तिः, देहात्माभिमानवत् एव जायमानप्रकाशत्वात्, स्थूलोऽहमित्यादि प्रतीतिरिति वादिति । तदसत् हेत्वसिद्धेः । नहीश्वरस्य योगिनां भुक्तानां वा देहात्मभ्रमः, न च तेषां ज्ञातृत्वादिकं न प्रकाशते । यथा परब्रह्मैव संकल्पयति 'हन्ताहमिमास्ति स्रोदेवता' इत्यादि । अस्ति च 'वेदाहं समतीतानी' इत्यादि भगवद्गीतावाक्यशतम् । तथा "तद्वै तत्पश्यन् ऋषिर्वाग्देवः प्रतिपेदे अहंमनुरमत्रं सूर्यश्च " " सर्वहपश्यः

(ज्ञातृत्वादीति) अहं जानामीत्यादिब्यवहारहेतुभूतः प्रकाशः पक्षतया विवक्षितः, तेनान्तःकरणगततया ज्ञातृत्वादेर्गोचर ईश्वरज्ञाने नाशतो बाधः । आदिपक्षेन कर्तृत्वादिपरिग्रहः । अशत 'स्तिद्धसाधनस्य दोषत्वपक्षे देहाविषयत्वेन विशेषणीय (भ्रान्तिरिति) अत्र विशेषणावृत्तिप्रकारकत्वं विवक्षितं, न मिथ्यात्वं, कर्तृत्वादेरात्मन्यौ पाधिकत्वस्य संसाधयेवितरत्वात् (दहेति) देहात्माभिमानक्षण एव जायमानत्वविवक्षायां तत्क्षण जायमानस्य तदभिन्नतया सिद्धसाधनं, कदाचिद्देहात्मभ्रमवतो जायमानत्वं विवक्षितं अविद्यानिघर्तक चरमज्ञाने व्यभिचार इति चेन्न; - देहात्मभ्रमप्रवादाधिकरणकाल एव जायमानत्वस्य विवक्षितत्वात् । एवकारोपदादेज्ञान व्यभिचारधारणाय (तदसदिति) इदानीन्तन घटज्ञाने व्यभिचारादिति भावः । देहात्माभिमानात् अस्मिन् अस्मभाव्यमानत्वं विवक्षायां दोषमाह (हेत्वसिद्धेरिति) चरमब्रह्मसाक्षात्कारे व्यभिचारानुद्धारश्च द्रष्टव्यः । आसिद्धमुपपादयति (नहीति) देहात्माभिमानोच्छेदवत्य स्मभाव्यमानत्वं विवक्षितं, अतोनाक्तदोषइत्यत्राह (यागिनामिति) (सर्वदेति) अनयाश्रुत्या मुस्तस्य ज्ञातृत्व

पश्यती"त्यादिभि र्योगिनां मुक्तानां चा हन्त्व ज्ञातृत्वादिप्रतिपत्तिः । अन्यथा संवित्स्वरूपप्रतिमानस्यापि भ्रान्तित्वप्रसंगः । देहात्म भ्रमनिवृत्तावपि तत्प्रतिभासो स्तीति चेत् ! कुतः ? श्रुतेरिति चेत् ! तुल्यम् । किंच ज्ञातृत्वाव-
भासो निरधिष्ठानस्साधिष्ठानोवा? नायः, अपसिद्धान्तात् । न द्वितीयः,
सावेदधिष्ठानत्वे तत्सामानाधिकरण्येनानुभविषुः ज्ञातृत्वं ज्ञानमिति प्रकाश
प्रसगात् ; इदं रजतमिति शुक्तिसामानाधिकरण्येनैव रजतस्य । अधि
ष्ठानांतरस्य तु परमार्थस्यानभ्युपगमात् , अपरमार्थस्याप्यन्तरं स्वविदधि
ष्ठानत्वेनोक्तदोषानपायात् । दर्पणादिषु व्यधिकरणतयामुखाद्यध्यास
स्तर्हि कथमिति चेन्न; उक्तोत्तरत्वात् । तत्र हि परमार्थभूते दर्पणे मुख
देशत्वमध्यस्यते । तत्रच सामानाधिकरण्यमस्येव । किंच सत्यस्य

सिद्धे स्तत्सामानाधिकरणमहंत्वमपि सिद्धमेव, सर्वं पश्यतीति तद्विष-
यकदर्शनसिद्धे रहंजानामीति प्रतीति स्तिसिद्धिरित्यर्थः (अन्वयेति) अस्ति
द्वयभावइत्यर्थः (श्रुतेरिति) स्वप्रकाशनित्यत्वादि श्रुतिभिः (तुल्यमिति)
उक्तश्रुतिभिरहमन्नमित्यादि श्रुतिभिश्चेत्यर्थः (तत्सामानाधिकरण्येनेति)
तच्छब्दो ज्ञातृत्वरः, अनुभविषुः चित्तपस्यात्मन इत्यर्थः । किं ज्ञानत्वेन
प्रतीतिः? अत्र, उक्त स्वरूपतः? आद्ये ज्ञातृत्वं ज्ञानमिति प्रतीति प्रसं-
गादित्यर्थः । द्वितीये ज्ञातृत्वमिति निरधिकरणतया भासेतेति भावः ।
संविदोन्य दधिष्ठानं श्वेददोषइत्यत्राह (अधिष्ठानान्तरस्येति) उक्तदोषे
सति सदिदं रजतमिति रजतस्य सत्तेवात्रापि स्वाधिष्ठानाधिष्ठान संविदा-
सामानाधिकरण्या त्पूर्ववत् ज्ञातृत्वं ज्ञानमिति प्रकाशप्रसंगादित्यर्थः ।
“ दर्पणादिष्वि ” ति अध्यस्तस्याधिष्ठानगततया प्रतीतिमात्रे दृष्टान्त
तयोक्तं, ननु प्रतीतिविवेचनं, ततश्च ज्ञातृत्वाद्भवयो रसाविद्यद्वयासादहं
ज्ञातेति साश्रयतया प्रतीतिरूपपक्षतइत्यर्थः । किमुक्तमध्यस्यते, उक्त
मुखसंसर्गइति विकल्पमभिप्रेत्याद्ये दोषमाह (सत्यस्येति) ज्ञातृत्व

दर्पणस्याधिकरणत्वं मुखस्यचारोपितस्याधेयत्वं पश्यामः, अत्रतु सत्य
तयाम्युपेतायास्संविदएव मुखवदारोपितत्वाभिमतोऽहमर्थएवाधिकरणतया
प्रतीयते । एवं मुखदर्पण संसर्गाध्यासपक्षेप्यधिकरणसत्यत्वादासिद्धिः ।
ननु दर्पणे मुखदेशत्वारोपः मुखेवा दर्पणदेशित्वारोपः, एव मत्रापि
संविद्यहमर्थदेशिवारोपइति क.पक्षपातः, यथा संप्रतिपन्नस्य देव
दत्तस्य गन्धर्वनगरदेशित्वारोपइति चेन्न; सामग्रीसम्भवा सम्भवाभ्यां विशे
पात् । तत्रहि दर्पणप्रतिहंतप्रतिस्नोत.प्रवृत्त नयनालोकेन देशत्रियुक्त
मुखमात्रग्रहणे ऽ नुकूलस्त्रोतंसाच दर्पणदेशे गृह्यमाणे देशत्वादिसाम्या
न्मुखदेशभेदाग्रहणाच्च मुखदेशत्वारोपसम्भवः, मुखेच यत्किंचिदेशैव
तिनि दर्पणदेशवृत्तिवस्त्रन्तरेण देशित्वादिसाम्यात् अन्यदेशवृत्तित्वाग्रहाच्च
दर्पणदेशित्वारोपः, अत्रतु संविदिनिर्दिशेपायां देश्यन्तरसाम्यासम्भवात्तद्दे
दाग्रहासम्भवाच्च कथमहमर्थ देशित्वाध्यासः । अहमर्थे तर्हि संविदेश
त्वाध्यासइति चेन्न;—तदध्यस्तस्य अहमर्थस्य तत्सामानाधिकरण्य प्र
तीतियोग्यस्य रजते शुक्तिदेशत्वाध्यासव तदनुपपत्तेः । मणिप्रभावि-

ध्यासोऽहंज्ञानामीतिप्रतीतिः, तत्र च ज्ञानमेवाधेयतया अहमर्थएवाधि
करणतया प्रतीयते, तच्च नोपपद्यतइत्यर्थः । द्वितीये दोषमाह
(मुखदर्पणेति) (सत्यत्वादिति) अहमर्थरूपं सदेवाद्वि-
तीयमिति संविदोमिध्यासस्यादित्यर्थः । नन्वन्यतरास्मिन् अन्यतरा-
ध्यासे नतयो रसत्यत्वमिध्यात्वनियमः, दर्पणमुखयो रसत्यत्वादितिशंकते
(नन्विति) तथाप्यधिकरणस्य सत्यत्वंस्या दित्याशङ्क्याधिकरण
मिध्यात्वे दृष्टान्तमाह (यथेति) (तदध्यस्तस्येति) अहमर्थदेशित्वा-
रोपपक्षेप्यदोषोबोद्धव्यः । ननुमणिप्रभायां सप्रभाकमण्या १५ २५ ३५
यथाधिष्ठानत्वप्रतीति मणिगतत्वप्रतीतिश्च, तद्वत्ज्ञातृत्वविशिष्टस्या
हमर्थस्य संविद्यध्यासात् संविदभेदप्रतीतिः संविदाश्रयत्व प्रतीतिश्चेति
शंकते (मणिप्रभेति) मणौप्रभानारोप्यते, स्वतस्त्वप्रभाकएवमणिः

यस्यप्रभाकमप्यारोपेन तस्यैव मुपपन्नमिति चेन्न, प्रमाश्रयस्य परमार्थमणे
 स्सम्प्रतिपन्नत्वेन तस्य तत्प्रमाया तत्साम्यादिभिरारोपस्योपपत्ते ।
 अत्रापि यदि ज्ञानाश्रयस्सत्यदृश्यते ज्ञानस्य सत्यसाधर्म्यं, तदा तद्धर्मं
 ज्ञाने कुतश्चित्तदारोपस्सम्भवतीति शक्येत । न च तत्साधर्म्येऽपि तस्य सम्भवः,
 प्रमाणद्वर्धभूतस्य ज्ञानस्य धर्मिणमन्तरेण कदाचिदपि प्रकाशासम्भवात् ।
 धर्मधर्मिभावेन तु प्रतीतौ धर्मधर्म्यारोपासम्भवात् गगने गतृत्वारोपपत्तद
 सम्भवः । न हि मणिधर्मतयैव प्रतीताया प्रमाया मणिबुद्धिस्सम्भवः ।
 स्फटिकरागाय पिण्डौष्ण्यादिवत्सविद्यापि तच्छ्रुत्यापत्तित ससर्गतीता
 ज्ञातृत्वमस्ति चेन्न, जपाकुसुमबहुषादे र्वास्तव्यगौष्म्ययोगेन तच्छ्रु
 यापत्तिसर्गाभ्या तद्गुणकत्वेन प्रताप्युपपत्ते, अत्र तु सविद्यहकारे च वास्त
 वज्ञातृत्वा नम्युपगमात्, अवास्तवज्ञातृत्वच्छ्रयापत्त्यादा वन्योन्याश्रया
 नवस्थादिदोषात् । ज्ञप्तिमात्रत्वच्छ्रयापत्त्यादौ ज्ञप्तिमात्रत्व प्रतिमासप्रस-

प्रमायामारोप्यते, अहमधर्म्यतु सविदनाश्रयत्वान्न सविदाराप्यत इति
 याच्यम्, न च चाहमधर्मस्य सविद्भेदागेषानस्याङ्गिति पूर्वोक्तदोषस्तद
 वस्थ इत्यर्थः । साधर्म्याङ्गीकारपि दापमाह (न चति) प्रभा यथा मणि
 धर्मतया प्रत्यक्षसिद्धा तथानानमप्यहमधर्मधर्मतया प्रत्यक्षसिद्ध, तच्छ्रु
 यदि धर्मिणमन्तरण कदाचित्प्रतीयेत तदा तथाभासमानेभ्यास इति
 शक्यत न च धर्मिणमन्तरण कदाचित् ज्ञानस्य प्रतीतिरस्तीत्यर्थः ।
 औपाधिकभ्रमत्वात् साधर्म्यापक्षतिशङ्कत (स्फटिकेति) यथासंख्य
 विवक्षितम् । अत्र द्वितीय सविद्ब्रह्म दृष्टान्तार्थ (अन्यान्यायेति)
 सविदिज्ञातृत्व महकारच्छ्रयापत्त्या अहमस्ति तु तादृशसविच्छ्रयाप-
 त्त्वन्यान्याश्रयः । अहमस्ति तस्य चच्छ्रयापत्त्या ज्ञातृत्व तदा तस्मिन्
 नपि अन्यच्छ्रयापत्त्यस्य नवस्येत्यर्थः । ननु न ज्ञातृत्वविशिष्टस्य चच्छ्रयापत्तिः,
 येनान्योन्याश्रयस्यात् जित्ज्ञप्तिमात्रस्य ज्ञप्तिमात्रत्वस्याहमर्थेच्छ्रयापत्तिः,
 तथाचाहमधर्मस्य ज्ञानवेसिद्धतस्य सविदिच्छ्रयापत्त्या सविदो ज्ञानाश्रयत्वं
 प्रतीतिसम्बन्धस्याश्रयः ण्वमप्यहमर्थे ज्ञातृत्वभाननस्यात्, अहंज्ञानमित्येव
 भानस्यादित्याह (ज्ञप्तिमात्रत्वेति) आदिशब्दन च्छ्रयापत्तिरव्यज्ञानताका-

गात्र । अहकारवृत्तिविशेषेऽनुभवस्य आयापत्या ज्ञातृत्वप्रकाशइति चेन्न;—
 ‘शब्दगन्धरसादीना कीदृशी प्रतिबिम्बते’ ति-ध्यायेन नीरूपस्थ दृष्ट्या
 पत्ययोगात् । भेदाद्रहमूलभ्रमस्यापि निर्विशेषेऽनुनिर्वह्यस्यान्यत्र प्रपञ्चि-
 तत्वात् । उभयत्रासिद्धमपि चूर्णहरिद्राससर्गजरागवत् ज्ञातृत्वप्रकाशत-
 इति चेन्न, तथा सति वास्तवज्ञातृत्वप्रसगात् । आगन्तुकचैत-यवादावतार-
 स्वभिर, लोकायतनादावतारोऽपि । तेह्येवमाहुः ‘पृथिव्यस्तेजोनायव एव
 तत्त्वानि, तेभ्यश्चैतन्यं किंवादिभ्यो मदशक्तिव’दिति । ननु च ज्ञातृत्वोत्पत्त्य-
 म्युपगमे स्यादिदं चोच्यते, न पुनरध्यासे । तथाहि- क्रियाशक्तिमा नहकारो
 व्यजकस्वभावत्वात् दर्पणइव स्वनिष्ठतया मुख स्वक्रियात्मनानुभूति-
 मभिव्यनक्ति, तत एव जानामीति भ्रमइति । तदपि मन्द, नित्यप्रका-
 शस्यानुभवस्या भिव्यक्तिनेरपेक्ष्यात् ; अपेक्षायामपि जडस्याहकारस्य
 सविदइव साक्षाद्व्यजकत्वाभावात् । इन्द्रियादिवद्व्यजकत्वा म्युपगमेपि
 तज्जन्यज्ञानान्तरानुपगमेन तदसिद्धे । ज्ञानान्तराध्यासस्य त्वयापि

हंकारस्य सच्चिदिच्छायापत्तिं विवक्षिता । ननु अन्तःकरणवृ-
 त्तिविशेषे अनुभवस्य दृष्टावपत्तिः, तस्यैव रक्त रक्तदृष्टाद्वयत्र
 प्रतिबिम्बितरक्तद्रव्यस्य स्फटिकनेत्र वृत्त्यभेदेन प्रतीतादृष्टमध्यस्य
 ज्ञातृत्वेषति तत्र दृष्ट्यासादात्मनो ज्ञातृत्वापत्तिरिति श्रुतं (अह-
 कारेति) (नीरूपस्येति) नीरूपद्रव्यस्येत्यर्थं (आगन्तुकेत) ज्ञातृ-
 त्वमिह ज्ञानमेव, तथा च जन्य ज्ञानागीकारादपसिद्धान्त इति भावः ।
 “ क्रियाशक्तिमान् ” — क्रियात्मनाभि व्यजनशक्तिमान् । अभिव्यक्त-
 स्यापि सौगण्डिकस्य वस्तुनाभिव्यक्तत्वात् दृष्टतद्वत्त्वाद् (अपेक्षायाम-
 मपीति) (सविदइवति) व्यवहारानुगुण्यरूपं प्राक् दृष्टावपत्तिनाभावादि-
 त्वर्थं । (अनुपगमेपीति) दोष इति शेषः । तमेवोपपादयति (तज्जन्येति)
 भाष्यासिद्धज्ञानहेतुतया इन्द्रियवद्व्यजकत्वाच्च मुपपद्यतइत्यत्राह (ज्ञानान्त-
 रेति) अन्तःकरण ज्ञानाध्यास एव हीनानो चित्तस्य, तच्चिद्वयर्थश्च

निरूप्यमाणत्वात् । तज्जन्यज्ञानविषयतया घटादेरेव संविदोपि त्वदु-
क्तप्रकरेणाननुभूतिरिति मिथ्यात्वादिप्रसंगाच्च । किंच- किमनभिव्यक्तस्यैवा
हकारस्यानुभूतिरव्यञ्जकत्व, उताभिव्यक्तस्यैवा^२ नाद्यः, सत्याकारत्वेना
नारोपितत्वाप्रसंगात् । न द्वितीयः, संविदभिव्यक्तिमन्तरेण तदनभिव्यक्तेः ।
अनभिव्यक्तायाश्च संविदोऽव्यञ्जकत्वे स्वयं प्रकाशत्वादि परित्यागप्रसंगात् ।
तदभिव्यक्तिः पञ्चादभिव्यक्तस्याहंकारस्य तदभिव्यक्तिं प्रति करण
त्वेतिरोधात्, तादर्थीन्यादिप्रसंगाच्च । पूर्वाभिव्यक्तस्याप्यनुभवस्य तद्व्यग्ये
नैवाहंकारेणविशदव्यक्तिस्तादर्थ्येन, रविकरव्यग्येन करतलेन पूर्वव्यक्त
रविकरनिशदाकरणवदितिचेन्न; - निद्वर्मके निरंशे स्वप्रकाशो वैशद्या
सम्भवस्यान्यत्रोक्तेः । रविकरेषु सधर्मकेसावयवे स्फुटास्फुटभावाद्युपपत्तेः ।
नच तत्रकरतलेन तद्विशदीकरणं, करतलं प्रतिहतवशाद्बहुलीभूतस्याः
लोकस्य सेतुसंरुद्धस्रोतसश्च स्वयमेव बहुलतयोपलम्भान् । नच तत्र
निरोधएवनास्तीति वक्तुं शक्यं, तिरोधानवैयर्थ्यादिप्रसंगात् । नच
निरोधेऽपि जाहुल्यं नास्तीतिशङ्कनीयं, प्रतीपस्रोतसातस्तिद्धेः । तच्च
दर्पणादिप्रतिफलितरविकरणैर्गर्भगेहान्धकारनिरसनादिषु सिद्धं ।

अन्तःकरणस्याभि व्यञ्जकत्वाय ज्ञानान्तरस्याध्यास उच्यते, अयंचोप-
पादकाध्यास उपपाद्याध्यासवदेवास्ति इत्यर्थः (सत्येति) मिथ्या-
वस्तुनः प्रतीतिव्याप्तावादित्यर्थः । किमनभिव्यक्ता संविदन्तःकरण
मभिव्यनन्ति, उताभिव्यक्ता, आद्येदोषमाह (अनभिव्यक्ताया इति)
द्वितीये संविदोभिव्यक्तिरन्तःकरणेनैवेत्यन्योन्याश्रय इत्यत्राह (तदभि-
व्यक्तित इति) (तादर्थीन्येति) अन्यानपेक्षत्वरूप स्वप्रकाशावहानि
प्रसंग इत्यर्थः । स्वप्रकाशेनैव संविदभिव्यक्ता तदभिव्यक्ताहंकारेण
प्रकाश्यत इति नान्योन्याश्रय इत्यत्राह (पूर्वाभिव्यक्तस्येति) किमति-
रिक्त धर्मप्रकाशो वैशद्यं, उतावयवविशेष प्रकाशः, उतस्वरूपप्रकाशः,
चित्तपस्याप्यसम्भवं पदत्रयेणाह (निधमश्रयादिना) (रविकरेष्विति)

अथ तावताकरनलादुपरिष्ठादपि बहुलोपलम्भप्रसंगः, मूलाग्रयोरालोकाणां
घनविरक्तभावस्य सर्वत्र दीपादिष्वप्युपलब्ध्या प्रतिहतालोकस्याप्यप्रवैरब्धो
पपत्तेः । नच मात्रयापि पार्श्वालोकात् करतलो परितनस्या लोकस्य न
वैषम्यं दृश्यतइतिवाच्यम्, सूक्ष्मस्य वैषम्यस्य दुर्ग्रहत्वात् । अन्यथा मध्यं
दिनं मार्ताण्डमण्डला लोकमध्यजाज्वल्यमानप्रदीपालोकसन्निधाने
सत्रयालोकमण्डलस्य बहुलतरङ्गेन ग्रहणप्रसंगात् । नच करत-
लप्रतिहतौ मूलेपितप्रसंगः, उपलम्भव्यवस्थाप्यत्वा दुपलब्धियोग्य
बाहुल्यस्य । किञ्च— यत्स्वनिष्ठतयाभिव्यक्तेः प्रयोजकव्यञ्जकत्वं
सत्किञ्चानत्वं, उत्तज्ज्ञानजनकत्वं, यद्वा इन्द्रियत्वं, उत्ततदनुग्राहकत्वं,
उत्ततसम्बन्धहेतुत्वं, यद्वा बोद्धव्योपयोरन्यतरगत प्रतिबन्धनिराकर्तृत्वं,
अथवा सादृशादिमते घटादिप्रतिदण्डादेरिव स्थानतिरिक्तस्याभिमता-
नुभूतिं प्रतेजनकत्वमेवेति । नायः, असिद्धेः; विरोधाच्च । उत्तरे
कल्पासर्वेषु संविदे ज्ञानविषयत्वानभ्युपगमेनैव निरस्ताः ।
विशेषतोपिभूमः । न द्वितीयः, इन्द्रियादिभिरनैकान्त्यात् । न तृतीयः,
असिद्धेः । अहंकारजन्मनाभेकादज्ञानाभेगइन्द्रियत्वं श्रूयते । न-
चतुर्थः, अदृष्टेश्वरादिभिर्व्यभिचारात् । अत एव न पञ्चमः ।
इन्द्रियक्रियादिभिश्च व्यभिचारोधिकः । न षष्ठः, शमदमादिभिर्दी-
पादिभिश्चानैकान्त्यात्; दर्पणादिदृष्टान्तस्य च साधनवैकल्यात् ।

पीतत्वविशेषस्या वयवविशेषस्य च प्रागभातस्य भानप्रस्तीत्यर्थः (तद-
नुग्राहकत्वमिति) दीपादिव इन्द्रियानुग्राहकत्वं "तत्सम्बन्धहेतुत्वं"-दर्पणा-
दिवत्; इन्द्रियसम्बन्धहेतुत्वं (विरोधादिति) घटादिज्ञानस्य स्वनि-
ष्ठतया घटाद्यभिव्यञ्जकात्वा दर्शनादित्यर्थः (ज्ञानविषयत्वानभ्युपगमेनेति)
जन्यत्वानभ्युपगमेनेत्यपि द्रष्टव्यम्, तेनचरमाविकल्पानिरासः (अत-
एवेति) अदृष्टेश्वरयोः कार्यमात्रहेतुत्वादितिभावः (शमदमेति) शमा-

नचाहंकारपनेयं किञ्चिदनुभूतिविषयज्ञानोपत्तिप्रतिबन्धकं सम्भवति,
बाह्यस्यान्धकारादेरिवान्तरस्य किल्विषादेरस्य हंकारनिवर्त्यत्वाभावात् ।
अज्ञानस्यापि भावरूपस्याभावरूपस्यवा ज्ञानमात्रनिवर्त्यत्वात् । भवद-
भिमताज्ञानस्य स्वरूपाश्रयविषयादि दुर्निरूपत्वस्यान्यत्र स्थापनात् ।
नच ज्ञानप्रागभावस्तदुत्पत्तिप्रतिबन्धकः, प्रागभावस्य कैश्चित्कारण-
त्वाम्युपगमात्; अन्येषामपि कार्यस्य तन्निरसनरूपत्वेन कार्योत्पत्तेः
प्रागभावानरसनापेक्षाया माभाग्रयप्रसंगात् । किञ्च- व्यञ्जकानां स्वनि-
ष्ठतयाभिव्यंग्याभिव्यंजनस्वभावत्वे सौगतसौहार्दं प्रकाशितम्भवति ।
अप्रामाण्यंस्वत इतिहि तैरंगोक्रियते । स्वतः प्रामाण्यभगेचा पौरुषेयी
श्रुतिरपि न प्रमाणंस्यात् ।

अथमन्यसे- आत्मातान्निर्विकारइति श्रुतिसिद्धम्, तस्य च
ज्ञातृत्वाम्युपगमे विकारित्वप्रसंगः, ज्ञातृत्वं हि गन्तृत्ववक्रियाविशेषकर्तृ-
त्वरूपतया द्विक्रियात्मकम् ; अतः कृतिशक्तिमतोन्तःकरणस्य सैज
कृतिश्चितिशक्तिरूपतात्मसन्निधानेन ज्ञानरूपेवभातीति न कचिदपि
तात्त्विकं ज्ञातृत्वं । प्रयोगश्च-ज्ञानृत्वकर्तृत्वाहंत्वादिकं नात्मधर्मः, विक्रि-
यात्मकत्वात्, दृश्यत्वात्, दृश्यनिष्ठत्वात्, अहमर्थसमानाधिकरण
तया प्रतीयमानत्वात्, सम्प्रतिपन्नवत् । अत्रैवविकारिद्रव्यस्थमिति
वा साध्यम् । निप्रतिपन्नोहंप्रत्ययो नात्मगोचरः,

द्विषोऽद्भुतं कल्मषनिवर्तकः. दीपादिवोष्पगततिमिर निवर्तकः ।
भासिद्विमर्षाद् (नचाहंकारेति) (अभावरूपस्येति) प्रतियोग्यतिरिक्त
निवृत्त्यभ्युपगमेनोक्तम् । अहंकारस्याभावरूपा ज्ञाननिवर्तकत्वापि न-
प्रतिबन्धकत्वं, प्रागभावस्या प्रतिबन्धकत्वादित्याह (नचज्ञानेति)
(कारणत्वेति) कारणम्याप्रतिबन्धकत्वादितिभावः (अन्येषामिति) निरसन
निवृत्तिः तथा च कारणभूताभावप्रतियोगित्वाभावाच्च प्रतिबन्धकताप्ययः
(किञ्चेति) व्यञ्जकस्य ज्ञानस्यम्भानिष्ठतया विषयाभेध्यञ्जकत्वं सर्व
ज्ञानाप्रामाण्यापत्तिर्गतिभावः । इष्टावृत्तिन्निराकरोति (स्वतः प्रामाण्येति)

अहंप्रत्ययत्वात्, देहाह म्प्रत्ययमदिति; यद्वा - आनया ज्ञातृत्व
कर्तृवाहन्त्यादिहित, निर्निष्कारत्वात्, अन्तःकरणरूपाहकारव्यतिरिक्त
त्वात्, अजडत्वात्, प्रत्यक्तत्वात्, आत्मत्वादित्यादिभिश्चेति । अत्र
प्रम, यत्र निर्निष्कारत्वमात्मनश्श्रुतिरिति सिद्धं तथा ज्ञातृत्वमपि ततएव सिद्धं ।
तथाहि “अथयोपेदेद जिज्ञासीति स आमे” त्यादि, तथा “एषहि दृष्टात्रो
ते” त्याद्यारभ्य “जिज्ञासा मापुरुष” इत्यादिभिरात्मनएव साक्षाज्ज्ञातृत्वश्रूयते ।
निर्निष्कारश्रुतिविरोधात् आन्तिसिद्धनिषया ज्ञातृत्वश्रुतिरिति चेन्न, नि-
परिवर्तप्रसगात् । निर्गुणनिष्पणे च त्रिषयव्यवस्थाया निर्बहणदृष्टव्यम् ।
कथं च ज्ञातृत्वस्य विकारात्मनः ? न तावन्मृषिण्डादिवस्वरूपान्य
थाभावेन; तदसिद्धे । नापि धातृत्वयोगितामात्रेण, अस्तिभरतीत्यादियो
गेनानुभूतेरपि विकारिप्रसगात् । निरन्तरादित्यादेर्विकारत्वं नास्तीति
चेन्न, — ज्ञातृत्वेपि समानत्वात् । ज्ञातृत्वस्य कादाचित्कतयोपलम्भा

अप्रामाण्यस्य स्वतस्त्वे अप्रामाण्यरवतोनस्यात्, तथा च श्रुतेर्न स्वतः - प्रामाण्य,
अपौरुषेयत्वेन वक्तृगुणादपि नेति प्रामाण्यमेव न स्यादित्यर्थः । (क्रियाविशेषे
ति) क्रियाविशेषाश्रयत्वं रूपराशेतित्यर्थः । (नञ्चिदिति) अन्तःकरणे आत्मनि
चेत्यर्थः । ज्ञातृत्वकर्तृत्वयोर्विक्रियात्मकत्वं हेतुः । अन्यत्वाधारणम् ।
(अहमर्थेति) अहन्त्व समानाधिकरणतया प्रतीयमानत्वादित्यर्थः ।
अहन्त्वानविरुद्धे हेतुः (सप्रतिपत्तयदिति) गन्तृत्व घटत्व देहाद्यनि यथा
योग्यदृष्टान्त (आत्मावेति) अप्रथमराहित इत्यपि साध्यं विवक्षितम् । तद-
भिप्रायेण द्वितीयहेतुव्यतिरिक्ता व्यतिरोक्तिः । ज्ञातृत्वादिराहित्ये साध्ये
द्वितीयहेतुस्त्वयो, तत्रादृशरूपद स्वरूपवचन । श्रुतेरन्तःकरणपरस्य
शब्दापनुत्तये जिज्ञासा मापुरुष इत्येतदुपात्त (न तावदित्यादि) मृषिण्डस्य
घटाद्यस्यापि स्वरूपान्यथाभावात् यथा घटस्य तद्विदारत्व, तथा ज्ञातृत्वस्य
स्यापि पुरुषस्यान्यथाभावानेति न तस्य विकाराभाव इत्यर्थः (नास्तीति)
ज्ञातृत्वज्ञातामात्मनः साधारण्ययोगितामात्रेण पर्यः । धातृत्व-
त्वाधाययोगितय विवक्षितव्यमित्याशयेन ज्ञाते (नित्यत्वादिति) ज्ञा-
तृत्वे ज्ञानस्वरूपाश्रयत्वे (ज्ञातृत्वत्वेति) जानाम्यज्ञात्विमिति राशाय

ज्ञानविकारइति चेन्न, - अस्यादेरपि कादाचित्कतयोपलम्भात्तस्यापि
विकारत्वप्रसगात् । ज्ञाननित्यत्वश्रुत्यादिवला दस्यादे नविक्रियात्मत्वमि
तिचेत् २ तर्हि ज्ञातृत्वमपि श्रुतिसिद्धमेव, यथा—“ नमिज्ञातृविंशतेरपि
रिलोपोविद्यत”इति । एतच्चसति कर्मोपाधिक तत्तत्करणव्यापारद्वारकनिय
तविषयज्ञान प्रकाशाप्रकाशा वपेक्ष्य उदयास्तमयव्यदेशः । उक्तचभगवता
शौनकेनापि—“यथानक्रियते ज्योत्स्ना मलप्रक्षालनान्मणे. । दोषप्रहाणा
मज्ञानमात्मनः क्रियते तथा॥यथोदपानकरणात्क्रियते नजलाम्बरम् । सदेव
नीयते व्यक्ति मसतस्सम्भवः कुतः॥ तथाहेयगुणव्यसा दवबोधादयोगुणाः ।
प्रकाश्यन्ते नजन्यन्ते नित्याएवात्मनोहि ते ॥ ” इति । एतेन ज्ञाननित्यत्वे
नित्योपलम्भप्रसग इति चोद्यमपि परिहृतम् , कर्मोपाधिकसकोचप्रशा
त्तदप्रकाशात् । ज्ञानसकोचनिकासाम्भ्या मात्मनोविकारित्वमितिचेन्न;—
साक्षात्तदाश्रयत्वाभावात् , व्यवधानेन तदाश्रयत्वप्रचनस्य स्वरूपनिषेध
निर्विकारश्रुत्यासह विरोधगन्धाभावात् । एव च सति प्रत्यक्षकलहशान्ति
रपि स्यात् । यच्च विक्रियात्मकत्वादि त्याद्यनुमानतूलजाल, तत्रापि बाधानैका
त्यादि पवनदहनसमूहनाम । बाधस्ताम नित्यज्ञातृव प्रतिपदकश्रुत्यादि
वशात्सर्वत्रासिद्धः । विशेषतश्च त्रम. - विक्रियात्मकत्वादिति स्वरूपपरि
णामविवक्षायामसिद्धिः । क्रियायोगमात्रादिनिवक्षाया मस्यादिभि
रनैकान्त्य । दृश्यत्वा ज्ञातृधर्मइत्यस्य दूषणन्तु निर्विशेषव्य

। कतयोपलम्भादित्यर्थः (ज्ञानमिति) (अस्यादेरिति) अनुभूतिरासीदस्ति भवि
ष्यसीति कादाचि । कतयोपलम्भादित्यर्थः (ज्ञाननित्यत्वेति) वा लस्यातीतादि
रूपत्वा तत्तत्कालावच्छिन्नरूपेण सत्त्वस्याव्यतीतत्वादि व्यवहारादित्यर्थः
(श्रुतिसिद्धमिति) नित्यतयेति शेषः । आत्मनोज्ञातृत्वे विचारित्वप्रसंगइति
तर्कः दूषयित्वा अनुमानमपि दूषयति (यच्चेति) (नित्यज्ञातृत्वेति) औपाधिकस्य
व्यावृत्त्यर्थं नित्यपदम् । “ जानात्येताय ” मिति नित्यज्ञातृत्वप्रतिपादक
श्रुतिः । “ वतांबोद्धे ” ति घटतृत्वश्रुतिः । “ आत्मन्येष नदोषाय
शब्दोदमिति योद्विजे ” ति अहन्त्वाश्रयेप्रमाणं । (क्रियायोगेति)

निराकरणेग्राह्यम् । दृश्यनिष्ठत्वादित्ये तदप्यात्मनो दृश्यत्वसमर्थनेन परि
 हृतम् । यदि पुनर्द्रष्टृनिष्ठत्वनिषेधे तात्पर्यं, तदा व्याघातः; नहि
 ज्ञातृत्वमेव ज्ञातृनिष्ठत्वमवतीति सम्भावयामः । यच्चा हमर्थसमाना
 धिकरणतया प्रतीयमानत्वादिति, तदप्यात्मत्वेना नैकान्तिकम् । अस्ति
 ह्यहमात्मेत्यपि सामानाधिकरण्यात् । आत्मातावदस्ति, तस्यात्मत्वंनाम
 किमपि नास्तीति कुत्रनैकान्त्यमितिचेत् ? तर्हि ज्ञातानाम कश्चिदस्ति
 ज्ञातृत्वंनाम किञ्चिन्नास्तीति परिभाष्य तत्पक्षीकारेण प्रयोगं परित्यज्य
 तूष्णीमास्थ । एषुच ज्ञानमात्रमधर्मत्व निषेधे त्वप्रसिद्धविशेषणता ।
 ज्ञानधर्मत्वमात्रनिषेधे ऽशतस्तिद्धसाधनता । ज्ञातृधर्मत्वनिषेधे स्वयच
 नविरोधापसिद्धान्तौ ।

विकारिद्रव्यस्थमिति साध्येव्यात्मनोपि शरीरसम्बन्धादि मात्र
 विकाराम्युपगमेन सिद्धसाधनता। उत्पत्तिविनाशादि विकारिद्रव्यनिष्ठमिति
 साध्येपि बाधाप्रयोजकत्वादि रपरिहार्यः ।

क्रियापदं धारवर्षपरं, तच्च भावप्रधानम् । आदिशब्देनजन्यत्वंविधक्षितम् ।
 " अस्त्यादि " भिरित्यत्र संयोगादिविधक्षितम् (आत्मनोदृश्यत्वसमर्थ
 नेनेति) अमयोजकात्वं, अस्त्यादिभि रनैकान्त्येचेतिभावः । मय
 क्तवमात्मत्वमिति विधक्षणायां दोषवक्तः, ज्ञातृत्वमात्मत्वमिति विधक्षितं चेद्वा
 धोर्पतिपाद् (यदिपुनरिति) बाधमुपपादयति (नहीति) (तर्हीति)
 तथाचाश्रयासिद्धिरितिभावः (अप्रसिद्धेति) निधर्मकासिद्धेरितिभावः
 (अंशतइति) यात्किञ्चिज्ज्ञानधर्मत्वनिषेधे धर्मभूतज्ञानं मयधर्मत्वात् सिद्ध
 साधनतेत्यर्थः । " अंशतः " - अंशेन, ज्ञानैकदेशं धर्मभूतज्ञानमादा
 येतिपाषट् । सामान्यतोज्ञानधर्मत्वनिषेधे " बोद्धाधिज्ञानात्मापुरुष " इति
 श्रुतिपाषट्, ज्ञातृधर्मत्वनिषेधे प्रतिज्ञाविरोधापसिद्धान्ताभ्यां निग्रह
 इत्याह(ज्ञात्रिति)(बाधेति) आत्मनोनित्यत्वज्ञातृत्वयोः श्रुतत्वादितिभावः ।

एव महम्प्रत्ययोनात्मगोचरः, अहम्प्रत्ययत्वादित्यत्रापि ज्ञानमात्राह मर्थादात्मशब्दार्थ विकल्पेन सिद्धसाधनत्वाप्रसिद्धविशेषणत्वविरोधापसिद्धान्तादि द्रष्टव्यः ।

नच भ्रान्तिस्थलेहम्प्रत्ययस्यानात्मविषयतया अन्यत्रापि तथैव भवितव्यम्, अति प्रसंगात् । यश्चात्माज्ञातृत्वादिरहितइति साध्ये निर्विकारत्वादितिहेतुः, सच विकारविकल्पेन निरस्तप्रायः । यस्त्वन्तःकरणरूपा हंकारव्यतिरिक्तत्वादिति, सोपितेनैवात्मनो ज्ञानरूपत्वमपि निषेद्धं शक्यमिति प्रसजकत्वा दप्रयोजकत्वाच्च परिहृतः । ज्ञातृत्वान्मुपगमे जडत्वपराकत्वानात्मत्वादि प्रसंगइति विपक्षे व्याप्ति सिद्धेः प्रयोजकत्वमिति चेन्न; ज्ञातृत्वे व्यजडत्वादिकं भवत्विति त्वत्प्रयुक्तप्रसंगव्याप्ता षपि पर्यनुयोगावतारात् । एतेनाजडत्वादित्यनुमानमपि निरस्तं भवतीति ।

यथाहंकारस्य ज्ञातृत्वमिच्छति, सकथं दृश्यत्वप्रकृतिपरिणामवादिभिर्देहस्याचेतनत्वंसाधयति । यदिपुनर्दृश्यत्वाद्यविशेषेपि देहस्याचेतनत्वं मन्त.करणस्य ज्ञातृत्वंच देहत्वादिवद्वयवस्थितम्मन्येत, तदान्त.करणस्यैव दृशित्वमपि साधयेत्, पर्यनुयोगपरिहारयोस्तुल्यत्वात् । विकारिद्रव्यनिशेषस्यैव परिणाम विशेषवशा उज्ञातृत्वमिच्छन् नूनं

(एवमहम्प्रत्ययइति) अत्रापि ज्ञानमात्रात्मविवक्षायां अप्रसिद्धविशेषणता, ज्ञानमात्रमिति विवक्षायां पूर्ववदंशत स्तिद्धसाधनत्वादि, ज्ञातिरपुक्तावपसिद्धान्तः, अहंकारस्य तन्मते ज्ञातृत्वात्, अहमर्थत्वमात्मत्वमित्युक्ते प्रतिज्ञाविरोधइत्यर्थः । अप्रयोजकतांचाह (नचभ्रान्तीति) (सचेति) धात्वर्थायोगित्वमसिद्धं, अस्यादियोगात्, अन्यथाभावरहित्यम्प्रयोजकम्, अस्यादियोगवज्ज्ञातृत्वस्यापि सम्भवादित्यर्थः । (ज्ञातृत्वइति) पर्यनुयोगादित्यन्वयः (एतेनेति) अप्रयोजकत्वादित्यर्थः (यश्चेति) चेतनत्वं ज्ञातृत्वं दृशित्वमिति देहस्यात्मत्वंसिद्धमिति शायः । (विकारीति) आत्मनोपकृष्टस्य ज्ञातृत्वादेः शरीरेस्थापनसम्भवात्,

भूतचैतन्यवादमेवाभिप्रेत्यात्मापह्नुवादिषु भिक्षुपादप्रसारणन्यायेन प्रवर्तत
स्यायातम् । अतस्सिद्धं ज्ञातृत्वमात्मन एव, तच्चा नभ्यस्त सत्यमिति ।

इति श्रीकवितार्किकर्षिहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वैकटनाथस्य
श्रीमद्वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु शतदूषण्या ज्ञातृवाध्यास्तनान्नाद

स्सतविंशः ॥२७॥

आत्मापह्नुवः सुकरइति तत्राभिप्रायइत्यर्थः ।

नर्वाणस्तु - “ असंगोऽज्ञायपुरुषः, ” “ असंगोनहि सज्जते ”
“ दृष्ट्वैषापापं पुण्यं च ” ति श्रुतिभिः वर्तुत्वभोक्तृत्वं निषेधाच्चात्मा
कर्ताभोक्तावा । नच करोमिभुंजइति प्रतीत्यनुपपत्तिः, अन्तःकरण
गतस्यैव तस्य प्रतीतिः । तस्याहमनुभवे प्रकाशमानत्वात् । नचात्र
मानाभावः, विरुद्धधर्माभ्यासानुपपत्त्याऽहमनुभवगोचरस्य द्वैरूपाव-
श्यभावात् । तथाहि - आत्माज्ञानरूपः, ज्ञानं च नचैतन्यविषयः,
नचैकस्य चैतन्यविषयत्वाविषयत्वे सम्भवतः । दुःखत्वपरमप्रेमास्पदत्वे
अपि परस्परार्सर्कीर्णं स्वाश्रयव्यवस्थापयतः । परमप्रेमास्पदत्वं हि सुख
त्वेन , नच सुखस्य दुःखाश्रयतासम्भवति, तयोर्विरोधात् । एवमपि
परिच्छिन्ने अहमर्थपरिच्छेदानुभवोपि द्वैरूप्येमानम् ; अहमिहैवास्मीति
परिच्छेदानुभवात् । नच देहपरिमाणमेवारोप्यतइति वाच्यम्, आत्म
ग्रहणस्यैव तदासम्भवात् ; तद्वत् परिमाणग्राहकेन्द्रियस्यैव गृह्य
ग्राहकत्वात् । तस्मात्परिच्छिन्नमेवान्तःकरणं स्वसाक्षितादात्म्यापन्नमह
मनुभवविषयइति वाच्यम् । किंच दुःखाद्याश्रयस्य पराभिमतत्वेन
इन्द्रियग्रहणयोग्यत्वेपि तत्रप्रतीयमानं परिच्छिन्न परिमाणमनारोपितम्,
तत्रतद्वाधकाभावात् ; तस्यैवात्मत्वे घटादिवदनित्यत्वप्रसंगेन मुक्तयन्तु

पपत्तेः , तत्तादात्म्यात् सर्वगतोपि दृगात्मापरिच्छिन्नतयाभासत इ-
त्यहमर्थोद्विक्कपः । तदुपाधिकमेव तत्तादात्म्याध्यस्तात्मकर्तृत्वादि
न स्वाभाविकमिति ।

अत्रोच्यते । यदुक्तं ज्ञानविषयताप्रतीत्यर्थं मामित्यत्रात्मनोन्योभासत
इति । तन्न, तथापि मामित्यात्मनोपिभासमानतया तस्यविषयतावश्यम्भावे
तदन्यकल्पनस्य व्यर्थत्वात् । नन्वन्तःकरणस्यविषयता, तदभेदादात्मन
औपाधिकमितिचेत् ? अहंप्रतीतिविषयमन्यं तस्याभेदाध्यासं कल्पयिष्या
तदुपाधिकविषयताकल्पनादपि घटादिगताया अहनवगताया वा विषय
ताया आरोपस्य लघुत्वात् । वृत्तिविषयत्वस्यैव वा प्रतीतौ को
विरोधः । स्वविषयकस्यभिन्नतया चैतन्यस्य प्रतीतेः तन्निबन्धन
एव वा ज्ञानविषयाव्यवहारोस्तु । किञ्च प्रकाशत्वमात्रं न स्वप्र-
काशावम्, मामात्मकनैयायिकयो रविषादप्रसंगात् । अतो भेदगर्भं
विषयत्वातिरिक्तं प्रकार्याव मात्मनोसंयवेति तद्ज्ञाने को विरोधः ।
किञ्च कर्मत्वं हि न विषयत्वं, गमनादे निर्विषयस्य कर्माभावप्रसं-
गात्; विषयोपि कर्मोपेतायत, किन्तु क्रियाजन्यफलभागित्वं; ततश्च
ज्ञाधातव्यरूपस्वजन्यव्यवहारशास्त्रिणां ज्ञानकर्मत्वप्रतीतौ को विरोधः ।
नेनु घटं जानामि मां जानामीति प्रतीत्यो वैषम्यानुपलम्भे कथं क्वचि
द्विषयत्वं भासते क्वचित्कर्मत्वमिति वैषम्यमिति चेन्न; - सर्वत्र कर्म
त्वस्यैव प्रतीतेः । वस्तुतस्तु व्यवहारप्रयोजकीभूतो ज्ञाननिरूपितः
क्वचिदतिशयो व्यवहारविषये भासते, मां जानामीति स एव भासते,
सतु ज्ञानातिरिक्तगतो विषयवेत्युच्यते, सोऽत्र न भासते । किञ्च
धर्मभूतज्ञानविषयत्वस्यात्मन्यनुमघात् न कश्चि द्विरोधः । नच ज्ञा-
नाश्रयत्वे घटवदज्ञानत्वप्रसंगः, “ विज्ञानात्मा पुरुषः ” “ जानायेषायं
पुरुष ” इत्यादिभि रप्रयोजकसहचारमात्रमूलतर्कानुमानयो र्बाधात् ।

यदुक्तं सुखस्य दुःखाश्रयत्वं न सम्भवतीति । तत्तुच्छं, तथा-
त्वे बाधकाभावात् । सुखस्य दुःखाश्रयत्वादर्शनमेव बाधकमिति

चेन्न; - आत्मन स्सुखरूपत्वं त्वदुक्तन्यायेन श्रुत्या च सिद्धं मेव ।
तस्य दुःखाश्रयत्वं च प्रत्यक्षश्रुतिभ्याम् । किमतोऽधिकं दर्शनं नाम ।
वैषयिकसुखस्य दुःखाश्रयत्वाददर्शनमात्रेणात्मसुखस्यापि तदनाश्रयत्व-
साधने तद्वदेव नित्यत्वानाश्रयत्वं मनित्यत्वं वा स्यात् । नचैवं
दुःखस्यापि सुखाश्रयत्वमसंगः, आकस्मिकापादनस्य सर्वत्र सुलभ-
तया सर्वव्यवस्थाभाषमसंगात् । तद्वेद्यनिष्ठनिर्दर्शनं च ज्ञानस्यापि
ज्ञानाश्रयत्वस्योपपादितायाव दृश्यत एव ।

यच्च परिच्छिन्नत्वेन द्वैरूपसाधनम् । तदपि न, देहस्यपरिच्छि-
न्नतया देहात्मभ्रमादेव तदुपपत्तेः । नचेन्द्रियेणाभग्रहणासम्भवः ;
परिमाणग्रहणाभावेऽपि त्वचा घटादेमहणदर्शनात् । तथा चन्द्र-
समुद्रयो ग्रहणदर्शनाच्च । समुद्रेऽपि परिमाणमात्रग्रहणाभ्युपगम-
साहसस्यात्मन्यप्यनिवार्यत्वात् ।

किंच त्वमिहास्स इति चाक्षुषधीमूलाद्वाक्या दहमिहास्मीति जाय-
मानाधी शरीरविषयैव, तदविशेषादन्यत्रापि तया यच्चपरिच्छिन्न परिमाण-
मनारोपितं बाधकाभावादिति, तन्न किमन्तरेणोपाधिमात्मन्यपि परिच्छे-
दारोपोस्तीत्यभिमत, उतपरिच्छिन्नान्तःकरणतादात्म्यारोप मात्र-
मिति? भाष्ये अनारोपित मित्यनुपपन्नम् । देहातिरिक्त परिच्छिन्न-
वस्तुवन्तरकल्पनागौरवमधिकम् । द्वितीये परिच्छिन्नतयाप्रतीपमान-
देहतादात्म्यारोप एवास्त्विति ।

यदप्याह- "आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः" इति श्रुतिरेव
मनस्तादात्म्यापन्नस्यात्मनो भोक्तृत्वेमानम्, मनस्तादात्म्यस्यैव मनोयो-
गत्वात् । "ससमानः सन्नुभौलोकानुसंचरति ध्यायतीव छेदाय-
तीवेति" श्रुतिरप्यवमानम् । इवशब्दस्य मिथ्यात्वद्योतकत्वात् ।
भगवानपि केवलात्मनिकर्तृत्वं निषेधति- "तत्रैवं सत्तिकर्तारमात्मानं
केनलं तुयः । पश्यत्पकृतबुद्धित्वान्नस पश्यति दुर्मतिरि" ति । श्रीगभावते

भगवद्वचने- शोक हर्ष भय क्रोध लोभ मोह स्पृहादयः । अहं-
 कारस्य दृश्यन्ते जन्म मृत्युश्च नात्मनः " इति । सूरमपिमान "कर्ता-
 आत्मार्यवत्त्वात्" "यथाच तक्षोभयधे" ति । यथावाभ्यादीतरकारक
 सविधानप्रयुक्त कर्तृत्व तदसमवधानतु स्वाभाविक मकर्तृत्वमेव,
 तथात्मनोपि शरीरेन्द्रियादि समवधानप्रयुक्त कर्तृत्व, तदसमवधानदशायां
 नेतिनितस्य कर्तृत्वं स्वाभाविक मित्यर्थ इति । तत्र, तथाहि- शरीरेन्द्रिय
 साधारणयोगस्यैव मनसात्तभवात् नात्मैन्द्रियतिष्ठतिरत्रप्रमाणम् । ध्या-
 यतावेत्यत्रद्वयशब्दो ह्यार्थः, भुक्तमिवेतिवत् । स्वहित चिन्तयन्नका-
 र्त्वेनचिन्तयितु शक्नोति, स्वहित चरन्नकार्त्वेनचरितु शक्नोती
 त्यर्थः । " कृताविद्या विद्वानात्मा पुरुष " इति इममेव पुरुषं प्रत्य
 भिज्ञाप्य कर्तृत्वादिकथनात् । यद्वा " तस्मादेवविद्वान् धीवन्तरेण
 प्रेवचक्रेत् इत्यत्र यथा विनृत्तत्वे प्रचलनत्वे सत्यपि
 तत्प्रयोजकत्वेनो न्मतेसिद्ध स्यान्मादस्याभावा दिवशब्दप्रयोगः,
 एवमिहापि भगवति सकल्पप्रयोजकस्य सत्यसकल्पत्वस्य प्रवृत्तिप्र-
 योजकस्या प्रतिहतशक्तित्वस्य च जीवेऽभावादिव शब्दप्रयोगः । यद्वा
 "तस्यैवाश्रुतिः यत्रैतत्कर्णावपि निगृह्यानेनद् मिवनदगुरिवाग्नेरिवश्चलत
 उपशृणोती" त्यत्र यथा प्रसिद्धवैधर्म्यादिव प्रयोगः, एव मिहापि । वैधर्म्य
 च प्राशुक्ये अन्यप्रेरणादिक च । उपक्रमे तभौ लोकौ संचरतां
 त्यभिधाने कर्तृत्वनिषेधासम्भवादेव मेवार्थस्य वाच्यत्वात् । स स-
 मान सन्नितिवुद्धिवैशिष्ट्याभिधानात् औपाधिकत्वमेव कर्तृत्वस्योच्य
 त इति चेन्न, - तस्य तत्प्रतिपादकत्वासम्भवात् । यदाह शंकरः-
 " समानः सदृशः सन्, केन? सन्निदिनत्वा द्भूदपेन. हृदि च पुण्ड-
 रीकाकारो मांसपिण्डः तास्यपात बुद्धिर्हन्त, किंपुन स्तामान्यं? अथ
 महिषव द्विवेकतोनुपलब्धिः. अवभास्यावभासकयो विवेकतोनुप-
 लब्धिः प्रसिद्धा, आलोकोद्भवभास्येन सदृशो भवति, यथा
 रक्तं मवभासयन् रक्तसदृशो रक्ताकारो भवति, तथा पतं

लोहितं चावभासय आलोक स्तत्सदृशो भवतीति ” । तन्न,
 हृच्छब्देन मांसपिण्डस्यैवोपस्थानात् , मुख्यार्थवाधकाभावेन लक्षणा
 नुपपत्तेः । तत्तु अ न घृद्धे संसन्निधिः । तस्मात्समात स्ताभि
 मान इत्यर्थः । “ तत्रैवं सति कर्तार मात्मानमि ” ति तु भगवतैव
 निर्व्यूढम् । श्लोकद्वर्षेत्यादिचाचार्यैरेव निर्व्यूढम् । सूत्राच्च न त्वदुक्तार्थ
 नुपलभामहेऽ किन्तु सापेक्षत्वगात्रमिति ।

इति . श्रीबाधूलकुलतिलक श्रीनिवासाचार्यपादसेवासम-

धिगत् परावरतत्त्वयाथाग्येन तदेकदेवतेन तत्त्वरण

परिस्वरणपरायणेन तत्प्रसादलब्धमहाचार्यापर

नामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां

शतदूषणीव्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां

हाव्याख्यासंभगः

सप्तविंशः स्कन्धः ॥२७॥

धीरस्तु ।

श्रीमतेरामानुजायनमः ।

अथाष्टाविंशोवादः ॥

चतुर्दशविधस्यापि साक्षिवर्गस्य साक्षिणे ।

स्वतस्त्वैवैवेदेतस्मै नमस्तर्जन्तरात्मने ॥

यत्पुनराहुः— आसत्सार मज्ञानसाक्षित्वेन ब्रह्मावतिष्ठते । श्रूय-
तेहि- “साक्षीचेता केवलो निर्गुणश्चे” त्यादि । नच स्वप्रकाश
प्रत्यक्षा दैन्द्रियकप्रत्यक्षाच्चातिरिक्त साक्षिप्रत्यक्ष नाम नकिञ्चिदुपलभ्यत
इतिवाच्यम् , सुखमहमस्वाप्स मेतावन्त काल न किञ्चिदह मज्ञासिप
मिति सुखाज्ञानयोः साक्षित्वेन सुप्तोत्थितस्य स्वात्मपरामर्शादिति ।

अत्रोच्यते । तत्र तावत्स्वरूप सुखप्रकाशः स्वप्रकाशान्तर्गतः,
न पुनस्ताक्षिप्रकाशगम्य । वैषयिक सुखप्रकाशस्तु सुषुप्तिकाले न

(चतुर्दशेति) यथा साक्षिवर्गस्य साक्षित्वं न विषयावभासा
रूपकत्वं, तथा भगवतोर्पाति भावः । किं तर्हि भगवत् स्साक्षित्व
मित्याकांक्षायां सर्वसाक्षात्कर्तृत्वमेव सर्वसाक्षित्व मित्याह (स्वत
इति) अद्वैतश्रुतिबलात् ज्ञानस्वरूपमेव वाच्य मित्याह (सर्वा
न्तरात्मने इति) विशिष्टाद्वैत एवाद्वैतश्रुते स्तात्पर्यमिति भावः ।
(सुखमह मिति) सुखाज्ञानयोः स्साक्षित्वेनैव सुखमहमस्वाप्समि -
मेतावन्तं कालं न किञ्चिद्वेदिष्यमिति च सुप्तोत्थितस्य स्वात्मपरामर्शा
दित्यन्वयः । अयं परामर्श स्स्वापकाले साक्षिणा सुखाज्ञानयोः प्रकाशा
देव, नान्यथेत्यर्थः । “स्वरूपसुखप्रकाशः” - स्वरूपसुखस्यप्रकाश
इत्यर्थः (साक्षिप्रकाशगम्यइति) साक्षिप्रकाशत्वेनावगन्तव्यइत्यर्थः ।

सम्भवति । अज्ञानमपि तदानीं तनस्मृत्यभावेनानुमीयते, तत्कालादि
 चत् । नहि सुषुप्तिकालोपि तदानीं मेव साक्षिणा गृहीत इतीच्छसि ।
 इष्यमाणत्वेपि कालोपाधेरपि कस्य चिद्गृहीतव्यतया जागरनिर्विशेषत्व
 प्रसग । तदग्रहणे पुनरेतावन्त कालमिति कालविशेषणोपादाननिरोध
 स्यात् । किंच किमिदं साक्षित्वमिति निरूपणीय । किं साक्षाकर्तृत्वं,
 उत साक्षात्कारत्वं, उताविद्यकप्रकाशप्रतिहेतुत्वं, उता-यत्किञ्चित् इति ।
 नाथ, ब्रह्मणोवास्तवज्ञातृत्वानभ्युपगमात् । लोकेपरमार्थं द्रष्टारमेव सा
 क्षीति व्यपदिशन्ति । आविद्यकस्यापि ज्ञातृत्वस्या हकारनिष्ठत्वाभ्यु
 पगमेन विलीनाहकारेषु सुषुप्त्यादिकालेषु तदसिद्धे । न द्वितीय,
 “स्रक्षाद्गृह्णरे सज्ञाया” मित्यनुशासननिरोधात् । आहचाह
 मर्थोऽन्तर्मर्थनमध्ये “साक्षित्वं च साक्षाज्ज्ञातृत्वमेव, न ह्यज्ञातृत्वा-
 क्षित्वम्, ज्ञातैवहि लोकवेदयोऽसाक्षीति व्यपदिश्यते, न ज्ञानमात्रं, स्मर
 तिचभगवान् पाणिनि ‘साक्षाद्गृह्णरे सज्ञाया’ मिति साक्षाज्ज्ञातैर्यत्र
 साक्षिशब्द”मिति । औपचारिकसाक्षित्वाभ्युपगमेपि ससाक्षात्कारं किं
 स्वात्मन, उताविद्यायाः नाथ, स्वप्रकाशस्यान्यरेमुत्पत्तेन दृग्धीन
 सिद्धेरविद्यायाएव सिद्धिप्रसगात् । नद्वितीय, मिथ्याभूता विद्या
 गोचरत्वेन वृत्तिज्ञानवत् ब्रह्मणोपि मिथ्यात्वप्रसगात् । इत्युपेणात्र
 धितस्यापि वृत्तिज्ञानस्य विषयमिथ्यात्वादेवहि मिथ्यात्वं मुपनर्णित

(तदानींतनेति) तदानीन्तनतयास्मृत्यभावेनेत्यर्थः । तत्कालादिवदि
 त्यनुमेयत्वे दृष्टान्तः । ननु तनस्मृत्यभावेनानुमानम्, ब्रह्मस्वरूपमेवहि वाच्यं,
 तस्यचग्रहणं मत्स्वेवेति शक्यमानप्रत्याह (इष्यमाणत्वेपीति) विद्याया
 यिषितं साक्षित्वं किमिति विकल्पदूषयति (किञ्चेति) आविद्यक
 ज्ञातृत्वमभ्युपगममेवेत्यत्राह (लोकइति) (आविद्यकरूपापीति) तेना
 तन्मन्योपाधिराध्यासोपि निरस्तः । उपाधिविच्छेदे नोपाधिराध्यासा
 सम्भवात् (स्वप्रकाशस्येति) स्वात्मन इत्युक्त्या स्वस्यैव प्रकाश

सविषयमिध्यात्वादिभिः । स्वगोचर एव साक्षात्कार पुनरविद्यागोचरइव
भातीति चेन्न, तथैव विद्याया असिद्धिप्रसंगात् । नह्यन्यगोचरस्य
ज्ञानस्य ततोऽन्यगोचरत्वेन भ्रमः, अनुव्यवसायस्य विषयार्थेच्छिनः ग्राह
कत्वात् । तद्वन्नगोपि न तेन ज्ञानेन तत्सिद्धिः । किञ्च स्वगोचर
एवाय साक्षात्कारो अविद्यागोचरइव कस्य भाति? न तावद्ब्रह्मणः, अहं
विद्यागोचरइति ज्ञातुमसमर्थत्वात् । नाप्यविद्याया, अहं ब्रह्मणो
गोचरइव भातीति तस्या अपि ज्ञानुपशक्यत्वात् । न चान्यस्य, तदु-
भयव्यतिरिक्तस्य कस्यचित् सुषुप्त्यादिषु अप्रकाशभानत्वेन तदयोगात् ।

इत्यभिधानात् अन्यवैमुख्यसिद्ध्याविद्याया असिद्धिप्रसंगइत्यर्थः
(स्वगोचरइति) ततश्च मिथ्याविषयत्वाभावात् न मिथ्यात्वमिति भावः
(तथापीति) तथेव तावपीत्यर्थः । दोषोऽस्तीति शेषः । कुत इत्यत्राह
(अविद्याया इति) तदुपपादयति (नहीत्यादि) (अनुव्यवसायस्येति)
व्यवसायोपनीतस्यैवा अनुव्यवसायविषयत्वादिति भावः । अंगीकृत्या-
प्याह (तद्भूमेपीति) (तेनेति) अविद्यागोचर भ्रमविषयेणेत्यर्थः । तद्विषय
स्यैव तत्साधकत्वादित्याशयः । यद्वा तादृश भ्रमांगीकारेऽपि न
तद्भूमेन तत्सिद्धिः, पारतन्त्र्येण तद्विषयक ज्ञानस्य तदसाधकत्वादिति
भावः । दोषान्तरमाह (नहीति) हिरवधारणार्थः । हेतौ पूर्वं
भ्रममंगीकृत्य तेनासिद्धिरुक्ता, इदानीं तेनासिद्धावपि तद्भ्रमविषय
भूतज्ञानेन सिद्धिः शक्यापिराकरोति (तद्भूमेपीति) (अहमिति) अहमर्थ
स्यैव भ्रान्तिज्ञानाभयत्वात् ब्रह्माविद्ययो रतथात्वात् तयो रक्तभ्रान्ति
रिति भावः । (अहंब्रह्मणइति) इव शब्दण्वर्थः । अहं ब्रह्मणो गोच-
रएवेति वा भातीति वा ज्ञातुमशक्यत्वादित्यर्थः । दृषयति (तदुभयेति)
(तदयोगादिति) अविद्यागोचरत्वभाना योगादित्यर्थः । ननु स्यादेव
मन्ययाख्यातिपक्षे तद्विषयत्वस्याभावाद् विद्याया असिद्धिः, अस्मात्तु
भ्रमेऽस्ति मिथ्याभूतमविद्याविषयत्वात् मयि स्तीति स्यादविद्यासिद्धिः

नच न कस्यचिदितिवक्तु शक्यम्, भाती यादे प्रतिसम्प्रधान म तरेण प्रयोगादृष्टे । मिथ्यासाक्षित्वमिति चेन्न,—

साक्षित्वं यदि मिथ्या स्यात् सत्यं तत्र परिग्रहः ।

नचेदाधारभावेऽपि मिथ्यात्वं मनुवर्ण्यताम् ॥

नत्रासमाय मविद्याया सत्यामनश्च प्रकाशो ब्रह्मण, अपवर्गेषु स्यात्मान एवेति नियम इति चेत्? किमप्यर्गदशस्य मविद्याया प्रकाशो निवृत्तो नवा? निवृत्तश्चेत् सत्यमैव निवृत्त स्यात् । अग्रे वृत्तये त्वविद्यापि तदानां मनिवृत्ता स्यात् । प्रगपि प्रकाशमात्राग्निन सिद्धिर्हि सा । यदिच नस्तत्स्वरूपसाक्षत्कार एवाविद्यामपि प्रकाशयेत्? ब्रह्मणो विद्यायाश्च तादात्म्यं पश्येत् । स्वरूपमेव हि तेन प्रका-

रिति विचेत्यत्र मायुक्तदोषस्योद्धारशक्ते (मिथ्येति) (साक्षित्वमिति) तथाच मिथ्याभूत साक्षित्वसाधन साक्ष्यन्तरस्याच्च, तत्रापि तथेत्यनवस्थेऽप्यर्थः । नच साक्षित्वमपि स्वस्मिन्त्रवाध्यस्तदिति न साक्ष्यन्तरमिति वाच्य, तथाप्यनन्त साक्षित्वकल्पनया अनवस्थाया दुस्तरत्वात् । साक्षित्वविषय [वा] भावेऽपि साक्षि च मिथ्यासिद्धेऽप्यत्राह (नचेदिति) तथासति ब्रह्मणस्त्वर्वाधिष्ठानतया निरधिष्ठानत्वादनध्यस्तस्यापि साक्षित्वस्य मिथ्यात्वमस्तु, अनध्यस्तत्वाविशेषादिति भावः । यद्वा यथा साक्षित्वस्याध्यासाभावेऽपि मिथ्यात्व, तथा ब्रह्मणो त्वर्वाधिष्ठानतया निरधिष्ठानस्यापि मिथ्यात्वं मस्तु, उपपादकरादित्या विशेषादिति भावः । नन्वज्ञानागोचरम्यैव तद्गोचरत्वमाध्यक्षिकमिति घ्न्य, स्वरूपमेव तु कर्तुं आससारमविद्यागोचरं अतो नाविद्याया असिद्धिर्नापिमिथ्यात्व, यावत्स्वरूपसत्यविषयत्वेन घटादिज्ञानवत् सत्यत्वादितिशक्ते (नन्विति) (निवृत्तस्यादिति) स्वा-

शनीयम् । अस्वरूपप्रकाशत्वे वृत्तिवन्मिथ्यात्वं प्रागेवोक्तम् । विषया
पहार एव वा स्वरूपापहारोपि वा यद्वा तद्वा मिथ्यात्वं मस्तु । किंचा
विद्यासाक्षित्वं ब्रह्मण स्वरूप मेव, ततोऽन्यद्वा? पूर्वत्र स्वरूपस्य
नित्यत्वा नित्य मविद्यासाक्षित्वप्रसंगः । उत्तरत्र तत् किं परमार्थ
भूत मुतापरमार्थभूतम् ? आद्ये ब्रह्मज्यतिरिक्तसत्यत्वानभ्युपगमेनापि
सिद्धान्तः । द्वितीये तत् किमविद्यास्वरूपं न तु तदारब्धम्? नाद्यः,
विषयस्वरूपमात्रस्यैव साक्षिस्वरूपत्वे घटादे र्यादिद्विनाशं व्यवधानादि

अनपेक्षाविद्या प्रकाशत्वादित्यर्थः (प्रागेवेति) न च सारविषयकरत्वा
सत्यता, सत्यशुक्तिविषयस्यापि रजतधर्मस्य मिथ्यात्वाङ्गीकारादिति
भावः । (विषयापहारएवेति) विषयापहारइति परमतेन, स्वरूपाप
हारइति मापिनतेन । यदिमिथ्याविषयवृत्तेः स्वरूपापहारः, ब्रह्मण्यपि
तथास्यात्, यदि ब्रह्मणिविषयापहारश्च, वृत्तावपितथास्यात्, सर्वधावृत्ति
साक्षिणोर्न वैषम्यं स्यादिति तात्पर्यं (विषयस्वरूपेति) अविद्यासाक्षित्वं यद्य
विद्या तर्हि घटादि साक्षित्वमपि घटादिरेव स्यात्, ततश्च विषये विद्यमानेऽपि
साक्षित्वाभावस्य वक्तुमशक्यतया सर्वधाभानप्रसंगइत्यर्थः । न च घट
प्रकाशदशायां साक्षी न स्वकीयइति वाच्यम्, तदा अर्थान्तरस्याप्य भानप्रसं
गात् । न वृत्त्यभावादप्रकाशः, अहमर्थं तद्धर्माज्ञानादीनामप्य प्रकाशप्रसं
गात् । न चान्तःकरणोपहितचैतन्यसम्बन्धाभावादप्रकाशः, शुद्धचि
दाश्रयाविद्याया अप्यन्तःकरणोपाधिकभेदवच्चैतन्यासम्बन्धेना प्रकाशप्रसं
गात् नन्वन्तःकरणोपाधि नं शुद्धचैतन्याद्रेदं सम्पादयति, अतो विद्याप्रका
शइति चेत्? तर्हि घटादिरपि भासेत, अविद्यावच्छुद्धचैतन्ये कश्चित्वात् ।

एतेनान्तःकरणोपहितसाक्षी, साक्षित्वं च अकर्तृत्वे सति द्रष्टृत्वं, द्रष्टृ
त्वं च न दर्शनक्रियाकर्तृत्वं, अकर्तृत्वव्याघातात्, किन्तु वृत्त्यवच्छिन्नं चैतन्यं
प्रतिसम्बन्धित्वं, इदं च विषयघटितं न स्वरूपं, स्वरूपभूतं साक्षित्वन्तु उदा

दशाया मप्यविच्छेदेन प्रकाशप्रसंगात् । न द्वितीयः, साक्षित्वाधीन
सिद्धे रविद्यायाः साक्षित्वजनकत्वायोगात् । साक्षित्वस्याप्यनादित्वा
भ्युपगमेनापसिद्धान्ताच्च ।

एतेनाविद्याप्रकाशं प्रति हेतुत्वपक्षो निरस्तः, अनादे र्वैतन
पेक्षणात् । नापि चतुर्थः, तस्यापि स्वरूपान्तर्भावबहिर्भावादिविक-
ल्पदुःस्थत्वादिति । अतो न कथंचिदपि निर्विशेषज्ञानमात्रस्य सा-
क्षित्वं सम्भवतीति साक्षिचोपदेशसामर्थ्यादेव ज्ञातृत्वादिक मात्मनो
वश्याभ्युपगन्तव्यमिति ।

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वरतस्य श्रीमद्वैकटनाथस्य
वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु शतदूषण्यां साक्षित्वमंगवादोष्टाविंशः ॥१८॥

स्तीनमिति नवीनजल्पितंनिरस्तं ; उक्तरीत्या भक्षानप्रकाशयटादिप्रका-
शयोः प्रसंगात् । किंच एवमपि साक्षीचेतेति श्रुतिप्रतिपन्नस्य ब्रह्मणि साक्षि-
त्वस्यानिर्वाहः । यच्चो दाक्षीनबोधामावं स्वरूपभूतंसाक्षित्वमिति । तत्र,
अनुशासनविरोधस्योक्तावात् ।

(साक्षित्वस्येति) नच साक्षित्वस्याविद्या तदारब्धंवेतिवाच्यं, अ-
विद्यान्यस्यानाविद्याकस्यमित्यावायोगात् । तदधीनत्व गन्धनादे नंसम्भ-
वतीत्युक्तं (अनादेरिति) ब्रह्मस्वरूपस्यैवाविद्या प्रकाशत्वादिति भावः ।

इति श्रीवाधूलकुलतिलकश्रीनिवासाचार्यपादसेवासमधिगत
परावरतावयाथात्म्येन तदेकदेवतेन तच्चरणपरिचरण परायणेन
तत्प्रसादलब्ध महाचार्या परनामधेयेन रामानुजदासेनविरचितायां
शतदूषणी व्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां साक्षित्वमंगः

अष्टाविंशस्स्कन्धः ॥ २८ ॥

श्रीरस्तु ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

अथैकोनविंशो वादः ॥

विदित मनुषदन्तो विश्व मेत यथाथ

द्विदधनि निगमागताः केवल यन्मयत्वम् ।

अविदितबहुभूमा नित्य मन्त विश्वत्ता

हयवरवदनोसौ सन्निधि रसन्निधि नः ॥

यदाहुः- शास्त्रप्रत्यक्षयो विरोधे शास्त्रं बलीयः । अन्यथा

ऽद्वैतशास्त्रस्य प्रामाण्योच्छेदप्रसंगात्, अपरोक्षदेहात्मनमादेश्च दुर्निरासत्वा

(चिद्विदितमिति) यथावद्विदितमित्यन्वयः । प्रत्यक्षेण सायेनद्विविश्वं प्रतीयते, तच्च प्रत्यक्षं यथार्थं, ततश्च निषेधकत्वाभिमतभ्रुते धर्मिग्राहक विरोधा तन्मयावयव तात्पर्यमितिभावः (केवलमिति) ननु निषेधन्तीत्यर्थः । अद्वैतशास्त्रस्य प्रत्यक्षाप्रावर्त्यं वक्तुं सामान्यतरशास्त्रस्य प्रत्यक्षाद्वलीयस्त्वमाह (शास्त्रेति) (अपरोक्षेति) देहातिरिक्तात्माविद्धौ शास्त्रमात्र प्रामाण्योच्छेद प्रसंगइतिभावः । ननु प्रत्यक्षविरुद्धशास्त्रस्य प्रत्यक्षाप्रावर्त्यव्युत्पादन मद्वैतशास्त्रस्य प्रत्यक्षबाधकत्वार्थं हि क्रियते । तच्चापुक्तम्, अद्वैतशास्त्रस्य प्रत्यक्षविरोधाभावेन व्युत्पादनवैयर्थ्यात् । तथाहि- न शास्त्रप्रत्यक्षयोर्विरोधः, अधिष्ठानत्वेन घटाद्यनुगत सन्मात्रस्यैव प्रत्यक्षग्राह्यत्वात्; घटादेः प्रत्यक्षग्रहणायोग्यत्वात् । तथाहि इन्द्रियव्यापारानन्तरं घटादिस्त्वर्थतोभिन्नएवहि प्रतीयते, संशय विपर्ययादर्शनात्; भेदस्यप्रतियोगिक वित्तिवैयर्थ्यस्य न प्रत्यक्षेण ग्रहः सम्भवति, सर्वेषां प्रतियोगिनाम सन्निकर्षात् । नच प्रतियोग्यंशेऽस्मृतिः, तथापि

पातात् । नचात्र विरोध एव न सम्भवतीति वाच्यं, भेदप्रपञ्च

वैशिष्ट्यांशे तदभावात् । नच तदंशेऽपि प्रत्यक्षत्वं, सम्बन्धिद्वयप्रत्यक्षं वि-
नातदसम्भवात् । तस्मात्प्रत्यक्षायोग्य प्रतियोगिन रतदेक वित्तियेथ
भेदस्य तदेकवित्तियेथघटस्य च प्रतिभासो भ्रम इति केचित् । अन्येतु
घटोऽपि प्रत्यक्षः, सत्त्वं त्वधिष्ठानगतमेव भस्सते, न घटादिगतमिति
न प्रायक्षविरोध इत्याहुः । अपरेतु सत्ताजाति र्वा विद्यमानस्य
लक्षणं वा सत्त्वं प्रत्यक्षेण प्रतीयते, नत्वबाध्यस्वरूपं, असौ न विरोधः
इत्याहुः । इतरेतु "सत्यस्य सत्यं प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्य"मिति
श्रुतिबला न्मन्मथ मन्मथ इतिवत् सत्यत्वोत्कर्षापकर्षप्रतीतिः प्रकारा
न्तरेण तदसम्भवात् व्यवहारकालाबाध्यत्वं सर्वकालाबाध्यत्वमित्येवो
त्कर्षापकर्षयो र्धोच्यात्वात् प्रपञ्चे व्यवहारकालाबाध्यत्वं विषय इति
न विरोध इत्याहुः । तस्मा त्सर्वधाविरोध एव नास्तीत्याशङ्क्याह
(नचात्रेति) भय माशयः- आद्यपक्ष स्थावः दनुपपन्नः, सर्वस्माद्भेदस्याग्रहेऽपि
कोट्यनुपस्थिते विशेषादर्शना द्वा संशयाभावोपपत्तेः ;
कचिरसंशयस्यैव दर्शनाच्च । किञ्च सदंशेऽपि मिथ्यार्थप्रतियोगिकभेद
संशयादर्शनात् तद्ब्रह्मोवाच्यइति तज्ज्ञानमपि भ्रमस्स्यात् । किञ्च प्रतियोग्यंशे
कारणाभावेन भ्रमत्वेऽपि घटांशे भेदांशेऽपि प्रत्यक्षत्वे नानुपपत्तिः, अन्यथा
सत्यपितयाप्रसंगात् । किञ्च प्रतियोग्यंशेऽस्मृतिः, भेदे तद्वैशिष्ट्यांशेऽपि प्रत्यक्ष
मस्तु; नच सम्बन्धिद्वयप्रत्यक्षाभावा न सम्बन्धप्रत्यक्षं स्यादिति वा-
च्यम् । मुख्यसम्बन्धप्रत्यक्ष एव तद्धेतुत्वात् ; नच लाघवा त्सम्ब-
न्धावमेव कार्यतावच्छेदकप्रविष्टमिति वाच्यम्. जगत्सत्यत्वे अति
प्रसक्तत्वेना सत्यत्वे प्रत्यक्षत्वस्यैवाभावेन सम्बन्धप्रत्यक्षत्वस्या कार्यता
वच्छेदकत्वात् । द्वितीयपक्षोऽप्यनुपपन्नः; तत्र घटादौ सदभेदप्रतीति
रस्ति नवा? नायः, विरोधस्यापरिहारात् । अन्त्ये सनूयट इति विशि
ष्टव्यवहारानुपपत्तिः । भेदाग्रहा ननुपपादने अनिवचनीयत्वायुच्छेदः ।

गोचरत्वतन्निषेधाभ्यां विरुद्धविषयत्वोपलम्भात् । नच देशकालस्वरूपा दिभेदेन निषेधः संकोच मर्हति, “नेह नानास्ति किंचन” तस्मान्नविज्ञान मृतेस्ति किंचित्कचित्कदाचि द्विजवन्मुजात ” मित्यादिभि र्सर्वदेशसर्वकालवर्तिनां ब्रह्मव्यतिरिक्तवस्तूनां सर्वप्रकारनिषेधोप लम्भात् । “त्रय आवसथा स्त्रयः स्वप्ना” इति च स्वप्नस्यैव जागरसुषुप्तयो रपि मिथ्यात्व मेव ह्युच्यते । नच जागरादिवस्वप्नस्यापि सत्यत्व मुच्यत इति विपरिवर्तः, स्वप्नशब्देनैव तयो रूपचरितत्वात् । स्वप्न

सृतीषोप्यनुपपन्नः, सच्छब्दस्य लोके जात्यादावेव व्युत्पन्नतया सदेव सत्यं ज्ञानमित्यादौ पारमार्थिकत्वासिद्धिप्रसंगात् । चतुर्थोप्युक्तः, किंचित्कालविशेषितावाध्यवग्रहणे तत्रैव सत्यपदव्युत्पत्तेः पूर्वोक्तदो- षात् । ननु लोके बाधाभाषमात्रे व्युत्पत्तिरिति चेत्? केनचिद्बाधाभावस्य शुक्तिरजतेपिसत्त्वात् . बाध्यत्वसामान्याभावस्यग्रहे विरोधानिस्तारात् । तस्माद्विरोधस्सर्वथा दुष्परिहरइति ।

ननु विधिनिषेधयो र्देशकालान्तर विषयावेन वा विधेयनिषेधयोः स्वरूपभेदेनवा संकोचा न्न विरोध इत्यत्राह (नच देशेति) आदिशब्देनप्रकारो गृह्यते । सम्भवति हि ब्रह्मणोन्य- रस्वतन्त्रान्तीति स्वातन्त्र्यादिप्रकारेण निषेधः (सर्वप्रकारेति) विज्ञा नमृतइति ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य कृच्छ्रस्यापि निषेधा र्पारतन्त्र्यादेरसिद्धेर्न स्वातन्त्र्यादिना निषेधइतिभावः । ननु “त्रयः स्वप्नास्त्रय आवसथा”इति स्वप्नोपलक्षितावस्थात्रयस्य भावस्यशब्देनावसथवत् सत्यत्वमेधोच्यत इत्यत्राह (नच जागरादिवदिति) (स्वप्नेति) प्रथमश्रुतस्यावसथस्यैवो द्देश्यत्वात् स्वप्नशब्देन उपचारात् स्वप्नकल्पत्वं विधीयत इत्यर्थः । अस्तु वा स्वप्नइत्यस्यैवाद्देश्य समर्पकत्वं ; तथा प्यावसथशब्देन नसत्यत्वविधिः , तस्य तत्राप्रसिद्धत्वादि

शब्दस्य च मिथ्यार्थेलोकप्रसिद्धत्वात् । अन्यत् तदभावात् । न ह्यावसथशब्द
स्तस्ये प्रसिद्धः । न च भेदविधायकश्रुतिबलात् भेदनिषेधकश्रुतीना
मन्यपरव, निषेधस्यैव प्रसंगसापेक्षत्वेन विध्यपेक्षया परत्वात् अपच्छेद
न्यायेन बलीयस्त्वात् । न च सिद्धवस्तुविषययो स्समुच्चयनिकल्पादिसम्भन
इति निर्गुणवादे निरूपितम् । अतो व्य तविरोधे रज्ज्वधिकरणसर्पभूविदलन
वत्कम्बुकलधौतवच्चोभयबाधोऽन्यतरबाधोऽप्यवश्यभावी । तत्र नाद्यसम्भनति,
पारमार्थिकत्वापारमार्थिकत्वातिरिक्त-कोटिदर्शनाभावात् । निषेधकतया पर-
स्य च शास्त्रस्य निषेधकत्वाददर्शनात् । न च विधिरेव निषेधस्य निषेध
इति वाच्यम्, तस्य स्वरूपतः स्वार्थानगाहिवात् । निषेधस्य तु प्रतियोगि

स्याह (अन्यत्रेति) ननु तुल्यप्रमाणेन भेदशास्त्रेणा भेदश्रुतेरन्यपरावसिद्धे
र्न प्रत्यक्षस्य शास्त्रविरोध इत्याशङ्क्याह (नचेति) नन्वहणैकह्याय
नीच द्वीद्वियवद्वा विकल्प स्समुच्चया वास्त्वित्यत्राह (नच सिद्धेति)
अत उक्तरीत्यासकोचाभावा द्विराध- शास्त्रप्रत्यक्षयोरिति शेषः । किंच
यदि निषेधकं मुभयो रस्ति तदाभ्यस्याद्भ्यवाधः । नचोत्तरस्य निषे
धकं मन्य दस्ति । नच प्रत्यक्षमेव तन्निषेधकं, तथाप्य हि घटादिप्रत्य
क्षस्य घटाभावो नास्तीत्यद्वैतशास्त्रवेद्यमित्याह घटकाभावप्रतिक्षेप
रूपतया वाच्यम्, तथाच तादृशाभावप्रसंगसापेक्षत्वेन शास्त्रात्प
रत्वं स्यात्, ततश्च प्रत्यक्षशास्त्रयो रन्योन्याश्रयः, तस्मा दुभयो
निषेधाभावा स्त्रोभयबाध इत्याह (निषेधकतयेति) निषेधकतया परस्ये
त्युक्तिः प्रत्यक्षस्य निषेधकत्वे तदपेक्षत्वेन ततः परत्वं न स्या दित्य
भिप्रायः । ननु प्रतिक्षेपरूपत्वाभावेपि प्रतियोगिन एवाभावाभावादेन
प्रत्यक्षस्य तन्निषेधकता स्यादित्याशङ्क्याह (नचेति) स्वरूपतः प्रतियो
ग्यवगाहनमात्रा न्न निषेधकत्वं बाधकत्वं वा, शुक्तिरजतप्रतीत्या तद्
भावस्य निषेधबाधयो रदर्शनात् ; अपितु प्रतिक्षेपरूपत्वादेव, तच्च

प्रतिक्षेपा मरुतयैव स्वरूपलाभः । विनाशादिषु कत्रमिति
 चेन्न, तत्रापि प्रतियोग्यपेक्षत्वात् ॥ * ॥ विनाशादिषु
 शब्देषु नास्तिशब्दस्यगोचरः । ननुपक्षेपैर्वुर्यात् केवल प्रतिपद्यते॥*॥
 अतो न्यतरबाधोपशिष्यते । बाधश्चलवतादुर्बलस्यैव नचप्रत्य
 क्षपरोक्षयो प्रत्यक्षत्व परोक्षत्वाम्बाभेव प्रावत्यदौत्रत्ये, शुक्तिप्रत्यक्षेण
 शुक्तिरजतप्रत्यक्षबाधस्य दीपशिखादिभेदानुमानेन दापैक्य प्रत्यभिज्ञान
 बाधस्यच परित्यागप्रसगात् । नचोपजीव्योप जांकभावात् प्रत्यक्षशास्त्रयोः

प्रत्यक्षस्य नास्तीत्यर्थः । ननु घटो विनष्ट इत्यादिषु प्रतियोगिनिषेध
 रूपता दृश्यते , प्रतियोगिप्रतिक्षेपरूपतातु नास्ति, नत्रो भ्रवणमिति
 शकते (विनाशादिभित्ति) (केवलमिति) प्रतियोगिप्रतिक्षेपरूपतारादित
 इयापाततो ज्ञाप्यत इत्यर्थः (अत इति) ननु कथं मनिधारणेना न्यतर
 बाधपरिक्षेपः? निषेधकस्य परस्य शास्त्रस्य निषेधकान्तरादशर्नादिति
 पूर्वोक्तया निषेधकशास्त्रस्य प्रत्यक्षबाधकत्वस्पर्षसिद्धत्वादिति चेन्न-
 तत्रहि निषेधाभावे बाधो न सम्भवतीत्युक्तं, ननु निषेधस्त्वर्थो बाधक
 इति, अनन्यथासिद्धत्वेनैव बाधकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् (बाधश्चेति) ननु
 यद्यतो बाधकत्व वदतः प्रत्यक्षस्यापि बलवत्त्वे बाधकत्व मभिमतम्;
 तच्चापुक्तं, निषेधरूपत्वाभावेन विधे बाधकत्वाभावस्योक्तायादिति चेन्न-
 विधेरपि निषेधबुद्धिद्वारा बाधकत्वस्याभिमतत्वात्; विधे स्वप्रतिपक्ष
 निषेधकत्वं च बलवत्त्वकृतमिति न पूर्वोक्तविरोधः (शुक्तीति) बाध्यत्व
 प्रयोजकाभावेपि बाध्यत्व दृश्यत इत्यर्थः (क्षेपेति) बाधकत्वप्रयोजका
 भावेपि बाधकत्व दृश्यत इत्यर्थः । एतेन प्रत्यक्षत्वं परोक्षबाधकत्व
 प्रयोजकं परोक्षत्व प्रत्यक्षबाध्यत्वप्रयोजकमिति निरस्तं; व्यभिचारात् ।
 शुक्तिप्रत्यक्षरजतप्रत्यक्षयो बाध्यबाधकभावे अननुगमात्त्रेदं प्रयोजकम्,
 अनुगतस्य वक्ष्यमाणत्वाच्चेति विवक्षितं (नचोपजीव्येति) उपजीव्य

प्राबल्यदौर्बल्ये, व्याप्तिग्राहक प्रत्यक्षेण जीविनानुमानेन ज्ञातैक्य
प्रत्यक्षबाधस्योक्तत्वात् । नच पूर्वत्रादुपक्रमवत् प्रत्यक्षप्राबल्य, पूर्णमात्र-
स्यापच्छेदेपरस्यैव प्राबल्यनिश्चयेना प्रयोजकत्वात् । नच परत्वस्य बाधप्रयोज
कत्वे माध्यमिकमर्यादया त्रय्य तानामपि बाध्य प्रमितिर्बाध्य, परत्वमात्रस्य
बाधकत्वेनानुप-यासात् । अन्यथा हि चन्द्रज्ञानादिना प्राक्तनचन्द्रैक्य ज्ञा-
नादिबाधप्रसगात् । तस्माद्वयोर्ज्ञानयोर्विरोधेसावकाशत्वादन्यथासिद्धबाध्य,
अनवकाशत्वादनन्यथासिद्धबाधकम् । अवकाशश्चाविरुद्धविषयलाभोप्रमाण
कोटिनिवेशोऽन । तत्र पूर्वस्येहासम्भयोर्दार्शित । उत्तरस्तु कारणदोषपर्यव-
सित । नच शास्त्रज पक्षानस्य दुष्टकारण प्रसूतत्वं, कर्तृभावेनैव भ्रमप्रि-
लम्भप्रमादाशक्तिमूलत्वं शकोच्छेदात्, अथि छन्नसम्प्रदायत्वेन शथित्यावा
पोद्वापादि विचारैर्देशिकत्वात्, उपबृहणब्रह्ममीमांसाद्यनुग्रहेण प्रतिपत्तु-

जातीयत्वेन प्राबल्यं विवक्षित । अत एव नरेश्वरः कपालशुचिवाहु
मानस्याशुचित्वबोधकागमबाध (माध्यमिकेति) “न सन्नासन्नसदसन्नचा-
प्यनुभयात्मक”मिति मित्यात्वरूपचतुर्थकोटिरपि तेन निषेधा द्वाव
स्या दित्यर्थ (परत्वमात्रस्येति) शास्त्रान्तरापेक्षया शास्त्रस्य परत्व
प्राबल्यप्रयोजक, न परत्वमात्रमिति भाव (ज्ञानयोरिति) ज्ञायते नेनेति
ज्ञान ज्ञानकरण, यथाश्रुते विरुद्धयो ज्ञानयोः वक्ष्यमाणाविरुद्ध विषय-
लाभास्तम्भत्वात् (अन्यथासिद्धमिति) प्रतीयमानार्थे प्रामाण्यविनापि स-
म्भावितोदयत्वं अन्यथासिद्धत्वं (उत्तरस्त्विति) अप्रमाणकोटिनिवेशस्य
कारणदोष विना ज्ञातुं मशक्यत्वा तस्य बाध्यत्वप्रयोजकत्वोक्ति
स्तत्प्रयोजककारणदोषे पर्यवस्यतीत्यर्थ (कारणदोष इति) कारणगतो
दोषः, प्रमातरि प्रमाणे प्रमेये वादोषाद्धि अप्रमाण ज्ञान भवति (नच
शास्त्रेति) अत्र नच शास्त्र दुष्टमिति वक्तव्ये ज्ञानस्य दुष्टकारणप्रसूतत्वा
भाववचनं लाघवार्थं, अन्यथा हि नापि प्रतिपत्ता दुष्टः, ब्रह्ममीमांसादि

दोषाणामपि निर्मूलत्वात् । अत इशब्दप्रमाणदोषतया संप्रतिपन्न
समस्त सम्भावनाविरहे शास्त्रजन्यज्ञानस्य निर्दोषकारणप्रसूतत्वेन
प्रामाण्यात् प्राबल्यं प्रतिष्ठितम् । नच प्रत्यक्षदोषतया संप्रतिपन्न
काचकामीलादि दोषविरहात् गगनपवन दहनसलिल वसुधादि
गोचरप्रत्यक्षस्यापि प्राबल्यं स्थितमिति वाच्यम्, भेदवासनायाः प्रत्यक्ष
दोषत्वेन वासनामूलाभेदभ्रमेष्टत्वात् ; भेदवासनायाश्च बीजाकुर्यायेन
प्रवाहानादितया तत्तत्प्रत्यक्षमूलत्वोपपत्तेः । अतोदुष्टकारणप्रसूत भे-
दज्ञानं निर्दोष निगमान्त जन्मना निर्विशेषाद्वैतज्ञानेन बाध्यत इति ।

अत्रोच्यते । यदुक्तं- शास्त्रबलीयत्त्वाभावे सत्य द्वैतशास्त्र प्रा-
माण्योच्छेद प्रसंग इति । तदसत् , प्रत्यक्षाविरोधिन्वेया
द्वैते द्वैते वा तत्प्रामाण्यस्य निर्वाहान्यान् । यच्च
प्रत्यक्षप्राबल्ये देहात्मभ्रमादौ दुर्निरसत्वमिति । तदयुक्तं, देहात्मभेद
प्रत्यक्षानुसारिणैव शास्त्रेणतन्निरसनात् । अन्यथा प्रत्यक्षाच्छास्त्रस्य
बलीयस्त्वे यूपादित्यैक्यवाक्येन यूपादित्यभेदप्राप्तिं प्रत्यक्षबाधप्रसंगात् ।
यच्चोक्तं निषेधस्य सर्वविषयत्वोपलम्भेन संकोचो नयुज्यत इति ।
तदपिमन्दम्, सर्वविषयत्वे सत्येवहि प्रमाणान्तर विषयात् संकोचो

मत्यादिति प्रतिज्ञान्तरं स्यात्; तत्र भागासिद्धिवारणार्थं मद्द्वैततात्पर्यं
निश्चयवान् प्रतिपत्तेत्यपि विशेषणार्थं स्यात् (प्रामाण्यादिति) प्रामाण्या
च्छास्त्रस्या प्रमाणकोटिनिवेशासम्भवा त्प्राबल्यं प्रतिष्ठित मित्य
प्याहारेणयोग्यं (वासनामूलेति) साविमौ चन्द्राविति प्रत्यभिज्ञादिष्वि
त्यर्थः (देहात्मभेदेति) ममशरीरमिति प्रापक्षं विषयक्षितं । ननु शिष्टाशुभ्र

कस्य शरीरमिति चदौषचारिकमिति चेन्न; - ममशरीरमित्यादौ
 ससंबंधिकात् नियमदर्शनस्यैव तत्र संबन्धित्वोपचार निबधनत्वात् । किं-
 ञ्च अहंशरीरमितिप्रतीतिः कदाप्यदर्शनात् ममशरीरमिति प्रतीति
 भेदनिबन्धनैव । नन्वेवं भेदग्रहेषति स्थूलोद्गमिति कथमभेदारोपः ?
 कथं वा जपास्फटिकसन्निधानेति जपा रक्तरूपे इदमस्माद्विद्वमि
 ति भेदग्रहेषती मे रक्तरूपेइत्य भेदाध्यासः? कथंच स्फाटिककुसुमे
 इति भेदे गृह्यमाणएव स्फाटिके रक्ताभेदभ्रमः? यदिचेदन्तवेन भेदग्रहस्य
 तदीयैतदीप रक्तरूपत्वेनाभेदग्रहाविरोधित्वा जपास्फटिकाद्याभ्यांभेदग्रहे
 पि रक्तावस्फटिकत्वाभ्या मभेदग्रहाविरोधिताश्च उपाधिमाहात्म्या ह्रमः,
 तर्हीहापि अहनव शरीरत्वरूपेण भेदग्रहेपि अहनवस्थूलत्ववरूपेण भेद
 ग्रहाभावात् तेन रूपेणाहं स्थूलइत्यारोप उपपद्यतइति पर्य । अहमर्थे
 अहनवमेव शरीरभेदः,शरीरेच शरीरत्वमेवाहंभेदः, अतस्ताभ्यां रूपाभ्याम
 भेदग्रहोनसम्भवति।स्थौल्यत्वाहमर्थभेदः,नचाहनवंस्थूलत्वावच्छिन्नप्रतिपो
 गिकभेदः, अतस्तद्गृहेति भ्रमोपपत्तिः । ननु चन्द्रमादेशिकत्वप्रत्यक्षस्या धि
 कपरिमाणबोधकशास्त्रेणबाधः,अप्सुपलब्धस्य गन्धस्य'उपलभ्याप्सुचेद्गन्धं
 केचिद्भूपुरनैपुणाः । पृथिव्यामेव संविद्यादपोवायुं च संश्रित' मिति शा
 स्त्रेण बाधोदृष्टइतिचेन्न;- यो दूरतो यत्परिमाणतपोपलभ्यते सततोधिक
 परिमाणइति प्रत्यक्षेणव्याप्तिग्रहा त्परिमाणबोधकागमस्य प्रत्यक्षमूलत्वाच्च
 दूरत्वस्याल्पपरिमाणभ्रमजनकत्वस्य प्रत्यक्षेण ग्रहणादोपजन्यावेतनिश्चि
 तस्य प्रत्यक्षस्य संवादकव्याप्ति प्रत्यक्षवला न्मूलप्रत्यक्षगौरवाच्च
 बाधोपुक्तः । वस्तुतोबाधोप्रामाण्यज्ञापनं, तच्चात्रदोषजन्यत्वनिश्चयादेव
 कृतमिति नतस्य शास्त्रेणबाधः, किंतु प्रत्यक्षेणबाधितेनिर्बाधं शास्त्रेण परि
 माणविशेषबोधनम् । अप्सुगन्धप्रत्यक्षमपि पूर्वतत्तद्गन्धगूण्यतपोपलब्धानां
 पश्चात्कुसुमादिसंसर्गस्तदुपलब्धेस्तदपायेच तदननुवृत्तेरन्वयव्यतिरेकाभ्यां
 कुसुमादिसंसर्गस्याप्सु गन्धोपलब्धौ दोषत्वनिश्चयात् , दोषजन्यत्वेन

युज्यते । अन्यथा नहि स्यादित्यस्या ग्रीष्माभीषाक्येनापि संकोचे

निश्चितं शास्त्रेण बाध्यते दोषादेव बाधितं वा शास्त्रस्यावकाशं ददाति , शास्त्रं चैतद्व्यापकमूलकमेवेति (अन्यथेति) नन्वर्थवादत्वात् स्वार्थपराणि यूप्यादित्यादिवाक्यानि, ननु प्रत्यक्षविरोधात्; नचैवं देवताविग्रहायसिद्धिः, अन्यपरादपि मानान्तराविरुद्धार्थसिद्धे स्सम्भवात्; मानान्तरविरोधेतु अन्यपरत्वात् न स्वार्थसाधकत्वमिति चेत्? अन्यपरत्वंहि वाक्यान्तरोपयोग्यमितिपादनमुखेन तच्छेषार्थं, ततश्च शब्दस्वाभावाद् दध्ययनविधिबलाद्वा यत्स्वार्थपरत्वं द्वैतवाक्यसाधारणमवगतं तदेव विधिवाक्यार्थोपपादनार्थं मप्यावश्यकमभूदिति अन्यपरत्वेन वेदान्तवाक्यादपि स्वायंतात्पर्याभ्यतिरेक एव सिद्धयेति ननु तात्पर्यव्यतिरेकः । अहो यतश्चिन्वितामपि कुलक्रमगतमिदं महादाढर्यं, यत्तु रगाधिरुद्धतुरगविस्मरणन्यायमनुसरति । अद्वैतवाक्यानां प्रत्यक्षविरोधोस्तीति वदन्ति, तत्रैव षड्विधतात्पर्याङ्गमपीति । नहि किञ्चिदपूर्वार्थं महाभूतं, किन्तु प्रत्यक्षविरोधः, तदधीनहेतुविशेषाच्च । षड्विधेष्वपि ङ्गिषु अपूर्वत्वमेव प्रधानं, तस्मिन् सतीतरेषां मसत्त्वेऽपि तात्पर्यसिद्धेः, असति तस्मिन् इतरेषां सत्त्वेऽपि तात्पर्यसिद्धेः । तच्च द्विरूपं 'तादृशेण परिच्छिन्तिः तद्विपर्ययतोऽपि चे'ति । तत्र कथं प्रत्यक्षविरोधे जायते अपूर्वत्वं? कथं चोपक्रमः? कथंचोपसंहारः? कथंचाभ्यासः? प्रत्यक्षविरोधे नेषां सत्परत्वासिद्धेः । कदाचिदादृत्योपपन्नयोऽपि प्रत्यक्षविरुद्धार्थस्यैव । किञ्च- तात्पर्यवत्त्वेऽपि न श्रुतेः प्रत्यक्षात्मावल्यम्, रूपरस परावृत्तिमृदुभाषयन्तं मुख्यश्रवणस्य प्रत्यक्षविरुद्धत्वेन तन्मोक्षकारणमात्रेऽलक्षणाभ्युपगमात् । तत्त्वमसिवाक्यस्यापि त्वंपदवाच्ये तत्पदवाच्याभेदस्य प्रत्यक्षविरुद्धतया निष्कृष्टचैतन्यस्यैव लक्षणाभ्युपगमात् ।

ननुवेदस्य निर्दोषत्वात् प्रामाण्यंनियतं, नतु प्रत्यक्षस्य,
 तस्य तु सविषयत्वान्नियतं, अतोवेदस्य सर्वथापि प्रामाण्यं
 रक्षणीयं, प्रत्यक्षस्य तु सविषयत्वं रक्षणीयम् ; ततश्च
 वेदस्य प्रातीतिकार्ये प्रामाण्यस्वीकारे यदि प्रत्यक्षस्य सविषयत्वन्न-
 भवेत् तदाश्रुते रन्यत्रप्रामाण्यंवाच्यं, यदि यथाश्रुतांगीकारे प्रत्यक्षस्य
 निर्विषयत्वं नाप्यते तदाश्रुतेः प्रतीयमानार्थेष्वपि प्रामाण्यम् ; एवं
 स्थिते न सृष्ट्यादिसंभेदग्राहि प्रत्यक्षं प्रातिभासिकविषयं, यावद्वचनहार
 मनुष्यवर्तमानत्वात्; नापि व्यावहारिकविषयं, ब्रह्मव्यतिरिक्त सकलमि-
 त्याय प्रतिपादक बहुविधतापर्यं लिंगयुक्तानेकाद्वैत श्रुतिविरुद्धेन
 एकेनादिरूपोपपत्तिवाक्येन पारमार्थिक रूपादिरपेक्ष्य प्रतिपादना
 सम्भवात्; अतोऽप्यादिरप्यवाक्य मन्यपरं, भद्वैतवाक्य मन्यपरमिति ।
 उच्यते- प्रमाणानां प्रामाण्यंस्वतः, ततश्च विरुद्धतया प्रमाणद्वयो
 पस्थितौ यद्येकस्यान्यपरत्वेन प्रामाण्यं सम्भवति तदान्यपरत्वमेवग्राह्यम् ।
 किञ्च वेदवाक्यस्य प्रामाण्यनियमः कुतभागतः ? वाक्ये कलुप्तदोष
 व्यतिरिक्तादिति चेत् ? तर्हि प्रत्यक्षे कलुप्तदोष व्यतिरेकात् घटादि
 प्रत्यक्षेऽपि प्रामाण्यनियतमेव । श्रुतिविरोधात् प्रत्यक्षे
 उपर्युक्तदोषकल्पनायां प्रत्यक्षविरोधाद्द्वैतवाक्यस्याप्युक्तदोषः
 कल्पेत । किञ्च वाक्य एव दोषकल्पमनुचितम् , न्यायामवि
 सन्धानदशायां समभिव्याहारविशेषस्याप्यत्रापिदोषत्वदर्शनात् इहापि
 तस्यैव दोषत्वस्यकल्पत्वात् । एव दोषकल्पनायां मध्यमार्थान्तरपर-
 त्वेन वेदप्रामाण्यस्य निष्प्रत्यूहत्वाच्च । तिष्ठतु प्रत्यक्षविचारः । भेद
 वाक्यस्य नियतप्रामाण्यस्य कथमद्वैतवाक्येन बाधः ? अपच्छेद न्या-
 यादिति चेन्न ; - दोषविधुरस्यापच्छेदन्यायसहस्रेणापि बाधकल्पना-
 योगात् । अपच्छेद न्यायवलादेवदोषः कल्पतइति चेन्न ; - तदपेक्षया
 द्वैतवाक्ये विषयान्तरकल्पनस्यैवोचितत्वात् । यस्तुस्तु प्रमाण
 ३५

लक्षणपरीक्षित प्रमाणभावानां वेदानां मापाद्यप्रतीत्या मिथोविरोधोप-
स्थितौ तच्छ्रमने किञ्चिदवलम्बनमात्रस्या पेक्षिततया तन्मुखेन प्रामा-
ण्यसंरक्षणार्था एतेन्यायाः । एकस्मिन्प्रयोगे क्रमेणोभया पच्छेदे
विकल्प-शास्त्रार्थः ; उत्तोरत्रप्रतिहर्षपच्छेदाभावाभाववत्प्रयोगे अदक्षिणसं-
स्थान कर्तव्यं, उत्तरत्रोद्गात्रपच्छेदाभावाभाववत्प्रयोगे सर्ववेतसदानं
कार्यमिति शास्त्रार्थः ; इत्यपेक्षाया मष्टदोष दुष्टविकल्पस्य गायन्तराभाव
स्वीकार्यतया वाक्ये किञ्चिदवलम्बनाभावेऽपि अनुष्ठानकाले निमित्त
पौर्वापर्यनिमित्त नैमित्तिकशास्त्रार्थ कर्तव्यतावुद्धि पौर्वापर्यमवलम्ब्य
परस्य कचिद्वाधकावदर्शना तावन्मात्रेण स्वास्यलेशादिनेव वाक्यार्थ
निर्णयः क्रियते । नचैवतावता अपौरुषेयत्वादि दृढतरन्यायसिद्धस्य
भेदधिपप वेदवाक्यप्रामाण्यस्यभंगोयुक्तः । परस्य पूर्ववाधकर्त्तव्यं न्यायः,
तच्च चन्द्रैकावज्ञानानन्तरभाविनि द्विचन्द्रज्ञानव्यभिचरितम् । परत्वेऽपि
दोषवशादप्रामाण्ये दोषतदभावपारेव प्रामाण्या प्रामाण्यप्रयोजकत्व
मिति सिद्धम् ।

किंचानेन न्यायेन भेदवाक्यस्याप्रामाण्ये षोडशियग्रहणवाक्य मग्रहण
वाक्येन बाधेत । अपिच अदक्षिण्यनिमित्तस्य पूर्वत्वे तस्यैव परवाधकात्वं
स्यात्, निषेधरूपत्वात् । तस्मान्नात्रापच्छेदन्यायः प्रभवति । परन्तु
पक्रम न्यायस्य । नचापमेकवाक्यमेवेति नियन्तुंशक्याः, न्यायस्यास्मै
दधीनायाभावात् । पूर्वस्यानृपसंजातविरोधित्व मुत्तरस्योपतिदशाया
मेव सन्देहादवष्टव्यत्वं हि न्यायः । अयं मिहाप्य विशिष्टः, पूर्वस्य
भेदवाक्यस्यानुपसंजातविरोधित्वेन निश्चितायात्वात् ; अद्वैतवाक्यस्य
उत्पत्तिदशायामेव भेदवाक्यविरोधेन सन्दिग्धत्वाच्च ।

(सर्वविषयत्वे सत्येवहीति) सर्वविषयत्वोपलब्धे सत्येवही
त्यर्थः (तन्पथेति) “यत्किञ्चित्प्राचीन मग्नीषोमीयान्तेनोपांशुचरन्ती”ति
यत्किञ्चित्छब्देन उपांशुत्वस्याग्नीषोमीया र्नाचीनकृत्स्नविषयत्वोपलब्ध

नस्यान् । नचात्र प्रत्यक्ष विरोधमात्रेण सकोचः, प्रकरणाद्यापन
विशेषेणापि तस्मिन्नेः । तथाहि - यत्र परमात्मान प्रति अपृथक्सिद्धत्वं
विवक्षितं तत्र प्रपञ्चस्य स्वातन्त्र्य निषेधे तात्पर्यम्, नतु ब्रह्मविशेषण
भूतसमस्त निषेधे । यथैक एव देवदत्त स्तिप्रति नान्यत् किञ्चिदित्युक्ते
तत्तुल्यपुरुषान्तर निषेधे तात्पर्यं, न पुन स्तद्वयप्रगुणजत्वादिनिषेधे ।
तदुक्त संवित्सिद्धौ - “ यथा चोद्धनृपः सम्राड द्वितीयोस्तिभूतले ।
इति तत्तुल्यनृपतिनिवारणपर वचः । नतु तत्पुत्रतद्भृत्यकञ्चूरादि
निवारणम् ॥ ” इति । यत्र पुन जीवाना स्वाभाविकस्वरूपप्रतिपादने
तात्पर्यं तत्र देहात्मभ्रमप्रतिक्षेपाय देहादे स्तस्मिन्मध्यस्तत्त्वमात्रं मुच्यते ।
न पुन स्वरूपेण मिथ्यात्वं । यथा शुक्लो रजतस्यान्यस्तत्वेन शुक्ति
रजतमिथ्यात्वे न रजतमात्रमिथ्या न तद्वत् । यत्र तु जीवानां
परिशुद्धानां परस्परसाम्ये तात्पर्यं तत्र देवादिरूपस्य तत्प्रयुक्तं सुख
दुखादिरूपस्य च वैधर्म्यस्यैवाधिकत्वेन स्वाभाविकत्वनिषेध एव

अपि “ यावत्ता वाचा कामयात तावत्पादक्षिणीया यामनुनूयादि ”
इत्यनेन संकोचः, तथा “ नेह नानास्ति किञ्चने ” इत्यादिषु किञ्चन
शब्दस्य संकोच इति भावः (यत्र परमात्मान प्रतिपत्ति) दृष्टदा
रण्यके “ नेह नानास्ति किञ्चने ” तिवाक्ये “ यस्मिन् पच पच
जना भाकाशश्च प्रतिष्ठित ” इत्यपृथक्स्तिद्वत्वावगमा स्वातन्त्र्य
निषेधे तात्पर्यम् । कठवह्न्यां “ नेह नानास्ती ” इत्यत्र “ यतश्चोदेति सूर्या
अस्तं यत्र च गच्छति । तं देवास्त्वर्षिणिता स्तदुनात्वेति कथ्यते ”
इत्यपृथक्सिद्धत्वावगतेः स्वातन्त्र्यनिषेधे तात्पर्यम् । आदिशब्देन
श्रुत्यन्तरं विवक्षितम् । अन्तर्यामिब्राह्मणादौहिं अपृथक्सिद्धत्वं
मवगम्यते (यत्र पुन रिति) “ ज्ञानस्य रूप मत्यन्तनिर्मल पर
मायतं ” इत्यादिषु (यत्रविति) “ तस्यामपरदेहेषु सतोप्येकमय

क्रियते । यथैकजातीयानां रक्तानामुपरञ्जकद्रवान्तर संसर्गप्रयुक्त वर्णं
वैषम्यादेर स्वाभाविकत्व मुच्यते । निर्गुणवादादेश्व हेयगुणनिषेधे तात्प-
र्यमित्यन्यत्र स्थितम् । सदेवेत्यादि च सद्विद्यानिरूपणसुगमार्थम् ;
रुं सर्वत्रोद्दाम । यत्पुनः 'त्रय स्वरूपा' इति जागरसुषुप्तयोरपि स्वप्नसाम्य
मुच्यतइति । तत्र जागरसुषुप्तयो स्वरूपसाम्ये विवक्षितेपि नभिष्यात्वाकारेण
साम्यमिति पश्यामः । यथापैगळ्यातिशयविवक्षया कश्चिदभिर्माणवकश्च
त्युपचरति, कश्चिद्भूमवत्त्वविवक्षया, कश्चित्तपश्चर्यादिप्रयुक्त परिशु-
द्धिविवक्षया, एवमत्रापि प्रमाणान्तराविरोधाय स्वप्नसाधर्म्यान्तरे तात्पर्यं
प्राह्यम् । तच्च यथा स्वप्नस्य ईश्वरसृष्टत्वेन जीवस्य कर्मानुगुणनियत
देशकालस्थरूप तत्तत्स्वप्नफलभोगादौ न स्वातन्त्र्यं तद्वजागरसुषु-
प्तयोरपि कर्मफलत्वेनेश्वराधीनत्वान्न तत्र जीवस्य स्वातन्त्र्यमित्येवमादि-
रूपेण प्रमाणाविरोधेन प्राह्यमिति । ततश्च —

औपचारिकवाक्येषु योग्य मेषोपचर्यते ।

तत्तत्प्रकरणादिभ्यस्तद्विशेषोपि सिद्ध्यति ॥

यत्तु भेदनिषेधकश्रुतीनां भेदविधायकश्रुत्यपेक्षयापरत्वेन बलं
स्त्वमिति । तत्रापि नापच्छेदस्याविषयत्वमिति निर्गुणनिरूपणेप्राह्यम् ।

यच्चाद्वैतगोचरशास्त्रस्य निषेधकान्तरं न दृश्यतइति । तदपि परमसुहृदं
माध्यमिकं विसृज्योच्यते । सहि शून्यमेवतत्वमिति घटन् संविदद्वैतमपि
निषेधति । नच तद्वक्तव्यं दोषमूलत्वेनाप्रमाणत्वात्परमस्य किंचित्करमिति
वाच्यं, वेदान्तवाक्यस्यापि अत्रित्याह्यदोषमूलत्वस्य त्वयैवकर्ण्यत्वात् ।

हि यत् । 'विज्ञानं परमार्थोद्भो " त्यादिषु (निर्गुणवादादेरिति)
" साक्षीचेता केवल्यो निर्गुणश्च " त्यादिषु (संविदद्वैतमपीति)
एवं चाधिष्ठानस्यापि निषेधात् मिथ्यात्वमपि न स्यादिति भावः ।

दोषाणामवान्तरभेदस्तु नबलाबलहेतुः, भ्रमविप्रलम्भादीनामितरेतरभिन्न
त्वेपि दोषत्वस्याविशेषात् । तथापि प्रामाण्यभ्रमो वेदेषु ब्रमुल्लभ्यत इति
चेत् ? किमतः, तत्त्वस्थितिनिरूपणेनुपकारकत्वात् । अतएव शास्त्रप्रत्यक्षयोः
प्राबल्यदौर्बल्यहेतुरपि निर्मूलः, अविद्याख्य दोषमूलत्वाविशेषात् । नच
भेदवासनादोषः; शास्त्रतो निर्विशेषाद्वैतसिद्धेहि तद्विपरीतसंस्कारात्म
नो भेदवासनाया दोषत्वकल्पनासिद्धिः, तदोषत्वेचसातितमूला
त्प्रत्यक्षात्प्राबल्येन शास्त्रतो निर्विशेषाद्वैतसिद्धि रित्यन्योन्याश्रयात् ।
शास्त्रेण निर्विशेषत्वे सिद्धे स्या द्वेदवासनादोषः, तदो
षभावेच सिद्धे स्या निर्विशेषधीः । नच कचिद्वेदवासनादोष
इतिलोके सर्वत्र प्रसंगः, अभेदवासनायामपि तथा प्रसगात् ।
तस्यापि च भेदवासनाख्यदोषस्य शास्त्रेपि दुस्त्यनत्वाच्च ।
• अन्यथा प्रकृतिप्रत्ययपदवाक्य तदर्थ्यादिभेदस्या कांक्षासन्निधयो

ननु वक्तृभ्रमादिदोषाभावा द्वेदप्राबल्य मित्यत्राह (दोषाणामिति)
नन्वविद्यादोषः शब्दस्वरूपाभ्यासहेतुः, ननु तस्याप्रामाण्यप्रयोजक
इति चेन्न:- वातगरादिदोषमूलभ्रमसिद्धवाक्या वक्तृदोषाभावेऽप्य
मात्रांवात् (शास्त्रत इति) ननु निर्विशेषसिद्ध्याभेदवासनाया
दोषत्वं न कल्पते, किन्त्वन्यत्र दोषत्वेनदृष्टत्वा दित्यत आह (नच
कचिदिति) इदं सुपलक्षणं, अपूर्वचैत्रादिवैलक्षण्यज्ञाने वाचनास-
म्भवा दित्यपि बोध्यम् । ननु प्रत्यक्षस्य दोषजन्यत्वनिश्चया च्छा-
स्त्रस्य ततः प्राबल्यं न ब्रूमः, किन्तु शास्त्रं निदोषत्वेन निश्चितं,
प्रत्यक्षन्तु न तथा, किन्तु दोषमूलतया सन्दिग्धं, विपरीतवाच
नाया दोषत्वसन्देहा दित्यस्मादेव वैषम्यात्प्राबल्यं ब्रूम इति चे
त्तत्राह (तस्यापि चेति) (अन्यथेति) भद्वैतवाक्यजज्ञानस्य लक्षणा
तात्पर्यनिर्णयार्थं ब्रह्मात्मकवाक्यार्थज्ञानसापेक्षत्वा तदर्थं वाक्यार्थस्यापि

ग्यतादिभेदस्य चानुपलभे वाक्यार्थविशेषप्रत्ययस्या नुदयप्र
सगान् । नच भेदवासना प्रत्यक्षस्यैव दोष इति वाच्य, वि
परीतसंस्कारात्मना दोषत्वे कचिदोषता कचिन्नेति नियम
काभावात् । आकारान्तरेणतदोषत्वस्य दुष्प्रतिपादनात् ।
तदोषत्वे सति तन्मूलस्य भ्रान्तत्व, तद्वा तत्वेच सिद्धे
तदोषत्व मिति च परस्पराश्रयणात् । प्रत्यक्षस्य भ्रान्तत्व तद्वा
न्तत्वे निर्विशेषत्वं प्रतिपादनं तत्प्रतिपादने भेदवासनाया दोषत्व

ग्रहणमुपपन्नं (विपरीतसंस्कारात्मनेति) विपरीतसंस्कारोद्दिष्टद्विरुद्धविषयः,
सच विरुद्धविषय एव दोष स्यात्, ननु तस्मिन्नवेति चेन्न, - अभेद
ज्ञानेपि प्रतियोग्यादिभेदभावादिति भावः । किंच विपरीतवासना
त्वाविशेषेपि भेदवासनाया प्रत्यक्ष एव दोषत्व नान्यधेत्ययं नियमः
प्रत्यक्षस्य भ्रमत्यनिश्चयादेव वाच्यः, नियमज्ञानतराभावात्, एव
चा-योन्याश्रयः, निर्विशेषात्प्रतिपात्तवत्या द्योपत्तसिद्धिविशेषाया
चक्रकं वेत्यादिष्व वेत्याह (तद्दोषाव इति)

ननु शास्त्रतो निर्विशेषानिश्चयेपि निर्विशेषस्वरस्य सम्भावित
दोषप्रत्यक्षस्य दोषमूलत्वकल्पनं, अतो भेदवासनादोष इति चेत्
उच्यते । प्रत्यक्षस्य दोषमूलत्वकल्पनं मनुष्येन, दोषमूलावसम्भावना
विधुरयदुतरभेद गोचरवेदवाक्यसत्त्वादात् । किंच दोषसम्भावनाविधुर
स्यापिर्हि भेदपरवाक्यस्य दोषमूलत्व त्वया कल्पनीयम्, तथा यदुतरप्रत्यक्ष
भूयस्तरभेदवाक्य रूपोभयविध प्रमाणानुसारेण त्वत्तराद्वैतवाक्यस्य
दोषमूलत्वकल्पनं मेवोचितम् ।

वस्तुतस्तु प्रमाणस्य दोषमूलत्वन्नवयव कल्पयामः, अपिनु विषयान्तर
सम्भावना विधुरोत्तोभयविधानतप्रमाणानुसारेण सम्भावितविषया-
न्तरा द्वैतवाक्यजन्य त्वदीय कुमतिमानस्य । दोषश्च समर्चान न्या-

मिति चक्रकश्चात्रा नुसन्धेयम् । नचा द्वैतवाक्यार्थं ज्ञानेत्यभेदवा-
सनामूलं, अत एव ध्यानादिविध्युपयोगइति वाच्यम् ; अभेदवासनाया
अप्यन्ततो भेदवासनामूलत्वात् । नह्य भेदज्ञानं भेदज्ञानमन्तरेण
सम्भवति । स्वयं मेव प्रतियोग्यादि भेदवासनावहत्वात्, नचा

याननुसन्धातदशायां समभिव्यारविशेषइति प्रागेवोक्तं । किञ्चदोष
मूलत्वाभावेना द्वैतवाक्यस्यप्रामाण्यं त्वयादुर्वचम् । दोषमूलत्वाभावेपि
शुभितरजतसुखादिस्वाक्षिणो प्रामाण्यस्वीकारात् । किञ्च घटादिप्रत्य-
क्षस्यापि नित्यचैतन्यरूपतया दोषमूलत्वाभावेना द्वैतवाक्यवत्प्रामाण्यं
दुर्वारम् । अर्थरूप दोषजन्यः, तद्विषयत्वेनैव ज्ञानस्याप्रामाण्यम्, एवं
चा द्वैतवाक्यस्य प्रामाण्य मितरेषा मप्रामाण्यञ्च सिद्धमितिचेन्न,- परो-
क्षभ्रमस्य दोषजन्यार्थविषयत्वाभावेन प्रामाण्यप्रसंगात् । ननुपरोक्ष
भ्रमे दोषजन्यत्वम प्रामाण्यप्रयोजकं, अपरोक्षभ्रमे दोषजन्यार्थविषयत्व
मितिचेन्न,- अविद्याभ्रमरूपे स्वाक्षिणि दोषजन्यार्थविषयत्वाभावेना प्रा-
माण्याभावप्रसंगात् । अन्यवासनाया अन्यत्रहेतुत्वात्सम्भवात्, वास-
नाया स्वर्धवात्सम्भवाच्च नभेदवासनाया दोषत्वम् । अथभेदवासनायाः
प्रकृत्यादि भेदज्ञानहेतुत्वपि ना द्वैतज्ञानहेतुत्वं तद्विरुद्धाभेद वासना-
राण्य तद्धेतुत्वादित्यत्राह (नचाद्वैतेति) (अभेदवासनायाइति) न
इवलं प्रकृत्यादिज्ञानराण्य भेदवासनाहेतुः, अपित्वभेद वासनायामपि,
अभेदज्ञान प्रतियोगिभूतभेदविषयत्वादित्यर्थः । दोषान्तरमाह (स्व-
यमिति) नच वाच्यमित्यनेनान्वयः । अभेदवासनादि प्रतियोगिधि-
शिष्ट ज्ञानाजन्या तज्जन्यां भेदवासनामप्याक्षिपति, अतश्चाभेदवासना
जन्यज्ञानस्यापि विशिष्टविषयत्वा द्वैदवासनाहेतुत्वित्यर्थः । किन्निप्रति
योगिकस्वरूपधीः स्वप्रकाशस्वरूपमेव, किंवा तद्विषयकज्ञानान्तरमिति

भेदवासना निष्प्रतियोगिक स्वरूपधी हेतुरिति वाच्यम्, नित्यस्फुरि
तस्य चिन्मात्रस्य निष्प्रतियोगिकत्वेऽपि तस्य वासनामूलत्वं तन्मूल
प्रत्यक्षादि विषयत्वस्य त्वयैव प्रतिक्षेपात् । अतो भेदनिषेधकाद्वैत वाक्या
र्थज्ञानस्यापि भेदवासनामूलत्वं तदापादकत्वं च फलितं ततश्च तुल्य
दोषत्वे किं कस्य वाचकं बाध्यं वा । किंचा भेदवासनाया दृष्टरूपेणा
दृष्टरूपेणवा तत्त्वमस्यादिवाक्या द्वाक्यार्थज्ञानोपकारकत्वं ! नाद्याः,
वाक्यार्थ वासनामन्तरेणापि वाक्यस्य यथा सम्भवंसत्यासत्यस्वरूपस्वार्थ

विकल्पमभिप्रेत्याह (नित्येति) ननुब्रह्मण धिद्विषयस्वरूपावेधावेपि
वृत्तिविषयं सम्भवतीति चेन्न;- अभेदवासनाया निष्प्रतियोगिक ज्ञानज-
नकावेना न्योन्याश्रय मसंगेन तादृशज्ञानजन्यत्वाभावा ज्ञानकीभूतहा
नस्य अभेदप्रतियोगिभेदविषयतया तज्जन्याया वासनाया निष्प्र-
तियोगिक स्वरूपधी हेतुत्वासम्भवा ज्ञानकीभूते ज्ञानस्याभेदवासना
जन्यत्वाभावेन भेदवासना जन्यत्वसम्भवाद प्रामाण्यमसंगा तत्त्वमा-
नविषयतयोत्तर ज्ञानस्याप्यप्रामाण्यमसंगाच्च (अतोभेदेति) जीवब्रह्माभेद
धारणार्थज्ञानस्य विशिष्टविषयत्वोक्त्या भेदमपञ्चनिषेधक वाक्यार्थ-
ज्ञानस्यापि प्रतियोग्यादिभेदविषयत्वेन विशिष्टविषयत्वलाभा ज्ञेदवा-
सनामूलात्वं तदापादकत्वंच फलितमित्यर्थः । अपञ्चनिषेधस्य ब्रह्ममसि
वाक्यार्थ ज्ञानोपयोगित्वा तज्जन्यभेदवासना मादायापि तत्त्वमसिवाक्या-
र्थज्ञानस्य भेदवासनामूलात्वं दर्शयितुं तदापादकत्वंच फलितमित्युक्तम् ।
(अदृष्टरूपेणेति) सिद्धितनिदिष्ट्यासन जन्यादृष्ट मभेदवासनेत्येवमर्थः ।
(वाक्यार्थवासनामिति) एतेनभेदवासनानिरसनद्वारा उपयोगइति
निरस्तम् । असत्प्राप्यज्ञाने विपरीतवासनासत्त्वेऽपि धारणार्थ ज्ञानांगी-

बोधकत्वस्य भवद्विरपि स्वीकर्तव्यत्वात् । उक्तंचाभि युक्तै —
 " अत्यन्तासत्यपिज्ञान मर्थे शब्द. करोति ही " ति । अन्यथाह
 चिदप्य परिचितविचित्रवाक्यार्थ प्रत्ययो न स्यात् । तथा च सति
 गतकर्तृना प्राप्तिष्येन, भवता च पूर्वपक्षविज्ञानेन, श्रुतीनां च
 प्राप्तार्थसमर्पणार्थसामर्थ्येन । नापिद्वितीयः, शक्त्युपवृंहित ज्ञान
 निवर्त्यत्वाद्दृष्ट प्रपञ्चसत्यत्व भीरुभि र्भगद्वि रनभ्युपगमात् । अभ्युप
 गच्छता मध्याकाशादित्रय परामर्शादिरूप दृष्टसामग्री घटनमन्तरेण
 दृष्टस्योपयोगाभावात् । अत्र चा द्वैतानुष्ठानजन्य वासनामन्तरेण
 तत्प्रत्यय सामग्रीसिद्धेः । अन्यथा तच्छ्रवणस्याप्यनुपपत्त्या वासना
 जनकस्य तद्व्यानस्यापि असिद्धिप्रसगात् । नचापरोक्षरूप वाक्या-
 र्थज्ञानजननार्थ दृष्टद्वारेणा दृष्टद्वारेणवा तदुपयोगइति वाच्यम्,

कारोक्तेः । अवच्छण्डनसम्पत्तिमाह (उक्तंचेति) (शक्तीति) न
 ह्यभेदवासनारूपम दृष्टमवधारणे अपरोक्षेवा उपयुज्यते, प्रमाणस्वभा-
 वाद्विषयस्वभावाच्च तदुपपत्तेः ; एककोटिका नवधारणस्यानिरासात् ;
 किंत्वविद्या निवृत्त्यनुकूल शक्तिविशेषे, तथा च शक्तिविशेषविशिष्ट
 ज्ञाननिवर्त्यत्वे ज्ञानत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावात् सत्यत्वापत्तिरित्यर्थः ।
 ननु सर्वैरपिकार्यमात्रस्या दृष्टजन्यताभ्युपगमात् ध्यान जन्यवासनारूपा ह
 दृष्ट्य वाक्यार्थज्ञान एवोपयोगोस्तु, नाविद्यानिवृत्त्यनुकूलशक्तिविशेष
 इत्यत्राह (अभ्युपगच्छतामिति) आकाशादिपरामर्शस्य वासनातः प्राग
 पितावा त्रसद्व्यवहारेणोपयोग सत्यत्वापत्तिश्च इति भावः । ननु शब्दा
 वप्राक्परोक्षज्ञान मेव जायते, पश्चा दद्वैतानुष्ठानजन्य वासनामहिम्ना
 अपरोक्ष जायतं, ततश्च सत्यत्वापत्ति रपीत्याशङ्क्याह (नचेति) ज्ञा-
 नस्या विधेयत्वे सल्ल द्रष्टव्य इत्यनूय ध्यानविधिस्त्यात्, आविधेय
 त्वं चनिराकृत मिति दर्शनरूपतापन्नध्यानस्य मोक्षोद्देशेनैव विधे
 नंवासनाया दर्शनउपयोग इत्यादिशब्दस्य भावः । न केवलं

शब्दजन्यप्रत्यक्षादेर्दूषणात् ॥ * ॥ न शब्दजन्य प्रत्यक्ष प्रत्यक्षा
 दधेतत् । व्यवसायभजनेत्युक्त्यात् सर्गानेषु सत्तर ॥ अन्य प्रत्यक्ष
 वेद्यन्त ब्रह्मचेदधिकान्वितम् । स विशेषव्येयस्या ज्ञेयत्वं प्राप्स्य
 ससृति ॥ * ॥ अत एव शास्त्रप्रत्यक्षजन्य ज्ञानयो परोक्षवापरो
 क्षत्वलक्षण वैषम्यनिषेधोपि प्रयुक्त ।

यद्योपजीव्यस्यापि प्रत्यक्षस्य ज्यालाभेदानुमानेन बाधोदृष्ट
 इति । तदप्यतिस्थनाय, तत्र उपजीव्यविरोधाभावात् । नहि तत्र
 ज्यालैक्य प्रत्यभिज्ञादिक भेदानुमानस्योपजीव्यम् । नच भेदानुमान
 स्वोपजाव्यव्याप्तिप्राहक प्रत्यक्षविशेष वायते । तथा प्युपजीव्य
 जातीयस्यापि विरोधे तद्वा तादृशेति न कश्चि द्विशेष इति चेत् ?
 सामान्यत उपजीव्यजातीयस्यापि ज्यालैक्यज्ञानस्य विशेषतोपि दृष्ट

प्रत्यक्षस्य शब्दजन्यावेति प्रसङ्गः, तदभ्युपगमे प्रयोजनमपि नास्ती
 त्पाह (भवेति) भाषेभ्रमत्वादनिवर्तकत्वं, अन्ये स्वरूप प्रकाशव
 दिति भाव (भवत्येति) शब्दजन्यज्ञानस्या परोक्षत्वभगादित्यर्थः । ए
 वन जात्या प्रत्यक्ष प्रचलमित्युक्त भवति । विरुद्धप्रमाणानिर्विज्ञा
 निद्रिता प्रामाण्यशक प्रत्यक्ष विरोधिनः परोक्षाद्विलोपस्तया तस्या प्रा-
 माण्यभावादयति । अतएव हि यूपादित्येक्यबाधः । एतदभिप्रायेणैवा न
 न्ययासिद्धं प्रत्यक्षवलीयइति भगवतावेदार्थसंग्रहे नुगृहीत - “ प्राय
 ह्यमागमस्यैव जात्या तेषु त्रिषु स्मृतम् ” इति । अत्र प्राचल्यनिर्दोषत्व(सामा-
 न्यतइति) तैत्तिनाशस्य दीपनाशहेतुत्व प्रत्यक्षसिद्धम् । एव धार्तिनाशस्यापि ।
 दोष याश्रयनाशवत्त्व तैत्तिनाशकत्वच । एव चतुर्भि कारणताप्राहिमत्यक्षै
 रनन्यथासिद्धं विरोधादृष्टदोषज्वाला प्रत्यभिज्ञान्तरसजातीयतया प्रत्यभि-
 ज्ञान्तरदोषत्वैना वधारितसादृश्यस्य इहापि दोषत्वसंभवा द्योपमूलायेन
 शक्तिवा प्रत्यभिज्ञाभेदानुमानेन बाध्यत इत्यर्थः । प्रत्यभिज्ञान्तरे दोष

दोषजातीय यात् । अचिरनिर्वापितारोपितप्रदीपेपि निर्वाणादर्शनस्तदेवे
दमिति दृढप्रत्यभिज्ञानमुदेत्येव । तत्रापि हि भेदादर्शनसादृश्यादिक
दोष । सोत्रापिसम्भनन् ज्वालेक्यज्ञानस्य निर्दोषत्व निर्णय प्रति
रुणादि । तावतिचानुमान मत्राधितमुदेतीति न दे पगन्ध. । इह तु
सोपजीव्यं तजातीय च कृत्स्न प्रत्यक्ष बाध्यत्वेन प्रसक्तमिति स्थित.
स्वव्याघात । अत उपजीव्यप्रत्यक्षमाधेन शास्त्र नोदेतुमलम् ।

दर्शनं मुपापदयति (अचिरिति) एकवर्तिका स्थित मेकपात्रगतस्य
चादिपदार्थः (संभवन्निति) शङ्क्यमान इत्यर्थः । ननु वर्णपदवाक्यस्वरूप
पाशप्राप्यस्य मुपजीव्य, तत्र बाध्यते, सत्यत्वाशस्यनुपजीव्य, स एव
बाध्यते, तस्मादुपजीव्यबाध इति चेत्तत्राह (अत इति) अयं भागः
अभावबुद्धिलक्षणो बाधः प्रपञ्चे व्यवशिष्टः, अन्यथा तस्यमिथ्यात्वा
सिद्धेः । नापि विरोध्यभावधी बाधः, तत्र किं प्रत्यक्षेण प्रपञ्चे स
त्यत्वं गृह्यते, इत न? अन्ये सत्यत्वाशप्राप्यस्य बाधोक्तसम्भवः ।
आद्येपि किञ्चित्कालापाध्यत्वलक्षणस्य व्यावहारिकस्य प्रत्यक्षप्राप्तत्वे
तन्निषेधासम्भवः, मिथ्यात्वात् । निषेधे प्रपञ्चस्यैव तत्सम्भवा सत्य-
त्वत्वपर्यन्तबाधनवैयर्थ्यम् । सत्यत्वनिषेधेपि प्रपञ्चनिषेधसिद्ध्या उप-
जीव्यविरोधस्या वर्जनीयत्वात् । त्रिबालबाधायोग्यत्वरूपस्य ब्रह्मधर्म
स्य काल्पितस्य प्रपञ्चे ग्रहे अन्यथा क्वातिः । प्रपञ्चगतस्यैव तस्य
ग्रहेण व्यवहारदशाया बाध्यस्य तस्य प्रपञ्चसमान स्वभावतया प्र-
पञ्चसमसत्तामिथ्यात्वासम्भवः ॥ ननुपजीव्यस्वरूपस्योप मर्दो यथा
न भवति सत्यत्वस्य च तस्मिन्नुपमर्दो यथा भवति तथा प्रपञ्चस्य
प्रतियोग्यविरोध्यभावः प्रतिपाद्यते, युक्तिरजतवदिति विवक्षितमिति चेन्न,
" यस्मिन् यौरि " त्याद्य ध्यारोपकवाक्यावगत प्रपञ्चब्रह्मसम्बन्धनास्य
मिथ्यात्वेन ब्रह्मणि प्रपञ्चविरोध्यभावप्रतिपादने प्रपञ्चम्यरूपानुपमर्दस्य
ब्रह्मत्वरूपत रक्षयत्वानुपमर्दस्य च सम्भवात् प्रपञ्च मिथ्यात्वासिद्धेः ।

किंच शास्त्रप्रत्यक्षयोर्वैलक्षण्यं परीक्षकप्रमाणमपि ब्रह्म
व्यतिरिक्तभेदगोचरत्वेन शास्त्रेणैव बाध्यत इति स्वेनैव स्वबलं प्रति
क्षिपत शास्त्रं कथं प्रत्यक्षात्प्रबलं भावेष्यति । असत्यात् सत्यप्रति
पत्त्यादिकन्तु दूषयिष्यते । अतः प्रत्यक्षादिसिद्धानुपमर्देनैव भेदनिषेधरु
श्रुतीनां तात्पर्यमुपपादनीयमिति ।

इति श्रिकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतस्य श्रिमद्वैकटनाथस्य
वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु शतदूषण्यां प्रत्यक्षशास्त्रविरोधपरिहार
एकोनविंशोवाहः ॥ १९ ॥

एवमेव च युक्तम्, प्रत्यक्षस्याबाधितार्थकत्वं लक्षणप्रामाण्यसिद्धेः
प्रपञ्चमित्यात्वेऽपि सम्बन्धमित्यात्वस्यावश्यकत्वात्तावन्मात्रमित्यात्वेन
सर्वप्रमाणप्रमेयाबाधस्थापनस्य युक्तत्वात् । नन्वसत्यादपि सत्य
सिद्धेस्तत्र तत्र दर्शनादसत्यमेवशास्त्रं निर्विशेषसिद्ध्युपयोगीत्यत्राह
(असत्यादिति)

इति श्रीबाधूलकुलतिरुक् श्रीनिवासाचार्यपादसेवासम-
धिगतपरावरतत्त्वयाथात्म्येन तदेकदेवतेन तच्चरण
परिचरणपरायणेन तत्प्रसादलब्धमहाचार्यापर
नामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां
शतदूषणीव्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां
प्रत्यक्षशास्त्रविरोधपरिहारभंग

एकोनविंशः स्कन्धः ॥२९॥

श्रीरस्तु ।

श्रीमतेरामानुजायनम ।

अथ त्रिशोवाद्ः ॥

सत्यैरेव सदातनोक्ति निग्रहे सत्यप्रमाहेतुभि
सत्य ज्ञानमनन्तमेकममल यद्ब्रह्मनिर्दिश्यते ।
तत्सत्यै. परिकर्मित गुणगणे सत्याभिसन्धिक्रिय
सत्यानन्दविभूतिक विचिनुम सत्यस्य सत्य मह ॥

(सत्यैरिति) सदातनवत्सत्यस्यमपि प्रामाण्यप्रयोजकमिति
भावः (निवहैरिति) भेदाभेदषट्कश्रुतिभेदः, आराधनातध्यगुण
विभूतिश्रुतिभेदः, कर्मोपासमत्यश्रुतिभेदश्च विवक्षितः (सत्यप्रमे-
त्यादि) सत्यप्रमाहेतुभि रित्यनेन सत्याः सत्यतात्पत्तिः, नासत्यादि-
त्युक्तम् । सत्य मित्यारभ्य निर्दिश्यत इत्यन्तेन सत्यादेव सत्य
इति ना सत्या दित्युक्तम् (सत्य ज्ञान मित्यादि) ब्रह्मतत्त्वज्ञाना
नन्दात्मक मेक ममलं सर्वविधैरपि वेदान्तवाक्यैरिति परैरुच्यते ,
तत्र सत्यस्यैव वेदस्य तत्प्रतिपादकत्वा द्वैतसिद्धे सत्यगुणविभूति
विशिष्टमेव ब्रह्म प्रतिपाद्यत इति भावः (सत्येति) सत्यस्यभिसन्धि
प्रकार उक्तः । अनेन कारणत्व मुक्त भवति । इदं च विभूतिवैशिष्ट्यहेतुः
(सत्यस्येति) निर्धारणे षष्ठी । चेतनेषु सत्य मित्यर्थः । सत्य
शब्देन नित्यत्वं विवक्षितम् । नित्येष्वपि नित्यम् । सर्वचेतनानां नित्य-
त्वेऽपि सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञाप्रतिबन्धक कादाचित्कत्वभेदभ्रमजनक
न्मसम्बन्धोऽस्ति, ईश्वरस्य तन्नास्तीत्येषु नित्यतया ईश्वरो निर्धा-

योय मसत्य प्रकृप असत्यादपि शास्त्रादे स्सत्यस्य ब्रह्मण सिद्धि
 सम्भवति । अस्तिचा सत्या तस्योत्पत्ते स्सत्य प्रतिपत्तेश्च लोके
 बहुल मुपलम्भ , आरोपिते रेव शुक्तिरजतरज्जु सर्पशकात्रिपभावित
 गट्टादिभि सत्यस्य हर्षभयमरणगरलहरणादे दर्शनात् । तत्रा
 स्याप्रार्थेन शुभादि , प्रतिविम्बेनबिम्बतत्त्व, लिप्यक्षरै रक्षराणि, रेखा
 गणयादिभिस्सत्यगणयादि , चित्रपरूषादिभि पुराणवृत्तातादि ,
 नादविशेषोपाधिक शब्दनानात्तेनार्थभेदश्चेति अमर्त्यैरेव सत्यानि
 निश्चीयन्ते । तथा बाष्पारोपित धूमादिभि र्यद-ठासन्निहित धूम
 ध्वजादिसिद्धि । नचात्र सर्वत्र तत्त त्समिस्वरूपमेव सत्य कारण
 मिति बाध्यम् , ज्ञातिस्वरूपमात्रस्य कारणजे ज्ञतघन्तरादपि तदुत्पत्ति
 प्रसगात् । निषयविशेष विशेषितायास्तु कारण बोक्तो नागृहातविशे
 षणन्यायेन निषयस्यापि कारणत्वावश्यम्भवात् । नचा सत्यास्सत्यसिद्धौ
 लिङ्गाभिभवा साध्यसिद्धिप्रसगइति बाध्यम् , यादृच्छिकसनाददशाया
 मिष्टप्रसगात् । तन्निदिनियम प्रसज्यत इति चेन्न,— तदनियमस्या
 सत्यत्व प्रयुक्ततामावात् । अपित्व व्याप्तिनिग्रन्धनत्वात् । व्याप्त

यते । पूर्वार्धेन वादार्थसंग्रहः । उत्तरार्धेन तत्फलसंग्रहः । (असत्या
 दित्यादि)विद्धिः- ज्ञप्तिः । असत्या तस्योत्पत्तिप्रदर्शनं दृष्टान्ततया ।
 उत्पत्तौ निदर्शनं आरोपितेत्यादि । शंकाविषयभावितगरुडनिदर्शनं परोक्षे
 प्यनिर्वचनीयागीकारेण । “तथेत्यादि” ज्ञप्तौ निदर्शनम् । प्रतिविम्बे विम्ब
 भेदाध्यासा तद्विशिष्टरूपेणासत्यत्वम् । “लिप्यक्षरैः” लिपाध्यास्ताक्षरैः ।
 एव मुत्तरत्वापि विवक्षा ग्राह्या (नादेति) नमो नाम इत्यादौ कल्पित
 त्वस्वदैव्यादिविशिष्टत्वेन मित्रस्य शब्दस्यार्थभेदधीदेमुत्थमिति भावः
 (लिङ्गाभिभवादिति) लिङ्गरूपा द्विभ्रमात्, अर्थाध्यासा दित्यर्थः ।
 निषयस्याहेतुत्वेपि असत्या तस्यसिद्धि रणरिहायां, ज्ञानस्या प्यसत्यात्वा

हि साधनं । नह्यसन्धूमाभासो बहि व्याप्तः । बहुल्लोद्वत्वादिवदना
 रोपितत्वास्यापि व्याप्युपयोगितया न्यव्यतिरेकसिद्धत्वात् । प्रति
 बिम्बादेश्चासत्यस्यापि सत्यमुखादिसिद्धौ अन्वयव्यतिरेकाभ्या व्याप्ति
 सिद्धे । प्रतिबिम्बस्यासत्यत्वेपि बिम्बप्रतिबिम्बयो र्याप्तिस्तस्या,
 तद्वशा तत्र बिम्बसिद्धिरिति चेन्न,— व्याप्ति हि सम्बन्धत्वाद्व्याप्य
 व्यापकसापेक्षा, कथं तयो रन्यतरामावे सा सत्यामवेत् । अतो व्याप्यं
 प्रतिबिम्बादिक मसत्यमेवेति तद्वताव्याप्तिरपि तद्वतमाखिन्यादिवदसत्यैवा
 नच विषयमिथ्याये तद्विषय इतिसत्यत्वसिद्धिः ? नहि नभ प्रसून
 मिथ्यात्वे तत्परिमळपारमार्थ्यम् । अतश्शास्त्रादे मिथ्यात्वनिश्चयेपि
 ततः परमार्थनिर्निवेशे ब्रह्मनिश्चय उपपद्यते । नच सहसाशाम्प्रत्या

दित्याह (नचेति) नन्वसत्या तस्यसिद्धिसम्भवेपि कथ मसत्यतया
 ज्ञाता च्छास्त्रा तसिद्धिः ; यद्यपि शास्त्रेण ज्ञानोत्पत्तेः प्राञ्छास्त्रं
 नास्त्यतया ज्ञातम्, तथापि ज्ञानोत्पत्तिदशायां तथा मर्षति रनन्तर
 मनाश्वासप्रसंग इत्यत्राह (अतः शास्त्रादेरिति) असत्यस्य सत्य
 ज्ञापकत्वे सिद्धे अनाश्वास एव नोदेतु मळम् ; अन्यथा सत्यत्वे
 स्पर्शनाश्वास एव स्यात्, सत्यतया ज्ञातादपि भ्रमदर्शनात्; अपौरु-
 षेयत्वादिना तन्निरासश्च सुलभ इति भावः । एव मसत्यतया ज्ञान
 मभ्युपगम्योक्तं, यस्तुतस्तु तदेव नेत्याह (नचेति) श्रवणदशा
 मारभ्य निवर्तकज्ञानोदयपर्यन्तं शास्त्रस्यासत्यता न धिय मारोहति,
 अपितु तदतिरिक्ताना मेव, आपातत स्त्ववृत्तिविरोधप्रतीतिः पश्चान्मनन
 निधिध्यासनाभ्या मसम्भावनाविपरीतभावनानिरासे सति अनन्तरो-
 त्पन्नज्ञानमेव शास्त्रस्या प्यसत्यतां विषयीकरोतीत्यर्थः । ननु शास्त्रं
 प्रपञ्चनिवर्तकज्ञानेनैव निवर्तते, उतान्येन? आद्ये निवर्तकज्ञाननिवृ-
 त्त्यर्थं ज्ञानानन्तर मपेक्षणोपमं, द्वितीये स्थनिवृत्त्यर्थमापि; अत
 उभयधाप्यसत्यतया ज्ञातस्य शास्त्रस्य ज्ञानोत्पादकत्वं मावश्यक

सत्यताधिपमधिरोहति, स्वजन्यविश्व निवर्तकाद्वैत बोधजन्मन.प्राप्स्यत्य
तथैवावभासात् । अतोबोधनदशायां स्वयमपि सादित्यवभासात्
स्वजन्य बोधसामर्थ्यादेव स्वस्यापिनिवृत्तिसिद्धौ पुनः बोधान्तरस्या
नपेक्षितत्वेन तदुत्पादकत्वाभावाच्च न कश्चि द्विरोधः । नच वाच्यं
सत्यतया प्रयक्षादिसिद्धस्यापि प्रपञ्चस्यशास्त्रेणैव शास्त्रसिद्धसत्यत्व
स्यापि ब्रह्मण केनचिद्वाधेमिथ्यात्व सम्भवतीति , अदर्शनादेव
तन्निरासात् । नच कारणदोष निश्चयात् फलित प्रतीति विषयबाधः,
यादृच्छकसवादि छिन्निगविभ्रमादिभि रेवानैकान्त्यात् । अतो वस्तुतो
मिथ्याभूतादपि शास्त्रादेः परमार्थसद्वितीयब्रह्मनिश्चय उपपद्यत इति ।

मित्यत्राह (अतो बोधनदशायामिति) (स्वयमपीति) अर्धवदिति
भावः । स्वस्यापार्त्यपिना स्वव्यतिरिक्तस्य कृत्स्नस्य ब्रह्मणात् निव
र्तकज्ञानमपि गृह्यते । बोधनदशाया मित्यनुयादस्या सत्यताज्ञानं
विरोधितया शङ्कितुं योग्य परिहृतम् , शकान्तरपरिहार स्वीपत्कर इति
भावः । सदित्यवभासा त्वजन्येत्यन्वयः । यद्वा प्रपञ्चमिथ्यात्वावगाहिपूर्वं
ज्ञानातिरेकेण ज्ञानान्तरेणैव शास्त्रस्य मिथ्यात्वावगाहन मित्युक्ताधातद-
वदन्वयेन मिथ्यात्वावगाहनमिव शास्त्रस्य प्रपञ्चनिवर्तकज्ञानातिरेकेण
स्वनिवृत्तये द्वितीयज्ञान मपेक्षेत, तथा च सत्यतया ज्ञातस्यैव शास्त्र-
स्यद्वितीय ज्ञानजनकत्वं वाच्यमिति कस्यचिच्छका आपेतेति ता-
न्निरास्यति (अतोबोधन दशायामिति) मननादिभि रसंभावनादि निरा-
स्येन स्ववृत्तिविरोधशङ्कानिरासात् न ज्ञानान्तरापेक्षेति भावः । नन्वेव
भ्रमहता प्रयत्नेना सत्यात्सत्यसिद्धिः किमर्थं साध्यते, बाधादेव प्रपं-
चवद्ब्रह्मणोपि मिथ्यात्वसंभवा दित्यत्राह (नचवाच्यमिति) एवं तदस्य
शङ्का निराकृत्य नच सदस्येत्यादिनोक्तं प्रकृत मुपसहरति (अतो
वस्तुत इति) बाधार्थोपसंहारोवा । पूर्वस्मि न्यक्षे वस्तुत इति पद
स्मारकम् । द्वितीययोजनाया मुसंहारान्तराभाषो निमित्तम् । यद्वा- बाधा
प्रपञ्चासत्यत्वं साधयता त्वया ब्रह्मण सत्यत्वं नाङ्गीकर्तुं शक्यम्,

अत्रोच्यते । यदुक्तं मसत्या तस्योत्पत्तिर्दृश्यत इति । तदसत्,
सत्यैर्ज्ञानादिभिरेव तत्र तत्र तत्सिद्धेः । यत्तत्रोक्तं- ज्ञातिस्वरूपमात्रस्य
कारणत्वे ज्ञातवन्तरादपि तत्सिद्धिप्रसंग इति । तदपि मन्दं, ज्ञाति
स्वरूपाणां परस्परविचित्रशक्तित्वात् । विषयविशेष मन्तरेण वैचित्र्य
कुत स्तिद्धमिति चेत् ? किमयं मुत्पत्तिप्रश्नः, उत ज्ञातिप्रश्नः ? आद्ये
तत्सामग्रीवैचित्र्य मेवोत्तरम् । तदेव च कुत स्तिद्धमिति चेन्न; -
सामग्रीवैचित्र्यपारवश्यस्य सार्वत्रिकत्वात् । सामग्रीवैचित्र्यथादेव हि

अत्रापि बाधसंभवात्, अतः कथं त्वन्मते सत्यस्य सिद्धिरिति
सिद्धान्तिशङ्कां परिहरति (नच वाच्यमिति) (तन्निरासादिति) बाधकज्ञा
ननिरासादित्यर्थः (नन्वेति) दुष्टकारणजन्यत्वस्या प्रामाण्यव्याप्तत्वा
दत्र च तन्निश्चयस्य सत्त्वात्तरकार्यं मप्रामाण्यानुमितिः कल्प्यते,
तदंतर्गततया विषयाभावसिद्धेर्बाधकज्ञानं फलितमित्यर्थः (यादृ
च्छिकेति) लिंगविभ्रमस्थले दोषजन्यत्वे सत्यप्रामाण्याभावाद्दुष्टका
रणजन्यत्वमप्रामाण्यं प्रत्यनेकान्तिकम्, अतो दोषनिश्चयस्या कारणत्वा
च्च तद्वत्ताद्बाधकप्रमाकल्पनमित्यर्थः (ज्ञानादिभिरिति) आदिश
ब्देन लिपिस्वरूपादिः । ननु सर्वत्रापि विषयविशेषादेव ज्ञानवैचि
त्र्यसिद्धिः, नान्येन, अतः शक्तिरूपवैचित्र्यमपि विषयविशेषादेवेति
शङ्कते (विषयविशेषमिति) (आद्यइति) ज्ञानसामग्रीवैचित्र्यथादेव ज्ञा
नवैचित्र्यं च विषयविशेषादित्यर्थः । सामग्रीवैचित्र्यमपि विषय
विशेषादेवेति शङ्कते (तदेवेति) सामग्रीवैचित्र्यं तत्सामग्रीवैचि
त्र्यथादेवत्यर्थः । ननु ज्ञानसामग्रीवैचित्र्यप्रयोजकं तत्सामग्रीवैचित्र्यं
विषय एवेत्यत्राह (सामग्रीति) तत्प्रयोज्यत्वाच्च तत्प्रयोजकमिति भावः ।
ननु सामग्रीवैचित्र्यार्थीनं वैचित्र्यविशिष्टं, ज्ञान हेतुरिति वाच्यं,
स च विशेषस्तत्तद्विषयत्वमेव, अन्यस्यासंभवात्, तस्य च तत्त
द्विषयस्वरूपत्वाद्द्विषयस्यापि भयादि हेतुताप्राप्तेरिति शङ्का त्रिरा

तत्तद्विषयत्वनियमोपि सविद । नच तत्तद्विषयत्व मेव सामग्र्यधीनो
विशेष इति वाच्य, एकविषयत्वेपि सामग्राविशेषा त्वन्यक्षत्रपरोक्षत्व
स्मृतितानुभवाभ्यन्तरनिवर्तकत्व तदशक्तत्वादिविशेषदर्शनात् । नच
विषयोपि इतिसामग्र्यनुप्रविष्ट इति वाच्य, अतीतानामलानुमन्ना
दिषु तदयोगात् । अस्मदादिप्रत्यक्षज्ञानमात्र त्रिविध्यसम्प्रयोगाधार
तया तस्य कारणत्व मिथ्यते । नच मिथ्याभूतस्य विषयस्य सम्प्रयो
गाधारता, प्रकाशात्पूर्व तत्स्वरूपाभावात् । प्रकाशस्य च सम्प्रयोग
समन तरभासित्वेन चक्रसाध्यप्रसंगात् । द्वितायेरि स्वयंप्रकाशा
दनुपपत्त्यादेर्वा यथाभिमान तात्सिद्धि । तथाप्यत्र तत्रचित्रयो
पद्विषयविशेष एव कारणमिति चेन्न, विषयविशेषस्यैव तत्र
तदन्तराचित्ररूपत्वात्, तत्प्रकाशप्रति सत्यस्य दोषद रे
प्रयोजकत्वात् । मिथ्याभूतस्य विषयस्य च तत्प्रकाशप्रयोजकत्वे सत्या

करोति (नचेति) (एकेति) तथाच, ज्ञानवैचित्र्य विषयादेवेति नियमो
ऽसिद्धइति भाव (ज्ञप्तिसामग्र्यनुप्रविष्टइति) तत्रच विषयादेव ज्ञान
वैचित्र्यसिद्धिरिति शब्दार्थ । ननु रज्जुसर्पादि ज्ञानस्य प्रत्यक्षावा
तत्र विषयो यत्र सामग्र्यनुप्रविष्ट इत्याश्रयाह (अस्मदादीति)
सम्प्रयोगाधारस्य, प्रकाशात्प्रतिविशेष । अत्रैव विषयसंयोग
वाशानादृष्टव्य । ज्ञप्तिमग्नपक्ष दूषयति (द्वितीयार्थ) (यथाभि
मानमिति) प्रत्यक्षायादिर ममतभेदेन स्वमवाशा दृष्टव्यस्यत्वाद्वा,
शक्ति स्त्वादिशब्दग्राह्यानुमाना दित्यर्थ । ननु भयजननशक्ता
परोक्षेषु स्वयंभावादि भ्रमेषु भगन्तरवैचित्र्य विषयविशेषादय
ज्ञाप्य, तथाच तत्रास्त्यस्य स्वयंवैचित्र्यस्य हेतुव सिद्धमिति
शक्ते (तथापीति) प्रयोजकत्वेस्त्यादित्य वा सत्यादितिच्छेद । एव
शक्तिवैचित्र्या दतिमग्न निरासदन, सम्प्रतिविषयवैचित्र्या दति

दसत्यप्रतीतिमात्रसिद्धे । तदुपलक्षितस्य ज्ञानस्य च हर्षभयाप्ययादिहेतुत्वे
 प्युपलक्षणस्य तस्य हेतुत्वाभावात् । नहि कारणोपलक्षणं मपि
 तत्कार्यकारणं भवति, अतिप्रसगात् । अ वयव्यतिरेकाभ्यां नाति
 प्रसग इति चेन्न । विषयस्यैव निरपेक्षहेतुत्वनिवक्षायामप्रतीयमाना
 दपि सर्पादेर्भयादिप्रसगात् । ज्ञातिसापेक्षत्वनिवक्षायामुपलक्षण
 मात्रेणान्यव्यतिरेकयो रन्यथासिद्धे । तहि ज्ञाते रुपि निरपेक्षाया
 हेतुत्वे ज्ञातच-तरादपि तदुत्पत्तिप्रसगः, सविषयाया हेतुत्वे विषयोप
 लक्षणत्वमिति विपरिवर्तप्रसग इति चेन्न, - ज्ञाते रुपलक्षणत्वे तदुप
 लक्षितस्य विषयस्याज्ञायमानदशाया मपि भयादिहेतुत्वप्रसगात् ।
 कार्योत्पत्तिदशाया मपि कारणोपलक्षणारस्थानापेक्षायां ज्ञानात्तरेण
 तस्यापि कारणत्वस्वीकारात् । नचैव विषये प्यस्त्विति वाच्यं, विष
 योल्लेख म तरेण विषयिणो ज्ञानस्यानस्थानाभावा देव केवलज्ञाना

प्रसगनिरासेपि दोषहत्याह (तदुपलक्षितस्येति) (अतिप्रसगादिति)
 चन्द्रोपलक्षकशाखायां श्वद्रकार्यविषय प्रकाशहेतुता प्रसगादित्यर्थः ।
 (विषयस्यैवेति) यद्विषयस्यैव निरपेक्षस्य ज्ञानविषयत्व मनपेक्षा
 पि हेतुत्व मभ्युपगम्येत तदापर मन्वयव्यतिरेकयो रन्यथा सिद्धिः,
 नचैषोभ्युपगमस्तवश्यकः, अप्रतीयमाना अपि सर्पादेर्भयादिप्रसगो
 ज्ञानस्या हेतुतापत्त्या विषयस्य कारणीभूत ज्ञानोपलक्षणत्वेन कारणत्वा
 नुपपत्तेः, एवं च सापेक्षस्य हेतुतावाच्या, तनचान्यव्यतिरेकयो रन्यथा
 सिद्धिरेवेत्यर्थः । “निरपेक्षायाः”- सर्पादिविषयकत्वानपेक्षाया । यथा
 ज्ञानाभावदशाया तदुपलक्षिता द्विषया ज्ञयादिप्रसगः तथा विषया
 भावदशायां तदुपलक्षिता ज्ञाना ज्ञयादिप्रसगस्तु न वक्तुं शक्यः,
 तदानीमपि सर्पादिविषयोल्लेखे तस्येष्टत्वा दित्याह (नचैवमिति)
 अनुल्लेखस्य विद्यमाने ज्ञाने असम्भवादेव न तद्वशाया भयादिप्रसगा
 चकाश इत्याह (विषयोल्लेख इति) ननु सिद्धान्ते विषयानुल्लेखेनापि

तदुत्पत्तिप्रसंगस्या नवतारात् । अप्रसृतनिर्विषयाम्युपगमपक्षेपि प्रस-
रावस्थाविशेषविशिष्टस्य कारणत्वस्वीकारात् । ज्ञान मन्तरेण विषय-
स्याप्यवस्थानं कथं मिति चेन्न; - क्षणभंगात्मक्याद्यादिप्रसंगात्
त्ययापि तत्प्रतिक्षेपात् । तथापि लिंगतज्ज्ञानयो र्विवात्रापि विषयविष-
यिणो द्वयोरपि कारणत्व मस्त्विति चेन्न; - तत्र द्वयो रध्यन्यथासिद्धा
न्यव्यतिरेकत्वात् , अस्तु विषयस्या न्यथासिद्धत्वा द्विपयिण श्व
हेतुताया दुस्सज्जात् । लिंगज्ञानेपि विषयस्योपलक्षणत्व मस्त्विति
चेन्न; - लिंगभ्रमे प्युपलक्षणत्वसिद्धेः तदुपलक्षितेन ज्ञानेन लिंगिसिद्धि
नियमप्रसंगात् । अतो न लिंगज्ञाने विषयोपलक्षणत्वम् । अत्रापि
तर्हि विषयान्तरोपलक्षितज्ञाने प्युपलक्षणत्वं सिद्धमिति ततो हर्षादिसिद्धौ
घटकुट्ट्यां प्रभात मिति चेन्न; - तद्विषयोपलक्षणज्ञसिस्वरूपविशेष-
स्यैव तत्कारणत्वस्वीकारान् । यथा गुणविशेषोपलक्षितजात्यादि

ज्ञानस्वरूपावस्थाना दतिप्रसंग स्तुल्य इत्यत आह (अप्रसृतेति)
ज्ञानावस्थाविशिष्टं कारणम् , तदेव च विषयोपलक्ष्यं, तच्च प्रस-
रणविशेषदशापानेवेति नानुल्लेखावस्थाया मतिप्रसंग इत्यर्थः । ननु
यदि ज्ञाने विषयस्योपलक्षणात्वा न्न भवादिहेतुत्वं, तदा लिंगकरण
तापक्षे लिंगस्य कारणता न स्या दित्याशङ्कते (तथापीति) लिंग
ज्ञानस्या ध्यन्यथासिद्धिरेवेति शङ्कते (लिंगेति) ननु लिंगविभ्रमा
दपि अनुमिति भवत्येव भ्रमरूपेत्यत्राह (तदुपलक्षितेनेति) प्रमा
रूपा अनुमितावेव हेतुत्व मित्यर्थः (विषयान्तरेति) ज्ञानमात्रं सर्पाद्यप-
लक्ष्य मविशेषादिति भावः । “ सिद्धौ ” - सिद्धिप्रसंगे । सर्पा-
दिना तद्विषयकमेव ज्ञान उपलक्ष्यमिति परिहरति (तद्विषयोपलक्ष-
णेति) अयं बहुव्रीहिः (यथेति) पाकजरूपसमानाधिकरणद्रव्यात्
साक्षाद्व्याप्यजातिः पृथिवीत्व मित्यत्र जातिविशेषः पृथिवीत्वशब्दाच्चो-
क्तः । तदेव विषय इत्यर्थः । वस्तुतो न लिंगं करणं, परमार्थ

स्वरूपस्य वाच्यत्वे गुणस्य वाच्यबहिर्भावः , तथात्रापि विषयस्य कारणबहिर्भावः । भवतु वा परमार्थधूमाद्युपपन्नं ज्ञान कारणमिति, तथापि भवतो न कश्चि ह्यम , तत्रापि विषयस्या कारणत्वात्, सर्वत्र ज्ञानस्य सत्यस्य कारणत्वसिद्धेः ।

किंच —

कार्यकारणभावेहि पौर्वापर्यं मुदीर्यते ।

असत्यत्वे कस्य पूर्वभावेति कस्य चिद्भवेत् ॥

ननु तत्तद्विषयाणां मिथ्याभूतानां अपि कारणत्वं शास्त्रतः सिद्धयति, “स्वप्ने व्यगम्यागमनच धर्म्य” मिथ्यादिभिः सत्तद्विषयाणां मेव हि शुभाशुभादिसिद्धिहेतुः स्वप्नाध्यायादिषु पठ्यते, इति चेन्न; - उपचारादपि प्रयोगसम्भवात्, तद्भ्रमस्यैव तत्र हेतुत्वात् तस्य च सत्यत्वात् । रामार्थानां ईश्वरसृष्टत्वपक्षे तन्मिथ्यात्वासिद्धेः च ।

यत्तु लिप्यक्षरे रक्षरग्रहणमिति । तत्र लिपिस्वरूपं सकेतो वर्णबुद्धिश्च न मिथ्याभूता । नच वर्णबुद्धिरेव तद्वर्णबुद्धिहेतुः, आत्मा श्रयप्रसंगात् । नच लिपिषु वर्णभ्रमः सत्यवर्णवर्णहेतुः, गौरवात् ।

धूमोपपन्नज्ञानस्यैव प्रमानुमिति हेतुत्वात् , असौ न तद्दृष्टान्तामुत्तोधादपि विषयो हेतुः रित्याह (भवतु चेति) इदं च सार्धं भ्रमतान्तरं रीतिर्योक्तं , स्वप्ने प्रमाया उत्पत्तौ स्वतः स्वामीकारात् (तथापीति) तथा चेत्यर्थः । (शुभेति) धनं प्रयोजनं मस्येति विग्रहे “स्वर्गादिभ्यो यदि” श्रुत्युपपन्नं यत्प्रत्ययान्तेन धन्यशब्देन धनहेतुत्वावगते । “सकेतः” - भस्या लिपे रयं वर्णो बोद्धव्य इति बुद्धिसंकेतः । वर्णबुद्धेर्लिप्यक्षरपदेन विवक्षायां दूषणान्तरं ग्राह्यं (नचेति) भ्रमप्रमाभेदात्तात्माश्रयः

स्वेतनशा देव तसिद्धा वर्णभ्रमस्य कारणरूपत्वेने प्रमाणाभावात् ।
भावेपि तत्पारमार्थिकरूपोक्तं वा च ।

रेखागमयपि स यादव रेखासन्निवेशसादृश्यभावात् पूर्णानु-
भूतगमयस्य पुरुषस्य प्रथम गमयस्मृति । अननुभूतगमयस्य तु
न गमयस्मृतिरिति, रेखासादृश्याप्रोधानात् । कदाचि दातृगमयेन
गमयोपलक्षणा पश्चाद् रेखाया मपि कस्यचिद्गमयभ्रम स्सम्भवेदपि,
तस्यापि न तत् पर किमपि तत् स्तन्यगमयज्ञान मिति समस्तीति
नासत्यात् मत्वधी ।

चित्रपुरादिभिः पुराणवृत्तान्तादिज्ञानेपि उपदेशो वा, प्रयुत
पुरुषलिखितवचनसाये सति लिंगं वा, निदानं, नतु चित्रगोचर
पुरुषभ्रम ।

नादविशेषोपाधिकशब्दनानात्रेपि तत्तन्नादाभिव्यक्तरूपेण स-
म्बन्धग्रहणसदृक्तशब्दस्वरूपं मेवार्थधीहेतु । तच्च विशेषणेन सह

इत्यर्थं (सर्वेतेति) भ्रमेपि सकेतस्यापेक्षितत्वादिति भावः ।
यद्यपि यत्र गोसदृशो गवय इत्युपलक्षणेन गवयप्रतिपत्तिः तत्र तत्
पश्चाद् द्वेष्टागवयेपि गवयभ्रमस्सम्भवति, तथापि तेन भ्रमेण
ततः परं कस्याप्यर्थस्या सिद्धेर्ना सत्या स्वल्पसिद्धि रित्याह (यत्र
त्विति) (चित्रेति) अचिच्चित्रं प्रदर्श्य तदनु रूपपुराणवृत्तान्तस्यो
पदेशात् यत्रतु विश्वम्भणीयपुरुषलिखितत्वनिश्चयः तत्रानुमानात्पुराण
वृत्तान्तज्ञान मित्यर्थं (नादेति) नगो नाग इत्यादौ न कल्पितह्रस्व
दैर्घ्यादिविशिष्टशब्दत्वेन कारणत्वं, किन्तु ह्रस्वदीर्घादिनादाभिव्यक्त-
त्वेन, तथैव सकेतग्रहेपि, तत्र च ह्रस्वादिनादाभिव्यक्तत्वविशेषण
शब्दस्वरूपं च सत्यमेवेत्यर्थः । इदञ्चाभ्युपेत्योक्तम्, वस्तुतो नाना

सत्य मेव । नचौपाधिक शब्दनानात्, एतद्रूपस्य शब्दाय नालम्भात्, कल्पकाभावाच्च । क्रमयौगपद्यादिप्रकल्पदुरन्धत्वेन वर्णानां बोधकृते निरस्ते बोधकान्तर किञ्चि क्लृप्यते, तच्च सामर्थ्यादिशालिभि प्रत्यक्षयितुं मपि शक्यते, “स्फोटस्तु वर्णसमूहः” इति महाभारते व्युच्यत इति चेन्न, वर्णानां स्फोटव्यजकत्वेऽपि क्रमयौगपद्यादिनिरूप्यारतारप्रसगात् । परिहारस्य च समत्वात् । “स्फोटस्तु वर्णसमूहः” इत्यस्य वर्णानां मेव स्फुटीकरणशक्तिमात्रं निषेधत्वात् । समाधिप्रयेष्वपि शब्दब्रह्मापरनामो वाच्येतरस्यैव कस्यचिद्वाचकहेतोः परब्रह्मानुसन्धानोपकारकतया ऽनुमधेयवशित्वे, तावत् एव च योगिभिः साक्षात्करणतः । स्फोटः पणनिस्तार इत्याचार्यादिप्रयेष्वनुसंधेयः ।

वष्पारोपितरूपेण यादृच्छिकाग्निसिद्धिस्तु न भ्रमसामर्थ्याधीना, अन्यथा सर्वत्र तद्गमे तत्सिद्धप्रसंगान् । अत एव हि तत्र प्रामाण्यमपि नागीक्रियते । अपापि यादृच्छि ब्रह्मसद्वत्त्वे शास्त्रादेस्त्वयमप्रमाणत्वात्प्रमाणांतरासम्भवाच्च, न तत्सत्यत्वोपपत्त्या शक्यः ।

तदेव लोकदृष्ट्या अगदृष्ट्या च सत्यादेन सत्यस्य सिद्धिः । भवदृष्ट्याऽसत्यादसत्यस्यैव सिद्धिरिति न कश्चिदप्यसत्यास्य सिद्धिरुदाहर्तुं शक्यते । असत्यस्यापि प्रतीतिः सत्यादेन दोषादेर्भवति किं पुन सत्यस्य ।

एव स्वाभाविकमिरयाह (नचति) कल्पकं शब्दं (क्रमेति) उपलब्ध्मोपस्थित्याह (तच्चेति) आगममपि प्रमाणयति (स्फोट इति) एव च पदस्फोटं सिद्धे व्याघरात्तद्वैक्ये कल्पितदैर्घ्यादिभेदादेवार्थभेदधीरिति भावः । अनिवार्यापरिहारानुरोधाच्च वर्णस्फोटो ऽत्र विवक्षितः । स्फुटीकरणमयबोधन (अग्निसिद्धिरिति) सिद्धिः प्रमाणाभावाप्रयुक्तासत्त्वशकाधिच्छित्तिः । “अत एव” - अग्निसिद्धिस्त्वाम

ननु लक्षणत्वं नाम ज्ञाप्यबहिर्भावे व्युपलक्ष्य ज्ञानहेतुत्वं, तथा च मिथ्याभूतस्य विषयस्य उपलक्षणत्वांगीकारे पुनरपि हेतुत्वं सिद्धे मिति चेन्न; - उपलक्षणं हि न स्वरूपेण ज्ञापयति, अपितु स्वज्ञानेन; तथा च ज्ञानगत मेव हेतुत्वं न पुन विषयगतं, विषयस्य मिथ्यात्वेन हेतुत्वायोगात् । अन्यथा कुलालविज्ञानविषयभूतस्या गामिघटस्य घटं प्रतिहेतुत्वं स्यात् । न च तद्युज्यते, नियतपूर्ववृत्तित्वाभावात् । न च तावता विषयस्य हेतुत्वाभावे कुविन्दज्ञानस्यापि हेतुत्वं स्यादित्यतिप्रसंग इत्युच्यते वक्तुम् । तद्वदत्रापि । कार्यस्य कारणकालासन्निधाना तत्रां हेतुत्व मिति चे तुल्यं, अधिशेषा दसान्निध्यस्य । अथाप्यत्र पुनः अतिप्रसंगात् तत्परिहारार्थं विषयस्यापि हेतुत्व मकामेनापि स्वी-
कर्तव्य मिति चेत् ? तर्हि कर्तृज्ञानविशेषणे घटादावपि किं न स्वीकार्यं । कार्यकारणभावनियमस्या यस्यांगीकार्यत्वात् कारणावत्त मेव वैयर्थ्यन्तेषु तेषु स्वीक्रियत इति चेत् ? तुल्य मत्रापि । तर्ह्यसत्येपि कारणत्व मस्त्विति चेन्न; - व्याघातात् । नियतपूर्वभा-
वित्वं हि कारणत्वम् । व्यावहारिक मपि कारणत्वं तेनैव रूपेण निर्वहन्ति दुर्धतण्डिकाः । पूर्वभावित्वं हि पूर्वकालसत्त्वं मेव । कारणं

व्याघातादेव । तद्वचनैः प्रमाणजनकत्वे सत्यपि प्रमाणमिति न व्यव-
ह्रियत इत्यर्थः (कुलालेति) आगामिघटज्ञानस्य तच्चिकीर्षाद्वाराघट-
निर्माणप्रयोजकत्वादिति भावः । “ तत्र ”- आगामिघटे (अस्मान्निध्यस्येति)
असत्यस्येति शेषः । आगामिघटादेरपि हेतुत्व मस्त्वित्यभिप्रायेण शङ्कते
(अत्रापिति) व्याघातोपपादनं (नियतेति) इदं युष्माकमपीष्ट मित्याह
(व्याघाद्वारिकमिति) कारणपदार्थं निवेचनेन कारणस्य सत्य मुक्तं,
प्रकारान्तरेणापि तदाह (कारणमिति) ननु भावित्वांशं परित्यज्य
नियमेन यस्मात् पूर्वकाले यत् तत्त्वं कारणस्य मित्युच्यते, इदं चाव-

हि पूर्वावधि । अत्रापि च स्वसद्भावेनैव । कारणानां नियतपूर्वत्व
मिति सामान्यनिर्देशेऽपि तत्र सद्भावो सद्भावो वा कश्चिदेक परि
शिष्यते, परस्परविरोधात् । तत्रासद्भावनपक्षे स्वकारणलक्षणात्वा दय
भूयते । सद्भावपक्षे स्वयंशिष्यते । अतो नागामिनः कारणमम ।
नाप्यत्यन्ता सत । तेन सत्यादेव कारणात्कार्यस्य ज्ञापका द्वा
ज्ञाप्यस्य सिद्धिः । श्रुतिरपि — “ कथं गतं स्सज्जायेते ” इति,
“ सम्भूता ” इति, “ सदेवसोम्येदमग्र ” इति च । ननु मिथ्यार्थ
ज्ञानस्योपलक्ष्यज्ञानहेतुत्वेऽपि तज्ज्ञानोपलक्षणार्थं मिथ्यार्थस्य हेतुत्वं
मिति चेन्न, - तत्रापि तज्ज्ञानस्यैव हेतुत्वात् । तथाचानग्रस्येति
चेन्न, अग्रव्यवस्थाभावात् । तथा च सत्यस्यैव ज्ञानस्य हेतुत्वं
मिति नासत्यात्सत्यसिद्धिः ।

सोऽपि समानमित्यत्राह (नियतपूर्वत्वमिति) नियतपूर्वत्वमित्यनेन
योर्वोभिधीयते, तस्य निर्देशोपात्तरथः । (तत्रति) नियमेन यदित्यत्र
साक्षात्त्वा दस्तीति वा नास्तीति वा वक्तव्यमित्यर्थः । ननु अस्ति
नास्तीत्युक्तं मुच्यते, अस्तिवगर्भलक्षणं दण्डादिषु, नास्तिवगर्भं
मृत्सु इत्यत्राह (परस्परवि) एकस्मिन्पक्षे अस्तिवनास्ति
त्वयो विभागेनान्वयो न सम्भवति, आवृत्त्या वाक्यभेदप्रसंगा
दनुगतलक्षणासिद्धेः च, सतश्च यस्मात्पूर्वं नियमेन यदस्ति च
नास्तिचेति समुच्चितास्तिवनास्तित्वाभ्यामन्वयो वाच्यः, तत्र च
विरोध इत्यर्थः (अकारणेति) सम्प्रतिपक्षे कारणे दर्शनादकारणे
दर्शनाच्च कारणलक्षणात्वासम्भवा दित्यर्थः । “ सिद्धिः ” - उत्पत्तिः
ज्ञप्तिश्च (अवश्येति) उपलक्षणवन्त्येति शेषः । विम्वानुमानेऽपि
ज्ञानस्यैव हेतुत्वमिति पूर्वोक्तन्यायेन सिद्धं, इदानीं लिङ्गस्य हेतु

किंच प्रतिबिम्बा द्विम्बसिद्धौ विप्रतिपन्नः प्रतिबिम्बो विम्बपूर्णकः
 प्रतिबिम्बत्वादिति वा, प्रतिबिम्बज्ञानं विम्बज्ञानपूर्णकं प्रतिबिम्बज्ञानत्व
 दिति वा अनुमानप्रवृत्तिः । उभयत्रापि सत्यादेव ज्ञाप्यसिद्धिः, प्रति
 बिम्बस्य ज्ञानस्य च सत्यत्वात् । नहि चन्द्रा दिव्यनुमान
 प्रयुज्यते, व्यभिचारात् । अपितु च सत्त्वेना रोपितं वा दिति । चन्द्र
 त्वेनारोपितत्वं सत्यं मेव । यथा रजतत्वेनारोपितं मिदं मिति ज्ञान
 परमार्थप्रियमेव, बाधकज्ञानत्वात्, तथा प्रतिबिम्बचन्द्रोपनिर्दिष्टं ज्ञानं
 परमार्थप्रियमेव । ततो वा नास्त्या सत्यसिद्धिः ।

किंचासत्यत्वेऽपि प्रतिबिम्बादेर्ज्ञातृत्वज्ञानाद्यनेकसत्योपक्षेपेणैव
 सत्यबुद्धिहेतुः सतिद्धिः ।

त्वेऽपि तत्र नास्त्या सत्यसिद्धि रित्याह (किंचेति) “ विप्रतिपन्न”
 इति पक्षविशेषपरः, ननु विप्रतिपत्तिपरम्, स्वार्थानुमानत्वात् (इति
 वानुमानप्रवृत्तिरिति) एतत्प्रयोगानुरूपं मनुमानं मित्यर्थः (ज्ञानस्येति)
 भावमधानो व्यपदेशः (नहीति) यदि चन्द्रत्वादिति प्रयोगानुरूपं
 मनुमानं स्यात् तदा प्रतिबिम्बचन्द्र चन्द्रत्व हेतुश्च प्रातिभासिक
 मणीकृत्य तत्रास्त्या सत्यसिद्धिः शक्येतापि, ननु तद्वानुमान, व्य-
 भिचारादित्यर्थः । ननु प्रतिबिम्बत्वस्य हेतुत्वेऽपि तदेव प्रातिभासिक
 म्यादित्यत्राह (अपित्विति) एतज्जलोपाधिकं चन्द्रत्वप्रकारकारोपविषय
 शब्दसन्निधानवान् जलोपाधिकचन्द्रत्व प्रकारकारोपविषयत्वा दिव्य
 नुमानम् । इदमेव प्रतिबिम्बत्वप्रतिभासः । यच्च सत्यस्य मित्यत्राह
 (यथेति) तद्वद्विषयज्ञानत्वा दित्यर्थः । (ततोवेति) लिङ्गज्ञानं हेतुरिति
 पूर्वोक्तपक्षेण विवल्पः । स्वार्थानुमानत्वेऽपि अस्त्या द्विगात्सत्यसिद्धि
 षड्ता त्वया एव हि तदनुमानं मभिलषनीयमिति प्रयोगप्रदर्शन
 तात्पर्यं । विषयस्यासतः कारणत्वं मणीकृत्यापि मिथ्याभूतशास्त्रा द्रष्टा
 सिद्धिमाह (किंचेति) ज्ञातृत्व ज्ञानस्य च । आदिपदेन ज्ञानादेः

यत्तूपलक्ष्यबहिर्भूतत्वे सत्युपलक्ष्यप्रतीतिजनकान् उपलक्षणत्वं,
ततश्च ज्ञानोपलक्षणतया निषयो यद्यभिमतः स्यात्तर्हि तत्रेनास्त्या
स्त्यप्रतिपत्तिरिति : तत्र , वस्तुतो निषयस्योपलक्षणत्वं नपि नाम्यु
पगच्छाम , स्वेनेन वा स्वनिषयज्ञानान्तरेण वा सनिषयज्ञानस्वरूप
प्रकाशस्य प्राग्भोक्तत्वात् । अम्युपगम्यापि वदाम । नहि भ्रमनिषय
स्यापि सर्वथा मिथ्यात्वं न , सामान्यरूपेण देशकालान्तरादिषु
सत्त्वाम्युपगमात् । रजतज्ञानमिति तेन रूपेण उपलक्षणेन सत्य
मेवोपलक्षणम् । शुक्तिरजतज्ञानमिति प्रबुद्धपरामर्शेण शुक्तिरजतत्वं
तत्ससर्गाणां स्वरूपतः सत्यं वात् , शुक्तिगतस्यन्ताभावप्रतियोगिनोपि

परिग्रहः । असत्त्वं उपलक्षणत्वं च विषयस्य भ्युपगम्य परिहृतं,
अथानभ्युपगम्य परिहर्तुं मनुवदति (यत्त्विति) स्वप्रकाशेन ज्ञानेन
ज्ञानविषययोः युगपदेव ग्रहान्नविषयज्ञाप्यत्वरूपं उपलक्ष्यत्वं ज्ञान
स्थास्ति, अनुवदयमायपक्षेऽपि विशेषणज्ञानस्या हेतुत्वाद्वास्तवीत्यर्थः ।
उपलक्षणावानभ्युपगमेनोक्तं, तदभ्युपगमेनाप्याह (अभ्युपग
म्येति) (सर्वधेति) न स्वरूपतः, किंतु प्रतिपन्नदेशकालयो
रित्यर्थः (सामान्येति) देशविशेषानिर्धारणेन क्वचिद्देशकस्याचि
द्विषे सत्त्वाभ्युपगमादित्यर्थः । दूषणान्तरमाह (रजतस्यादिना) किं
रजतज्ञानमिति ज्ञाने असत्यस्योपलक्षणतया हेतुत्वं मुख्यते, उतशुक्ति
रजतज्ञानमिति ज्ञानइति विकल्पमभिप्रेत्य प्रथमे दोषमाह (रजतज्ञान
मिति) रजतज्ञानमित्यत्रोपलक्षणत्वेन रजतत्वेनोपलक्ष्यता स्यात्, तथा
च सत्यमेवोपलक्षणमित्यर्थः । द्वितीयमाह (शुक्तिरजतेति) किं शुक्तिरज-
तज्ञानमित्यत्र शुक्तिपदस्य सप्तम्यन्ततया ज्ञानान्वयेन शुक्तिविशेष्यक
रजतरत्नप्रकारकज्ञानमिति विवक्षितं, उत शुक्तिपदस्य षष्ठ्यन्ततया रजत
पदान्वयेन शुक्तिनिष्ठतया प्रतीयमानं यद्भजतत्वं तस्य ज्ञानमिति
विवक्षितमिति विकल्प्य, आद्यमाह (शुक्तिरजतरत्वेति) द्वितीये
(शुक्तिगततेति) "विशेषणविशेष्यतत्संबन्धादे" इत्यादिशब्देन वि

रजतस्य शुक्तिनिष्ठतया प्रतीयमानताया अपि सत्यवात् । शुक्ति-
निष्ठतया प्रतीयमानप्रविशेषितरजतज्ञानमिति विशिष्टरजतेनापक्ष-
णेपि न विशेषणविशेष्यतत्सम्प्रधादेरसत्यत्वप्रपञ्चयाम । अतो न
कचिदपि असत्यास्त्यसिद्धिः । यद्यपि चासत्यानां केचन द्रव्य-
व्यतिरेकनियमास्त्यसिद्धिहेतुनियमः, तथापि नासत्यादेरसत्यस्य
सिद्धिनियमो व्यवहर्तुं शक्यते, अदर्शनादत्रयव्यतिरेकासिद्धेः ।
सम्भावनागोपेपि यादृच्छ्रुमयादिलिङ्गविभ्रमादिवत् प्रमाणसम्भावनात् ।
असत्यास्त्यसिद्धिर्निर्णायकस्यापि प्रमाणत्वानुपगमेन

शेषणविशेषग्रहः । असत्यस्य सत्यसिद्धिहेतुत्वं नास्तीत्युक्तं, इदानीं
तदनुपगम्यापि शास्त्रास्त्यग्रहसिद्धिर्न संभवतीत्याह (यद्यपि चेति)
(असत्यानामिति) प्रतिषेधात् नव्यव्यतिरेकनियमाद्धेतुसाम-
र्थ्यादेव स्वयं प्रमाणाभावप्रयुक्तास्तवशरान्वितकप्रमितिहेतुत्व-
ननुपपद्यतेत्यादिहेतुत्वमिति नव्यः । (असत्यादेवेति) प्रमा-
णान्तरस्येव विनासत्यमेव ब्रह्मसिद्धिर्व्यतिर्निर्धारणं न संभवति, अ-
सत्यशास्त्रब्रह्मसिद्धौ प्रतिषेधवद्वयव्यतिरेकादर्शनादित्यर्थः ।
ननु नव्यमपि नव्यव्यतिरेकधर्मादिव सत्यस्यापि ब्रह्मसिद्धौ न वि-
रोध इत्यत आह (सम्भावनेति) प्रमाणाभावात्—मानाभावापत्ता सत्य-
शकानिवर्तकत्वाभावादित्यर्थः । ननु सत्यब्रह्मसिद्धौ न सम्भावना-
मात्रम्, किंतु “वेदात्तावज्ञानसुनिश्चित्युपा” इत्यादिप्रमाणैस्त्यग्रह-
सिद्धिहेतुत्वमिर्णीयते, सूत्रसर्गेणात्र विपर्ययव्यवच्छेदादित्यत्राह
(असत्यादिति) तेषामपि प्रमाणानां सत्यतया तैस्त्यग्रहसिद्धेर्वि-
यमानाया अपि यमानायाश्च बोधनासम्भवात् सत्यब्रह्मसिद्धिर्भवतीति
निर्लेपो न विपर्ययः । ननु यथाभावाद्ब्रह्मसिद्धिस्त्येत्यत्राह

निराक्षितासिद्धे च । बाधाभासस्यच परिहरिष्यमाणमात्र ।

यत्तु निषयमिध्याने तद्विशयज्ञतेरपि सत्यत्वसिद्धान्तिनि ।

तदपि हास्य, कारणमिध्यात्वे कार्यमिध्यात्वस्यच तुल्यन्यायतया दुस्य जत्रेना सत्यात्सत्योपत्तिभावात् । एव ज्ञानकमिध्या वे ज्ञान्यमिध्यात्वमपि स्यात् । इदञ्च स्वमिद्धान्तोच्छेदनमनयेक्षमाणे रूपते, मिथ्याभूतप्रपञ्च सिद्धिरूपस्य ब्रह्मणोपि मिथ्यात्वप्रमगात् । ब्रह्म स्वप्रकाशात्मकमेव, तथापि साक्षिप्रकाशो वृत्तिप्रकाशोना प्रपञ्चसिद्धिरूपइतिचेत्, तयोर्ब्रह्मव्यतिरेकेण सत्यये भेदादायतारात् । अव्यतिरेकेण सत्यत्वेतूक्तदोषानतिक्रमात् । असत्यत्वेतु तयोरेपि ब्रह्माधीनसिद्धित्वेन तत्रैवेत्युक्तदोषप्रमगात् । अस्तु ब्रह्मणोपि मिथ्यानिषयत्वं मिथ्यानिषेधश्च, तत्रापि बाधाभावात् सत्यत्वमितिचेत् ? तुल्य । सनिषयावृत्तिस्तत्रा बाध्यतइतिचेत्, स्वमादिषु दर्शनमस्यैव, अर्थास्तु नमन्तात्येव बधकप्रत्ययोदयात् । निषयाभावे कथं निषयित्वं, विषयिवाभावेच कथं ज्ञानमितिचेत्, अतीतविषयानुमानादिषु निषयाभावेपि निषयित्वदर्शनात् । यदेशकालादिवृत्तिरतया यस्य प्रतिभास तदेशकालादिवृत्तितया तस्य सद्भावे कथं तत्रनिषयाभावइतिचेत्, अत्रापि यथा कथञ्चिद्विषयस्य विद्यमानत्वात् । तदुक्तं “अन्येकत्रभिन्नेना तत्रा काला तरेपिवा । तद्देशेनापदेशेना स्वमज्ञानस्यगोचर ” इत्यादि । तथापि प्रतिपन्नोपाधिसम्भेदेन निषयस्य विद्यमानत्वं नास्तातिचेत्, तत्रतापि ताद्विषयत्वस्यानर्थात्वात् नै प्रागाप्यमात्रमेवहि ततो निवर्तते ।

(बाधेति) (तुल्येति) मिथ्याप्रतिसंबधिकत्वस्या विशेषादित्यर्थः । (ब्रह्माधीनेति) मिथ्याभूतयो वृत्तिसाक्षिणो प्रकाशाधीनसिद्धित्वं वाच्यम्, तत्रच ब्रह्मान्यत्र प्रकाशागीकारेऽनवस्थाप्रसगात् ब्रह्माधीनसिद्धित्वम्, तथाच विषयमिध्यात्वा ब्रह्ममिध्यात्वस्यादित्यर्थः । “ मिथ्यावेद्यत्व ”-मिथ्याभूतशास्त्रवेद्यत्व (तुल्यमिति) रज्जुसर्पज्ञानादिवृत्ति शेषः (विषयित्वेति) तस्य ज्ञानस्वभावत्वादित्यर्थः (अत्रापीति) अन्यथाख्याते

अद्यात्यादिपक्षे च कचिदपि त्रिपयमिथ्यात्वा नभ्युपगमात् ,
त्रिपयमिथ्या यस्यच दूरतो निरस्तत्वात् , असत्त्वातिवृत्त्येव तत् तस्य
त्वात् , तदसत्त्वे तत्पक्षार्गकारस्यैवानुपपन्नत्वात् , उपपन्नत्वागीकारे
चा नियमान् , न कथचिदप्यसत्त्वात्सत्यप्रतिपत्तिरुदाहर्तुं शक्यते ।

यत्तु यस्तुतोस यस्यापि न स ह सा पुनश्चात्र स यता धियमधि
रोहतीति । किं ततः ? निर्भिश्येन्नोद्यतं स्वयंसायोपपत्तिरिति चेन्न,
तदुपपत्तयपि तत्प्रमात्यासिद्धे । आरोपितालिगेन लिङ्गिगृह्यतम् ।
ततश्च सत्यब्रह्मव्यवसायासिद्धिः । नच शास्त्रस्य असत्यता सस्मै
धियन्नाभिरोहति, ब्रह्मव्यतिरिक्तं समस्तमित्यात्वश्रवणवेद्याशमेन शास्त्र
स्य तत्प्रामाण्यस्याप्येकप्रहारेण व्याप्यमानत्वात् । अन्यथा सजातीय
विजातीयादि समस्तभेदशून्यं ब्रह्मप्रताप्यनुदयप्रसगात् ।

एतेन प्रमाणस्वरूपमिथ्यायेपि प्रामाण्यमस्तीति विप्र
रुभम्यनहारोपि दत्तोत्तरः । नच वाचितानुवृत्त्या सादितिप्रतीय

रितिभावः (अद्यत्वाद्यादीति) आदिपदेन यथार्थत्वातिपरिग्रहः (असत्त्वा
तिवत्येति) रजतविषयत्वादेः सत्यत्वागीकारेपि असद्विषयत्वं स
दिषेयत्वेष्टव्यं, अन्यथा मिथ्यावपक्षार्गकारस्यैवानुपपन्नत्वादित्यर्थः ।
रजताभावे रजतविषयस्य अनुपपन्नम्, विषयस्यैव असद्विषयत्वं न
पपन्नत्वाद्गोत्रियत इत्यत्राह (उपपन्नेति) एवमपि विषयस्यासत्ये
तद्विषयत्वं मसदिति नियमो भग्नइत्यर्थः (एकप्रहारेणेति) प्रपञ्चेन
सहैव शास्त्रस्यापि मिथ्यात्वेन ज्ञाप्यमानत्वा दित्यर्थः (अन्यथेति)
शास्त्रतत्प्रामाण्ययोः मिथ्यास्य ज्ञानाभाव इत्यर्थः । नच स्ववृत्ति
विरोधार्थः, तथासति शास्त्रमसदेव नियतं ज्ञानात्मा कथा न ह्यापत
इति त्वदुक्तं स्वसम्भवात् । अद्वैतप्रमाणस्यासत्यायेपि प्रामाण्यस्य
सत्यत्वादारोपितालिगेप्रामाण्यस्यापि मिथ्यात्वाद्न तद्विषयस्यासत्यप्रत्य
सिद्धिसम्भविष्यति केनाप्युक्तं निरस्यति (एतेनेति) प्रामाण्यस्याप्येकप्रहारेण

तुवृत्तेः शास्त्रस्य कारणत्वम्, बाध्यादौ बाधितानुवृत्त्या वृणाद्विभ्रमे
वर्तमानेपि धूमध्वजानुमानाद्यदर्शनात् ।

यत्तु मिथ्याभूतशास्त्रप्रतिषन्नस्यापि ब्रह्मणो बाधो न दृश्यत इति ।
तदसत्, कारणदोष निश्चयादेय बाधसिद्धेः । तदुक्तं— “ द्रष्टृका
रणबोधेतु सिद्धेपि विषयान्तरे । अर्त्यात्तुल्यार्थतां प्राप्य बाधो गो
दोहनादिव ” इति ।

यत्तत्रानैकान्त्यमुक्तम् । तदपिमंद, संज्ञादकान्तराभाव सहकृत
कारणदोष निश्चयस्य बाधाव्यभिचारित्वात् । शून्यमेव तत्रमिति-
माध्यमिकवाक्येन च साक्ष्य बाधो दृश्यते । तद्वाक्य दोषमूलत्वेना
'प्रमाणत्वान्नबाधकमिति चेत्? तर्हि वेदान्तवाक्यान्पि दोषमूलत्वेन भवतैव
भ्युपगतानि न विश्वबाधकानि स्युः । दोषावा-तरभेदकल्पन चाप्रयो-
जक मेव । व्यावहारिकव्यवस्थया वेदान्तानां प्रागाप्यसिद्धि रिति
चेत्? किं तद्व्यावहारिकत्वं? अप्रामाणिकत्वेपि प्रामाणिकत्वं सति

बाध्यमानत्वादित्यर्थः । बाधो निषेधधीः (यत्तिवति) अत्रापि बाधोनि
षेधधीः (कारणदोषेति) इयं प्रतीति स्तदभाववति तद्गोचरा, द्रष्टृ
कारणजन्यत्वादित्यनुमाना त्वाध्याभावानुमिते स्सम्भवा द्वापनिश्चयामक
सामग्रीबलादेव बाधकज्ञाने सिद्धमित्यर्थः । अनेकान्त्यं सहच्छासंवा
दिद्विगविभ्रमादिभिरुक्तं (संवादकेति) निश्चये न तात्पर्यं, दोषस्यैवाङ्गि
त्वात् । बाधोत्रसाध्याभावः । यद्वा ' बाधाव्यभिचारित्वा ' दित्यत्रा
व्यभिचारोन्नानैकान्त्याभावः, किन्तु बाधाव्यभिचारत्वं, विषयाभाव प्रतीति
र्बाधः (साक्षादिति) दोषज्ञाना द्वाधरूपानुमिते न पलनामात्रं,
किन्तु बाध्याद्बाधः प्रत्यक्षतोदृश्यत इत्यर्थः । नन्वाविद्यादि दोषमूल
त्वेपि चकृद्भ्रमादिदोषजन्यत्वाभावा न्माध्यमिकवाक्येष्वप्यत्र दृष्टे न बाध
इत्यत्राह (दोषेति) अन्यथा द्रष्टृन्द्रियादेरपि चकृद्दोषाभावा त्प्राप्ता
प्यप्रसंगादिति भावः (व्यावहारिकेति) व्यावहारिकप्रामाण्यं च न परागम
इति भावः । व्यावहारिकप्रामाण्यं दूषयति (किमिति)

भासमानत्वमिति चेन्न, — माध्यमिक रपि तन्मात्रस्य तथैव प्रामा-
ण्याभ्युपगमात् । तदनभ्युपगमस्य प्रयोजकत्वे तदनभ्युपगमस्यापि
तत्प्रमगा च । एतन्नुपपन्नत्वे व्युपपन्नप्रज्ञासमानत्वं मित्यादेरपि
लक्षणानि निरन्तरानि । व्यावहारिकव्यवस्थया वेदप्रामाण्यं च त्वया
दुरुपपादमिति स्थितं मन्यते ।

अतः सप्तपक्षस्थापकप्रमाणपारमार्थ्यान्भ्युपगतो न कश्चिदपि
स्वसिद्धान्तस्तिरिति सिद्धं सत्यादेन सत्यस्य प्रमाणं सिद्धिरिति ।

इति श्री शतदूषण्या मसत्या तस्यसिद्धि भग

त्रिंशो वाद ॥ ३० ॥

“तथैव”-अप्रामाणिकत्वेऽपि प्रामाणिक इदं भासमानत्वेनैव, प्रामाण्यस्या
भ्युपगमादित्यर्थः । उक्तव्यावहारिकत्ववत्प्रामाण्यस्य मयानभ्युपगतत्वा
द्व्यावहारिकप्रामाण्यं तत्र नामन्तीत्यत्राह (त्वदिति) यद्वा (माध्यमिकैरि-
त्यादि) “तथैव”-अप्रामाणिकत्वे सत्येवेत्यर्थः । प्रामाण्याभ्युपगमा
त्प्रतिभासमानत्वं सिद्धम्, अभ्युपगमस्यैव प्रतिभासत्वादित्यर्थः । मां प्रति
प्रमाणवदवभासमानत्वं व्यावहारिकत्वमित्यत्राह (त्वदिति) “प्रयोजकत्वे”-
अप्रामाण्यप्रयोजकत्वे । यद्वा व्यावहारिकलक्षणं दूषयति (माध्यमिकैरिति)
(तथैवेति) यथा तदागमार्थस्य प्रामाणिकवदवभासमानत्वात्प्रक व्याव-
हारिकत्वं भवति तथा तदागमप्रामाण्याभ्युपगमादित्यर्थः । तान्प्रतिवर्त्यस्य
प्रामाण्यवदवभासमानत्वा द्व्यावहारिकत्वं स्यादिति भावः (सत्यादे-
वेति) अपौरुषेयत्वेन हि वेदप्रामाण्यं साध्यते, अपौरुषेयत्वञ्च भ्रमादि
वस्तुदोषं शङ्कानिरस्तनमुपेन प्रामाण्यप्रयोजकं, एवञ्च घटपदे ण्ड-
पदाभ्यासेन जापप्रमाणायाः साक्ष्यार्थप्रतीतिं भ्रमाच्च दर्शनात्साक्षात्
विशिष्टएव भ्रमाद्यभावात् । प्रामाण्यं प्रयोजकद्वितीयाच्च तद्वच्च वेद-
स्यासत्यत्वे न ततस्तत्प्रमाणसिद्धिरिति भावः ।

इति श्री शतदूषणीव्याख्याया चण्डमासुताख्यायां

वसत्यासत्यसिद्धिभग

त्रिंशः स्कन्धः ॥ ३० ॥